

891.342-3

Т65

К

ЭРНЕСТ ТӨРЕХАНОВ

ЕСКЕНДІР МЕН РОКСАНА

892.392-3
9765

ЭРНЕСТ ТӨРЕХАНОВ

АРХИВТИК
ҚОР

ЕСКЕНДІР МЕН РОКСАНА

Роман

МІНДЕТТІ АҚЫСЫЗ ДАНА
ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
БЕСПЛАТНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АЛМАТЫ
ӘМКЕ
БАСПАСЫ

2006

ББК 84Қаз7-44

Т 65

Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Т 65

Төреханов Эрнест. *Ескендір мен Роксана.* – Алматы,
“Өлке”. – 2006. – 400 бет.

ISBN 9965-742-85-5

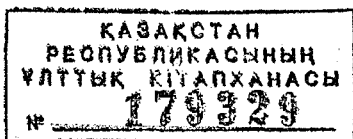
Эрнест Төрехановтың “Ескендір мен Роксана” тарихи романының басты кейіпкерлері – патшалар, ғұламалар, әскери қолбасшылар. Романда шапқыншылық, талас-тартыс, қанды қырғын, азынаған алапат, кек алу лаң өмір суреттелген. Бірақ әлемге әйгілі Александр Македонский, Ұлы Дала патшалары қаңлы Байтақ, үйсін Күнбегі көрегендер соңғы кезге дейінгі көптеген шығармаларда суреттелгендей әміршілер емес, баһадүрлігін, ақыл-парасаты мен ерлігін халық бағалаған қайырымды қолбасшы, үлкен жүректі, озық ойлы, ел жанды тұлғалар болып сомдалған. Ұлы Даланың дана қызы Роксананың елін қанды қырғыннан, жат елге бодан болудан сақтау бейнесі аса көркем нанымды шыққан. Адами қасиеті әсерлі қамтылған.

Кітап жалпы оқырмандарға арналған.

ББК 84Қаз7-44

4702250201
Т
00 (05)–06

ISBN 9965-742-85-5

© Төреханов Э. 2006
© “Өлке” баспасы, 2006

Түп тарихтан Тәуелсіз елдікке дейінгі аралықта қазақ халқының жүзі жарқын ісі – айқын. Сол ұзақ та аса күрделі сапардан арғы ата-бабаларымызды аман алып өткен ұлы патшалар, қағандар мен хандардың бүгінгі көзі – ел басқарушы, ұлттық мүдде үшін күресуші замандастарыма арнаймын.
Автор.

БІРІНШІ БӨЛІМ

1

Дүние дөнгеленіп, біздің заманымыздан бұрынғы 448 жылға жетті. Македонның таулы-қыратты, жасыл ойпатты, салқар сулы өлкесіне жаңа күннің нұры себелеп тұр. Шыңылтыр ауа, бусанған шалғын, тыныштық. Енді бір сәтте тыныштықты әр сайдан жөңкілген мал азан-казан етті. Қиқулаған бақташы, үрген ит... өмір қайта жалғасты деп әлемге жар салғандай. Дорбаларында ұзына күндік ішім-жемі бар екі бақташы сөйлесіп келеді.

– Сен не естідің? – дейді кіші-гірім таудай жас жігіт ағасына.

– Не естуші ем... Келдім де жаттым. Бүгін тұрдым да кеттім.

– Мені кеше кінәздің үйіне көмекке шақырды. Барсам үш кінәз күнқағардың астында мұрттары майланып, әңгіме құрып отыр. Ары өтіп, бері өтіп жүріп естігенім – Рим Қарфагенді жаулап алыпты. Ал өзімізде де үлкен жақсылық бар екен. Македонияның патшасы жеті жасар бала еді ғой. Енді нағыз патша сайланыпты. Филипп дейтін патшамыз бар. Мықты жігіт секілді.

– Осылардың саған не қатысы бар, Апанасий? Нанынды маңызға батырып жеп, айранынды ішіп, құдайдың мына рахат ауасын жұтып жүре бермеймісің?

– Мен сонда тек нан жеу үшін өмір сүрмекпін бе? Әттен, мүлдем сауатым жоқ. Әйтпесе, қаладан қала кезіп кетер едім. Әйтеуір, бір жерден тесіп шығарыма көзім жетеді. Тек осы орманнан шықсам болғаны... Ал кешегі кінәздар патша боп енді сайланған Филипті “қағып түсіреміз” дейді. Олар оны жасайды. Қанша заманнан бері кінәздіктер бар, ел-жоқ. Бірімен-бірі байлық жарыстырған қанша кінәздік бар!? Шетінен тәкаппар. Біреуінің мойыны сәл озса шауып тастайды, не жабылып жүріп жүн қылады. Македонда дүние ешқашан өзгермейді. Осылай тау сағалап, дәулет жарыстырып, кінәздер жата береді. Біз солардың малының шырпырғасын шығармай, қайтсем көбейтем деп жүріп көрге кіреміз.

– Оның несі жаман? Содырдың сойылынан, созбауыт аурудан, нақұрыстың оғынан өлгенше белін бүгіліп, басың жерге жеткенше

мал бақсаң арманың не? Күндердің күнінде патша да өледі, кінәз да өледі. Сонда бәріміз теңесеміз. Мен кінәз болмадым деп жыламаймын. Өйткені, оның уайым-қайғысы сенікінен мың есе көп.

— Сонда өмір осылай қапырық ауадай тұрсын дейсің ғой?

— Тұрсын. Қарашы! Иттің қатындары шала сауған сиырлардың желінінен тызылдап сүт ағып барады. Біраздан соң балалар бізді тауып келеді де екеуіміз сауып қойған сүтті ну ішімен үйге жеткізеді. Қарнымыз тоқ. Құдай осыдан айырмасын.

— Сенікі дұрыс та шығар. Бірақ дүниеге екі келу жоқ қой. Келген екенсің сол дүниенің бар қызығын көріп кеткенге не жетсін. Мейлі екеуімізді қойшы! Сенің балаларың анау кінәздардың малынған байлығына жетер болса, еш өкінішсіз дүниеден өтер ем. Мен бар-жоғы малшымын. Үйленсем балаларым да құл-құтан боп өмірі өксіп өтеді. Сондықтан мына май бөкселердің басын әңкі-тәңкі қылатын алпауыт табылса деп құдайдан тілеймін. Дүние дүр сілкініп, Македонды біреу манаурап жатқан жерінен жұлып алса, шіркін. Сол сапырылыста мүмкін бағым жанып, санатқа қосылып қалар ма едім?.

— Арманыңнан қан исі мұңкіп тұр.

— Болсын. Македонға бір үлкен лаң керек. Сонда мына жаман інің Апанасий жарқырап шыға келеді, бауырым! — деп күлді.

Апанасий — он алтыға жаңа іліккен алпамса жігіт. Ағасы екеуі Кеон кінәздің малын бағады. Бірақ іштей сезінеді, құдай берген өлшеулі ғұмыры із-тозсыз, күйкі тірлікпен қидаланып кетіп жатыр. Ағасы Менон қой аузынан шөп алмас момын, шексіз төзімнен жаралған, ынсапқа берік адам.

— Әй тентек! Македонға лаң шақырғаның қалай? Олай айтпа. Осы өміріңе де жете алмай қаласын

— Әй, момыным-ай! Міне, қарашы!

Апанасий табын ішіндегі үш бұқаның ең шайпауына барды да құйрықтан шап берді. Көк бұқа шыр айланып, мүйізімен Апанасийді бір-ақ іліп лақтырмақ болды. Апанасий жан бермеді. Құйрығынан құламаға қарай бұрып еді, көк бұқаның артқы екі аяғы айқасып қалды да гүрс құлады. Менонға інісінің қылығы ұнамады.

— Екі бұқа алысып, екі аяқтысы жеңді. Сол ма айтпағың?

— Сол. Ақылым жетпеген жерде білектің күшімен талай нәрсе тындыруға болар еді. Әттең, бағым жанбай тұр. Филипптей патшаға оққағар болуға жарар ем ғой. Мен қазір көк бұқадан артық емеспін. Ішкен-жегеніме мәзбін. Тіпті көк өгіздің жағдайы менен жақсы. Мына табын түгел соның қатындары. Менде қатын да жоқ. Ха! ха! ха!

— Патшада қанша қатын болуы?.. Қалай ойлайсың?

— Патшалар қатын санына шек қоймайды. Бірін ұнатып, бірін есеппен ала береді. Көзі түскенін кездескен жерде ұрып алып кете беретін де көрінеді.

Қаны тасып, қара күшін, жүрек қуатын елге, үлкен іске, мүмкін ұлы іске жұмсар ма едім, деп терісіне сыймай жүрген Апанасийдің сөзінде жан бар. Македония — құдайдың мейірі төгілген жер. Мұнда өмірге керектің бәрі бар: су да, ну да. Жері қандай! Түгін тартсаң түбінен май шығады. Бірақ жас жігіт өз елінің әлемнен бөлініп, мешеуленіп қалғанын сезеді. Қыл аяғы: “Олимпиялық ойындарға барам”, — деп Апанасий жұлқынғанда: “Ел намысын қорғап қайт”, — деп бір ақсүйек жолақы бермеді. Апанасий жалғыз емес шығар. Ол секілді мыңдаған бозбала Македонның тікиық шоқыларының ар жағында не өмір бар екенін көре алмай, малмен бірге мал болып жүріп жатыр.

Апанасий ағасы екеуі ес білгелі мал соңында. Үйде ағасының бес баласымен бірге—қартайған, қарға аттам жер мұң болған ата-анасы мүлгіп отыр. Меноннан үлкен ұлдары мен қыздары баршылық болғанмен қарттар осы Менонның жайлылығына бола осы үйде қалса керек. Апанасий кенже бала. Ол ағасының балалары әкесіне көмекші болғанша шал-кемпірді бағыспақ. Одан соң Афиныға кетіп, келесі олимпиядада бақ сынауды ішке түйіп қойған. Сол мезгіл де жетті. Бірақ, кімге барарын, жарысқа қатысудың жөнін білмейді. Содан, тәуекел деп, ең мықты кінәз, баласын патша етіп ермек қылған, Моломды мекен еткен Неоптолемаға баруға бекінді. Молом кінәзі туралы көзқаракты дегендерден сұрастырып еді жарытып ешкім, ештеңе айта қоймады. Біреулер тарпа бас салып жамандады. Біреулер оны ақылды адам деді.

Не де болса Апанасий әке-шешесімен, бауырымен, оның бауыр басысқан балаларымен қоштасып, көздің жасын бір сығып алып өз бақытын іздеп шықты.

Македон кінәздіктер одағын Моломда өзін патша деп жариялаған Неоптолема басқарып отырған. Неоптолемада бөлендей билік жоқ-тын. Ол ара-тұра кінәздерді кенеске шақырады. Айтарын жеткізеді. Бірі қабыл алады, екіншісі сыздаған күйінде кетіп, өз білгенін жасай береді. Оған шамданып жатқан Неоптолема жоқ. Өз дүниесі түгел, басқа кінәздерден мойны сәл озық. Оған ешкім беттемейді. Неоптолема өте бай, тамыры тереңде, тынысы кең — алымды адам.

Неоптолема бірнеше рет төсек жаңғыртып, талай жер, талай елмен сүйек құда да болды. Балалары жер-жерде өсіп жатыр. Тұңғышы қыз еді. Афиныда кезекті Олимпиада жүріп жатқанда дүниеге келген соң, қызының атын Олимпиада деп қойған. Тастан қашап, мінсіз жасаған мүсіндей сұлу боп бойжетті. Сол тас тәрізді суық, адуындылығына қарап, әкесі оның зеректігін де аңғарды. Содан ба Олимпиада жақтан жел соқпайды, ол бір нәрсе айтса біліп айтады деген сенім кінәздің санасына сіңіп қалған. Күндердің күнінде Неоптолема сарайына оның

көңіл жетері кінәз Филипптің баласы кіші Филипп келгіштей бастады. Бұл жақындық II Филипп пен Олимпиаданың тойымен бітті. II Филипп іздегенге — сұрағанның өзі-тін. Теке сасыған Олимпиадаға таза есеппен үйленді. Өйткені Неоптолемаға тән Молом жері әлемнің кіндігі болмағанмен Македонның басы қосылатын жер екенін жақсы түсінді. Македонның кілті осы сарайда, осы Молом патшасында, Неоптолеманың қолында. Ендігі мақсат — сол кілтті қолға түсіру болатын. Өйткені, есебі түгел, көздегені алыста жатқан II Филипп Македонияның өмірден кенжелеп қалуынан қорқады. Не ауызбірлігі, не қатаң билігі, не жасағы жоқ Македония күндердің күнінде болмашы ғана күші бар, бірақ, онтайлы кезде ұрынған біреудің қанжығасына байланары анық. Оны ойлап отырған патшасымақ Неоптолема жоқ, кінәздер де дүние осылай қапырық тұнған қолаттай тұра береді деп жүр. Ал жан-жақ түгел майдан. Грек полистерінің өмірі таусылмас қақтығысы, алыс-жақындағы, ел мен елдің шайқасы, екі көзі қаталап Македонияның Эгей теңізіндегі портты қалаларына көз тіккен парсы өктемдігі ешкімнің шымбайына батар емес. II Филипп соған да күйіп-піседі. Жай ғана күйіп-піспейді, ішіндегісін Олимпиадаға ақтарады. Олимпиада үнсіз тындайды. Ара-тұра көмескі тұстарда сұрақ қояды. Одан соң және тындайды. Тындай-тындай өзінің Филипппен рухы жымдасып кеткенін, енді аузын ашса аузынан Филипптің сөзі ағытылатын қалге жеткенін байқамады. Филипп жай сиырдың жапасы еместігін Олимпиада іштей мойындады.

Әлемді әне-міне дегенше өрт шалғалы тұрғанда, ел басында азуы алты қарыс, еркектің ісін істей алатын, керек болса ерлерше еле алатын адамның болғаны керек. Оны кешеуілдеуге де болмайтынын Олимпиада түсінді. Неоптолеманың бейқамдығы сонша қызық үшін, өзінің патшалық тағын жеті жасар ерке ұлы Аминтаға аударып, заңдастырып қойған. Бір түн көз ілмей, Филипке жол ашудың амалын іздеген Олимпиада ақыры иненін жасуынан өтер жол тапты. Ол әкесінің тамырын басып, көңілін аулап отырып, II Филипті шын ресми патша-жеті жасар Аминтаға регент¹ етіп тағайындатқызды. Тырнағы ілінген жерден айырылмайтын Филипп көп кешікпей әскери демократия тәртібімен өзін патша сайлатып алды. Енді оның алды күреулі, билігі шексіз. Тек қатерліні қағып өтпей жақтас ете білсе, жымсыманы жақындатпай алыс ұстаса, қақтығыс тиімсіз болса қалжыңмен құтыла білсе, жауын жанықтырмай бейтарап күйде ұзақ ұстай білсе, достарымен тым ауыз жаласып кетпей іштей сүйініп, сырттай қоныр-салқын жүре алса, сол өзі сенген достарын қабілетіне, намысшылдығына қарай өз төңірегінен орын бере білсе, өлісетін жерде өзін өлең айтқалы тұрғандай ұстаса,

¹регент - патша кәмелетке толғанша соның міндетін атқарушы.

алкалы топ жиналса мысымен басып, жарқырап жайдарылық танытса. Мұндай патшалық өнерге кінәздер шорқақ. Олар құдай берген өз мінезімен жүреді, солай дүниеден өтеді. Сондықтан олар Филиппен иық теңестіре алмайды. Осының бәрін ұққан Филипп болашақта соғыс бұл өлкені айналып өтпесін де түсінді. Солтүстікте көлденең түсіп Византия империясы жатыр. Қашан жауары белгісіз, жауын болып келуі де, қара тасқын боп жетуі де ықтимал. Басқа тұстан Македонға жау келер, иә келмес, ал гректерге ой түсіп, мына жер біздікі десе македондықтар тырапай асады.

Гректердің де Македонның да ежелгі жауы — парсылар. Олармен кикілжің қашан басталғанын, қанша соғыс болғанын, сірә тарихшылар да толық білмейді. Бұл бір тоқталмайтын, толастамайтын, үнемі қан тілеп тұрар шеп. Оған тек дауа іздеу керек... Оның емін, оның дауасын табуды тағдыр Филиппке беріп тұр. Әзірше ол жөнінде Филипп ешкімге айтпайды. Әлі тым ерте. Оны айту үшін Филипп не істеуге тиіс?

Македония тез арада кез келген қауіп-қатерге қарсы тұра алар басы піскен ел болуға тиіс. Бұйығы өмір тарих көшімен өтіп барады. Филипп қазынасында қаражаты, алдында бес қаруы сай әскері, жан-жағында әр кінәздіктен сайланған өкілі бар, қолбасшылары сенімді патшаға айналмай іс бітпейді. Замананың осы бір кезеңінде Аристотельдей ғұламасы, Диогендей сұңғыласы, Демосфендей от ауыз рухшысы, Платон, Соқраттардай, Птоломей, Страбондай шежірешісі жоқ Македония тарих таңын ерте атқызып, әрекетке ертелеу көшті. Дегенмен Филипп қайта құрған, бұғанасын бекіткен Македон патшалығы ширьғып біреулер санасар халге жеткен жоқ. Филипп бір кінәздік өкіліне дауыс көтерсе, ел іші екі-үш топқа бөлініп кетуге дайын тұр, бұлардың басы тек соғыста піседі, Бұлардың өзі де тек соғыста ширайды деп Филипп болашақ жорықтардың камын жасай берді.

Елдің басын пісіруге кеткен алғашқы жылдардың бірінде, 356 жылдың Македон күнтізбесі бойынша 6 лоос, яғни шілденің соңында Олимпиада Филиппке ұл тауып берді. Босанар алдындағы толғақтың арасында Олимпиаданың көзі ілініп кетіпті. Сонда ол түсінде қарнын найзағай жарып өткен үрейден шошып оянады да, босанады. Филипп те түс көрген. Ол түсі бойынша әйелінің торсифан ішіне арыстанның суреті бейнеленген мәр басылыпты. Дәл со күні Герострат Эфесте әлемнің жеті таңғажайыбының бірінен саналатын Артемида сарайын өртеп жіберді. Олимпиаданың ұлы да анасы секілді олимпиадалық ойындар өтіп жатқан кезде дүниеге келді. Сол күні олимпиадада македондық үш атлет жеңіске жетті деген хабар келді. Ең бастысы — Филипптің алғашқы жорықтарының елеулісі — Поти соғысында Македон әскері жеңіске жетті... Осындай жақсы-жаманы бар тарихи оқиғаларды, торсық мандай нәресте мына әлемге өзімен

бірге әкелді деген наным естіген елдің жадына жазылып қалды. Сәуегейлер мен балгерлерге тұспа-тұс келген оқиғалар таусылмас азыққа айналды.

Шындығында Филипп бұл күнді құдайдың көзі оңынан түскен күн деп білді. Осыдан былай тасы өрге домалайтын, алда даңқты күндер тосулы екенін сезгендей күй кешті. Маңына жан жуытпай сарайда жатып, өзіне кімді үлгі етерін ойлады. Бұрын-соңды Рим империясының төңірегінде, Азияда, Оңтүстік, Солтүстікте даңқы шексіз аспандаған кім бар?.. Еуропада кімдер болғанын білмейді. Рим төңірегінде тарихтың басында тұрған мықтылар баршылық. Бірақ... Бірақ олар ары кетсе Мысырға жетті...

Эллада мен Парсы әдіс алысқан ежелгі жау. Македония Филиптің тақиясына тар екені бесенеден белгілі. Ал оған Элладаны қосып, бағы жанса Парсыны теңіздерден сәл шегіндіріп тастаса бұл да бір империяның басы — императоры болуы әбден ықтимал.

Осынау алысты көздеген жоспарын іске асыру үшін II Филипп Дарийді алыста жатып іштен шалды — қазынасындағы там-тұм алтынды қайта құйдырып, сол кезде тек алтыны бар Парсы патшасы Дарийдің ділдәсінен Филиптің ділдәсі, 001 грамға артық, салмақтырақ екен деп айдай әлемге жариялады. Сөйтіп, III Дарийдің “Дарико” аталатын тенгесін құнсыздандырып, өзінің “Филиппогын” нағыз ақшаға айналдырды. Бұл енді бірнеше жылдан соң тартылатын тұзақ екенін ол кезде ешкім болжай алмады.

Филипптің жағдайы сырт көзге орнықты көрінгенмен қазынасы бостау, кінәздердің бәрі түпкілікті мойындап бітпеген еді. Сондықтан ол македондықтардың алдына Фивы, Афины, Спарта, Беотия, Коринф, Пифия, Кликия болып бөлшектеніп, бірін-бірі мойындамай отырған грек полистарын көгендеп бергенін пан кеуде Македон кінәздері көруге тиіс. Сонда олар әмиянын ашып, ақша тастайды, мал-мүлікпен әскерді үлкен жорыққа дайындауға үлес қосады. Қазіргі бірді-екілі жеңіс оларға кездейсоқ ұтыс теріздегі тұр. Дегенмен Филипп өз маңына Парменион, Антигон Монофтальм, Гегелох, Полидамант секілді ерен қолбасшылардың шоғырын жасап үлгерді. Бұл есімдер Македониядан Грекияға ескен желмен, жүрген елмен жайылып, олар тұлғаға айнала бастады. Филиптің есіл-дәртті қайсар да кереуіз Грекияны бағындыра келе Македонияның өзін эллиндік елге айналдыру. Филиптің жоспары көп, уақыты жеткілікті, өмірдің қисыны мұның жағына шыққандай еді. Грекияға шындап кіру үшін ту сырты мұздамау керек. Әлі де Филиппке сыртын қаратып отырған ықпалды кінәздер баршылық. Филипп соларды өз жағына толық қаратпай алға алаңсыз жылжи алмайды. Оның да қисынын ойлап қойды. Олимпиаданың жақын туысы, қоғамдық сатыда патшаға жетеқабыл, керек болса

патшалыққа да талаптана алатын Дропидтің қызы Ланика мен оның інісі кара Клито екеуі патша сарайына келтірілді. Баланы тоғыз ай көтеріп, толғатып туғаны болмаса әйелдік мейірімі аздау, ойлағаны саясат, күйеуімен мемлекет ісіне бөлсені кірісіп кететін Олимпиада Александрды бір-ақ апта емізді. Одан соң оның сүт анасы Ланика болды. Клито Александрдан ересектеу болғанымен бауыр басып кетті. Бұған Филипп патша және бір жаналық қосты. Филипп Александрды аяғы шыққаннан ер-азамат етіп баулу үшін өз әскеріндегі көртамыс қолбасшылардың бірі әрі сол Олимпиаданың жақын ағасы Леонидті алдырды. Леонид барынша адал, әскердегі ең қатал, өте турашыл, білімдар адам-тын. Ал елдік табиғат, ұлттық мінез, аңыз-қиссалардан молынан сусындау үшін ауылдан шыққан Лисимах атты ұстазды алдырды. Александр жалғызсырамасын әрі патша баласымен бірге тәрбиеленсін деп біраз аса бай, беделді ақсүйектер балаларын патша сарайына жіберді. Сол жерде топырлап, болашақ ұлы қолбасшылар Александр, Гестеион, Пердикка, Птоломей, Леоннат, Эригий, Кратер, Кэн, Лаг, Селевк, Марсий, Никонор, Клито асыр сап, болашақ әскер ойынын бастап та жіберген. Басшылары Леонид ақсақалдан бұлар қатты қорқатын, бірақ бала да болса бәрі сезетін – Леонид жаман адам емес әрі өте әділ. Бәріне тең қарайды. Талаптары орынды. Ол балаларды “жазалағанда” ешкімнен қаймықпайтын. Ешкімге жеңілдік бермейтін. Оны былай қойғанда әлгі тентектерге күтушілері арқылы шешелері артық тәтті, жылы-жұмсақ беріп жүрген жоқ па деп Леонид түн ортасында төсеніштерін төңкеріп тастап, тексеріс жасайтын.

Александрдың өзі де, достары да Леонид ұстаздарын езу тартпай еске алмайтын. Сол бір шақар кісінің бойындағы қайсарлықты бұлар бөлісіп алғандай табанының бүрі бар азамат болып ержетті.

Александр он үшке толғанда ұстаздыққа Аристотель шақырылды. Александр патша баласы болғандықтан емес, зеректігі, алғырлығы, қайратты да самдағайлығы үшін Аристотельге өте ұнады. Александр сол достарымен бірге оқыды. Бірақ олардан оқ бойы озық еді. Оқу оған өте оңай тиді. Өмір осылай өз кезегімен кете берер еді, бірақ ел іші кашан тынышталған. Филипп Александр көмелетке толған шақта Олимпиада көзіме шөп салды деген желеумен одан ажырасып, өзінің ендігі сүйенері македондық жуан кінәз Атталдың жиені Клеопатраға үйленді. Аттал жай адам емес, оның артында тайлы-таяғымен Парменион, оның баласы, ерен қолбасшы Филота тұрды. Парменион мен Филота Олимпиада мен Александрды патша сарайынан бірден аластатты. Бірақ Олимпиада және оның бірнеше соғысқа кіріп, жеңісті жұлып алған жалғыз ұлы Александрды жақтаушылар күн санап ұлғая түсті. Содан Филипп патша Демарат дейтін коринфтік бір ақылды адамды араға

салып, Александр мен Олимпиаданы патша сарайына оралуға көндірді. Бұл кез Филипп жалпы гректік одақ, панэллиндік келісім деп әлектеніп жүрген. Айла жүрмеген жерде найзасын кезеніп, көздеген одағының негізін қалады. Бірақ сыртқы шаруа қиында болса орнынан қозғалып, болашақ панэллиндік одақтың нобайы көріне бастағанмен Филипп Македонияның өз ішінен іріткі шығу қаупін дәл аңғарды. Патшалық таққа Филиптің Олимпиада арқылы келгенін халық ұмытқан жоқ. Кінәздер тіптен де ұмытпайды. Өзін патша жасаған Олимпиаданы баласымен бірге сарайдан мысықша лақтыруы Македон аксүйектерінің ішінде наразылық тудырып, Филиптің адами қасиетінің аздығын аңғартар жайтқа айналды. Осы жолы Парменион мен оның баласы Филота да бет пердесін ашып, Олимпиада мен Александрға деген қара ниетін оқыста білдіріп алды. Оны Александр ішінің бір бұрышына мықтап түйіп қойды. Ал Олимпиада бұдан былай әкелі-балалы қолбасшылардың басқан ізін аңдыды. Енді олардың бұдан былайғы әр қадамы, сөзі мен ісінен Олимпиада көз жазбайды.

Филипп отбасында ұйыған татулық орнамағанмен өшпенділікті өршітпей, сабасына түсірдім деп ойлады. Осы қадамын одан әрі нығайту ниетімен Филипп енді жас әйелімен аттас бойжеткен қызы Клеопатраны Эпир патшасына ұзатты. Әрине, бұл Филиптің ішкі есебінен жаралған туыстық. Патша қызы патшаға ұзатылған үлкен той басталды. Ол тойға келген де арманда, келмеген де арманда еді. Той екпін алып, енді не бір қызықтар басталар шақта аса жоғары сатыдағы аксүйек тұқымы, жас аристократ Павсаний Филиптің ту сыртынан көк пышақты жүректен өткізе бір-ақ ұрды. Филипп тіл тартпай кетті. Павсанийді Филиптің оққағары табан астында өлтірді. Сонымен, бұл сойқан жұмбағы көп, жауабы жоқ күйінде қалды.

Енді бүкіл македон-грек әлемінің назары босаған тақта болды. Ел ішінде “таққа кім отырады”, деген жоба-жосықтар, қауесеттер желдей есті.

Филиппке қыз тауып берген Олимпиаданың күндесі Клеопатра таққа ең жақын тұрған Александрға үлкен қатер еді. Өйткені, оның төркіні мықты. Олар өз адамын қоймаса да таққа отыруға хақы бар. Филиптің басқа әйелінен – Фракия патшасының қызы Медадан туған Каранды қолдап, аяғын жерге тигізбей әкелуі мүмкін. Ол аз болса Линкестияның патшасы Аэроптың ұлдары Аррабай мен Геромен де таққа отыруға хақылы. Себебі тегін қуса олар да Александр секілді Арида әулетінен шыққандар. Дәрежелері тепе-тең.

Осы тұста Олимпиаданың бір өзі жүз кінәз, он патшаның алдын орап кетті. Олимпиада Филип өлген соң-ақ Клеопатраның қызын қолында ұстап тұрған күйде өлтіртті. Клеопатраның өзін

асылып өлуге мәжбүр етті. Оның аяғы немен бітері әлі де белгісіз еді. Александрдан ересектеу, тұр-тұлғасы келісті, патша болуды арман еткен бөлесі Аминта да үміткер санатында еді. Шешесінің өзі үшін жан алып, жан беріп күреске кіріскенін түсінген Александр такқа қарай төтесінен тартты: ол күллі Македон әскерін бір жерге жиғызды. Жедел түрде жер-жерден бірге өскен, бірге оқыған, кезінде әкесі Филипп Александр күш алып кетпесін деп, әдейі таратқан достары Гефестион, Птоломей, Лаг, Селевк, Пердикка, Леоннат, Марсий, Никомахты, барша достарын шақыртты. Достары келген бетте Александр он бес жасында сақа жауынгерлерге көнбеген, тек Александрға ғана ырық берген піл жонды күрен айғыр-Букефалға қонды. Достарын ілестіріп әскерге келді де әскери демократия жолымен өзін ашық дауыспен патша сайлатты.

Патша болу бұл кезде жарты шаруа ғана. Өйткені, оның орнын көздегендер оған көне қояр ма екен? Осыны ескерді де Александр Аминтаны, өз бауыры Каранды, Аррабай мен Геромонды түгел қосып, менің әкеме қастандық ұйымдастырған осылар деді де ес жиғызбай өлтіртіп тастады. Дегенмен, ел ішінде Филиптің ажалы Олимпиада мен Александрдан келді деген күдік те жоқ емес-тін.

Сірә, кезінде Филиптің тізесі қатты батқан Павсанийді істүлеп, соның қолымен II Филипп патшаны жолдан тайдырған осы екеуі деген қисынға бәрі бас шұлғыды. Бірақ нақты дәлел табу мүмкін емес-тін.

Күн батып бара жатқан шақ. Батыс көкжиектің күн шапағынан тебіндеп алға шыққан суреті қиялға да толы, үрейлі де, жұмбақты да еді. Александр құрықтаудың тұсында ұзақты күнгі аптаптан қызынып барып, енді жанға жайлы күйге түскен төсек тастың үстінде отыр. Александр жұрттың бәрін адастырып, осы жерде онаша қалды. Төңіректе бұдан да биік таушықтар, жақпар тастар бар. Көз тірелсе соларға тіреледі. Төрт сардың өзге тұстары аяқ-қолдары шашылып, сүйкімді тұстары сәл ашылып, ұйқыға шым батып кеткен сұлудай бейхам жатыр. Александр мына биікке жай келген жоқ. Әкесі өлгелі өте көп оқиға болды.

Гректер кезінде Филипп патшаға жасаған кеңшілігін оның баласына жасаудан бас тартты. Филиптің өлімін Олимпиада мен Александрдың ісі деп білетін қауесетті жалаулатып, гректер македондықтарға деген қарсылықты қоздыра түсті. Қарсылықтың көрігі, әсіресе, Афиныда барынша қызды. Жалғыз қызын жерлеп, бір жеті кара жамылып отырған Демосфен Филиптің өлімін естіген бетте Афины кеңесіне келіп, Грек еліне батпандап жақсылық келетінін білдірер түс көргенін айтты. Сол жақсылықтың басы — Филиптің өлімі, деп кеңесті ұйытып кетті. Өзі дереу Филиптің кейінгі атасы, яғни Клеопатраның әкесі Атталмен келіссөз жүргізіп, Александрды тақтан тайдыру әрекетіне кірісті.

Қалай-қалай емес, деп кіші Азияны билеп-төстеп тұрған парсы сатраптарымен ниеттестік ара қатынас орнатып үлгерді.

Демосфен Александрды “сарыауыз балапан, бөрінің бөлтірігі”, — деп даурығып жүріп, оның кім екенін ұғуға мән бермеген. Онысы шын ағаттық боп шықты. Ең күрделі есептерді ойша шығара салатын Александр Грекия жақтан соккан лепті сезген бойда әрекетке көшті. Парменион мен Филотаны ілестіріп, көршілерін аралауға кеткен Агталдың артынан қуғыншы жіберді. Қуғыншы топқа екі тапсырма берілді. Бірі — Парменион мен Филоотаға, одан басқа да қолбасшыларға Филиптің өлімін естіртіп, ендігі патша Александр екенін, енді соған қызмет етуден басқа амал жоқ екендігін ұқтыру, екіншісі — Агталды сол сапардан қайтпас сапарға аттандырып жіберу. Тапсырманың екеуі де орындалды.

Пелопоннестің Аргос, Спарта, Элида мекендері фивалықтардың ізімен өздерін демократияшыл ерікті ел деп жариялап, Македон гегемондығынан бас тартты. Оның бәрі сол сәтте-ақ Александрдың құлағына жетіп жатты. Александр 336 жылдың жазы шығар-шықпас Фессалиядан бастап, Грекия полистарының бетін бері қарату сапарына шықты. Бірақ Александрдың гректерді ағайындыққа шақырған сөзі тәтті де, сесі қатты еді. Өйткені оның соңында бақайшағына дейін қаруланған, әбден ысылған қалың шерік қара ормандай қарауытып тұрды. Үрей дендеген полистер Александрдың жылы қабағы, шамалы уағдаластығына иіген сыңай танытып, шетінен райынан қайта бастады. Ең қиыны Фивы мен Афины еді. Бірақ қалың қолмен Александр төте тартып, орманға түтіліп, Беотияның Кадмея қаласы маңынан бір-ақ шықты. “Аргос қайда, біз қайда!” — деп арқаны кеңге салған Фивы мен Афины жым болды. Ол аз болса екеуі де Александрға елші жіберіп, оның билігін бірден мойындай қоймағаны үшін кешірім сұрады. Бірақ Александр мұнда жүрдім-бардым айтылған сөз үшін келіп пе? Әрине, ойлағанын орындап, Фивыға мықты гарнизон қалдырып кетеді. Ол үшін Александр Коринфте Панэллиндік одақтың конгресін өткізді. Конгресте Александр Македонский бүкіл Элладаның авткраторы болып ресми түрде сайланды. Сайланған бетте Александр конгресс алдында дүниені жаңа арнаға бұратын ұран тастады. Ұраны — парсылардың ғасырлар бойғы езгісі, қорлығы үшін, қастерлі қалалар мен қасиетті орындарды қиратқаны, тәркілегені үшін кек алу. Бұл ұранды Александрдың жақтастарынан бастап, ымырасыз ішкі дұшпандарына дейін қабыл алды.

Грекияны әкесінен кейін қайта қаратқан кезеңде Александрдың қолбасшылық қабілеті жарқырап көрінді. Қарт қолбасшы Парменионның ішіне қызғаныш түсірердей ерекше, ойына да ісіне де ешкімді ілестірмейтін жаңа қолбасшының

дүниеге келгенін бәрі ұқты.

Парсы жорығына ұзақ дайындалу да қатер, асығыстық та қатер. Александр соңындағы әскері мен желпінген грек-македон жұртының суып калуынан да қорқуға тиіс. Темірді қызғанда соқ. Бірақ өзінің санасында қылаулап бір мазан ой ұстатар емес. Александр он алты жасынан бері әкесі жасаған жорықтарда, кескілескен ұрыстарда шеріктің бір қанатын басқарып, талай-талай тұйықтан шыққан. Әкесі өлгеннен соңғы соғыстарда да қолбасшылық қабілетін көрсетіп бақты. Дегенмен, ол македон-грек әлеміндегі мықтылардың ең біріншісі ғана. Яғни, Александр құдай берген осынша қадір-қасиет, дарын-қабілетіне қарамастан баршамен бір сатыда тұрды. Мұның мойны, заты адамнан оза қойған жоқ. Ол Александрға жеткіліксіз. Патша бұл салмақпен Парсыдай алыпқа бара алмайды. Александрдың кем дегенде ешкім жуықтай алмас бір қасиеті оқ бойы озып, бәрінің мысын басып тұруы керек.

Сол үшін Коринфтен Македонияға қайтып келе жатып, Дельфаға соқты. Мұнда құдай атынан ғайыптан хабар беріп отыратын абыздарға ат басын бұрды. Александр Дельфаға сәуегейлік айту, құдайдан хабар жеткізуге болмайтын күндері тап болған екен. Соған қарамастан Александр сәуегейші әйелді ғибадатханаға шақыртты. Әйел келмеді. Бұл жайт Александрдың қанын теріс айналдырды. Патша өз аяғымен барып, әлгі қасиеткер әйелді білезіктігінен ұстаған бойда ғибадатханаға делектетіп әкелді.

— Сөйле! Құдайдың хабаршысы! Александр мұнда күнде келмейді! — деп ел алдына шығарды. Сонда сәуегей әйел:

— Сен Зевстың ұлысың, Александр! Сен ешқашан, ешкімнен жеңілмейсің! — деп шамырқана жария етті.

Александрға керегі осы еді. Енді ол грек-македон одағындағы құдай текті дара тұлға боп шыға келді. Құдай оны жеңімпаз етіп жаратқан соң басқа әңгіме тамам болуға тиіс. Бұл шамалы ғана оқиға эллиндіктерге Александрдың шын мінезін танытты. Александр, тіпті құдай ережесін де өзіне лайықтап алатын, қарсылыққа төзбейтін, айтқанынан қайтпайтын адам екендігін көрсетті. Оның үстіне Македон-Эллада патшасын шектейтін заң да, ереже де жоқ екенін жалпақ жұртқа осы қарекеттерімен аңдатты. Осылай арқаланған Александр Македонияға жетіп алып, әскери машықты бастап жіберді. Негізінен Македон кінәздіктерінен ағылып келіп жатқан әскерді қиян-кескі соғысқа дайындады.

Дайындық кезінде сарбаздар бір-біріне аянкестікпен қарамасын, ұрса да, сілтесе де сипап өтуге тырысатын машық қана болмасын деп, болашақтағы жоспарларына соғыса жүріп, жол ашып алуды ойлады. Осы мақсатпен Александр 335 жылдың көктемінде иллириялықтар мен трибалдарға қарсы жорыққа

шықты. Бұл екеуі де Македонияның ата жауы еді. Ертең құдай қолдап, Александр Парсыдай шеті мен шегі жоқ жалпақ елге, өмірі дес бермеген қатерлі жерге тайлы-таяғымен аттанып кетсе бұл екі тайпа Македонияның шаңын қағуы мүмкін. Оның ар жағында Александрдың өзіне ғана аян іс бар. Ол – Истраға¹ дейінгі жерді түгел қарату, Византия уәде еткен кемелерді Истрада қабылдап алу. Соғыс – сейіл емес. Азды-көпті шығын да болды. Трибалдар мен иллириялықтар, дербес фракиялықтар Эмон тауының тар шатқалдарында Александрдың әскерін тас пен дөңбектің астына бастырып тастай жаздады. Табиғаты берген сезімталдығының арқасында Александр әскерін жау ойлаған мезгілден сүт пісірім уақыт ерте алып шығып, аман қалды. Шешуші соғыста үш тайпа да тізе бүкті. Көп естіген, бірақ көңілдері сенбеген фаланганың қуатын олар мықтап ұқты, ал жас патша фаланганы әдейі сынақтан өткізіп, кейбір жайттарда қалай әрекет жасарын ойлап, қосымша ережелер енгізді. Бұл жорық өзі ойлағандай болмады. Александр патша келе жатыр деп қоғадай жапырлады деген есеп болмаса да пәлендей қиындық, тосын жайттар, табан тірескен шайқастар болады деп жас патша ойламаған. Алдында жатқан мемлекеттердің шағындығына қарап, бірін жеңсе басқалары үдере қашатындай көрінген. Лигин өзенінің жағасында трибалдарды шегіндіріп, өзенге ықтырам деп македондық талай жауынгер жер жастанды. Трибалдар қару ұстауға жарамайтын кәрі-құртан, бала-шағаларын орман кезіп ағатын бұл өзеннің бір аралына орналыстырып, еркек кіндік түгелдей басын ажалға қиып, соғысқа кірген екен. Бұл қарсылық Александрды қатты ойландырды. Дегенмен, Балқан жартыаралы Александрдың алдында тізе бүкті. Патша өзі бағындырған галдар, тарibalдар, Иллирия, Агрианри, Пэония елдерін өзінің болашақ жорығына жасақ қосатын, жасақтың бар шығынын өздері көтеретін етіп міндеттеді. Истраға жеткенде Византияның жорыққа қосам деген кемелерін қабылдап алды. Сол кемелермен Истраның арғы бетіне өтіп, геттерді ғұндардың шекарасына дейін қуып тастады. Одан ары қарай жылжуға болмайтын еді. Себебі одан әрі бірде гун, бірде скиф, бірде сак деп тарихшылар ала - құла атайтын жауынгер үлкен ел жатыр. Бұл жалпақ елмен соғысып ешкім береке тапқан емес. Дәл қазір ұрынса жарға соққан толқындай быт-шыты шығуы әбден ықтимал. Сондықтан Александр сактардың сазайын тартқызуды кейінге қалдырды. Әзірше жатқан жыланнның құйрығын басуды әумесерлік деп түйді. Түптің түбінде, Александр өмірі жетсе, құлақ естір, аяқ жетер жердің бәрін женеді, бәрін аузына қаратып, дара патша болады. Солай.

... Әзірше Грекиядан жағымсыз хабар келіп тұр. Күні кеше

¹ Истра - Днестр өзені.

өзін Коринфте Элладаның стратег-автократоры деп таныған, елдің полистары қайтадан “Александрдың гегемондығына қарсы шығыпты. Қарсылықтың қозы Фивы болса керек. Александр патша трибалдармен болған шайқаста қаза тауып, Македон әскерінің тас-талқаны шығыпты” — деген бір қауест қаңғалақтап келіп Фивыға жетеді. Булығып отырған полис бірден тұғанды. Ол қауесетті Афиныда отырған Демосфеннің көрігі өршіткен үстіне өршіте түседі. Фива өз ішінде тұрған Македон гарнизонын жою үшін көрші полистардан көмек сұрайды. Көмек кешікпеген. Демосфен өз қалтасынан оңбағандай қаржы қосыпты. Фивылықтар гарнизонды қоршап алып, жан-жағына ұшы үшкілденген қазықтарды жыпырлатып қағып тастаған. Қалай-қалай емес деп Александр өлмеген болса оны бұл өлкеге жеткізбес үшін Истм мойнағына мықты жасақ жіберілді. Олар Александрды Пелопоннестен бөліп тастауға тиіс-тін.

Александр Истмдағы жасақты айналып өтіп, он үш күнде Беотияда еңтігін басты. Фивылықтар Демосфеннің желігінен запа шекпесін, — деп Александр Фивы үкіметіне білдіргі жіберіп, райынан қайтуға шақырды. Фивылықтар білдіргіні мазакқа айналдырып, Ұлы патшаға (Парсы патшасына), барша полистарға үндеу таратып, тиранның көзін жоюға көмек сұрады. Ол аз болса фивылықтардың бір жасағы күтпеген жерде Македон әскеріне шабуыл жасап, бір бүйірін үнірейтті де тастады. Ендігі іркілістің жөнсіз екенін ұққан Александр Фивыға шабуылды бастады. Алдымен Пердикка қоршауды бұзып өтті. Одан соң Аминта ұрысқа кірді. Үшінші лекті Александрдың өзі басқарды. Пердикка мен Аминта қала ішіне кірген соң, онтайлы тұстардан бет қаратпай оқ жаудырған фивылықтар мен олардың жақтастарына төтеп бере алмай ретсіз, бытырай кері қашты. Александрдың садақшылары мен семсершілері де пәлендей іс бітіре алмады. Соңғы үміт фаланга еді. Фаланга қалаға кіргенде сірескен Фивы күші сөгітіле бастады. Шайқастың соңы адамзат ешқашан ұмытпас қанды қырғынға айналды. Өршеленген қарсылықтың қанатын әрең қайырған македондықтардың ақыл-есі істен шықты, көздері қанталап, соғысқанды да, шал-кемпір, бала-шағаны да, өз үйінде төсек тартып жатқанды да кескілеп-піскілеп Фивыны қан сасытты.

Фивы нәубеті басқа полистардың есін жиғызды. Ал Фивы өкіметінің кешірім сұрап, жалбарынуы тым кеш болды. Александр абыздарға жеңілдік жасады. Одан соң өзі туралы ода жазған Пиндар ақынға жағдай туғызды. Басқа полистар сасқалақтап, көтеріліске шақырғандарды жазалап, кешірім хат арқалаған елшілерін бірінен соң бірін жіберді. Елші Афиныдан да келді. Бірақ Александр оларға: “Демосфен бастаған оппозицияны түгел алдыма әкеліндер”, — деп бопсалатты. Бұл

талаптың жауабы мындаған ел өтініші болды. Бәрі де Демосфен өлгенше біз баз кешейік дегенге саяды. Александр істің осылай болатынын білген. Сондықтан Фивының да Демосфеннің де тағдырын жалпыэллиндік съезге салды. Александрға жағамыз деп қатқылдыққа шақырған талай манғаз маскара болды. Александр өзіне аян ішкі есеппен Демосфенге кешірім үкімін өз аузымен жеткізді. Өйткені, Аристотель – гректердің ақыл-ойы, Диоген – арман - қиялы болса, Демосфен – ұлттың рухы еді. Демосфенге тиіссе әр гректің ішінде бір лаң басталарын Александр білді. Александрдың өзіне не үшін кешірім жасағанын Афиныда отырып, Демосфен де түсінді. Ойдағы іс әбден пісіп-жетілгенде ғана сәтті аяқталмақ. Демосфен Александрмен ақыл-ой жарыстырса мүмкін жеңіп те кетер еді, бірақ патшада айла-амал, жойқын күш бар. Патшаның құрығы ұзын. Жымсыма әрекеттері және бар. Егер жымсықысын жіберіп, Демосфенді мыта салса ертең оның өлімін Александрдан көру қиын. Ал Александрдан құтылудың жолы алыстау болуы... Дегенмен, оның да торға түсер кезі келе жатыр деп есептеді Демосфен. Бір ғана дауа бар. Ол уақыт. Оның үстіне өлер бала молаға қашадының керін келтіріп, Александр бір шөкім әскермен байтақ Парсыны қиратам деп желігіп жүр. Барсын, тек барса болғаны сүйегі құмда жатып қурайды. Сол күнге жетудің ең дұрыс жолы осы тас орамда ойымды жүйелеп, жазуымды жазып, еш пікір шашау шығармай жату шығар деп Демосфен әліптің артын бағып, ұзақ уақыт үнсіз қалды.

Жалпыэллиндік съез ұзақ даурығысып бөленің басын іздегенсіді. Ақыры Фивының ежелгі жаулары Фокида, Платея, Феспий, орхомендіктер белсене шығып, Александрды бұдан былай “ұлы Александр” деп атайық, ол ендігі жерде күллі Македония мен Грекияның бірден-бір патшасы болып жариялансын, секілді ұсыныстар енгізді. Қалғандарына тек бас шұлғудан басқа жол жоқ-тын. Съезден “ұлы Александр” боп шыққан жас патшаның Парсыға барар жолы біржолата ашылғандай еді. Съезден соң жорық дайындығы басталды. Патша бірде-бір істі жеке-дара біреуге тапсырып, өзі шеттеп қалған емес. Әр істің жауапты адамы бар, ал тізгіні патшаның қолында. Александрдың штабында әскер басшыларымен қатар ірі ғалымдар, дипломаттар, ақындар, тарихшылар да жеткілікті еді. Ал Александрдың ұлы істерін тарихта қалдыру үшін, елге күнбе-күн жеткізіп, ерлігін паш ету үшін жорыққа Аристокбул, Пиррон, Анаксарх шақырылды. Патша кеңсесін екі адам басқарады. Әвмен мен Антипатр. Әвменнің қадағалауымен жорық күнделігі, хат-хабар, саяси мәні бар құжаттар жазылады, адам саны, қару-жарак, азық-түлік күнібұрын жоспарланып отырады.

Қарбалас күндердің бірінде ешкімге елеусіз ғана Аристотельдің өзі патша штабына бас сұқты. Ұлы ұстазы кіріп келгенде патша

орнынан ұшып тұрып, өзінің бір сәтке балалық күйге түскен, бала кезіндегідей мысы сәл басылыңқырап қалғанын өзі де аңғармай қалды. Ұстаз көзінен жылы леп есті.

— Александр, мен қандай көмек бере алам?

— Ақыл-кеңеспен, ұлы ұстаз...

— Қалай соғысарыңды өзің шешесің. Оны сенен артық бәрібір ешкім білмейді. Мен ел ішінде керек боп қалуым. Ол да көмек емес пе? Және... Сенің болашақ жеңістеріңді жырлауға шақырған үш ақынына мен және бір ақынды қоссам деп едім...

— Қосыңыз, ұстаз!

— Ныспысы Каллисфен. Штабтың сыртында тұр. Қажет деп тапсан шақырып сөйлесерсің.

— Ұлы ұстаз... Турасын айтыңызшы. Алдағы соғыста кім жеңеді?

— Эллиндіктер жеңістің не екенін көрсек деп екпіндеп тұр.

Парсы елі жеңіске тояттап қалған... — Аристотель әнтек жымылды. — Ал Дарий математикада сенің шаңына ілесе алмайды. Тек жолда біздің шерік бас қолбасшысынан айырылып қалмауы керек...

— Жорықта кімге сенем?

— Бірге өскен достарың баршылық қой. Олар ара-тұра қарсы сөйлер, пікірінді құптамас. Бірақ жамандыққа қимайды. Басқаларын білмеймін. Жақын жүргендердің патшаға еті өлсе — сол жаман. Егер патша онашада өзіне жетеқабылдардың бойындағы өзгерістерді уақтылы аңғармаса, оның ендігі мүддесі не екенін байқамаса — сол қауіп.

— Түсіндім, ұлы ұстаз.

— Жасы ұлғайған адам ағыл-тегіл ақыл айта алмайды. Тек елмен бірге жақсылық тілейді. Жеңістен соң өзінді дәл осылай көргім келеді, Александр...

Ұлы ұстаз ауырлау көтеріліп, бозаң тартқан жанарымен шәкіртіне аялай қарап тұрды да жаймен бұрылып, есікке беттеді. Патша ұстазын есіктің көзіне дейін шығарып салды. Ұстаз бұрылмастан “осына да ризамын” дегендей бас изеп, көзден таса болды. Жүрегі сыздап Александр қалды. Келесі сәтте бір басып, екі басып, өзінің сыртқа қалай шыққанын байқамады.

Аулада жүргендердің арасынан бойшаң, аса сырбаз бір жігіт ағасын жазбай таныды — Аристотельдің жиені, ақын Каллисфен. Александрдың көзі түскенін сезсе де Каллисфен қыңбады. Александр атын атағанда ғана патша жаққа аяғын байыппен басып жақындай түсті. Алыстан қарағанда патша одан еш мін таппаған. Теректей бойшаң, Ашаң, Шашы толқынды. Киім киісінен талғампаздығы аңқып тұр. Александр Каллисфеннен көз алмай тұр. Жақындағанда бет-жүзіне анықтап қарады. Мандайы көшіп жүрер екі-үш қатпарлы, көздері аялы, сәл лайлау, өні

құнарсыз топырақ түсті. Жалпы, көрнекті жігіт. Жай адам емес...

Бір басқан ізін қайта-қайта баса берсе Александр бұ жалғанда Парсыға бет бұра алмайды. Тездету керек. Шабаланған әр итті қуып жүре берсе ісі өнбес... Грекиядан Македонға оралған күннің ертеңінде-ақ Александр қолбасшылары мен аса жақын достарын, ақылмандарын жиыды. Патша әкесі кеше өлгендей сіресіп, көзін жерден алмай ұзақ отырды. Бір кез есік жабылып, абыр-дабыр басыла бере мәселені төтесінен қойды.

— Ұлы қолбасшылар, достарым, кеменгерлер! Біз Грек елінен Парсыдан кек аламыз деп аттандық. Кім не ойлайды?.. Жорыққа қашан шығамыз?

Үнсіздік едәуір уақытқа созылды. Бұл жерде әркім өз орнын, өз салмағын біледі. Бәрі де ұрлана қарт қолбасшыларға қарай берді. Әлден соң қатар отырған екі қолбасшы Парменион мен Антигон күбірлесе қалды да Парменион езу тартты. Со айылын жимаған күйі Парменион үнсіздікті үзді:

— Александр! Өз басыңнан өткен соғыстар бір төбе де, Парсының жөні бөлек.

Александрдың ойы бөлініп кетті.

Фивылықтардың бүгінгі мәймөңкесіне, Афинының саликалы түрде сабасына түскеніне сеніп тұрған Александр жоқ. Дегенмен, Фивы қырғыны ондаған жылдар елдің есінен кетпес оқиға екенін біліп, оған дейін бұл екі полис ашық қарсылыққа бара алмасын бүйрегіннің бір бұрышына түйіп қойды. Оған дейін Александрдың қуаты өскен үстіне өсе бермей ме? Әлемнің әміршісі болам деген арманына жетпесе де жақындауы мүмкін. Олай болса Демосфендер Александр жаққа қарай лағып сөйлемек түгілі, өз жанынан түнілер халге жетеді. ...Парменион сөзінің тоқетер жеріне жетті.

— Соғыста екі жақтың бірі қайткенде де жеңіледі. Соғыс қазасыз және болмайды. Сондықтан Парсыдай алпауытпен алысу үшін жалтақтап артқа қарамас жағдайға келу керек. Гректер тыншыды. Енді өз кінәздеріңнен кепілдік ал. Өзіміз жазатайым боп кетсек елдің иесі кім болмақ? Патшаның да, осы отырған достарыңның да артында жоқ дегенде бір-бір мұрагері қалсын... Бірер жыл...

Александр атып тұрды.

— Жоқ! Бүкіл Панэллиндік одақты дәнекерлеп тұрған ұранды сөзбұйдаға сала алмаймын. Дайындық басталды деп есептендер. Әскердің, тылдың кем-кетігін тез арада толықтырындар. Машықты үзбендер.

Жорық қарсаңында Александр өзі арқа сүйеген қолбасшылардан бастап, дружина басшыларына дейін дүние-мүлік, жер, деревня, үй, қымбат заттарға дейін таратты. Сонда бірге ескен досы Пердикка:

— Александр! Өзіңе не қалды? — деп сұрағанда жас патша кідір-

местен: “Үміт”, — деп жауап берді. Осыдан сон Александрдың достары “Үміт — бәрімізге ортақ”, — деп сый-сияпаттан түгел бас тартты.

Александр өз билігіндегі бар байлығын, жеңілдіктерді таратып тастады. Енді Парменионның айтуынша кінәздерді шақырып алдынан өту керек. Александр оны жасамады. Менің билігім де, байлығым да алда. Кінәздер күндердің бір күні “осы халге жеткенің біздің арқамыз” деп міндетсі алмасын деген кекесін ішінде жатты.

Македония ғасырлар бойы ұйықтап жатқанмен, қазір үсті-үстіне есінеп, манаурап, терезеден құйылған жарыққа қарап ес жиюға жақын.

Александрдың ызғарын да көпшілігі сезіп болды. Енді дүние осылай қатай бермек. Александр осыны есепке алып, кінәздерге қатысты шаруаларды бұйрық, кесім, жарлық арқылы орындатып жатыр.

II

334 жылдың көктемінде Александр Парсы жорығын бастау үшін 160 кемемен Геллеспонт арқылы Азияға бет түзеді. Жорықтың басталуына Александр үлкен мән берді. Оның ең бастысы — соңына ілескен әскердің Александрдың өзіне, жорықтың жеңісті болатынына, анау-мынау емес Зевстің ұлы Александрмен бірге арқалаған ұлы парыз — Парсы езгісі үшін кек алуды құдайлар қолдап тұрғанын әр жұмыр бастыға мықтап жеткізу еді. Осылай әскердің сенімін еселеп, жігерін жани түсу үшін Александр жолға шығарда Слэунте қалашығында Трояға бірінші боп кірген ержүрек Протесилайға бағыштап құрбандық берді... Жорықта желеп-жебеуші Зевс пен Гераклге құрбандық шалды. Әскер 160 кемемен Геллеспонттың ортасына жеткенде Александр флагмандық кемеде Посейдон мен Нерейдтарға арнап қызыл өгізді бауыздатып, қанын алтын астауға тосып алып, баршаға көрсете қанды теңізге төкті. Сонымен теңіз де Александрға риза дегенді білдірді.

Алыстан құрлық көрінгеннен-ақ Александрдың мазасы болмады. Неге екенін, бұларды жағалауда мықтап бекінген жау әскері тосып тұрғандай көрінді. Барлау да, шолғын да, тыңшылар да жол ашық, жағалау бейкам жатыр деп сан рет қайталаған. Жас патша әскерінің ащы терін алып, тез арада Эгей теңізіне лап қойған уақыттың арасын ақыла сыймастай етіп қысқартқан. Парсы қаншалықты алып, қаншалықты әулие болса да, ал Александр әскерінің саны елеусіз болғанымен де жау жағы бұған қарсы тұру жөнінде пәтуаға келіп, әскерді нақты соғысқа дайындап үлгерер уақыт болған жоқ. Ары кетсе Кіші Азия сатраптары бір мәрте бас қосып, қай жерде тосып алып, қандай амал-қарекет жасайтында-

рын айтып үлгерген шығар. Ал Александр енді күн арқан бойы көтеріле жағалауға да іліккелі тұр. Тек құдайлары құлтаса болғаны.

Александр жау жері саналатын құрлыққа найза лақтырды. Патша бірінші болып Азия топырағын басу үшін арғы қабаққа секірді...

Мұның бәрі еріккеннің ермегі емес, Александрдың саяси астарлы жоспары еді. Әскерді үнемі елітіп, қайрап, делебесін қоздырып отыру, өзінің құдай тектілігін, Геракл, Зевстердің табиғи жалғасы екенін баршаға ұқтырған үстіне ұқтыра беру керек.

Патша ойлаған шамада жүз алпыс кеме қайраңға жетпей зәкір тастап, мама ағашта суып тұрған аттардай анда-санда бас шұлғып тұрысты. Александр іркілместен Трояның үйінді-кирандысын аралап кетті. Александр жан-жағына әлде не іздегендей қарайды. Төбесі құлап, керегелері сойдиып-сойдиып, жарықшақтанып тұрған кирандылардың арасында өзі қатты табынатын Гомердің даусы, рухы, әруағы адасқақтап жүргенге ұқсайды. Қираған ғимарат, үйінділер қайсыбір бұтақтары семіп қалған нән теректер, бар-жоғы он-онбес жемістен артық бере алмай дінкелеп тұрған цитрус ағаштары жай нәрсе емес — Александр қайта-қайта оқыған ұлы оқиғалардың куәгері. Александр Трояда өзін Агамемнон мен Ахиллдің ендігі мұрагері ретінде Афина Илонскаяға, одан соң Трояның патшасы Приамға бағыштап құрбандық берді. Трояны қоршап, қамалға айламен кіріп, бәрін осы күйге келтірген отандастарын кешіруді өтініп, Зевс тұрағында құлшылық етті. Александр осы жерден тек құдайдың қолынан келер демеу, қолдау алып, бар күнәсінен арылып, жүрегінен зілді сылып тастағысы келді. Оған Троя нағыз қасиетті жер боп көрінді. Ішінде бір алыс жоспар да пайда болды.

Жорығын құдайлары қолдап, ұлы жеңістерге жетсе Трояны қайта тұрғызады. Қаланы бастапқы нұсқасына жақындатып, тарих үшін “сыйға” тартылған Троя атын да жасатады. Ол үшін тек жеңіс керек. Сан ғасыр Элладаның енесін басып келген парсылар Кіші Азиядағы гректерді де өзіне сіңіріп, мүдделес елге айналдырып алған. Кіші Азиядағы эллиндер отандастарының ішіндегі ырың-жырынды көрмей отырған жоқ. Олардың тұрмыс-тіршілігі шектеулі, тұмшаланған тірлік. Ал Кіші Азиядағы гректерді парсылар алалап, артық салық салып, қорлаған емес. Олардың өрісі кең. Саудамен ел шетіндегі Персепольға бар, Бактрия, Соғды базарын арала — жолың ашық. Бұларда сөзбен ел ішін қоңырсытудан гөрі өз тірлігін күйттеп, ертенгі күні бүгінгіден тәуірлеу болса деген ниеттен тұратын бір орнықты әлем қалыптасқандай. Сондықтан оларға Александрдың ұраны да, өзі де керек емес. Керісінше Македон әскері ұйып тұрған өмірді бүлдіруге келе жатқан қара дауыл секілді. Ел болған соң оның еркесі де, серкесі де болады. Бұл аймақта Александрдың жүрегін күпті қылған, Кіші Азия гректерінің бетке ұстары — Мемнон

бар. Мемнон, шамамен 380 жылдары дүниеге келген. Басқасын былай қойғанда Филипп патша тұсында Парменион, Аристокбул, Атталдармен шайқасқан әккі қолбасшы. Мемнон Парменионды Аристокбул, Атталымен қосып, теңізге құлатқан алпауыт...

Александрға бұл жайттың бәрі белгілі. Сондықтан жас патша алғашқы ұрыста қолбасшылық Мемнонға тимесе екен деп құдайдан тілеумен болды. Әліптің артын бағып, парсылар жақтан тың тындап, Александр аттамай жатып сүрінбеудің қамын ойлады. Парсылардың ішінде, парсышыл грек селендерінде Александрдың тыңшылары өріп жүр. Ұшқан құспен, соққан желмен жеткен хабар-ошардың бірін де ол назардан тыс қалдырмауда.

Басты хабар — жақсы хабар—Зелея дейтін оқшау қалашықтан жетті. Онда парсылар әскери кеңес өткізіпті. Кеңесте Мемнон тосын ұсыныс жасайды. “Біз қазір аптығып, лапылдап тұрған Александрмен соғыспай тұра тұрайық. Бар күшті бір қолға табыстап, ішкі Парсыға қарай шегінейік. Александрға талғажау тастамай ел-жұртты да ала кетейік. Сонда азық-түлігі таусылған Александр есебінен жаңылады. Алға басса оны тың күш тосып алады, шегінсе ес жиғызбай қуамыз”, — дейді Мемнон.

Алайда осы өңірдің сатрабы Арсий бұл ұсынысқа үзілді-кесілді қарсы шығыпты. Оны Кіші Азияның басқа сатраптары да қолдайды. Олар өз жерінде бір үйдің өртенгенін қорлық деп санаған. Және бір қалтарыс ой да туындап еді. Парсылық сатраптар Мемнонның айтқанына келіссе билік Мемнонда болатынын, Дарий патша бұларды уақытша болса да қолбасшыға бағындырып қоятынын ескереді. Жеңістің абырой-атағы да түбінде Мемнонның қанжығасында кететіні белгілі. Мұнымен қатар Мемнонға да беймәлім бір жоспар Персепольдан тек парсы сатраптарына жеткен. Ол — Александрды өлтіру жоспары. Ол барынша тез орындалуға тиіс жоспар да, тапсырма да. Әрине, оны Дарий патша тиісті адамдарына табыстап жолға шығарды немесе олар осы арада жүруі де ықтимал. Оған қосымша кім Александрды өлтірсе, немесе қолға түсірсе соған Дарий кіші-гірім тақ та, мызғымас бақ та дайындап отыр. Сатраптар әскери кеңес үстінде іштей осы жоспарға қатты иланды. Бұл деген соғыс басталмай-ақ македондықтар қожырайды деген сөз.

Александрға парсы әскери кеңесінің барысы түн жамылып, сөзбе-сөз жетті. Тіпті, кеңесте айтылмаған Александрды өлтіру туралы жоспардың іске қосылғаны да мәлім болды. Мемнон қарауытып, білгендерінді істендер деп, өз мекеніне суыт жүріп кетіпті. Оның соғысқа кірер-кірмесі белгісіз. Өмірде Дарий патшадан басқа адамды мойындап көрмеген бір беткей адам қалақ бас сатраптар сайлаған қолбасшыға, сірә, бағына қоймас. Уақыт, қисын Александр жағына шыққандай. Енді кідіріс жасауға болмайды. Парсылардың осы бір сәттегі алауыздығы

мен бейқамдығын, майдан жоспары, ішкі тәртіп, айтулы мерзім бекімей тұрғанда ілгерілеу керек. Ықтыру қажет.

Сонымен, алғашқы шайқастың күні туды. Шайқас Граник өзенінің жағасында болды. Кіші Азияда Дарий патша Грекия жақтан жел соқпай тұрғанның өзінде алпыс мың атты әскер ұстап тұрды. Ал әр сатраптың бес - жеті мыңдық жасағы оның сыртындағы күш. Граникте Дарий патшаның әскері жүз жиырма мыңды құрады. Ал әр сатрап өзін ең кемі мыңдықпен қорғатқанын есептесе Александрдың алдында қатары қалың жаудың тұрғаны анық.

Александр әскерді бөлшектемес бұрын осы төңірек түгел көрінетін таз төбенің үстіне көтерілді. Көсенің сақалындай төбе үстіндегі селдір-селкеу қурайдың арасында отыр. Парсылар баяу қозғалып, өзеннің тік қабақ, құлама бетінде қабақтан таяқ тастам шегініп орнығып алыпты. Енді оң қанаты мен сол қанатын сапқа тұрғызып, ала шапқын боп жүр. Парсы әскерінің оң қанаты ауырлау көрінді. Оның сырын Александр бірден ұқты. Оң қанаттағы атты әскер өзеннің қабағы жатағанданып, жарау аттар іркілмей еңіске құлап, судан екі-үш ұмтылып шыға келетін тұсқа шоғырланған. Яғни, бұлар Александрдың ту сыртына шығуды көздеген күш. Жақсы... Оны да көреміз. Сол қанат екі топқа бөлініпті. Бірі – қоян-қолтық ұрысқа оңтайланған да, екінші топ – өзенге көлденең түсіп жатқан аңғардан шыға келіп өкпеден ұрмақ. Әскердің орта шені лек-легімен сіресіп тұр. Бірін жапырып өтсең екіншісіне тап боласың, оны жеңсең үшіншісі... Парсылар бұл тәртібін енді өзгертпейді деген ой келді Александрға. Бір кезде тайқы маңдай қырқаның астынан бұрандаған көк түгін көрінді. Парсылар, сірә, грек-македон әскерінің әлі соғысқа оңтайлана қоймағанына қарап, сарбаздарын жоқ дегенде бір мәрте тамақтандырып алмақ. Ал жалпы жағдайға қараса бүгін бір қимыл-әрекет бола қоярына олардың сенімі аз. Ал орныққан жері оңтайлы, әскер саны екі еседен артық. Керісінше грек-македон әскері алақандай көрініп, олардың әр қимылы бақылауда тұр.

Александр таз төбеден түсті де қапталдай шауып, әскердің ту сыртына келіп тоқтады.

— Аристофон! Мынбасылардан бастап дружиниктер түгел келсін. — Александр су жағалап өсетін жынғылдарды кешіп өтіп шок талдың қалқасына тоқтады. Қалың нөпірдің арасымен, жыра-жықпылдардың табанымен патшаның сүйенерлері келе бастады. Александр қойтастың үстінде отыр. Түрінен бір нәрсе аңғару қиын. Жоқ дегенде, үлкен қырғын алдындағы бас қолбасшыларға ұқсамайды. Шақырғандары түгелденгенде баршасына қаратып бір-ақ сұрақ қойды:

— Шабуылды қашан бастаймыз?!

Үнсіздік. Тағы да әскерде табиғи түрде орнаған иерархия бойынша Парменион сөз алды.

— Бүгінше осы жағалауда қала тұрсақ. Әскерді шабуылға лайықтап, түрлі маневрлер жасасақ парсылар қабақтан едәуір шегінер еді де біз ертең аз шығынмен арғы бетке ілінер едік. Ал дүрсе қоя берсек парсылардың ойынан шығамыз. Тік қабаққа өрмелей алмаған соң біз ары-бері сабылып өткел іздейміз. Уақыттан ұтыламыз. Бір-бірімізді түсіну қиынға соғады. Нәтижесінде алғашқы шайқаста жеңіліп қалуымыз ықтимал. Ал оның саяси мәнін ойламауға хақымыз жоқ. Әскердің рухын түсіріп аларымыз да белгілі. Менің айтарым осы.

Бұдан соң Александр ешкімге сөз бермеді. Парменионның уәжіне сөз іздеп те қиналмады. Таста отырған күйі, тас түйін шүйіліп, темір кескен темірдей қатқыл үнмен бұйрық бере бастады.

— Парменион жаудың он қанатымен соғысады. Гетайрлар біздің ту сыртымызға шықпақ үлкен күшке тойтарыс беруге тиіс. Гефестион резервтегі бес лекті қай тұсқа, қай сәтте қосып отыратынын басқарып тұрады. Ортада — фаланга, сол қанатты Филота басқарады. Филота, алдымен бетпе-бет келген әскермен соғысасын. Одан соң екі жақ шайнасып, тіресіп тұрғанда бүйірден біздің тың күш ұрады. Естіп тұрмысың? Сен ше, Гефестион? Шабуыл дәл қазір басталады. Біз Геллеспонттан өтіп келіп, енді мына қылдырықтай өзеннен тайқып тұрмақпыз ба? Мен фаланганың алдында болам. Дәл осы тік қабақтан шығып, парсының маңдайынан соғам. Кратер! Жақын кел. Кратер! Үш мың атты әскермен ұзын сайды қуалап парсы әскерінің ту сыртынан шығасын. Олар қоршауға түссе де бұзып шығар күш. Бірақ біз екеулеп олар өз адамына өзі ұрынып, өз аяғына өзі шалынарлық қыспақ жасауымыз керек. Сен, Кратер, анау тұмсықты айналғанда шабуыл басталады. Үлгер!

Қолбасшылар, өздеріне табыс етілген шепке тарасты. Парменион түнергеннен түнеріп, ашуын кімнен аларын білмей келеді.

Биыл, міне 334 жылы бар-жоғы жиырма екіге келген Филипптің күшігі анау-мынау емес Парменионды жоққа шығарды. Оның бір сөзін құлағына ілмеді.

Александр қарт қолбасшының күжірейген күйі кеткенін аңғарды. Парменион, әрине, ақылға салып сөйледі. Бәрі көңілге қонымды. Бірақ соғыс өнеріне жана адам келгенін ол түсінбейді. Соғыс жоспарлы шаруа емес. Соғыс — шайқас-жаңылтпаш, ол — ақынның шабыты, ол — еселті төте жолмен шығару, ол — жанкештілік, ол — жау пиғылын алыстан білу, оған күтпеген қарқетті таңу, шатастыру. Парменион... Ұлы қолбасшы. Әр сарбаздың медеті. Ол әлі де талай жеңісті жақындатуы мүмкін. Ал соғыс өнеріне III Александр келгенін ол әлі ұққан жоқ. Сондықтан Парменион Александрды өз айтқанымен жүргізе бермек, үйрете бермек, Александр одан дәріс алуды қойғанына көп болды. Бірақ Парменион оны әлі түсінген жоқ...

Александр атқа қонды. Соңында бар-жоғы екі мыңға тарта жасақ пелтастар¹ тұр. Патша оң қолын жоғары көтерді де тік қабақты нұсқап, “кеттік” деген белгі берді. Александр дәл осылай күн сәскеге жетпей, мың-сан жаудың алдында көзсіз, есепсіз қадам жасайды деп ешкім ойламаған сәтте жайбарақат жүріспен қабақтың астына кіріп те кетті. Александр тобы аттарын жетекке алып, бақа бас келте қылыштарын сары топыраққа қадай, өздері содан күш алып, бетке өрледі. Қапталдап жүріп бір кезде бәрі қабаққа шыға-шыға келді.

Алдымен садақ тартты, жай оғы ұшты, одан соң бетпе-бет ұрыс басталды. Енді бір сәтте Александр өзіне ілескен атты әскерімен сол қанатқа құстай ұшты. Атты әскер сырылған пердедей ғайып болғанда оның артында сірескен фаланга келе жатқанын парсылар бір-ақ көрді.

Александр желіп өткен құйындай сол жақ қапталға сіңіп кетті. Енді ол әскердің ту сыртында тұрып ұрыстың тізгінін қолына алды. Мұның бір қаупі Парменион жақ еді. Парменион көмек сұрады. Елегізіп, қаны ойнап тұрған Гефестион үш мың атты әскермен көмекке ұмтылды. Гефестион келгенде Парменион өзен ішінде ұрыс салып, енді болмаса қоршауға түсер халде екең. Гефестионның тың күшпен келгені эллиндіктерді серпілтіп тастады. Тың жасақ Парменионды орауға айналған арнайы топты баудай түсірді. Одан кейінгілері біразға дейін табан тіресіп бақты. Дегенмен, ішке секем түскен парсы жағы өршелене соғысқан, жеңілу ойына кіріп-шықпайтын грек-македон сарбаздарының тегеурініне төтеп бере алмады. Парменион мен Гефестион бір-бірін дәл түсініп, Граник өзенінің иініндегі иірімге қарай парсы жасағын көсеумен тартқандай жинастырып, шегіндіре келе сол судан шығармай қойды. Шанда біреуі ғана атының жалын құшып, қоршаудың селкеу тұсынан сытылып шығып жатты. Қалғаны су ішінде көк семсер, қара жебеден құтыла алмады. Енді сол қанатқа көмек керек-тін. Өйткені, Филота бетпе-бет келген жаумен шайқасып, қалжырай бастағанда көлденең аңғарда жасырынып тұрған парсы атты жасағы бүйірден ұрмақ. Оның бәрін Александр газ төбенің үстінен көрген. Мұның ойынша тасадағы парсы әскері әне-міне жерді тесіп шыққандай қарақұрым боп сорғалауға тиіс.

— Клито! Ұмтыл! Қабақтан шығарма!

Қара Клито екі мыңнан аспайтын пелтастарымен аңғардың қабағына қарай тұра шапты. Оның соңынан Александр Кэн бастаған бір гополит² фаланганы жіберді. Парсылар бұл күні

¹Пелтастар – ауыр атты әскер. Фаланганың алдында, жеңіл атты әскер – псилиттерден кейінгі шепте.

²Гополит – фаланганың бір құрамы. Әр қатары 256 сарбаздан тұратын 16 қатарлы жұбы жазылмайтын күш.

Александрдың ойынан шығуға тырысқандай. Клито қабаққа жетер-жетпес сай ішінен тасадағы парсылар кара ормандай боп шыға келді. Парсылар мұны күтпеген. Клито табандап тұрып, ат үстінен садақ тартты. Аңырап ұшқан жебенің зая кеткені некен-саяқ. Керегедей тұтас келе жатқан парсылардың алды жусағанда жебе келесі қатардағыларды омақастырып жатты. Тастақ жердің шанын шығармай екпіндеп келе жатқан фалангистердің демі Клитоның желкесіне жеткенде пелтастар сахна пердесінше екі айырылып, оларға жол берді. Фаланга парсы жасағын іреп өтті де, екіге бөліп тастады. Одан соң фаланганың ежелгі тәсіліне салды. Фалангистер сегіз қатардан екі айырылып, жалт бұрылды да парсыларды ат-матымен омақастыруға көшті. Клитоның пелтастары ұрыстан үзіліп шыққандарды қойша қайырып, оңтайы келсе омақастырумен болды. Әзірше бір ғана парсылық жасақ үрейге бой алдырды. Парсылар бір кезде тым-тырақай беті ауған жаққа қашуды бастады....

Александрдың басты күші – фаланганың бәрі дерлік өзі жол ашып берген ортаңғы ұрыста болатын. Онда Птоломей мен Кратер жүр. Парменион мен Гефестион оң қанатты майырып тастады. Ортадағы қалың күш әлі де қарадүрсін ұрыс салып жатыр. Бұл ұрыс ұзаққа кетсе жеңгеннің өзінде шығын көп болмақ. Не істеу керек? Александр Филота жаққа көз салды. Филота сәл ілгерілепті. Көмек керек. Сәл демесе Филота парсыға ес таптырмайды. Александр соңғы кезде, дәлірек айтса трибалдармен шайқаста ерен ерлік көрсетіп, патша жарлығымен халиарх¹ дәрежесіне көтерілген Атарийді мындықпен Филотаға көмекке жібереді. Оның міндеті – алыстау айналып, парсылардың ту сыртынан шығу. Атарий көзі оттай жанып ұрысқа ұмтылды. Атарий қолбасшысының айтқанын бұлжытпай орындады. Парсылар ту сыртынан, оны мен солынан шабуылдаған македондықтарды көріп, таза қоршауға түстік деп ұқты. Бүкіл әскер ошарыла бұрылып, кері қарай Атарийдің селкеу шебін бұзып өтті де бас сауғалауға көшті.

Бұл кез оң қанаттағы шаруаны жайпап тастаған Парменион мен Гефестион парсының негізгі күшін атқылай бастаған. Александр Филота, Клито, Атарийді қосып алып сол қапталдан парсыларды қоршай бастады. Парсылардың табанынан тиянақ кетті. Жаппай қашу басталды. Үрейді үрей үстеулеп, көздері алақ-жұлақ дала қайдасың деп аттысы да, жаяуы да ұрыс алаңынан алыстауға жанын салды. Айналасы екі-үш сағатта Граник жағасындағы алғашқы ұрыс Александрдың жеңісімен тамам болды. Жас қолбасшы сан жағынан өзінен үш есе көп, қару-жарағы, мініс аты, әскер дайындығы мығым парсы әскерін бет қаратпай төңкеріп тастады. Бұл жеңіс Александрдың беде-

¹Халиарх – аристократ.

лін арттырып, ақыл-ойдың кеніші боп келген атақты қолбасшыларының сәл көмескі тартуына бірден-бір себепші болды. Александрдың өзі тік беттен шыға келе жауға ұмтылған көзсіз ерлігі, тапқырлығы, ұрысты басқаруы туралы аңыз-хиссалар Грекия мен Македонияға андыздап кетіп жатты. Ал әскер арасында, сарбаздардың адами тірлігінде Александр есімі ауыздан түспеді. Әр сарбаз оны әрі патшасы, әрі қарулас досы деп қабыл алды. Енді Александр Айға шап десе әскері іркілместен Айға шабар күн келді. Шайқастан соң Александр атақты Букефалын жортандатып, алдымен Клитоны іздеді. Клито, Гефестион, Кратер, Птоломей төртеуі ат үстінде жон арқалары кеппеген күйі сөйлесіп тұр екен. Птоломей Александрды алдымен аңғарды.

— Сен жеңдің, Александр!

— Жок, Птоломей, біз жеңдік! Аристофан! Парменионға айт, әскерді сапқа тұрғызсын. Ал, достар — алғашқы жеңістеріңмен!

— Александр! Тойланбаған жеңістің қызығы болмайды! — Клито әзілге сүйеп, көпшіліктің ойындағысын айтты.

— Антипатр! Естіп тұрмысын? Бес ғасыр тосқан жеңісті тойлаймыз. Шатырларыңды тізіндер. Қарауыл үш шептен тұратын болсын. Ал енді мынаған қараңдар! — Александр бұрылып, ту сыртында үйелмендей боп ат үстінде отырған жаңадан пайда болған оққағарына қарады. Александрдың жанында бұрын кішігірім таудай боп Аристофан ерекше көрінетін. Енді оған бұрын бақташы болып, күресерге кісі таппай, бұқалардың құйрығын бұрап құлататын, Македонияға тұлға керек, табылса соған қызмет етер едім деп армандаған сиыршы Апанасий қосылды. Ол қазір машықтан, оқудан өткен аса сирек қара күш иесі. Ол дегеніне жетіп, Александрдың оққағары дәрежесіне көтерілді.

— Апанасий, әкел әлгіні.

Апанасий атын тебіне қалды да әскер басшыларының ортасынан бір-ақ шықты.

— Көрсет, Апанасий!

Апанасий қайқы қылышты шенгелінен шығармаған адам қолын көрсетті.

— Клито! Танып тұрмысын?

— Мен айтайын, — деді Птоломей күркірей күліп.

— Қызық-ақ! Александр Дарийдің күйеу баласы Митридатты найзамен түйреп, аттан ұшырып жіберді. Сол сәтте жау Ройсак қанжарымен Александрды бастан ұрды. Дұлыған тесілді-ау деймін, Александр?!

— Иә, алғашқы ұрыстан бір белгі қалу керек қой.

Бірақ Александрдың семсері оның кеудесінен кіріп жотасынан шықты. Енді бір қарасам Александрдың ту сыртынан атақты Спифридат қылыш сілтеді. Қылыш патшаның мойнына екі-ақ қарыс жетпеді. Клито қылыш ұстаған қолды білектен шауып

түсірді. Мынау сол Спифридаттың қолы. Клито патшаны тура келген ажалдан алып қалды.

— Дәл, өзі! Клито бүгін сен патшадан не сұрасан да аласың.

— Қазірше сұрауға тұрарлық ешнәрсе көріп тұрғам жоқ. Жорық жаңа басталды. Қала да, сарай да, алтын да, күміс те алда емес пе, достар? Ал патшаның бас амандығы арзан болуы мүмкін емес. Ха! Ха! Ха!

Бұл түні грек-македон лагері жеңісті тойлап жатты. Әр шатырдың алдында лаулап от жанды. Парсылар тастай қашқан тамақ пен шараптың мұрты да бұзылған жоқ. Әскер жаппай мас.

Парсылардың тірі қалғандары аңдыздаған шұбырынды сүрлеулермен ұзап барып, қойнау-қолаттарда бүрісіп жатты.

III

Патша кеңсесінің басшысы Антипатр Граник шайқасындағы Македон жақ шығынын Александрға әкелді. Александр жазуды шолып отырды да:

— Жаз! — деді Антипатрға. — Кеңсе басшысының қаламы мен жарғағы қолында еді. — Дружинниктерден өлгені — 25, өткелде мерт болған атты әскер — 60, жаяу әскерден 30 адам шығын болды. Бұдан басқа дерек болуы мүмкін емес. Дәл осы санға лайықтап, өлгендердің аты-жөнін маған әкелесің, олардың бәрін нағыз ержүрек батырлар ретінде жерлейміз. Олардың отбасына көмек жібереміз. Салықтан босатамыз.

— Қалғанын қайтеміз?..

— Алтыншы отрядың бар емес пе? Айдың жарығымен бір сайға... Болды.

Алғашқы шайқас, алғашқы жеңіс, алғашқы шығын. Бәрі де ешқашан естен кетпесін Александр біледі. Сондықтан патшаның ендігі қадамдары оның ішкі әлемін, ұстанған бағытын, саясатын, дәстүрдің жаңа бағытын айқындамақ. Патша бұл сыннан мүдірмей өтті. Әр құрбан өз қару-жарағымен еңіреген ер ретінде жерленді. Олардың отбасы жер, мүлік және басқа салықтардан босатылды. Ол аз болса қара жұмысқа тартылу ауыртпалығынан азат етілді. Соғыс олжасынан әр отбасына бес сиырдың құнындай ақша төленді. Александр жарақат алып, сапардан калып бара жатқандардың әрқайсысымен сөйлесіп, марапаты мен сый-сияпатын табан астында бергізді. Олар келесі шайқасқа бара алмай елге қайтатындарына өкініп, патшамен жылап қоштасты.

Кешікпей Граник шайқасында қаза болғандардың жез мүсінін гректің ұлы мүсіншісі Лисиппке жасатып, Дион қаласында тізілте қойғызды. Мынадай адамгершіліктің шын пейіл әлде алысты көздеген саясат екенін, Александрдың бірге өскен достары да, әліптін артын баққан дүдәмал қолбасшылары да анық түсіне

алмады. Парсы жағында соғысқан грек жалдамалыларының да сүйегін адамша көмгізіп, тұтқынға түскендерін Македонияға қол-аяғы кісенделген күйде кара жұмысқа айдатты. Сонымен, Граниктегі жеңіс Геллеспонт Фригиясында Александрдың билігін орнатты. Сатрапқа Калас есімді жігіт ағасын бекітті. Александр оның өзін де, әкесін де өз әкесі тірі кезден білуші еді. Тапсырған жердің шып-шырғасын шығармай ұстап тұруға, жан-жаққа іріткі түссе бұл өлке табан тірер, арқа сүйер жер боларына Калас барын салады. Болашақ Македонский империясын құрудағы бір үлгі осылай қалыптасты.

Женістің желігі басылмасын дегендей бірер өлке Александрдың алдынан шығуға ең құрметті азаматтарын жіберіп, Македон әскерінің тынысы кеңігендей болды. Солардың алғашқысы Лидии патшалығы. Мұнда Александр басқаша тәртіп, екінші бір үлгіні паш етті. Сатрап етіп, Филотаның баласы, яғни Парменионның немересі Александрды тағайындады. Ал салық билігін жеке-дара Никийге ұстатты. Гарнизонға Павсаний басшылық жасайтын болды. Сөйтіп, үш таған билікке бағынып Лидии патшалығы Александрдың меншігіне өтті. Әкелі-балалы Парменион мен Филота патшаның бұл қадамын қалай бағалауға білмей ан-таң жүріп жатты. Оның түйіні Александрдың кеудесінде сайрап тұр. Әкесі Филипп бұлардың жақын туысы Аттал патшаның қызы Клеопатраға үйленгенде Парменион мен Филота бөркін аспанға атып, ең алдымен патша сарайынан Олимпиада мен он алты жасар Александрды қуғызып жібергенін, патша қалай ұмытсын. Бірақ жағдай өзгерді. Парменион мен Филота Александрға керек. Керек болса неге ара-тұра олардың көңілін аулап қоймасқа? Сөйте тұрып, олардың бір бармағы қысулы екенін, әскер ішінде қандас үш қолбасшының жүруі көптеу екенін ескерген жөн. Александр—сатрап. Бірақ қолында төрелік етуден басқа билік жоқ. Отырсын... Македондық патша Фригияда да, Лидииде де ел ішінде қалыптасқан өмір салты, алым-салық мөлшері, тәртіп-ережелерді қозғамады. Ендігі күніміз не болады, деп таспадай тартылған бұқараның Александрға деген ризашылығында шек болмады. Салық тек парсы арнасынан македон арнасына бұрылды. Ал Лидииде салықтан күйзелген ел жоқ. Олар Александрды бір сәтте, бір күнде өз патшамыз деп қабыл алды. Александр осы әрекеттерімен әлі өз аяғы жетпеген, өзін мойындамаған порттар мен жеке қалалар, сатраптықтар мен кінәздіктерден асып, Парсының билігімен жүріп жатқан елдерге ауызекі хабар-ошар кете берсін деп өз алдын күреуді де ойлады. Панэллиндік одақ әскері әлі де ұлы Парсы империясының шет пұшпағында жүр. Бұл аймақ бірнеше ғасыр бойы парсы билігінде болғанымен халқының басым көпшілігі гректер. Парсы рухы үдеп тұрғанмен, бұл халықты дұрыстап қағып-сілкісең қайтадан грек

бола салады. Яғни, нағыз майдан, шын қарсылықтың бәрі алда.

Александрдың осы ойын растағандай ту сыртынан Милет порты — Эгей теңізіндегі аса ірі порттардың бірі Эфес одан соң Галикарнас қатты қарсылық көрсетті. Галикарнасты ұлы қолбасшы, ұлты грек Мемнон мен парсылық Оронтобат қорғаған. Александр Галикарнасты ала алмады. Сондықтан оны қоршап алып, ұзақ тартыстан соң жеңілуге мәжбүр етпектің амалына көшті. Көп қолбайлау болары анық. Бірақ Галикарнасты Александр тұншықтырмай қоймайды. Оны Мемнон мен Оронтобат та түсінеді. Ары ойлап, бері ойлап, қару-жарак қоймаларын, қала сыртындағы қорғанға сүйенген ғимараттарды өртеп, әскерді, қарсылыққа қатысқандарды Мемнон мен Оронтобат Кос аралына алып өтіп кетті. Александр қаладағы өрт пен қарбаластан бір нәрсе түсінгенше Мемнон Александрдың құрығы жетпес жерге жетіп алған. Осы қала үшін қанша қажыса да Александр қалада тез тәртіп орнатып, сарбаздардың жүгенсіздігіне тыйым салып, қарапайым халықтың басына әңгіртаяқ ойнатпайтынын жария етті. Қала өмірі бірте-бірте сабасына түсті. Галикарнас не болар екен деп құлақ түрген Парсы еліне түгел Александр саясаты сайрап жетіп жатты. Біріншіден, ол — Александр екі ұштылыққа көнбейтінін, одан бетер қатуланарын, ал өз еркімен қамалдың қақпасын ашқан елге кеншілік жасайтын, қорламайтын патша боп ауыздан-ауызға көшіп жатты.

Александр туралы оның құдай тектілігін білдіретін аңыздар да қобырап, тым көбейіп кетті. Сірә, кейбірі сарай ақыны Каллисфеннің асыра сілтеуінен болар, бірақ ел куә болған жайттар да бар. Соның ең таңғажайыбы — Лидиидің ежелгі астанасы Сард қаласында Александрдың Зевс сарайын салуға лайық орын іздеуі. Патша қаланы аралап, акропольға келгенде күн күркіреп, сүт пісірім уақыт қар жауады. Аспан ашық, күн жылы еді. Александрдың өзі де ұлы табиғаттың бұл белгісіне қатты таңданды да, күннің күркіреуін, қардың жаууын Зевс сарайын акрополь маңына тұрғыз деп аспанның өзі белгі бергені болар деп қабыл алды.

...Қсанф қаласында әлдебіреулер қайнар бұлақтан жез жапырақ тауып алады. Онда жазу бар. Сөз-саптау мәнері, әріптер, белгілер оның өте көнеден келгенін айғақтайды. Жазуда: “Күндердің бір күні эллиндіктер Парсы мемлекетін жояды”, — делінген...

Және бір тосын жайт. Фаселид пен Перғаны жалғап тұрған жол тек бір жақты болатын. Оңтүстіктен лекілдеген өкпек жел қарсы жүргізбейтін. Александр дәл осы жолмен теңіз жағалап жолға шыққанда жел өз бағытын күрт өзгертіп, Александрды тек демеп отырған...

Осылай III Александр неше түрлі қиындықтар мен шешуі жоқ жайттарды бастан кешіп келе жатты. Гордий қаласына келгенде

екі оқиға болды, бірі — Афиныдан елшілердің келуі. Олар афиндықтарды және тегі афиндық бұрын парсы жағында болған жерлестерін әскерден босатуды өтінеді. Жауап табан астында берілді. Афиндықтар — эллиндіктер. Панэллиндік одақтың сапары аяқталған жоқ, миссиясы орындалған жоқ. Тек соғыс аяқталған соң ғана бәріне бірдей еркіндік беріледі...

Александр осылай жауап бере тұрып, әрине соғыста шыңдалған едәуір күш елге жетіп алып не бүлдірерін кім білсін деп алдымен ойлады. Екінші жайт — Александр бір замандағы Фригия патшалары әкелі-балалы Гордий мен Мидастың сарайына бас сұқты. Сарайда аты аңызға айналған қос донғалақты арба-колесница сәл еңкіш жерде ортада тұрады. Оның донғалақтары жабайы шиенің сабағынан есілген арқанмен танылған да, түйіні колесницаның бөксе тұсына бекітілген. Аңыз бойынша кімдекім осы түйінді шешсе — Азия соныкі. Александр әлгі түйінге аз-кем қарап тұрды да қынаптан қылышын суырып, түйінді қак бөліп тастады. Шырматылған арқан салдырап шашылып қалды да арба орнынан бес-алты қадам жерге жылжыды. Гордий түйінін Александр осылай шешті де тастады.

Ұлы жорықта не болмайды? Оған Александр басын тігіп, тағдырдың нендей бір қысталанына көнуге, қиындығын жеңуге бел шешіп шыққаны белгілі. Бірақ арасында өмір жаңағыдай қызықтарды да тастап отырады. Патша қайда жүрсе де, нендей іспен айналысып жатса да қара тікендей қадалған екі ой анық қыр-соңынан қалмады. Бірі — Мемнонның Кіші Азияға терендеп кеткені. Ол өзі билеп-төстеп қалған Кіші Азиясынан Македон билігін аластайтынын ашық айтып, үлкен лаңға дайындала бастағаны. Александрдан не шара? Бүкіл әскердің бетін бұрып, Мемнонмен итпектеген соғысқа байланып-маталып қалуы керек пе? Мемнонға қарсы Парменион мен Антигон Монофтальм екеуін қосып жіберсе де бұл жолы бәрін өз білгенімен өзі жатқа білетін жерде соғыспақ Мемнон дес бермейді. Александр әскердің жартысынан айырылып, әрі-сәрі күйге түсуі...

Екінші, ең басты алаңы — Персепольдағы әскери кеңестің кешігуі. III Дарий не ойлап жатыр? Граниктен кейінгі шайқас — Мемнонмен бола ма әлде парсы әскері македондықтарға шешуші тойтарыс беруді басқаша ойластырып жатыр ма? Александрдың ойынша Дарийде Мемноннан өтер басы ашық қолбасшы жоқ. Мемнонды Дарийдің өзі де, басқа қолбасшылары мен сатраптары да грек деп тануды ұмытқан. Мемноннан парсы мүддесінен басқа бір нәрсе қонырсуы мүмкін деп ешкім ойламайды. Мемнон шынымен-ақ сондай тұлға-тын. Енді Дарийде бір-ақ жол бар. Ол Мемнонды бас қолбасшы етіп тағайындап, Персепольдан оның қарамағына қалың күш жіберіледі. Сірә, Мемнон ол күшті орта жолға жеткізбей қарсы алып, арғы жағын жағдайға

қарай қиюластырады. Мүмкін... осы екі күш бір-біріне қарай қозғалғанда Персеполянды шыққан күшке Парменионды жіберіп, өзі Мемнонды тосып алар? Бұл қалай?!

Александрдың енді құлайдан тілегені осы еді. Дарийдің ойын алыста жатып оқып отырғандай. Дарийдің өзін неге есепке алмасқа?! Оның да атқа қонуы мүмкін ғой? Атаксеркстен басталған Ахеменид империясының бүгінгі өкілі, бүгінгі патшасы III Дарий Родомани басы жерге жеткен қарт емес. Әскердің алдына шықса әр сарбазға, әр отандасына қуат. Сатраптардың да өңіне қан жүгірер еді.

Тағдырдың өзі де, жазмыштын бұйрығы да соған оңтайланды. Александр Гордийден ұзамай Мемнонның қазасы туралы хабар алды. Мемнон Афины мен Спартадан қолдау алып, қиюы қашса қылышпен, қисыны келсе ақшамен, тіпті болмашы нәрсеге келісетін сатқындардың көмегімен Евбей портын және басқа елді мекендерді бірінен соң бірін өзіне қаратып алды. Енді Балқан жартыаралы арқылы Македонияға шаппақ. Сөйтіп, Александрды кергіге салу көзделген. Осы жолда ол Хиосты қаратты, одан соң Лесбос¹ аралығындағы Мефимн, Пиirr, Эрес қалаларына еш қарсылықсыз басып кірді. Бірақ осы Лесбос аралындағы Митилен қаласына келгенде Мемнонның балтасы тасқа тиді. Қала парсы туын аспандатқан Мемнонға лағнет жаудырып, түгелдей қарсы шықты. Мемнон қаланы басқа әлемнен кесіп тастады да шабуылға кірісті. Қаланы шабуылмен алу қызған шақта Мемнонның өз жағдайы күрт төмендеді. Ол жаманаттың келгенін анық білді. Әскерді ескі досы Артабаздың баласы Фарнабазға табыстап, өзі бақилыққа өтті де кетті. Ұлы тұлғаның өлімі осынша қарапайым, аяқ астынан болады деп ойламаған Фарнабаз өз әкесіндей көретін Мемнонның басын құшып ұзақ отырды. Өзінің он қолы Афрататқа қала құлағанша Мемнонның өлімі туралы ешкім білмесін деп нұсқау берді.

Бұл хабар Александрға жеткенде патшаның ішіне қуаныш оты түспеді. Дүние суып сала берді. Тек иығынан ұзақ аркалаған гүрзі түскендей жеңілдеді. Мемнонның өлімі Александрды сергітіп, айнала дүниеге анықтап қарауға, ненін шындық, ненің жалған екенін қайта бағалар терең-терең пәлсапаға жетелей берді, онашалыққа, оқшау жерде ой тұндыруға шақырды. Мемнон – сүйегі грек, тілеуі парсы боп өткен, карама-қайшылығы мол бір заманның белгісі еді, сол өзі жасасқан әлемді өзімен әкетті...

IV

Персеполь. Дарий патшаның сарайы. Парсы елінің бетке шығарлары кеше күн ұзақ әскери кеңесте болды. Бірінші күнгі кеңестен шыққандардың түсінгені – Дарий патша соғыс тізгінін

¹Лесбос – осы аралдың атымен лесбияндық азғындық атауы дүниеге таралған

Мемнонға беріп тұр. Тек Мемнонның жеңістен жеңіс қуалап кеткені, патша жіберген білдіргінің оған әлі жетпей жатқаны ғана түйінді сөзді айтқызыбай патша ара-тұра қызарақтап қалады. Кеңестің бірінші күні тамам болып, сатраптар мен қолбасшылар нән қала Персепольдің бұйығы тұстарында үлде мен бүлдеге оранып, сарайда тұрып жатқан, айына-жылына бір келер бәсиелерін тосулы тоқалдарына қарай асыққан.

Дарий әншейінде жас тоқалдарының біріне бара салатын. Кеудесінде бір желік пайда болса, ғардан өзі ерекше көретін кәнізектерінің бірін түнемелікке алдыртатын. Ал мемлекеттік ұлы істер жасаған айтулы күндері некелі жары, сүйікті ұлы, мұрагері Охтың анасы Статира падишаға барып, кеңес әңгімесін жалғастыратын. Әйелінің абаймен ғана қосатын сөздерін ұстап қалуға тырысатын. Сырт көзге Дарий өз жетістігін анасына айтуға асық бала секілді еді. Статира Дарийден екі есе жас болғанымен одан ақыл сарыны байқалатын. Дарий сол ақыл дариясынан шөл қандырып, келесі күнге жетпек, сірә. Рас, өзінің неліктен осылай жасайтынын Дарий жете ұқпайды. Бірақ өмір солай қақпайлап, әр нәрсені өз орнына түсіретін болуы керек.

Мемнонның қазасы туралы хабар күн шапағы тікенектеніп тұрған шақта жетті. Патшаның сарайы түйе мінгеннің төбесі тенеспес тас қорғанмен қоршалған. Қорған зертаспен, бедерлі суреттермен нақышталған өзінше бір көркемдік әлемі еді. Негізінен ол Ахемен әулетінің Парсы империясын құрудағы ерлігін баяндайтын, жеке патшалар мен батырларды, шайырларды, абыздарды бейнелейтін сурет пен мүсін өнерін пайдаланып жасалған бейнелі шежіре. Патша сарайы патша қалашығы ішіндегі бөлек дүние. Қалашықта әр түрлі мақсатпен салынған ғимараттар жеткілікті. Ғар үйі ең алысы. Жұмақтың төріндей көгал, көгал арасы гүлзарлар, үйдің өзі бір қабат болғанмен еңселі, көркем, жұмбақты. Онда Дарийдің үш жүз кәнізегі патша ықыласын тосуымен өмірін өткізіп жатыр. Ара-тұра патша өз қасабаларымен осында демалады. Ән мен күй, би мен шарап, жан рахаты, түн ләззаты осында. Кейбір түндерді Дарий оншақты оттай ыстық кәнізектің ортасында жалған дүниеге келген күйінде өткізеді. Теке иісін аңсап қалған ғар сұлуларының небір ерекшеліктеріне, қылықтарына масайып, Дарий келесі күнге асықпай манаурап жата беретін.

Өткен түнді ол Статираның оңаша сарайында өткізгенін екі-үш қызметшісі ғана біледі. Бірақ патшаның өзі шақырмай оған дүние күйіп кетсе де ешкім өздігінен бармайтын. Міне, Фарнабаздан Мемнонның өлімі туралы келген қаралы хабар орауы жазылмаған күйі патша байланысының үлгісін танытар көн қобдишаның ішінде жатыр. Хабаршылар қарулы күзет басы арқылы патша кеңсесінің басшысына әрең жетті. Кеңсе басшысы

хабаршылардың бет-жүзіне, тықыршуына карап кейіс білдірді.

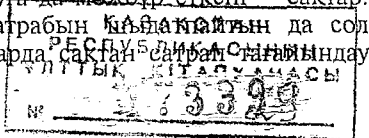
— Патшаның мазасын алуға менін де хақым жоқ. Дәл бір Мемнон өлгендей өңмендемендер! — дегенде біреуі санқ етті.

— Мемнон өлді, мәртебелім!

— Солай деп бірден айтпаймысындар! Онбағандар!

Кеңсе басшысының фаралжасы желбіреп, шалмасының төбесіндегі құс канаты қатты жүрістен ысылдап, Статираның сарайына тіке тартты.

Дарий Мемнонның қазасын естігенде өз тәнінің бір қапталы сөгіліп жерге түскендей болды. Бұрын “Александр” деп аталатын катер мен өзінің арасында Мемнонның алып тұлғасы тұратын. Енді Дарий мен Александр ашық далада бетпе-бет тұрғандай бойынан үрей желіп өтті. Мемнон... Мемнон.. Қайран Мемнон... Заманның екі өкпені қысып тұрғанында кеткенін қарасашы... Мемнон... Дарийдің қабағы ауырлап, көзі суарылған болаттай сұп-суық жансыз қалды. Отырған орнынан қозғалмастан бүкіл парсы жерін шолып шықты. Мемнонды көлегейлеп қалар адам іздеді. Таппады. Ал елдің бетке шығарларының дені осында — Персепольда. Бірақ олар тойға келген қонақтардай, ішуге, жеуге, сөйлеуге бар да патшаның айтуынсыз бірнәрсе жасауға жоқ. Соғыстың не екенін Дарий білмейді емес. Онда әр сарбаз іс бітіреді, өзі табан астында шешім табады. Жан алып, жан берер сәттегі адамның ақылынан жүйрік ешнәрсе жоқ. Ал патшаның айтқанымен, яғни патшаның ақылымен, патшаның қалқасында, яғни патшаның қорғауымен өскен мына игі жақсылардың ішінен көзі шоқтай жанып, ақылы оқ бойы озып, қуат-жігері дауыл көтерерлік боп тұрған ешкім жоқ. Бұлар арқа болуға жарар, жер-жердегі тірек, кем-кетігінді оңай толтырар епсекті ел басшылары. Қарттары өткенін еске алумен келе жатқандар, орта буыннан бергісі қабырғасы қайысып, ұзақ соғыста шындалмаған. Парсы баласын құдайы қолдады да Ахемен бабалары таққа ие болды. Содан бері бір шеті Эгей теңізі, солтүстігі Сақ даласы, оңтүстігі Үнді, шығысы Жың — осы аралықтағы ондаған мемлекет, жүздеген халық, ұлыстар мен тайпалар Парсы империясына амалсыз, тоқпақтың күшімен кірді. Парсы тектінің мандайынан біреу шерттіпті деген жерге жосылып мың-сан әскер жетіп барады. Парсылар сонысымен бәрін ықтырып келді. Ара-тұра салық төлемей, салқын тарта бастаған аймақтарға әңгіртаяқ ойнатып, сатраптарын үйірлі бөрідей камалап, тамырына балта шауып отырды. Шектес елдердің ішінде кашанда гректер ойпы-тойпы. Бірақ олардың ушыққан жерін оттан шыққан темірмен бір қарып алсаң едәуір уақытқа тыныштық орнайды. Солтүстікте біраз ел бар. Бірақ санасуға да, сынасуға да мәжбүр еткені — сақтар. Бактрия мен Соғдыға парсы сатрабын қабылдайтын да сол — сақтар. Сондықтан ол аймақтарда сақтан сатраптарын дауылдай

дәстүрге айналды. Рас, сақ сатраптары салыққа салак. Айтқанды ойланып барып орындайды. Бұл да дәстүрге айналған, үйреншікті құбылыс. Парсы патшалары осы екі аймақтың өз империясының бір пұшпағы деген атына, азды-көпті бағыныштылығына да қанағатпен карауға мәжбүр. Жын мен Үндіде үн жоқ. Сонымен, парсы дәуірі аспандап, ғасырды ғасырға ұрып келеді.

Енді дүниені өзгертем деп таудың қуысынан шыққан бала патша келе жатыр. Дарий Александрдан қорықпайды. Ахемендерге берген бақытын құдай қайырып алып, дәл осы Александрға төкпесе болғаны. Құдайдың кәріне іліккен болса онда оған дауа жоқ.

Әскери кеңесте Дарий Мемнонның қазасын естіртті де баршаға қаратып, бас қолбасшылықты кімге береміз деп сауал тастады. Кеңес әсери тақырыптан жұрдай болды да бас қосқандар жарыса-жамыраса Дарийдің өзін мадақтап, аспандатып алды да кетті. Дарий бұл мадақтың артында не тұрғанын біліп, қатты ашуланды. Кеңесте ерек-бөлек сөйлеген грек текті Харидем болды. Харидем кезінде Александрдың құрығынан әрең құтылып, Персепольға жетіп, бір-ақ ентігін басқан фивалық бүлікші. Оның Александрға қарсы екені даусыз. Бірақ оның гректерден жалдамалы үлкен әскер құрайық, оған мықты қолбасшы сайлайық дегеніне парсы ақсүйектері өре түрегелді. “Мықты қолбасшы” дегені, әрине, Харидемнің өзі, ал Харидем гректерден әскер жиып, парсының күшімен қаруландырып, өзі Александрға қосылып кетуі ықтимал. Сөйтіп өз айыбын өтемек деп әскери кеңес дүрлігіп берді. Аяғы жанжалға айнала бастағанда көзі қанталаған Дарий дауды бастаған бір парсы сатрабын зынданға жіберді де Харидемді табан астында өлім жазасына кесті. Кеңес біткенше Харидем де жоқ болды. Бір қараған адамға Дарий ашуға бой алдырғандықтан бас қолбасшылықты өзіне алған боп та көрінер. Ал шындығында бұл шешімге екі күн даурығысқан сатраптар мен қолбасшылар Дарийді қақпайлап әкелген. Әділін айтса Дарийді бас қолбасшы сайлаудан арамзалық іздеудің де жөні жоқ. Өйткені әзірше Кіші Азияның шаңын қағып, бірер ірі жеңіске жеткен Александр патшаның қанша қолмен келе жатқаны, алда әлі де талай шайқаста таланатыны, артында қалған Эллаласының оған тек өлім тілейтіні Парсы патшасына да, ел басқарған, қол бастаған зиялыларына да аян болатын. Македон жорығы таудың бір аңғарынан шыға келген тау селі секілді, қаншама екпінді, қаншама үрейлі, долы болғанмен парсының шексіз кеңістігін түгел жұтып жіберер күш еместігін бәрі де анық білетін. Дәл осы кеңес ұйғарса Парсы елі Македонның ары кетсе алпыс мың әскеріне қарсы бес жүз мың қол жиып, Александр мың жерден алғыр, Зевс текті ұлы күш болса да оның әскерін үш орап алып, қынадай қырып, ақсүйек қып далаға тастап кетер

күш бар-тын. Ал III Дарий ахемен әулетінің жеңімпаздық жолын, ерлік дәстүрін жалғастырған, бұрынғысынан әлдеқайда қаһарлы, кастерлі патша боп аты аспандап кетері де анық іс.

Дарий Родоманидің өзі де, өзі сенер жақындары мен жарандары да бас қолбасшылықтың артында ахемен билігін нығайта түсу, алыс-жақын елдерге Парсы қылышының әлі де қылпып тұрғанын баршаға білдіру екенін білмеді емес.

Дегенмен, патшаның ахемендік тәкаппарлығы ұстап, әскер басыларына да, сатраптарға да жылы қабақ танытпастан таратты.

— Айтулы мезгілде, айтылған қару-жарак, азық-түлігімен нұсқаулы жерге ең жарамды жасақтарыңды жібересіңдер. Пәрмен дайындалып жатыр. Ала кетесіңдер. Онда, әрқайсыңның міндетің арнайы көрсетілген. Қош!

Дарий осыны айтты да ғар ішіндегі қызылды-жасылды әлемге барып, екі тәулік құрыс-тырысын жазды. Сонда жатып өзінің ұлы шайқастан жеңіспен оралған арайлы таңын, алабұртқан жүзін, анталап патшасын қарсы алған Персепольді көзіне елестетіп еді. Сол елес сурет боп көз алдында тұрып қалды. Қаны басына шапқан, арқасы қозған Дарий ақ боз атын ойнақтатып, әскери машық жүріп жатқан жерге жетіп келді. Әскердің ұзын саны екі жүз он мың жаяу әскер, отыз бес мың атты әскер, піл саны елу, донғалақтарына қылыш бекітілген колесница саны жүз елуге жетіпті. Өзін қорғайтын үш жүз іріктеулі жасаққа соқты. Жан аямай дайындалып жатыр. Үш жүздің сыртын орап тұратын, ол да өзін қорғайтын сайыпқыран үш мыңдыққа келді. Олар да сол. Сол екпінмен Дарий аттылы, жаяулы бар әскерді кешіп өтіп, әр сарбаздың, жігеріне жігер қосты. Жанынан екі елі қалмай үзегілес келе жатқан Антиох пен кезінде сақтармен көп соғысқан Артабазға қарап, патша пәрмен берді: “Әскерді Бәбилде¹ жинақтаймыз. Соңғы машықтар сонда өтеді. Одан соң Македон әскерін Шам² жеріне жеткізбей тосып аламыз. Одан әрі өргізбеймін...”

V

Мемнонның өлімі Александрдың артқа жалтақтауын азайтты. Дегенмен, Мемнонның жанындағылар да онай жау еместігін Александр біледі. Бұлар бір аттап, Македонияны түтіп тастамас па екен деп ара-тұра ойлай берді. Александр ондай қатерден құтылу үшін кері қайтуға тиіс. Онда не ұтады? Көп болса Македон патшасы, Элладаның билеушісі атын қолдан жібермес. Ал алға жүрсе, Дарийді жеңіп Персепольді алса Грекия да, басқа да демін ішіне тартады. Александр жарты әлемнің дара патшасы атанады. Дұрысы — алға ұмтылу. Барынша тез, барынша тұтқиылдатып. Осы оймен Александр Кликия қақпасынан аман өтті. Бірақ

¹Бәбил - сақтар Вавилонды осылай атаған.

²Шам - Сирия.

Кликиянның билеушісі Аршам бір кезде Мемнон ұсынған амалды қолданып, Александрға еш нәрсе қалдырмай бәрін өртеп, қиратып, артынып, арқаланып шегінбекке кірісті. Александр Аршамды оған жеткізбеді. Аршам Персепольға қашып құтылды.

Тарс қаласында патша суық тиіп, қатты ауырды. Аса төзімді жан болғанмен төтеден келген аурудың түрі жаман еді. Патшаның ет қызуы басылмай сандырақтаумен болды. Жақындары іш жиып, саскалақтап та қалды.

Шайқас кезінде Книд өзенінің өзі лас, өзі кара тастай суық суына сан рет малынған Александрдың халі екіталай еді. Оқыста жабысқан кеселмен алысып жатқанда Парменион бүйректен сирақ шығарды. Александрға хат жазып, сенің дәрігерің Филиппті парсылар сатып алған. Ажалың содан. Дәрісін іше деп шала бүлінді. Александр бұл хатты дәрігердің көзінше дауыстап оқыды. Өзі дәрігері Филипп дайындаған қайнатпа дәріні іше бастады. Патша екі көзімен дәрігердің көзін ұстап тұр. Дәрігер селт етпеді. Кешікпей Александр құлан-таза жазылып кетті. Осы жайт Парменионға қатысты жұмбақтың санын көбейте түсті.

Қатты ауырды дегеннің өзінде Александр жеті күннен соң, аздап өзіне-өзі келді.

— Антипатр, — деді Александр іс басқарушысына аурудан тұрған адамға тән солғын дауыспен. — Ертең әскер сап түзейді. Өзім көріп шығам. Одан соң — әскери кеңес. Кеңес ұзаққа созылуы, соны ескер. — Соны айтты да дәрігері Филипп ұсынған кермек дәмді қайнатпаны сіміріп салды.

— Апанасийге айтындар. Монша дайындасын.

Дәрігердің өңі қашты.

— Александр, мұныңыз артық. Қайталап қаласыз.

— Жок, бұдан әрі бықсып жата алмаймын.

— Ендеше, Александр; моншадан соң өзімнің бір хош иісті майыммен сылауым керек. Онсыз, әскер де, ел де басшысынан айырылады. Парменион менің басымды бір-ақ шабады.

— Шаба ма? Мүмкін жүз талант күміс алып қаларсың? Жақсы, Филипп. Дүние сол майға тіреліп тұрса өзің дұрыс деген емінді жасай бер. Аяқ-қолда дәрмен жоқ. Оны қайтеміз?

— Ол бір-ақ күндік нәрсе. Ас ішіп, ары-бері қимылдаған соң, Александрдың бар қасиет-қуаты орнына келеді.

Әскери кеңесті Александр әдеттегідей ортаға тастаған сауалдан бастады.

— Дарий жолға шықты. Екі жүз он мың жаяу әскері, елу бес мың атты әскері бар. Өзін қорғайтын үш мың үш жүз ерен жасақ, елу піл, жүз отыз колесница. Бізде алпыс жеті мың жаяу әскер, отыз бес мың атты әскер. Қалай соғысамыз?

— Қолмен соғыссаң жеңілеміз, Александр. Баспен соғыс.

— Тоқтат, Монолох! — Бұл патшаның серігі, қамыт аяқ, қазан

бас, ойына не келсе соны соғып қалатын патшаның сайқымазағы еді.

— Александр, Монолох дұрыс айтып тұр ғой. Кане, айтқыза түсші, — деді кең пейіл, кең маңдай Гефестион. Александр ең жақын досының меселін қайтармады. Әрі мына сіреспе отырысты Монолох тірілтсін деген ой да келді.

— Монолох! Бәрі сенен ақыл сұрап отыр. Сөйле!

— Бәрін қайтесің, патша. Ақылды өзіңе айтсам болмады ма?! Ендеше тыңда, Монолохты...

— Жансыздарыңның бірімен сөйлестім. Дарий әскерін Бәбилде қайта құрап, ең соңғы дайындығын көріпті. Көп нұсқау беріпті. Парсы патшасының соғысқа шыққан сықпыты былай көрінеді. Жаңағы өзін айтқан әскердің сыртында соғысты қызықтаймын деген бес мыңдай ақсүйек ырғалған күймелеріне мінсе керек. Дарий шешесін, падиша Статираны, екі қызын, екі ұлын, ғарын, қызметшілерінің бәрін ертіп алыпты. Енді түсіндің бе, данышпаным? Ол соғысты ойнап жеңем, парсылар мысық та, македондықтар тышқан деп есептейді. Сенімен ойнамақ. Әбден сілең катқанда қырып тастап тойға аттанбақ. Яғни, осы отырған өзін де, мына мырзалар да баспен соғысса, баспен ойласа жеңеміз. Арғы жағын өзін ойлап тап.

— Александр! Маған сөз бер! — Бұл Клито.

— Монолохтың ойы оның бойынан артық екенін білуші ем. Бұл жолы әбден тәтті етті. Дарийдің әскері соғыс такалып, сапка тұрғанша бос белбеу деген сөз. Яғни, біз соғысты олар ойлаған мезгілден ерте, олар көздеген жерден басқа тұста бастауымыз керек...

— Кімде қандай пікір бар? — Патша шамырқанып та, шаршап та отыр. Желке тұсынан жылбысқы тер шықты да омыртқаны қуалай домалады. Әлсіздік. Шайқасқа аз күн қалды. О, құдайларым қуатта... Күш бер. Сәтін келтір. Оң көзіңмен қара...

— Парменион, не айтады?

Парменион бірден гүж ете қалды.

— Жазық жер парсыға қолайлы. Біз фаланганы дұрыстап іске қоса алатын, колесницаларды істен шығаратын, пілдер жүгіре алмайтын жер іздеуіміз керек.

— Дұрыс, Парменион. Ұсыныс қабыл!

— Және кім?

— Мен! — Кратер. — Біз отырмауымыз керек. Үш бағытта, үш лек шолғыншы жіберіп, Дарийді іздеп шыққанымыз он. Қай жерде кездесеміз — сол жерде соғысамыз.

— Ертең әскерді жылжытамыз, Кратер! Дұрыс айтасын. Шолғыншыларды бүгін өзін аттандыр.

— Антигон! — деді Александр әкесінің заманынан келе жатқан арынды қолбасшы Антигон Монофтальмді бір көтеріп тастағысы келіп.

— Мен жеңістен соңғы пирде бір-ақ сөйлейін, — деп ол нән денесімен ырк-ырк күлді. “Жеңіс” деген сөз отырғандардың жүрегінен зілді күмәнді біржолата сылып тастады. Сірә, Антигон оны жай айтпаған болар.

— Егер жеңістен соңғы пирге келіп тоқтасақ несіне отырамыз. Тарайық. Ертең таң бозында жорық басталады.

Беталысың осы болар деген болжаммен Александр парсы шерігіне қарсы жүрді. Әзірше македондықтарда бір-ақ хабар бар — Дарийдің әскері Бәбілден шұбатыла шығып, Кликияға қарай бет түзеді деген. Парсы патшасы Шам жеріне ілігіп, шайқасты сол апайтөс жазықта өткізбек. Оның бұл мақсаты — Александрға Дарий Персепольда отырғанда-ақ анық жеткен. Сондықтан патша Парменионды Кликиядан Шамға өтер қылтаға жіберді. Өзі негізгі күшпен Анхиалды жүріп өтті де Солл қаласында аял жасады. Осы жерде патша қуанышты хабар алды.

Македонияға қауіп төндірген марқұм Мемноннан қалған әскерді және атақты қолбасшы Оронтобатты Птоломей мен Асандр ықшам күшпен жеңіпті. Бұл хабар Александрдың арқасын қоздырып, мимырттап қалған жігерін қайта тасытты. Хабар жеткізген үшеуді дереу шақыртып, туған бауырларымен көріскендей кеудесіне басты. Әрқайсысына бес таланттан бергізді.

— Енді ас ішіп, арқаланып, қайтадан атқа қонасындар. Птоломей мен Асандр енді үлкен шайқасқа үлгеруі керек. Бізді Кликия қақпасы мен Гавгамелдің етегі, Исса өзені аралығынан іздендер. Алдымен осы жерге жетсін. Біз өзіміз өткен жерде белгі қалдырып отырамыз. Жолдарың болсын. Ұмытпандар! Сендер әлемді билейтін македондықсындар!

Кликияны алумен Александр Кіші Азияны түгел өзіне қаратты. Бірақ, дәл осы кезде Грекияны қара ниет қауесеттер кеулеп кеткен. “Александрдың дәм-тұзы түгесілсе керек. Ауруға шалдығыпты. Әскерді Парменион басқаратын көрінеді. Әскер арып-ашқан. Ілгері де, кейін де жүруге шамасы жоқ”, — секілді мысық тілеуден туындаған қауесет полистерге көшіп жүрді. Александр ол жайттан да хабардар. Бірақ, не болса соған алаңдауға болмайды. Дұшпандарына берер жауабы алда. Егер алдағы айқаста жеңіске жетсе інінен басын қылтитқан дұшпандары қайтадан бұқпантайлап, іннің түбінде жатып, Александр жақтан қара хабар тосады. Жалпы Александрды торыған ажал қауіпі оның ізінен қалған емес. Эгей теңізінен өтіп, Кіші Азияның ішкі аудандары саналатын маңызды аймақтарды басып алған бетте бір қатердің беті ашылған. Парменионның тұтқыны, парсының органқол ақсүйегі Сисина Александрға қастандық дайындалып жатқанын қарт қолбасшыға жеткізеді. Парменион оны дереу Александрға айтады. Сөйтсе, жау алыста емес Македон әскерінің ішінде екен. Аэроп дейтін македондықтың ұлы Силисандрды

жансыздар Дарийдің өзімен хат арқылы жалғастырады. Дарий патша Александрды өлтірсең 1000 талант алтын аласың деп линкестиялық ақсүйекпен уәде жасасады... Сатқын патша сарайына, патша жарандарының арасына еркін кіріп-шығып келген адамдар санатынан боп шықты. Сатқын Силисандр тұтқындалды. Мұны өлтіргеннен не табам, одан да күллі әскердің, ішкі-сыртқының кара пиғылын сейілтп жүрсін деп, патша оны торлаут арбаға камап, сүйретпеге салып, тірі қорлыққа кесті. Ал Дарий алдымен Александрды өлтіру жоспарынан әлі де бас тартқан жоқ. Ол жоспар осы жорықтың шешуші түйіні болады деп Дарий есек дәмемен екпіндеп келе жатыр. Линкестиялық сатқынды ұстап берген Парменионның өзі де қатпары көп, тұман көз, бұлдыр сөз адамы. Александр оны да біледі. Егер Александр екі әлемнің дара билеушісі атанса, Парменионның кара ниеті іште жатып өледі. Жоқ әлде... Александрдың қолымен бәрі жасалған соң патшаның басын сайдан іздетпекші ме? Бәрі жұмбақ. Александрдың басынан арылмайтын кара бұлттың бірі – Парменион мен оның баласы Филота.

Александр қалың жосықтың алдында, жанына ешкімді жанастырмай күн ұзақ жүріп отырды. Осылай жүру – ой тұндыру, өзін іштей ретке келтіріп, алдағы күндердің жобасын жасау деген сөз. Дәл қазір ол қарақан басын нысана еткендердің көпшілігіне ыза боп келеді. Бірақ, бұл да патша атанған күннен басталатын өмір желісі. Патшаның басы – баршаның нысанасы. Оны сол күйінде қабылдау керек те, ешкімге алдырмай, шалдырмай, бәрінің алдын алып, дұшпандарын бірінен соң бірін келмеске кетіріп отыруы керек. Сонда қапыда кетпестің кепілі не? Әрине, даңқ! Ел де, өркөкіректер де қол жетпес биікке көтеріліп алған патшаға не табынады, не қорқа-қорқа өмір сүреді. Алдағы шайқас Александрды не мәңгілік даңққа бөлейді, не тарихтың шет пұшпағына сүйреп тастайды.

Александр суыт жүріп, Кликия қақпасынан өтті де Мириандра қаласының маңында лагерь құрып, аял жасады. Одан соң алдыңғы жүрістің тері кеппестен өре түрегеліп, Кастабала жеріне жетті. Осы жерде Парменион өз әскерімен басты шерікке келіп қосылды. Македондықтар өз екпінінің қаншалықты болғанын алдарын Исса өзені кесіп тастағанда бір-ақ сезді. Осы жерде Александр жедел түрде әскери кеңес өткізді. Онда Парменионның өткен кеңестегі ұсынысы түбегейлі соғыс айласы ретінде бекіді. Гавгамелдің шоқтығы биік, аркасы ойқы-шойқы тотыққан нән тастардан тұратын сұлама сілемдері, қырқаларды қиғаштай кесіп өтетін Исса өзені Александрдың қиялына канат бітірді. Мына жер жағдайын пайдаланып, жау әскерін алдап түсіруге болады, тек тым жеңіл қарап өзінді-өзің алдап кетпесең болғаны. Соғыс оңай болмасы белгілі. Тіпті Александрдың алтын басы, ұшқыр ойы,

арыстан жүрегі еш мүдіріссіз істеп бергеннің өзінде жер қайысқан парсы әскерін түріп тастау неғайбыл дүние.

Дәл соғыс алдында және бір қырсық көлбең етті. Александрдың жансыздары патшаға және бір қастандық дайын тұрғанын өзіне хабарлады. Бұдан бұрын линкестиялық каскөйді ұстап берген парсының аты Сисин болса, бұл жолы патшаға қол жұмсауға тиіс парсының аты Сисен еді. Сисен ежелден македондықтарға сініп кеткен, патша сарайына сол аяғымен кез келген уақытта кіріп-шыға алатын, ол аз болса Александр оны “дос” санайтын аса беделді, тұрпатты, қасабалы адам.

Қырсық шалғаны сол – Дарийдің оң қолы Набарзан Дарийдің өтінішін хат арқылы астарлап, мезгеп қана Сисенге жеткізді. Хатта: “Бұл ұлы мәртебелі патша III Дарийдің өтініші. Аса қадірлі Сисен Раджан баласы, парсы әлеміне төнген қатерді Сіз бір ғана ерлігіңізбен тоқтатар едіңіз. Парсы тектінің Парсы патшасына, өз халқына жасаған жақсылығы аса жоғары бағаланатыны күмән тудырмайды”. Сисен бұл хаттағы сандырақты орындау тұрмақ, оны Александрдың өзіне бермек болатын. Бірақ хатты берудің қисыны келмей, айналсоқтап жүргенде хат өз аяғымен патшаға жетті. Александр Сисеннің бұл ісін қалай ұғарын білмей сәл ойланды да, ақыры ашуға, қатігездікке бой алдырды. Қылмысты, айыпты болғандардан тұратын шағын жасақ бар еді. Олардың дені – криттіктер. Александр соларды басқарып жүрген дружинник пен Апанасий екеуіне Сисеннің көзін жоюды тапсырды. Сисен пиғылы таза болғанмен өзінің салбөкселігінен ақтық сөзіне құлақ асар адам таппай азапты өлімге душар болды. Сисенді өлтіру түн жамылған, жымысқы жолдармен, астыртын жасалды дегені болмаса оқиғаның болған-біткені күллі әскерге лезде тарарды. Сисеннің Александрға жеткізіндер деген сөзі патшадан кара табан фалангистке дейін аян. Сисеннің сөзін сөзбе-сөз естігенде патша парсылық досының жазықсыз өлгенін түсінді. Бірақ... Александрдың ішіндегі ақтаушысы жүрекке зіл болар өкінішті “соғыста бәрі де болады” деген желеумен тез-ақ сейілтпін жіберді. Оның үстіне бір адамның өліміне бола Александр әрі-сәрі күй кешер мезгіл емес-тін. Міне, ата жау кара жыландай иретіліп келе жатыр. Бұл жылан да емес – аузын кере ашса македон әскерін толғамай жұтатын алып аждаһа.

Дарий әскері алдымен Шам жерінде, Ассирия қақпасы деп аталатын жазықта сап түзеп, ретке келді. Бұл жазық парсы әскеріне қолайлы еді. Ол туралы Дарийге македондық қашқын Александрдың қас дұшпаны, Антиохтың ұлы Аминта тәптіштеп айтты. Дарий ұйығандай еді. Өйткені жазық жерде парсылар іркілместен қолда бар күшті түгел іске қосады. Ал ойлы-қырлы, өткелді, арналы жерлерде әскер кидаланып, бір-бірінен көз жазып қап, тосын жайттарға ұрынуы хақ. Оның үстіне колесница,

пілдер іске қосылмай қалуы ықтимал. Ал Александр құдайы берген мінезінен танбаса дәл осы жерге өзі келеді. Өзі шайқасты бастайды. Тек бірер күн тосса болғаны, македондықтар жартасқа соғылған толқындай быт-шыт болады.

Уәжі мол бұл тәсілге Дарий көнді. Амал не патша өзіне тән сөзге ергіш, кім соныра сөйлесе соған иланғыш, македондықтарға деген секемшілдігінің кесірінен, әсіресе сарай ақылгөйлерінің істеулерімен әскерді ілгері жылжитты. Суыт жүргені сонша Амман қақпасынан өтіп, Кликияны шандатып келе жатты. Содан шолғыншылары көзі алақтап, патшаның өзіне хабар жеткізді.

— Ұлы мәртебелім, — деді шолғыншы. — Біз македондықтардың ту сыртынан шығыппыз. Олар қазір Исса өзеніне құятын Пинар өзенінің оңтүстік жағалауын бойлап ұзап барады. Нендей пәрмен болады?

— Әскер тоқтасын. Әскери кеңес шақырындар. Тез!

Александрға да шолғыншылары Дарийдің ту сыртына шыққанын жеткізді. Александр әскерді сілтідей тындырды. Ашық аспан астында, ат үстінен Александр шайқас алдындағы пәрменді найзағайша жарқылдатты. Сол аласапыранның арасында Александр Дарийдің бір қысастығын естіді. Иссанның жағасында, саны едәуір жаралылар емделуге қалып еді. Дарий сол ыңырсып жатқан жарымжандарды қоршап алып, бәрінің бір-бір қолын білектен шаптырып тастапты. Мұндай катігездік македон сарбаздарының үрейін арттырады деп ойласа керек.

Александр бұл жайтты отқа май құйғандай етті. Македон әскерінің жеңіске деген өршілдігіне қаны сорғалаған ыза-кек қосып: “Дарий жаралыларды жәбірлесе біз оны соғыста он есе қайтарамыз. Дарий жаралылардың қолын шапса біз олардың басын шабамыз”, — деп шеріктің делебесін қоздырып, көзін қанталатты. Александр Пинардың оңтүстік жағалауына әскерін соғысқа кірер сапқа тұрғызды. Ортада — фаланга, оң қанатты Парменионның кіші ұлы Никонорға басқартты, сол қанатты Парменион мен Кратерге тапсырды.

Дарий Пинар өзенінің солтүстік жағалауында соғыстың соңғы қамалқасын жасады. Оң қанатта жиырма мың атты әскер мен он мыңдай садақшылар, сүнгі лактырушылар мен отыз мың жалдамалы гректерді Фимод басқарып тұрды. Жалпы он қанатты түгелдей Набарзанға табыстаған. Набарзан Македон әскері мен өзінің алдындағы кара ормандай қалың қолға қарады да езу тартты. Әр македондықтың екі басы, екі жаны болса да парсы күші оны жапырып өтері сөзсіз. Сол қанатта жиырма мың парсылық жаяу әскер, оның ту сыртында он бес мыңдай атты әскер тұрды. Дарий баяғы өзінің үш мың қайтпастарының ортасында, алтын күймеде үлде мен бүлдеге оранып отыр. Сақалының селтендеуіне қарағанда ашуы тасып, айбары асқан

шағында болса керек. Дарийдің ту сыртында қазір соғысқа кіретін әскерден үлкен күш садақ оғы жетпес, жау оңайлықпен айналып өтпес жерде түнеріп тұр. Оның арғы жағында, әп-сәтте Дарийдің атакты алқызыл жорық шатыры тігілді. Шатырдың төңірегінде және бірнеше, бас шатырдан кіші шатырлар тігіліп, жібек желбаулар желкілдеп, қызылды-жасылды бір әлем пайда болды. Бұл да Дарийдің көп бопсасының бірі еді. Шатырын тікті деген сөз, жеңісті сол жерде тойлаймын дегені.

Александр өзінің жанында үш мыңнан үш жасақ ұстап тұр. Бұл жолы бас қолбасшы Граниктегідей бірінші болып өзі ұмтылмады. Соғыс қисыны оған сен кейінірек тұрып, қай тұста не болып жатқанын, Дарийдің не бұққанын жіті бақылап тұр дейді. Дарийдің жұмбағы онсыз да көрініп тұр. Александрдың қаупі тын күште. Қазір бетпе-бет келген екі әскердің бірі онсыз да басым. Ал осы күштер бірін-бірі ала алмай ұзақ соғысуы мүмкін. Ал екі жақ та әбден әлсіреген кезде тын әскер македондықтарды жайпап өтпек. Александр Гефестионды, кеше келіп қосылған Птоломей мен Марсийді әрқайсысына үш мыңнан атты әскер беріп, тын күш жайғасқан беткейдің арғы бетіне жіберді. Олар секем алмау үшін үшеуі сай қуалап, алыстан орағытып терең аңғар ішіндегі тал теректің қалқасында тұрды. Соғыс алаңындағылар қалжырап, тын күш қимылға көштерде үшеуі осы әскердің сыртынан оқ жаудырып сүнгі лақтырып, жанаса келіп найза лақтырып жалт бұрылуға тиіс. Қайткенде де тасқын судай қарауытып жөңкіліп шабуға осы жасақ азғантай әскермен тосқауыл болуға тиіс.

Ал әзірше Александрдың жанында Антигон Монофтальм бар. Лак, Пердикка мен Леонат бес мыңдық үш жасақтың алдына шықты. Александр қайда нұсқаса олар солай қарай құстай ұшып, семсердей қадалмақ. Букефалдың үстінде жемтігін көрген қаршығадай шүйліп, Александр отыр. Екі сезім алма-кезек жүрегін еректігеді. Бірі қол созым жерде түбегейлі жеңіспен бұрын-соңды пенде басында болмаған атақ-данк, үстемдіктің тұрғаны. Бірі сол арманы дәл осы жерде тас-талқан бола ма деген алаң, қорқыныш. Қорқыныш... Ол бәрінде бар сезім. Кімде-кім қорқынышты тежеп, оны жеңіске деген сенімге, жеңістің артындағы қуанышқа жалғай білсе — сол батыр. Александр парсылардың сапырылысын түсінбей тұр. Бірақ өзенге лап қояр белгі байқалмайды. Александрға керегі сол еді. Егер парсылар өзенге кірсе кара жебе жерге сәуле өткізбей қаптап ұшар еді. Оның соңында сүнгі бар. Жағаға іліккенді фаланга суға қайта батырып жібермек. “Ал, парсым, сен көпсің, сен мықтысың өзеннен өтпей неғып тұрсың?” — деп қояды Александр іштей. Өзінің есебінде өзенге бірінші болып кіру жок. Бірақ кім білсін соғыста не болмайды... Парменион мен Кратер сол канаттағы әскердің алдында томағасы түрілмеген дала бүркіттеріндей

қақшиып қалыпты. Парменион әлі де шабуылға онтайлы жүйеге келе қоймаған, әлі де сендей соқтығысқан парсы жасақтарына қарап, Александрға құдай қуат бер деп тіледі. Өйткені, өзі мына жөнкілген кара құрымнан түңіліп тұр. Сырты кампиған, жер қозғалса қозғалмас Парменион боп көрінгенмен дәл осы жолы ішін алдырып қойды. Табанда тиянақ, қолда қауқар жоқ. Тек ішкі қалтырауы сыртқа білінбей тұрғанда белгі берілсе құдайдың зорымен алға ұмтылмақ. Парменион мұндай күйді сан рет басынан кешірген. Осылай күйреуік қалде тұрып, ұрыс басталғанда ып-ыстық қан денесінен жүріп өтетін де Парменион соғыс құдіретіне айналып кете баратын. Ол өзінін табиғаты тілеп тұратын, үйреншікті әлеміне кіріп кеткендей жаркылдайтын.

Кратер... Бұл бір тас-емен. Оған патша айтса болды. Алдында дау тұр ма, жау тұр ма бәрібір. Шиыршық атқан аса қарулы, мойны қатты, айлакер, жаныған сайын жарқырай түсетін нағыз сайыскер, нағыз қолбасшы.

Александр бір мезгілде фаланга қолбасшысы Арридейді шақырып алды.

— Сен қазір екі фаланганы өзеннің бойымен жоғары ағысқа қарсы анау сары қабаққа дейін апар. Сол жерде қолтықтарындағы қамыс қоғаға жатып сумен ағасындар. Сарбаздар өз сариссаларынан қол үзбесін. Арғы жағаға шыға тездетіп фаланганы қалпына келтіресін.

Екі фаланга өзен жағалап кетті. Македон әскерінің ортасында бір ғана фаланга қалды. Бұлайша айтқанда, ортаңғы шеп әлсіреді. Набарзан жүрісі өнбейтін жаяу әскердің ұзап бара жатқанына қарап және күлді. Тіпті ту сыртынан шығуға тиіс болса да жаяу әскер айналма жүріске жарты күн жұмсайды. Оған дейін шаруа бітіп те қалуы мүмкін. Фалангистер Александр сілтеген сарқабаққа ілінгеннен-ақ Набарзанның көзінен таса болды. Набарзан аптығып Дарийге келді.

— Ұлы мәртебелім! Ахеменид елінің бағы және жанғалы тұр. Міне сәт! Фаланга қанғып кетті. Орта тұс селдір. Екі қанатын қайыру түкке тұрмайды. Күшіміз төрт есе басым. Әскер Ұлы мәртебелім, бас қолбасшысынан пәрмен тосулы!

— Александр қай тұста?

— Ортада. Нән күрең қасқаның үстінде пілге мінген баладай боп отыр. Әне! Оңаша тұрған алты-жетеудің ортасында.

— Неге шаппайды?

— Өзенге алдымен бізді малтықтырмақ.

— Дұрыс айтасын. Сондықтан әскерді кері бұр да алты жүз қадамдай шегініндер. Бірінші шепке жеңіл әскерді тіз. Пілдер ортада қалсын. Егер ашық алан тастасақ Александр судан өтіп үлгерем деп тұра шабады. Бүкіл әскер беттегенде пілдерді жіберіндер. Жағаға іліккен соң колесницаны қоя бересін. Пәрмен — сол!

Парсы әскері жалт бұрылып кері жүрді. Александр сәл тұрды да Дарийдің ойындағысын тапты. Парсы әскері үш жүз қадам жасар-жасамастан екі фаланга өзен жалдап, көздеген жерден шыға келді. Дін-аман арғы бетке табан тіреп, фаланга жан ұшыра өзінің әскери соғыс тәртібімен сіресті де қалды. Набарзан оны көрді. Бірақ Дарийге жеткенше, одан нұсқау алғанша фаланга ілгерілей берді, парсы әскері әлі де өзеннен шегініп бара жатыр. Қалың қолды тоқтатып, шұғыл бұйрық бергенше македондықтардың бәрі Пинардың арғы бетіне өтіп болды. Шалт тоқтап, жалт бұрылып қана үлгерген парсы әскеріне фаланга киілікті. Македондықтар ойдым-ойдым орам жасап, ортаға түскен парсыларды жусатып жатыр. Дегенмен, тұяқты тұяқ жіберер емес. Парсылар көптігін көрсетіп, македондықтардың сол қанатын өзенге ықтырды. Енді сәл болса телоидтар¹ омақасып суға құлар сәт туды. Александр Парменион мен Кратерге көмек жасау үшін Леоннатты бес мыңдығымен қоя берді. Леоннат македон әскері мен парсылардың шайнасып қалған тұсынан сәл ілгерірек барып қанжарша кадалды. Біраз жер бойлап барып Леоннат бір лекке жуық парсы әскерін қоршауға алғанда телоидтар ес жиды. Алдында лықсыған күш емес өз әскерінен бөлініп қалған жосық екенін көріп әп-сәтте аттылысын жерге құлатты, жердегісін жер жастандырды. Леоннаттың шамалы болғанымен де шымыр соққысы сол қанаттағы парсы күшін теңселтіп жіберді. Бірақ қылыш сілтеуге жарарлық, әлі македон сарбазымен бетпе - бет келмеген парсы күші сендей соқтығысып бір-біріне оралғы, бір-біріне кедергі боу, маталып қалды. Бір кезде Александрдың бұйрығымен атты әскер ықтап, парсы әскерінің он қапталына қарай лезде жылжып кетті. Олардың ту сыртынан екі гоплит фаланга өзінің әдеттегі нық жүрісімен келе жатты. Парсылар тұс-тұстан садақ тартты. Жібелер кісі бойы жез қалқаннан өтпеді. Фаланга парсы әскерінің сол қанатын жарып өтті. Жарып өтті де фаланганың сегіз қатары сол қанатқа бұрылды, екінші жартысы оң қанатқа көмекке келді.

Майдан енді-енді қызған шақ. Гавгамелдің сілемдері жатағанданып барып, жазыққа ұласатын, Исса мен Пинардың бір-біріне құяр тұсындағы ұлы шайқастың тағдыры бүгін бітпеуі де мүмкін. Жарамды әскер екі жақта да бар. Қолбасшылардың бармақ астындағы тәсілдерінің бірді-екілісі ғана іске қосылды. Ал шешуші соққылар – алда. Ең үлкен қауіп – беткейдегі тың күш. Олар қазір майданға кірген бейбақтардың өлгені өліп, өлмегені өлімші болғанда ат ойнақтатып келіп, македондықтардың басын күнбағардың басындай шауып-шауып өте шықпақ. Оған қарсы шығар Птоломей, Гестеион, Марсий бар. Бірақ, олар жойқын күшке қаншалықты тосқауыл бола аларын Александр білмейді.

¹Телоид-ақсүйектер тұқымынан тұратын атты әскер. Олар ешқашан шегінбейді.

Никонор фаланганың көмекке келгенін көрді де атты әскерімен шұбатыла шауып, шамасы он бес мындай парсы әскерін қоршауға алды. Ортада қалған парсы сарбаздары бірін-бірі таптап, бар қайратын мына сығылысқан қыспақтан шығуға жұмсады. Македондықтар бітік өскен шабындықтың шетінде жүргендей парсы сарбаздарын қаусатып жатыр. Бір кезде майдан алаңында тосын жағдай туды. Сөйтсе тың күш келіп қосылған екен. Александр үш жасақтың бұл күшті едеуір жұлмалағанын көрді. Бірақ күш атасын танымады. Тың күш үшке бөлініп барып шайқасқа кірді. Александр жанұшыра пәрмен жіберді. “Македондықтар шайқастың сыртына ықсын. Қоршауға аламыз!” Пәрмен бірте-бірте іске аса бастады. Никонор мен фаланга өздері қоршаған қалың қолды сиретіп тастаған. Олар да жанталасып, ең болмаса далаға, өз тылына қарай сытылып шықпаққа күш салды. Ал дәл ортада одан да зор күш бар-тын. Ортада қырық мың әскер торға түскен арыстанша арпалысып жатыр. Олардың қабырғасы сөгілген жоқ. Фаланга қалай шеп түзеп, қымтанып, бір найзаға сегіз адам жармасып ықтырса бұлар да соның бір түрін тапқанға ұқсайды. Қырық мыңның ортасында өзінің үш мың ең сенімді жасағымен Дарий әлі де күймесінде отыр. Оның коки қаздай боп отырғанын Александр анық көрді. Александр өз жасауылынан үш жүздей мықтыны іріктеп, сірескен қолды іреп отырып, Дарийге жетпек болды. Осы кезде Александрды құдай қолдағандай бірін-бірі ары итеріп, бері шегініп ығы-жығы болған қалың қолға сына қағылғандай адам нөпірі қақ жарылып Дарийге апаратын жол ашылды. Александр алды-артына қарамастан атын тебініп, Дарийге тіке ұмтылды. Дарий Александрды, Александр Дарийді таяқ тастам жерден андап қалды. Дарий ес таппай Александрдың жолына әскерді топырлатып көлденең тастады. Өзі сол үрей дендеген күйінен арыла алмай жанталасты. Оның үстіне айқай - аттаннан, жебеден, сүнгіден қан жоса болған аттары шыңғырып, тулап, жанын қоярға жер таппай қиналуда. Осы бір сәтте Дарийге сарбазы жарау аттардың бірін тоса қойды. Патша атқа қоқиланып отыруға да шамасы жетпей басын ат жалына бұққан күйі алдындағы топ жарушыларға ілесіп кете барды. Дарий сол кеткеннен мол кетті. Ол жеңісті өз көзімізбен көреміз деп келген зиялыларға да соқпады, отбасы, бала-шағасына да қарамады. Қос доңғалақты былқылдақ алтын күйме оны қуып жеткен бойда ауысып мініп, өзінің үш мындығымен беталды каша берді. “Дарий қашты!” — деген хабар әп-сәтте ауыздан-ауызға ілігіп, бүкіл парсы құлақтанып бітті. Дарий ұлы бесін шамасында парсы әскерінің сыр бермеген, қуаты бойында тұрған, енді бір жігер танытса македондықтарды тарыдай шашар шамасы бар кезде бас сауғалап табандың жалтыратты. Патша көзден таса болғанмен шайқас басында Набарзан бастаған әккі қолбасшылар қалған.

Олар соғысты екіндіге дейін ұластырды. Дегенмен “патша қашты” деген ой әр сарбаздың буынын босатып кеткені алакеуігім шаққа жете сыр берді. Енді жалдамалы гректер ғана барын салып соғыса берді. Өйткені Александрдан кешірім болмасы белгілі. Ал парсылық әскери бөлімшелер ұрыс сала жүріп қисыны келсе-ақ даланы бетке алып қашуға айналды. Күн ұясына қонып, көз байланар шақта майдан алаңында не өлі, не жаралы парсы ғана қалды. Тірілері далаға сіңіп жоқ болды. Македон әскері мен ұлы Парсы әскерінің шешуші екінші шайқасы Александр Македонскийдің жеңісімен аяқталды.

Күн жалындап баяу батып бара жатқан алыс көкжиекте үлкен той болып жатқандай. Бұл күн — Тарих күні еді. Александрдың бұдан былай “ұлы Александр” деп аталатын күні, сан ғасыр жасаған Ахеменид империясының бір сәтте шашылып қалған күні.

Шайқас біткен соң, Александр жарандарымен майдан алаңын кешіп келе жатты. Сарбаздар Дарий патшаға қызмет жасауға келген әйелдерді, соғысты қызықтамақшы шонжарлардың қызметші әйелдерін шынғыртып зорлап жатыр екен. Тұтқынға түскендерді кинап, барынша азаптап өлтіріп жатыр. Александр екеуінен де жиіркенді. Хайуандыққа барған отандастарына қарны ашып-ақ қалды. Бірақ еш нәрсе айтпады, еш пәрмен бермеді. Тек Дарийдің отбасы отырған патша шатырына мықты қорған қойғызып, оларға патшалық қызмет көрсетілсін деген нұсқау берді. Соғыс желігі әлі де өз бойынан шығып болмаған тәрізді. Соғыс — ең алдымен, қызыл қан, қаусап түскен жан түршігерлік өліктер, шынғырған, ыныранған үндер. Жалынып-жалбарынған жан тәсілім сәт. Патша соғысқа кірерде соның бірін де жүрекке дарытпауға бекініп, адами сезімдерді тереңге бұқтырып тастайды. Сыртқа адамның жыртқыштық сезік-түйсіктері тебіндейді. Сол бір майдангерлік күйдің құрсауында келе жатқан патша алғашқы күні өз әскері не істесе де қой демеді.

Александр, Гепестион, Птоломей үшеуі Дарийден қалған, сірә, тойға, тынығуға арналған оңаша да салтанатты шатырға беттеп келеді. Букефал ешқашан жылқы баласын өзімен тең жүргізбейтін әдетімен бір мойын ілгері. Патшаның екі досы — екі қапталда, оққағарларының бірі — Аристофан таяқ тастам ілгеріде, екіншісі — Апанасий бұл топтың соңын тұйықтаған.

Патша жарандарымен көздің жауын алатын, бүкіл аймаққа сән беріп тұрған Дарий шатырына ат басын тіреді. Алдынан шатырды қорғаштап жүрген жасақ дружиннигі, Александрдың доп қуалайтын ойын досы Серапион шықты. Александр шатыр ішіне кірді де демін ішіне тартты. Әсемдік әлемі қандай болуға тиіс десе бұдан асырып бір нәрсе айту мүмкін емес. Байлыққа кенелу не десе бұдан артылып бір зат қосу да мүмкін емес-тін.

— Моншасы бар деп еді ғой? — Александр өзінің танданысын

жасырмастан әлі де жан-жағын шолып тұр.

— Монша дайын, Александр!

— Патша иығынан сауыт-сайман, асай-мүсейлерін сілкіп тастады.

— Жүріндер, достар! Майданның терін Дарийдің өз моншасында шайып тастайық! — деп ілгерілей бергенде оны тосын сөз іркілуге мәжбір етті.

— Жок! Дарийдің емес, Александрдың моншасында! Жеңілгеннің мүлкі — жеңімпаздың атына көшеді.

Александр күлімсіреп жас аристократ телоидтың албырттығын құп алып бас изеді. Ал моншаға кіре патша және таң-тамаша қалды. Биік шатырдың астында жайлы орындар, алтын шылапшын, алтын саптыаяқ, жантайып жатып ас қабылдап, сусындауға арналған әлеміш жозылар, оның үстіндегі жанан ыдыстарды, әріректегі қош иісті майлар мен иіс сулардың көркем құтыларын көргенде патша қаумалап тұрғандарға шынын айтты.

— Патша атанды екенсің дәл осылай өмір сүру керек шығар, а?

— Солай Александр! Енді мұның бәрі сенікі. Бастайық, жана өмірді, — деп Гефестион асығыс шешіне бастады.

Әр күннің өз таңы бар, әр таңның өз қамы бар. Соғыстан кейінгі күннің қамы — түскен олжаны білу, аларын алып, берерін беру еді. Дарий Родомани патша Гавгамел етегіндегі майданға артынып - тартынып-ақ келген екен. Үш мың талант алтын Исса соғысынан соң, Александрға қалып қойды. Қалай-қалай емес дегені ме, Дарий патша екі мың алты жүз талант алтын теңгені, бес жүз фунт күміс және басқа асыл заттарды Дамаскіге тығыпты. Оны Парменион жетіп келгенде-ақ қала басы бірден айтып салды. Сонысымен олар қалаға қол көтертпей, бір кірпішін қозғалтпай аман қалды.

Александр Иссадағы жеңісімен грек полистарының бей-берекет сөздерін тыйып тастады. Өзі де сабасына түсіп, бұрынғы күбірі көңілі орнығып, кемінде он жасқа есейіп кеткендей ой үстінде жүрді. Алғашқы екі соғыс Александрға беймәлім аса ауқымды, арманы алыста, кілті тұңғыықта жатқан жана дүниені көшіріп әкеліп, көзінің алдына тұтып қойды. Жана дүниенің шешуі мен қиындығы өзі әупіріммен өткен соғыстан салмақты ма деп қалды. Бұдан былай Македонияның ең шеткі құрықтауынан бері қарай, бүкіл грек жері, алып мемлекет — Парсы елі Александрдың аузына қарайды. Дарий тірі болғанмен, Персеполь әлі құламағанмен Парсы табанының астында жатыр. Бәрі азғантай ғана уақытқа ілініп тұр. Осыншама ел мен жерге ие болды. Одан әрі не істеу керек? Александр оған жауап іздейді. Жауап та оңайлықпен таптыра қоймасын сезінеді. Бірақ әзірше ішкі дағдарысты сыртқа білдірмей ескі сарынмен жүріп келеді.

Ескі сарын — тапқан-таянғанын шешесі Олимпиадаға

аттандыру, жауынгерлер, дружинниктер мен қолбасшылардың үлес алуда қолын қақпау. Керек болса сарайларды сыйға тарту, қаланы “мә, сенікі” деп ұстата салу әдеті жалғасуда. Алдына түсіне кірмеген байлықтар келіп, үйілген үстіне үйіліп жатса да Олимпиада баласының тым мырзалығына наразы. Оны әр хатында атап жазады. Бірақ соғыста өзіне ерекше жағдай жасамаған, өзін қатардағы сарбаздың бірі ретінде ұстайтын, жайшылықта өте қарапайым жас патша соғыстың олжасына келгенде таршылық жасаса ол туралы қара табан сарбаздардың пікірі өзгеріп, ілгері басқан аяғы кері кетуі мүмкін. Дәл қазір Александрдың әр сарбазында оның соңынан отқа да, суға да баруға даяр дос-жар пейіл тұр. Александр табиғатынан қолы ашық. Мүмкін, жүре келе өзгерер. Александрға келіп сұраған нәрсесін алмаған адам жоқ. Тек келсе, тек сұраса болғаны. Сұрамағандарды онша ұнатпайтын, ішінде бір бүлік бар ма деп қарайтын.

Дүние бөліс қызған шақта Александр қалың жосықтың ығы-жығы тірлігін көріп келе жатты. Бір кезде көннен жасалған қапшықты бауынан сүйреп, бір текшеге шыға алмай жатқан сарбазды көріп қалды. Патша жарандарымен сау етіп, әлгіге жетіп келді.

— Мынауын не? — деп жаймен ғана сұрады патша.

— Алтын... — деді де сарбаз басын құшақтап етпеттеп жата қалды. Бейшара әне-міне жанын алатын семсер ме, найза ма — бір солқ еткізіп, жоқ қылады деп жатыр.

— Тұр, орнынан! — Сарбаз жалтақтап орнынан тұрды. Патша жаққа қарауға шама жоқ. Қолға түскен пенденің тұрқы. — Апанасий! Мына алтынды македондық батырдың шатырына жеткізіп бер, — деді де патша ілгері жүріп кетті. Бәрі аң-тан...

Осы келе жатқан бетінде өзінің доп ойнайтын досы Серапион да патша жарандарының қатарында болатын. Жаңағы бір оқиға түрткі болып, ол Серапионды сөзге тартты. Серапион — талапайға жоламайтын, патшаға өте жақын жүріп те еш нәрсе сұрамайтын жігіт. Оның бұл мінезі патшаның қитығына тиіп жүр. Есінде... Бір ойын кезінде Серапион патшаға доп әпермей самарқау тұра берді. Патша танданып: “Сен неге доп әпермейсің?” — деп қалды. “Сен сұраған жоксың”, — деп жауап берді ойын досы. Серапионның турашыл тік мінезін түсінген патша амалсыз күліп жіберді де оған үлкен олжа бөлгізді. Келесі бір оқиға патша өткізіп жүрген сауық кештерінің гүлі, қу тілді Перилге қатысты. Перил қызын ұзататын болып, Александрдан көмек сұрайды. Александр қазынадан елу талант алтын бергізеді. Бір күндері сарай философы Анаксарх көмек сұрайды. Сонда Александр іс басқарушысын шақырып алып, Анаксарх қанша сұраса сонша бересін дейді. Әлден соң іс басқарушы көзі атыздай боп патшаға келеді:

— Патша, Анаксархында ұят жоқ. Жүз талант сұрап тұр, — дейді ентігіп.

— Сұраса бер. Ондай ақша бере алатын досым бар деп есептейді екен — алсын!

Міне, соғыстың сыртында осындай жайлар болып жатты. Ал қолбасшылар жолай жеті атасына жетер олжа жиып елге аттандыруда. Олжаға, дүние — қонызға көз алартпайтын тек жан досы Гефестион. Александрдың жаһанамдағы жалғыз досы үшін бұл жорық патшамен бірге өткен балалық шақтағы ойынның жалғасы. Бір нәрсеге қызықса тек ермек үшін. Бойшаң, жүзінен кендік, көздерінен ұлықтың кішіктігі аңқып тұратын аса сымбатты жігіт. Патшаның өзі жан-жағындағылардың бірін өзімен салыстырса осы Гефестионмен салыстырады. Гефестионның ақыл-парасаты, білімі, ең аяғы түр-тұрпаты бұдан артық. Бірақ Александр Гефестионнан ештеңе қызғанбайды. Өйткені, Гефестионда Александр секілді өлсем де жетем деп келе жатқан данқ, билік, жер басып жүрген пенде атаулының бәрінен жоғары болу, әлемді бас игізу секілді астамшылықтың бірі жоқ. Гефестион ойын досымен жорықта қиын-қыстау өмірден қызық іздеп жүрген жиырма үштегі “бала”.

Патша екі досымен тер басып, шарап ішіп, гу-гу әңгіме соғып отырғанда Дарийдің шешесі Сисигамбистен хабар жетті.

— Александр! Дарийдің отбасы қара жамылып, бәсиеміз өлді деп жоқтап жатыр. Не істейміз?

— Анығын айтшы. Отбасы дегенде кімдері бар?

— Шешесі Сисигамбис, әйелі Статира, бойжеткен екі қызы мен кенже ұлы Ох. Үлкен ұлы Равтан әкесінің соңынан кетіпті.

— Ендеше, Леоннат, сен бар да менің атымнан бәрін ретте. Дарийдің тірі екенін естірт. Екіншіден, патша отбасын Александр патша өз қамқорлығына алатынын айт. Македон және Парсы елінде бір-ақ патша бар. Бұдан былай осыны ұмытпайтын болсын.

Келесі таңда Александр мен Гефестион Дарий патшаның отбасына ат ізін салу ниетімен, желбаулары кемпіркосақтай құлпыра желкілдеген патша шатырына таяп келіп, аттан түсті. Екі жігіт қоғадай жапырылған грек-парсы қызметшілерінің ортасымен жүріп отырып шатырға енді. Шатырға кірген бетте әлденеден секем алған Дарий тұқымының қаланып тұрғанын көрді. Сәл ғана бөгелістен соң, Дарийдің шешесі Сисигамбис алдында тұрған екі жігіттің қайсысы патша екенін аңғаруға тырысты. Сонан соң кесек те келбетті әрі киімі де салтанаттылау Гефестионның алдына келіп етпеттеп құлай кетті. Ентелеп тұрған көпшіліктің абыржып, қибыжықтап қалғанынан Сисигамбис өзінің алжасқанын сезді. Сезді де дереу патшаның алдына бас ұрды. Македонский еңкейіп, Сисигамбисті орнынан тұрғызды.

— Шешей, еш нәрсеге алаң болмаңыз. Оқасы жоқ. Оның да аты Александр, онда тұрған не бар?! — деп жасы жеткен күйреуік күйдегі ананың қап-қара қорқынышын қолмен сылығандай

жоқ қылды. Дәл осы жерден табан аудармастан Александр Дарий патша үйінен тәркіленген дүние-мүліктерді қайтартты, қызметшілерін қалпына келтіртті.

— Парсы патшасының қыздарын ұзату, қамқорлық жасау — менің міндетім. Бәрі өз еріктерімен патша тұқымына сай жасалады. Патшаның ұлы — енді бәрімізге ортақ ұл. Оның оқуы мен тәрбиесіне де мен жауап беремін. Айтқаныңыз болады, сұратқаныңыз келеді.

Арада бірер ай өткенде айы-күніне жетіп отырған Статира босана алмай қайтыс болды. Балалардың жанында Сисигамбис қалды. Біраз уақыт олар патша төңірегінде жүрді. 331 жылы Сузыдағы Дарий тоқтайтын сарайға Александр Сисигамбисті немерелерімен орналастырды. Патшаның тапсырмасымен Дарий балалары элладалық салт-дәстүр негізінде оқу оқып, тәлім-тәрбие ала бастады.

Александр “таспен ұрғанды — аспен ұрған” тұңғыш патша болып танылды. Ал кезінде парсылық билеп-төстеушілердің жез тырнағына ілінген қаншама грек аксүйектері, македон кінәздері құл-құтан боп, ақыры азаптан көз жұмды. Ол тек элладалық тұтқындар емес, жалпы тұтқын атаулыға ахеменид әулеті жасап келген зорлық-зомбылық еді.

Александр алғаш рет Гестеион екеуі Дарийдің шатырына бас сұққанда сұлулығы бірінен-бірі өткен Дарийдің екі қызына екеуі де ұрлана көз салды. Анау-мынау дейтін емес. Көзді жұмып барып екеуі екеуін жетектеп кетсе мен ұтылдым деп ешқайсысы айтпас еді. Бірақ, бірі патша, бірі қолбасшы — екі бойдақ сыр берместен кетті. Қайтып келе жатып патша досынан сыр тартты.

— Қалай, дұрыс жасадым ба?

— Дұрыс. Өте дұрыс, Александр. Бірақ әлде бір айлаға, Дарийге құрылған торға айналып кетпесе ұлы патша Александр Македонскийге лайық кесектік, кісілік іс болды.

— Пәлі! Айла да амал да емес бұл парсылық игі жақсыларға жасалған емеурін. Македонскийдің қолтығы кең. Ниеті дұрыстар ештеңеден кем болмайды, бұрынғы өмірі жақсармаса, кері кетпейді деген сөз.

— Бәсе, патшалар ештеңені жайдан-жай жасамайды. Дегенмен, қадамың әдемі - ақ.

— Қыздары ше?

— Ха! Ха! Ха! Дап-дайын.... Біз екеуміз, олар да — екеу... А, Александр?

— Аттың басын бұрамыз ба? - деп патша досының қаншалықты екендігін сынады.

— Жә, қоя тұр. Әдемі басталған іс, әдемі бітуге тиіс. Тағдыр жазса ол бейбақтар қайда кетер дейсін. Ал өз көңілің алып ұшса әңгіме бөлек.

– Сенікі дұрыс. Мен бүгін патшамын. Сен қай кезде патша болам десең де хақын бар, ұлы кінәз тұяғысын. Ұлы Элладаның атымен келе жатырмыз. Ұлы Аристотельдің білімімен өмірге қараймыз. Диогенді білмей, такқа отырсақ мүмкін тойым, нәпсі дегенді, кісілік, адамгершілік дегенді басып-жаншып жүре беруіміз... Бүгін біз жасаған оңды іс тарихқа кіреді. Кейін ол көктейді, көбейеді.

– Соның бәрін соғыс кезіндегі қатыгездік жокқа шығармай ма?

– Соғыс, Гефестион, екеуіміз ойлап тапқан ермек емес. Соғысты құдай біздің қанымызға қосып берген. Жер бетінде тіршілік барда соғыс тоқтамайды. Балташы мен балташы, бақташы мен бақташы, кінәз бен кінәз, патша мен патша арасындағы текетірес – мәңгілік майдан.

– Майдан – мәңгілік. Соғыста жеңу қатыгездік емес – соғысты өз жеріңнен алыстату ғой?

– Алыстату, Гефестион. Бірақ екеуіміз бір жерде сүрінсек, соғыстың көкесін Демосфендер өз жерінде-ақ бұрқылдатады. Тек сүрініп көр...

– Сүрінбейміз. Оны мен де білемін. Ендігі ойынды айтшы, Александр.

– Айтайын. Дарий тірі. Яғни, ахемендер әулетінің үміті үзілген жок. Егер Дарий жеңілгенін мойындап, Эллада мен Парсы империясының бір патшаға бағынатынын жарияласа оған да жылы-жұмсақ орын табылар еді. Ал Дарийдің дәмесі каншалықты екенін сен білесің. Сондықтан жорық жалғасады.

Иссадағы жеңілістен соң Дарий Родомани Александрға бірнеше рет елші жіберді. Алғашында Парсының жартысын ал да, бітімге кел, шешемді, балаларымды қайтар деп сөз салды. Александр көнбеді. Сол себепті де Бәбілге¹ жетіп алып, білдіргі жолдап, келіссөзге елші сайлаған Дарийдің бір де бір ұсынысы қабыл балмады. Осыдан соң өткен шайқастағы үрей көмескі тартып, халқының әлі де жеңістен үмітсіз еместігін сезінген парсы патшасы едірен-қодыраң сөз жая бастады. “Александр жеңдім деп тұр. Онысы балалық. Жарты патшалықтан бас тартты. Енді оны шыққан інінен іздейтін боласындар. Жеңіс ахемендердің маңдайына мәңгілікке жазылған”, – деп күпінді.

Ғасырлар бойы жалпағынан түсіп жатқан алып мемлекеттің бар қуатын жиып әкеліп Исса шайқасында шашып тастап, тұра қашқан парсы патшасының қайта көтерілуі мүмкін емес. Ішінде ішмерезі жок патшалық болмайды. Олардың бас көтерер мезгілі жетті. Дарийде бұрынғы айбар жок. Оның ендігі сөзіне бұқара сенгенмен елді ел етіп ұстап тұрған жуандар мен әрқайсысы өзінше жарты патша боп отырған сатраптар сене қояр ма екен? Шынтуайтқа келсе Дарий ұсынған бітім – Парсының жарты

1 Бәбіл – Вавилон.

әлемі Александр үшін аттың басын тежейтін-ақ жер. Македония мен Грекия сен Дарийді өлтірмедің деп кінә артпас еді. Заманнан-заман гректер қай патшалық тұсында да парсы басқыншыларын Жерорта теңізінен қуып тастай алмаған. Александр уәдесінде тұрып, ата жауын грек жерінен аластап, Парсы патшалығының жартысын басып алды.

Иссадағы жеңістен соң Александр әскеріне аз күн демалыс беріп, жеңіл жарақат алғандарды қатарға қосты, ауыр жарақат алғандар ұзақ емделуге қалды, кембағал болған сарбаздарды олжасы, алашақ алтынымен қосып елге қайтарды. Аяқ-қол барда да алтынды ұстап көрмеген кемтарларды елге жеткізбекші кірешілерге патша аса қатаң пәрмен берді.

— Жаралылар олжасын елге, өз үйіне аман жекізетін болсын! Қайта оралғанда әрқайсысыңнан есеп алынады.

Александр елден келген жасақтарды қолбасшыларға таратты. Әскер саны жүз мыңнан асты. Мұндай қалың қол Александрда болған емес. Дегенмен бұл сан жас патшаның ішкі есебіне сай келді. Өйткені, Дарий Иссадан қашып отырып, төрт мың грек - парсы әскерімен Бәбілге жеткен. Оның ізінше сегіз мың қолмен Аминта Бәбілге жетіп ес жиған. Дарий екеуі келісіп, Антиох Египеттен, Финикиядан қалың қол жинап келуге аттанады. Бірақ, қырсық шалған Антиох Египетке іліккенде-ақ бір тайпамен соғыса кетіп, өзі сол жерде жан тапсырады. Мұның бәрі де Александрға құпия қызмет арқылы аян. Александр әскерді қозғайтын мезгіл жеткенін сезді. Егер Бәбіл Дарийге бекініс болса мына жүз мың әскер көптік етпейді. Камалды алу не тұратынын біледі. Ал қала ішінде соғысуға тура келсе санмен жеңуге жақсы. Ақылға салса Александр Дарий бекінген Бәбіл қайдасын деп тіке тартуы керек-тін. Патша олай істемеді — Александр өзіне қарасты аймақтардың сағраптарын қайта сайлап, әр-әр жерде болмашы қарсылықтарды жым-жылас етті. Оның алаңы Жерорта теңізі арқылы келіп, ту сыртынан ұрар жаугершілік еді. Оны осы әрекеттерімен кесіп тастады. Шам елінде бұрқ-бұрқ көтеріліс болды. Александр оны аяусыз басып, тұншықтырды. Бұл қарекеттердің астарында Дарийге сырттан көмек келмесін, Дарийдің өзі де Жерорта теңізі, Шам елі, соңғы шайқас өткен жердің кіндігі — Келесирияға иек артам деген есек дәмесінен түнілсін деген камалқасы болатын. Енді Дарий не Бәбілде табан тіреп соғысады, ал дәті шыдамаса Персепольға қашады. Мүмкін сақтарды жағалап, Бактұр мен Соғдыға сіңіп кетуі. Персепольға қашқаны дұрыс-ақ. Іштегі бір түйсікке сенсе Дарий Соғдыға бармайды. Бармаса неліктен?..

Күз өте Ұлы Дала жақтан қара тасқындай боп жылы өлкелер: Марақанд, Соғды, Бактұрға ентелеп келіп іркілетін сақтар мен парсылар көп соғысты. Оны Александр Геродот, Страбон,

Птоломей жазбаларынан біледі. Ахемен әулеті парсы тағына келгелі бергі сан ғасырларда да екі жақ аз шайқасқан жоқ. Азуы алты қарыс, жұтынып, парсының шекарасын Балқан таудан асырып, ұлы теңіздерге дейін жеткізбек болған, сақтың Ұлы Даласын көктей өгіп, парсының өрісін ақ қар, көк мұзды жерге дейін күреп тастаймын деген жаугер патша Кирдің басын сақтардың Томирис атты қатын патшасы алғанын да Александр анық біледі. Кирдің басын қан толтырылған меске батырып: “Тірлігінде қанға тоймап ең, енді, міне, арманыңа жет, құмарыңнан шық!” — деп Томирис месті бәйтеректің бұтағына іліп қойған. Ол соғыста Томирисден парсылар онбай жеңілді. “Патшаның басы қанға бөгіп есте жатыр”, — дегенді елге жеткізер бір адам қалмай қырылды.

Ондай жаугершілік оқиғаларды кейінгі патшалар қалай ұмытсын. Қазіргі күні Соғды мен Бактұр Парсы елінің құйкалы өлкелері боп саналғанымен қашан да сатраптары сақтан сайланып, сақ сатраптары Дарийлер дәуірлеп тұрғанда-ақ сөзге әрең көніп, Парсы патшасын мойындағансып қана келген. Соғды мен Бактұрды сақтар мен Парсының, Жыңның арасындағы жайма базарға айналдырып, бұл өлкелерді жүз тілде самбырлатып, сауданы сапыртып келе жатқалы қашан!

Соған қарағанда Дарий сақтардың қаткылдығын біледі. Дарий жанап кетсе сақтар оны түгін сап қууға тиіс. Себебі Дарий қайда жүрсе Александр Македонскийдің көз сұғы сонда. Дарий сақтар үшін тек жамандық әкелуші, соғыс шақырушы боп қабылданады.

Сақтар... Олар өздігінен өре түрегеліп грек жеріне найза қаратқан емес. Бірақ басқан іздері Эллада жерінде сайрап жатыр.

Сонау Македон жерінен жорыққа шықпас бұрын-ақ жас патша алдағы жорық сәтті болса барар жер, басар тауын ойша шолып, талшықтап дерек жинап, көп жайттан күні бұрын хабардар болған. Алғыр туған патшаның қиялын албырттығы алып қашып, ол талай жерді, талай елді ойша кезген. Ұлы тарихшылардың кейде кереғар келер жазбаларын оқып, қайсысы шындыққа жанасатынын зерделеді. Сонда сақтар туралы да көп оқыды, көп ой толғады.

Кезінде парсылар берік камалдарды, шегінбес шептерді алу керек болғанда Элладаға жалдамалы сақ әскерімен келіп, қауастып, қанырайтып кетіп отырған. Аяғы шыққан баласы ат жалына ұмтылатын сақтардың өмірі ат үстінде өтетіні, өздері аса төзімді, ерен садақшы, құралайды көзден атқан мерген екені анық. Сақтар... Жері кім келсе де, қанша қолмен келсе де үнрейіп жатып, толғамай жұтатын болғандықтан Ұлы Дала атанды ма, әлде мына сайыпқыран сақтардың ерлігінен осы атқа ие болды ма екен?..

Александр ол жұмбақтың да шешуін табады. Бірақ әзірше аттың басын Персепольға бұрады. Сонда Македонскийдің беті

кері қарады деп сақтар бейқамдыққа көшеді. Ал Персепольді алмай Парсыны жеңдім деу бекер. Аңыз қала, тарих тұнған қала, бар әлемнің байлығын бауырына басып жатқан бай қала, пан қалаға жедел басып жету керек. Басилевстерді¹ — Александр содан соң көре жатады.

Алғашқы екі үлкен шайқастан соң, Кіші Азияның Жерорта теңізіне сұғына орналасқан майда патшалықтары тізе бүгіп, қоғдай жапырылған соң Александр ойша Бәбіл асып, Персепольға да сар желіп жетіп баратындай аркасы қозған. Сақтарға дейін әлі өте алыс екенін де жас патша дұрыс болжамаған екен. Оқиға мүлдем басқаша өрбіді.

Граниктегі жеңістен соң көп ұзамай күн суытты — қыс келді. Александрдың қанжығасы майланып, қазынасы ауырлай қоймаған еді. Онсыз да ықшам әскерді қыс бойы асырап, жылы киім, жайлы орын жасап беру қиынға соғатынын кеңсе кемеңгерлері патшаның құлағына жеткізді. Жас патша бұл кезеңнен өтудің жолын да тапты, одан өзіне ұпай да алды. Александр жаңадан үйленген сарбаздар жас жұбайларына оралып, қыстап қайтып, жарақаты барлар сауығып оралсын деген желеумен мындаған адамды елге қайтарды. Олар төрт айдан соң қайта оралуға тиіс болды. Сол мерзімге әскер қатарын толықтыру да белгіленді. Ал патшаның өзі қалған әскерімен парсы империясының қол астында деген аты болмаса, белгілі мөлшерде төлейтін салығын төлеп, қалған ішкі өмірі өз заңы, өз салт-дәстүрі, өзіндік ішкі тәртібімен өмір сүріп келе жатқан шағын елдерді, сатрапияларды бірін өз еркімен, екіншілерін күштеп қосып ала берді. Ал олардың Александр әскері ұзаған соң бас көтермейтініне ешкімнің күмәні болмады. Себебі Александр Парсының бұрынғы бодандарына басқаша ат қойды — Эллиндік Одақтың мүшесі. Бұрынғы салық — мүшелік жарна деп аталды. Өз еркімен қосылғандардың бас иелері де өз орнында қалды. Бар болғаны үш-төрт осындай шағын елге Александр бір сатрап тағайындап, сатраптың қарамағына жергілікті қырық ру, тоғыз тайпадан құралған мықты гарнизон қалдырып отырды. Елдің ішкі өміріне күрделі өзгеріс енгізуге бармады. Осыдан соң ел Александрдың билігін жатсынбады, қайта өз мәртебесінің бодандықтан арылып, эллиндік одақтың тең дәрежелі мүшесі деген атқа жеткендігін азатыққа балады.

Әрине, жорық кедір-бұдырсыз болмайды. Әсіресе парсылық билікке әбден жағынып алған, олигархтық-аристократтық жүйеге негізделген елдерге Александр жорығы қара сел боп көрінді. Олар барынша қарсылық жасап бақты. Кіші Азияның бір ғана бөлшегі Памфилияда сондай бір қасарысқан қарсылық Александрды және бір сыннан өткізді. Сол Памфилияға қарасты Мармар қалашығы тікмиық тудың төбесіне орныққан екен. Мармарлықтар

¹Басилевстерді — гректер сақтарды осылай атаған.

Александрға бет қаратпас қарсылық көрсетті. Оларды бір ұмтылғаннан басып алудың қисынын келтіре алмай Александр бекіністен кері серпілді. Әскерін қайта жасақтап, басқа әдіс-тәсілдер ойлап тауып, Мармарды қоршауға кірісті. Жас патшаның енбегі еш болды — мармарлықтар керек-жарағын алып, екі-үш тау асып кетіпті. Қалада қалған жанкешті топ Мармардан тек құл-қоқыс калардай етіп өртеп, жолға түскен...

Келесі қарсылық Клисияда болды. Аспенд дейтін жақсы қорғаны бар, халқы парсы патшасы мен аксүйектеріне асыл тұқымды жылқы өсіріп, тұрмысын түзеумен келе жатқан орта болып шықты. Алғашында Аспендтің жуандары Александрдың алдынан шығып, оның билігін мойындайтындарын білдірді. Александр бұл қадамның құр сөз еместігіне дәлел ретінде бір мәртелік сыйақы — елу талант қазнаға құйылсын, және асыл тұқымды аттар түгелдей жаңа билік — грек-македон әскеріне берілсін, деп талап қояды. Аспендтіктер бас шұлғып кеткенмен, қорған ішіне іліге уәдеден айныды. Олар бір қайыршы-кезбеден патшаға сәлем жолдап, алтын да, ат та берілмейтінін білдірді. Ондайда қаны теріс айналатын Александр Аспендтің аяғын аспаннан келтірді. Енді контрибуция жүз талантқа көтеріліп, жылқы біткен патшаның тікелей өз еншісіне көшті. Аспендте ең бай, ең ықпалды адамдар тұтқындалды.

Осындай олигархтық — аксүйектік тәртіп орныққан тұстардың тас ошағы талқан болып, жаңа билік ол жерге демократиялық тәртіп орнатып отырды. Сол үшін де әуелде қарсылық көрсетілген мекендердің өзі Александр жорығы жүріп өткен соң да оған қарсы әрекетке бармайтын ахуал орнықты. Кіші Азияны Александр жақсы-ақ зерттеді. Бұл өңірде табынатын құдайы да бөлек-бөлек, түр-түсі де бір-біріне ұқсамайтын, салты да, мерекелері де әр қилы ұсақ тайпалар жүздеп саналады екен. Олардың арасында озық тайпалар да бар, қатқан қара шалды пір тұтып, айналасына көзді тарс жұмғаннан мешеу қалған тайпалар да аз кездеспеді. Финикияға жетіп, алғаш ұшырасқан Арвада қаласы соғыспай берілген соң Александр осында белбеуін босатып, аяқ суытуды жөн көрді. Өзімен бірге жүретін, Дарийден көшкен монша Александрдың шаршауық халін сылып алған соң ішке желік кірді.

— Артос әмірші! Кәне, қаланда не қызық бар?— деп бусанып отырған патша Арваданы аяғының астына тастаған қала даруғасына сауал қойды.

— Бүгін қаланың жартысы күнбе-күнгі тірлігімен болып жатыр да, өзеннің арғы бөлегінде тұратын, өздерін парсы ішінде ахемендерден де биік санайтын наурыз руы той тойлап жатыр.

— Ол не той?

— Бүгін күн мен түн теңесіп, жарық жеңсік алып, қара түн шегінген күн дейді олар...

— Қайда әлгі жұлдызшылар?! Шынымен солай ма?

— Содан... Бұл өңірде осы күнді мереке деп танитын халықтар баршылық, ұлы мәртебелім! Иә, олардың айтуынша осы күн жыл басы. Қыс көктемге жол берді, дүниеге қайтадан жан бітеді. Өсімдіктің бойына нәр жүгіреді, құстар қайта оралады, жан-жануар төлдеп, жәндіктерге дейін тіршілікті жалғастырады.

— Міне, жұлдызшы да келді. Әңгімені естідің ғой? Мына сөзге сен не қосасың, данышпаным?

— Бәрі даруғаның айтқанындай. Тіршілік қай күннен бастап күш алса жыл басы сол күн дегенді өз басым мойындаймын. Өйткені ақылға сыйымды.

— Той ма, мереке ме... Көрсек қайтеді?

Александр парсылардың ежелгі руы, осы ахмендер алдында билікте болған наурыз руының мерекесіне риза болып қайтты. Қаланың өзі тоқтаған бөлігіне қылдырықтай өзеннің арғы бетіндегі наурыз парсыларының үй салысы, көше көрінісі мүлдем ілгерілеп кеткен қауымды аңдатты. Мұнтаздай тазалық, реттілік, еркіндік, бақуатын өмір қаймағы бұзылмаған салт-дәстүрді аңдатты. Ру басы қырықтың ортасына жетіңкіреген, салған суреттей көркем кісі екен. Күлгенде тістері жарқырап көрінер, қою кара мұртты бойшаң адам Александрдың алдына дәм-тұз тарттырып, өзі патшаға жасар ілтипатын ірікпестен жарқырап алдынан шықты.

— Ұлы патша қырық үйден дәм татса деген тілек бар. Бір күнде қырық отбасы бақытқа бөленер еді.

Александр аттан түсті.

— Жол баста, бас ие!

Ру басы Александр нұсқаған үйге жол бастады. Токал там. Қоржын үй. Александр есіктен тік өткенмен Гефестион мен Птоломей еңкейіп барып ішке өтті. Патша табалдырықтан аса ұзамаған тұста ала көлеңкеге көз үйретіп аялдады. Оған енді өзі патшасы болатын елдердегінің бәрі қызық. Бәрін — өмір сүру тәсілін, тұтыныстағы керек-жарак, ішкен асы, үй ішілік тәртібі, әдет-ғұрыптарын білгісі келеді әрі еріксіз оны өз еліндегі тұрмыс-тіршілікпен салыстырады. Мұнда патшаның көргені — бұл елде еденге алдымен көн тері төсейді екен. Оның үстіне түксіз тықыр кілемді оны мен солына кететін екі есікке жеткізбей төсепті. Ортаңғысы сірә ас үй. Түнге қарай бала-шаға да жата кететін орын болуы. Өйткені бұл кіреберіс бөлме өте кең, тынысты екен. Мүмкін анау тұста ұлдар, мына тұста қыздары жатуы. Қыз балалар дейтіні — сол тұста оймышталған екі бақан төбеге тіреліп әдемілеп бекітілген. Ортасына жіп керіп жарма шымылдық жасап қойған. Ыдыс-аяқ, керек-жарактың бәрі тамның өзінен ойықтап жасаған текшелерге қойылыпты. Әдемі. Тосын. Оңы мен солындағы екі бөлмеде үй иесінің екі әйелі тұрады екен.

— Үй иесі кім?

Үй иесі патшаның алдына шығып, бас иген күйі тұрып қалды.

— Қанша балаң бар?

— Жеті.

— Ұл-қызы аралас қой?

— Солай, ұлы патшам.

— Үшінші әйел алу ойда бар ма?— Александр жымиып достарына қарады.

— Жок, ұлы патшам. Ол өмірді қиындатып жібереді.

Кілемге өңделген теріден құрастырылған сыпыра төселіп, оның үстіне кенеп дастарқан жайылыпты. Дастарқан үсті жайнап тұр. Ортада ағаштан ойып жасалған, қақпағы бар шұңғыл ыдыс. Тәтті-дәмді, кептірілген жеміс-жидек самсап тұр.

— Ұлы мәртебелім, наурыз — жыл басы. Қайтадан жер көгереді, егін егіледі, жеміс-жидек өседі, ел қауырт тіршілікке көшеді. Сондықтан бұл ең үлкен мерекеміз. Бұл күні барша есік ашық тұрады. Әр үйде дастарқан жайылады. Әр отбасы бұл күнге өз айналасын да, үй ішін де, тіпті өзін де бөгде ниеттен тазартып келеді. Өкпелі адамдар табысады, бір бірінің үйіне бас сұғып, дәм татысады. Танымайтындар танысады. Осындай бір ақ ниетті мерекеле келгеніңізді алдағы ұлы жақсылықтарға жорып тұрмыз. Қырық үй емес баршасын араласаңыз бәрінің де төбесі көкке жетер еді. Сондықтан осы қараша үйде патша дәм ауыз тиді деп айта жүрелік. Дәм татыңыз.

Александр онды-солды қаранып еді бақауылы бір тізерлеп барып тағамдардың дәмін татып, тексеріп шықты. Одан соң патшаға асы адал деген ишара білдірді. Дәм татылып, енді көтерілгенде зінгіттей екі жігіт ілеген тәрізді ағаш астау толы күлше әкелді.

— Бұл не?— Патша түсінбей қалды.

— Ұлы мәртебелім! Сіздің келгеніңізді естіген жұрт осы астауға өз күлшесін салған. Бір үзім дәм татсаңыз олар патшамыздың қолы тиген ас деп ол күлшелерін балаларына ырым етіп жегізеді. Міне, былай.

Ру басы жалқыны басылмаған ыстық күлшенің шетінен үзіп жеді. Александр оны қайталады. Далаға шықты да әлгі астаудағы күлшеге таласқан жұртты көрді. Патша бұл пейілге өте риза болды. Бір сәт мына қарапайым адамдар өзінен гөрі бақытты ма деп қалды. Мүмкін солай да шығар? Олар өз шама-шарқы жететін тірліктен арыға баспайды. Баршылықты, тоқшылықты жасау өз қолында. Ерте тұр, ерте қимылда, жерінді өнде, малыңды бақ. Арасында ойдан ой қуып жүріп өзіннің біреуден ілгері, біреуден кейіндеу болса да өз жанбағысының барын сезінетін тоят сезімге тап боласың. Қимыл ширатады, тоят көңіл жаныңды жадыратады... Ал патша ше?! Әсіресе берместі алам,

жер-жаһанамдағы адам атаулының бәрін билеп-төстеймін деген жол үстіндегі, қатерлі жорық үстіндегі патшаның жүгі керек пе еді, Александрға?.. Керек болса да дәл осы жерде шалт тоқтап, Македон, Грекия, Кіші Азияның басын құрап, мықты империя жасаса қайгер еді?..

Патша бұл сауалдардың бәрін жауапсыз қалдырды. Өйткені қолбасшылары тұрмақ қарапайым сарбаздарының да әлі айызы қанып, соғысып біткен жоқ, көздері тояттар еншісін алып болған жоқ. Әскер енді-енді екпін алды. Алғашқы жемтігін тоя жеген жыртқыштық нәпсіні тоқтату да онай болмас. Адақанның алды жөн — арты сокпақ. Александр тек ілгері жүреді. Патшаның алыс та биік мақсаты мен әскердің араны сай келіп тұр.

Арвададан осындай ойлармен ұзаған грек-македон стратег-автократоры Марафонға жетті: Марафон барша әлемге ортақ ойын-сауық, жарыс-сайыс қаласы. Осында өзі көп естіген қаланы араламақ еді. Дарийдің елшілері патшаның бір сәтке байыз тапқан көңіл-күйінің ту-талақайын шығарды. Дарий Александрға тоқтау айтыпты. Кіші Азияның Галис өзенінің арғы бетінен бастап, әзірше басып алған жерді місе тұт. Анамды, бала-шағамды қайтар. Іздегенің байлық болса оны да аласың деген. Дызактап өз жанын қайда қоярын білмей жүрген су жүрек патшаның күні санаулы деп келе жатқанда оның мына шіренісі, мына бопсасы Александрды тек жанықтыра түсті. Александрдың жауабы қысқа болды.

— Антипатр! Жаз! Дарий алдыма келсін, патша сарайынан тандаған орнын алсын, бала-шағасына ие болсын. Александр билігін қалтқысыз мойындасын.

Осы шамырқаныспен Александр Тир камалына жетті. Тир біреу емес екеу болып шықты. Оның үстіне Александрды едеуір әуре-сарсаңға салатын сұры бар. Жеңімпазға деген сый-сияпатын жіберіп, Тирдің қалалық Кеңесі бұл камалдың құрылықтық бөлігіне ғана кіруге рұхсат берді. Ал аралдың бекінісіне кіргізбейміз деп кесіп айтты. Александр бұл хабарды алғанда мырс етіп күлді. Қалай екенін, бұрынғыша бұрк-сарқ қайнамады. Хабаршыға өз аузынан былай деді:

— Геракл — менің арғы атам. Сондықтан анау аралдағы храмда бабама атап құрбандық шалмақпын. Осыған көнсендер ешқандай соғыс әрекеттеріне жол берілмейді. Жауабын тездетіндер.

Жауап қысқа болды.

— Тирдің құрылықтық бөлігінде Мелькарта құдайдың байырғы, нағыз храмы жұмыс істеп тұр. Мелькарта дегеніңіз — Геракл. Сол жерде ойына келгенін жасасын...

Александр бірден тұтанды.

— Қала кеңесінде қанша адам бар?

— Жиырма үш.

— Аралдық Тир күшпен алынады. Айтып бар. Қара халықты

маған қарсы қояры белгілі. Бірақ оларда жазық жоқ. Әлгі жиырма үш түгел байлар шығар?

— Әрине, бай. Жеті атасынан ырысы үзілмеген жуандар.

— Өзің кімсің?

— Орташа саудагер тұқымынан. Ескі Тирде үш дүкен ұстаймын. Ныспым — Хакім Керу.

— Хакім Керу! Қазір қасыңа өз адамымды қосып беремін. Соңғы шешімін айтып, Кеңес білдіргі жіберсін. Содан соң менің арым таза. Мың жыл тұрған Тирдің қасиетті жер екенін олар ұмытқанмен мен ұмытқан жоқпын. Камалдың бір кірпіші қозғалмаса деген едім. Амал жоқ... Көнбесендер қиратып кірем. Сөзбе-сөз жеткіз. Әлгі жеті атасынан байлық үзілмеген жиырма үштің желкесі үзіледі!

— Кеңес Зевстің ұлы, Гераклдің ұрпағы Александр патшаға қарсы емес. Олар Дарий патшаға да тәуелді емес. Тир өзінің бейтараптығын сақтап қалғысы бар.

— Сен Хакім Керу Кеңестің сөзін жеткіздің. Парызың өтеулі. Қалғанын мен шешем!

Бас ставкада әскери кеңес басталды. Істің насырға шабарын сезген Александр ескі Тирге ақшалы адамдар жіберіп, өзінің білгірлерін жан-жаққа жұмсап күнұзақ керек-ау деген деректер жинатып алған. Қазір сол деректерге үніліп, қолбасшылары түгенделсе де әлі ләм-мим деп ешнәрсе айтпады. Тирдің онай олжа еместігін бәрі біледі. Бірақ Александр бір қисынын келтіретініне бәрі үйрене бастады. Сондықтан қаралып, қаланып отырысқандарымен отыз баста он шөкім ой жоқ.

— Қадірлі диадохтарым! Тир Кеңесі айтқанға көнбеді. Біз дүниеде болмаған ұлы империя құрамыз деп келе жатқанда Тир сол империяның ішіндегі мерез болып қалуы мүмкін бе?

Ешкім үндемеді.

— Мүмкін емес. Тир бейтараптығын сақтамақ. Бірақ ертең ол Дарийдің бекінісіне айналмасына кім кепіл? Сонымен, Тир жазылмайтын жара боп, үнемі қауіп-қатердің ошағы болып аландатады. Сондықтан құны қаншаға түссе де Тир алынады. Эвмен! Деректерді жария ет. Эвмен жарғағын жайды.

— Ұлы мәртебелім! Барлау деректері былай: аралдық Тир камалы мен құрылықтың арасындағы бұғаздың ең терең тұсы 4 оргий¹. Бұғаздың ені 4 стадия². Судын асты тас емес, жалбызы шайнасқан қара батпақ.

— Неарх! Тірліктердің ойында не тұр? Нендей амал жасамақ. Кімге, неге сеніп отыр?

— Сенгені — Карфаген. Ежелден дос-жар елдер. Тирдің камалы да берік, қару-жарағы да оңтайлы орналасқан. Жан-

¹ 4 оргий — 6 метр

² 4 стадия — 800 метр

жағы су болғандықтан камалға тез жету қиын, жасырын бару мүмкін емес. Қамал бұзар амалзаттарды пайдалануға табан тірер тоқымдай да жер жоқ. Оларда теңіз әскері бар, бізде қайық та жоқ. Менің ақылым жетерлік іс болса айтар едім. Амал не дәл қазір ақыл қосу қолдан келмей тұр. Маған бір аптадай уақыт керек. Камалды айнала зерттемей іс бітпейді. Алынбайтын камал жоқ. Тек әлсіз тұсын тапсаң болды.

— Және кім сөйлейді?!

— Мен...— Парменион гүж етті.— Патша... Тирде біз ұзақ бөгіліп қалуымыз мүмкін. Шығын да көп болады. Оған дейін Дарий не ойлап табарын бір құдай біледі. Біз Тирді тоқпақтап, күшімізді сарқа бастағанда Дарий тың күшпен дәл осы арада қоршап алса қайтеміз?

— Токетерін... Ұлы қолбасшы.

— Токетері былай... Мұнда Тирді бүкіл әлемнен кесіп тастайтын мықты гарнизон қалдыру керек. Карфаген жақтан да, құрылықтан да жорғалаған тышқан, шоршыған балық өте алмастай жасау үшін аз күн аялдадық. Одан соң Персепольға тік тартайық. Ахемендік Парсы империясының астанасын басып алған соң мүмкін Тир өзінен өзі қолға түсер?

Әскери кеңес қозғалақтап, мынау табылған ақыл дегенге қисая кетуге әзір еді. Тек Александрдың қатқыл үні бәрін жым қылды.

— Болмайды! Шалағай майдан, теңбіл-теңбіл жау ұясын тастап кете алмаймын. Керісінше Тир құласа ертең Вавилон алдымыздан шығады, Персепольға аттың басын ірікпей-ақ алтын қақпадан өте шығамыз. Тирден аман кеткенмен Вавилонда шығын шаш-етектен болуы. Әскер де екі жарылып, нағыз әлсірегенді сонда көреміз.

Александрдың енді айтқанынан қайтпасын бәрі түсінді. Патша және кім не айтады дегендей шатырды кезіп жүр. Ешкім ләм-мим демеді.

— Басқа ұсыныс, қосар ақыл болмаса ертең жария болатын бұйрықты естіңіздер... Антипатр жаз!— Кеңсе басшысы жазуға әзірмін дегендей орнынан тұрып бас шұлғыды.

— Жаз, Антипатр. Аралдық Тир камалына дейін үйінді жол жасаймыз.

Парменион үндемей келіп қабар төбеттей арп етті.

— Тасты, құмды, кірпішті, ағашты мына айтақырда қайдан табамыз?

Александр миығынан күлді.

— Аралдық Тир ескі, құрылықтық Тирді бізге берді емес пе? Яғни ескі Тирдің жырым-жырым камалынан жол жасаймыз. Судың асты жабысқақ батпақ. Суға не тастасаң да сол тастаған жерден жылжымайды. Қарағайды Ливан тауынан тасимыз. Ертеннен бастап камал бұзар қарулар жасауға кірісеміз. Ұстаханалар күндіз-түні жұмыс жасайтын болады.

Үймек жол салу науқаны қауырт басталды, грек-македон жауынгерлері күнұзақ камалдың тініндегі тас пен кесектерді тасып суға лақтырумен талай күндер өтті. Тирді қорғаушылар нәтижесі жоқ бос әурешілікті келемеждеп, қайықпен жақындап келіп қарқылдап күледі. Бірақ күндердің күнінде жағалаудан басталып, екі жүз қадамдай жол су астынан алып балықтың жон арқасындай болып дөңкиіп шыға келді. Тир жақтан күлкі тыйылды. Жол күн санап қамалға жақындаған сайын камал үстінен ұшқан жебелер адам шығынын көбейте түсті. Ливан тауларынан ағаш та келді. Амалзаттардың да не бір түрі жасалды. Бірақ дауылды күнгі бір толқын әлгі жолды жаймалап кетті. Дегенмен су бетінен қарыс-сүйем тұста дөңбектер мен тастар мызғымай жатқан. Тир және күлкіге басты. Македондықтар оны елеместен қайтадан жол салуға кірісті. Үймек су бетінен қос қарыс көтерілген соң Ливан тауынан әкеліп жатқан бөренелердің бір жағы тегістеле шабылып, ағаш жол түсті. Үймек жол қамалға оқ емін-еркін жететін тұста тоқтатылды. Енді сол тұста екі мұнара пайда болды. Македондықтар мұнара үстінен қамалдан асырып, қалаға өрт қою үшін отты жебелер жібере бастады. Ол әрекеттерге Тир Кеңесі былқ етпеді. Шыны да сол еді. Тир қамалы қорғанысқа қатты дайындалды. Александр адам текті емес — құдай текті екені рас болса да, теңізді шайқалтып, өзенді теріс ағызар қасиеттер болса да аралдық Тир қамалына күшпен кіру мүмкін емес еді. Камалдың бітеулігі, беріктігі, қорғаушылардың өте оңтайлы тұрғаны, айнала шалқыған су екендігі — бәрі-бәрі Александрға қарсы құбылыстар-тын. Македондықтар ұзақ әуреленіп, өлдім-талдым дегенде дөңбек жолды қайта жасады, оған ағаш төседі. Екі мұнараны тұрғызудың өзінде қанша адам тирлік теңізшілердің жақындап келіп аңыратқан жебесінен жан тапсырып, суға қара тастай батып кетті. Ол аз болса мұнаралар бірер күн қамалға қарай оқ атқан соң Тирді қорғаушылар бір ескі кемені жермайға толтырып, кеменің өзін сол маймен сылап, әлгі ескі мұнараға қарай бағыттады. Кеме мұнараға келіп соғылғанда қамал үстінен отты жебелер ұшып түсіп, жермайға толы кеме жер көшіре жарылды. Өрт бүкіл жолдың жартысын жалмап кетті. Осының бәрін өз көзімен көрген Александр табаны жерге жабысып қалғандай сіресіп ұзақ тұрып қалды. “Жеңіліс!..” деген бір жасық ой ызындап тұр. Оны жоққа шығарар не амал, не уәж, не күш-қайрат дәл сол сәтте Александрда жоқ болатын. Әскери кеңесте басқа амал ұсынған Парменион көк желкесін көзбен тесіп, “ал, батырым, енді не дейсің” дегелі тұрғандай сезінді. Қимылдауға, бұрылуға шамасы жоқ. Бірақ бұл бір боркемік күйді тереңнен лықсыған бұла күш, буырқанған ашу, бойын өртеген намыс тез-ақ сейілтті.

— Ұлы мәртебелім! — “Аристофан. Не айтпақ?” Патша не бұрыла алмады, не үн қатпады. Тістенгені соншалық жағы қарысып

калыпты. Бір қолын көтеріп, ары қарай айта бер деген белгі берді.

— Патша, Ливан тауындағы әскер қоршауда қалыпты. Арабы тайпалар қыспаққа алып тұр.

— Атты әкел, Аристофан!— Александр аюдай ақырды:

Патша Кратер мен Пердиккаға бәрін аманаттап, өзі шағын қолмен Ливан тауын бетке алып шаба жөнелді. Жолдың жазық бөлігінен, тау етегіндегі жатаған қыркалардан соң атпен жүру мүмкін болмады. Аттар бір шатқалдың қуысында қалды. Аттарға бар-жоғы он бес сарбаз бас-көз болып қалды. Одан арғы қия бет, құрық таулар тік иық орманды тауға ұласты. Македондықтар араб тайпаларының тегеурініне төтеп бере алмай едәуір өрлеп кетіпті. Енді олар бекінген шот маңдай, биік текше тауға өтетін бір-ақ жол қалыпты. Жол жау қолында. Олар соңыра көмек келсе негізгі күшке белгі берер күзет қалдырыпты. Салбырап қарақошқыл түн басты. Тауда түн суық болады екен. Жосық дірдек қакты. Ең қиыны сол — бұл қактығысқа патшаның ұстазы, аса қадір тұтатын адамы Лисимах ерген екен. Оны Александр әбден ұзап кеткен соң аңғарды. Саркідір тартқан ұстаздың ілескенін жақсылыққа жорыған, бірақ дәл мынадай жан таппай дірдектейтін өмірге тап боламыз деп патша ойламапты. Не істеу керек? Қоршаудағы македондықтар бекінген шот маңдай тауға, оны қамап тұрған арабтар жаққа теріс баққан жартыкеш найзастың түбінде таң атқанша қатып қалу қаупі төнді. Ары-бері жол іздеп, тын тындаған Александр жол күзеткен арабтардың жылт-жылт еткен отын көріп қалды. Дереу, жанына жеті адамды ертіп, қараңғылыққа сүңгіп кетті. Тоңу өз алдына азап болса, енді Александрды тосу баршасына одан өткен азап болды. Әлден уақытта әрқайсысының қолында бір-бір алау бар Александр тобы жетіп-жетіп келді. От жағылды, ішке ел қонды. Солай жан сақтап, таң сыз бере жасағы алға жылжыды. Арабтар македондықтарды қамалап ұстаймын деп, енді өздері қоршауға түсті. Алды да арты да — македондықтар. Көмек келгенін түсінген жауынгерлер биіктен тас боратты. Александр жасағы садақ тартты. Арабтар жанұшыра тым-тырақай қашты. Бас-аяғы біреп сағатқа жетпей араб тайпаларының қарулы қолы жым-жылас жоғалып кетті. Екі жасақ қосылғанда анықтағаны — ағаш дайындауға келген македондықтардан отыз үш сарбаз оққа ұшыпты. Жау жағынан да сол шамада шығын болған екен.

Патша бастаған жасақ таң атар-атпастан жиырма бір арабы жауынгердің түбіне жеткен. Мұншама шығыннан кейін арабтар енді қайтып македондықтарға жоламайтын болды. Ағаш кеспек түгіл, тауды сүйреп кетсе де бас сауғалаудан басқа амалдары қалмады.

Ливан тауынан жеңіспен оралған Александр жол бойы

ойлап, шешкен ендігі қадамына бірден көшті. Тирді алу керек. Алу үшін өзіндегі күш жеткіліксіз. Кемесіз іс бітпейді. Кратерге қайтадан жол салу керектігін шегелеп тапсырып, өзі Сидонға аттанды. Жеңістің кілті осы жақта жатыпты. Александрдың күллі Кіші Азияны, оның мықты-мықты қалаларын қалпақпен ұрып, өзіне қаратқан жеңісті жорығы оның алдын талай жерге күреп тастап, әлі өз аяғы жетпеген жерлердің патшаларын грек-македон билігін мойындауға икемдеп ие қойыпты. Сидон бар кемесін Александрға ұстата салды, Арвадтың патшасы Герострат, Библдың патшасы Энил Александрға өздері келіп, кеме санын сексенге жеткізді. Родос, Сол, Ликия қамал бұзар кемелер берді. Парсы патшалығымен ауызжаласқаны үшін Александрдың көріне шалдығамыз ба деп дірдектеп отырған Кипр патшалары — финикиндар мен гректер бас иелері самсатып, жүз жиырма кеме әкеліп қосты. Александрдың дақпыртын естіп, Пелопоннестен Киандр төрт мың таңдамалы грек әскерін көмекке әкелді. Александр Тирге бет түзгенде оның соңында 241 кеме келе жатты.

Тир үшін шайқас тоғыз күнге созылды. Кемені қамалға тақап, тарандар бекіністі тоқпақтады. Қамал қаншама қалың, қаншама берік болғанмен Александрдың тоқпағы қамалды шұрықтесік қылды. Соны білген Тир патшасы бүкіл халықты жауып, қамал ішінен және қамал тұрғыза бастады. Бірақ тоғызыншы күні қамалдың екі мұнара арасындағы бір бөлігі гүрс құлады да македон әскері қалаға лап қойды. Бірінші болып Александр ұмтылды. Есі кеткен Тир қорғаушыларын ол өз қолымен о дүниеге аттандырып жатты. Қаны басына шауып, көзі қанталаған Александр қатыгездіктің үлгісін өзі көрсетті. Сарбаздары патшасынан кем соқпауға тырысты. Шайқастан соң Александр алты мың аралдық Тир қорғаушыларын, екі мың құрылықтық Тир сарбазын крестке керіп, азаптап өлтірді. Отыз мың тұрғын құлдыққа сатылды.

Осы қалаймақанда бұл қызыл қырғынның басты айыпкері — Тир патшасы Аземлұқ, өзінің иықтас қалталыларымен, қарфагендік зиялы елшілерін ілестіріп, өздеріне іш тартушы сидондықтардың кемелеріне жетіп алып, астыртын жылыстап қашып құтылды. Шайқастан соңғы бір саябырда ол хабар Александрдың құлағына жетті. Бірақ Аземлұқтың өз байлығы, оның ығындағы Тир жуандарының мұқият тығулы қазыналары туралы Александрдың естігені мол еді. Қазір қуса ұзатпай ұстап аларын біле тұра әзірше қордалы қазынасы жоқ Александр аса бай патшаға, оның аса бай жарандарына кендік жасағанды. Ішінен: “Қазыналарын Тирде жатса қашып қайда барасындар?” —деп миығынан күлді.

— Маған олар болашақта өз қазыналарының кілтшісі болып

қызмет істеуге керек болады. Олардың маған тірі жүргені керек. Өле кетсе қазынасын қайдан іздеймін?— деп күлді әлгі хабарды жеткізген Эвменге.

Тирде Александрдың ізі болмайды, деген Аземлұқ патшаның өзі де, әлемдегі ірі сауда-саттық, қарым-қатынас орталығы болып келген бай қаланы теспей сорған достары да Сифонды бетке алып тайып тұрғанда қамал ішінде қарапайым халық әр көше үшін жанкештілікпен соғысып жатқан. Тек соғысты кәсіп еткен грек жалдамалылары, македондықтардың барша күші қарақұрым боп қаптағанда қарсылық бірте-бірте сөне бастады. Тағы да алтынның буына піскен, құрығы ұзын, айласы көп мықтылар басын да, байлығын да аман алып қалды. Шын шығынға ұшыраған, қан жұтып, қара жамылушы қара халық болды. Адамзатқа құдай сана бергелі, тоқсан тоғыз сезім, түйсік бергелі, ақыл қонғалы бергі мыңдаған жылдары сансыз қайталанған жалған сөзге халық жөне алданды.

Қан сасыған Тирде Александр әуел баста айтқанын істеп, Геракл-Мелькарта храмында аста-төк құрбандық берді. Түрлі ойын-сауық, жарыстар өткізді. Қалаға финикиялықтардың лап қойып, иесіз үйлерге орнығып жатқанын естіп те көріп те кедергі жасамады. Қаладағы шайқас біткен соң бір де бір ғимарат қирамасын, өртке шалынбасын, деп бұйрық берді. Кешікпей жаңа биліктің қол астына өткен алпауыттар қаласы өзін бұрынғы өміріне бірте-бірте оралды. Тирдің құлауын бүкіл қарсылыққа дем берген иуда дінінің бас священнигі Йадде күллі Палестинаның тізе бүгуі деп білді. Тир қамалы қоршауға алынып, тұс-тұстан тоқпақ күшейген сәтте де Йадде: “Біз Дарийге берген уәдеміден таймаймыз, тек парсы патшасы өлген соң ғана біз басқа билікті мойындай аламыз”,—деген. Александр Геракл-Мелкарта аралында құрбандық таратып жатқанда Йадде жылыстап Александрдың алдына келді. Әрине, қорыққанынан келді. Бірақ ол қорыққан адам емес, иуда ғибадатханасына өзі келіп, тізерлеп тұрып құдайға құлшылық етпеген жас патшаға реніш білдіре келгенін іші мығым сыпаның аса ұстамды тәкаппарлығымен жеткізді. Александр тұрған жерінде тізерлей кете жаздап, өршіл табиғаты оны бұл қателіктен аман алып қалды. Адамзат ақыл-ойының жаңа өлшеміне айналған Александр мен құрығы ұзын иуда дінбасының бетпе-бет келген сәтіне күллі әскер, барша халық кірпік қақпай көз тікті. Кеше өзіне пыскырып қарамаған Йадденің бұл келісінен бәрі іш жиған. Қазір Александр қылышын суырып, Йадденің басын, сайдан іздетеріне көпшілік сенімді еді. Бірақ оқиға басқаша дамыды. Александр Йадденің алғашқы сөздерінен соң, бойы байсал тартқан сынай танытты. Одан соң екеуі сәл оқшауланып ұзақ сөйлесті. Кімнің не дегені тарихқа да керек еді. Оны хаттаушыларға Александр “аулақ” деген белгі берді.

Әңгіменің өзі беймағлұм болғанмен, осы кездесуден соңғы патша жарлықтары көп нәрсені аңғартты.

Патша иуда ғибадатханаларын салықтың барша түрінен біржолата босатты. Осы діндегі халықтан сегіз мың сарбаз Александр әскеріне қосылатын болды. Олардың ішінде сексен тақуа бұл сарбаздарға дөм беріп, жала-пәледен сақтауға бірге аттанды. Әскери кеңес мүшелері Александрдың бұл қадамын құп алған жоқ. Бірақ ашық пікір де айтылмады.

— Сегіз мың сарбазды мың-мыңнан бөліп әкетіндер!— дегенде қолбасшылары бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай:

— Бұларсыз-ақ күн кешкенбіз. Маған керегі жоқ,— деп бәрі бұрылып-бұрылып кетті. Александр істің мәнін түсінді де айтқанын бұйрық арқылы іске асырды. Қолбасшылар бірін бірі іштей түсініп, бұл мыңдықтарды барса қайтпас, кірсе тірі шықпас қиын тұстарға салып тез-ақ тауыса саламыз деген. Жарым жартылай солай болды да. Бірақ сол азғантай уақытта әлгі иуда дінбасы қосқандардың жартысы оққа ұшқанмен қалғандары тез арада қалың қолдың бетіне қалқып шыға бастады...

Тир үшін болған шайқаста Александр ауырып, ажалдан өрен қалған, бірер жарақат алған, әбден жүдеп-жадаған. Оның есесіне оны әр сарбаз өзінің сенімді досы, қайтпас қаруласы деп таныды. Ливан тауындағы, Тир түбіндегі, камал ішіндегі қырғында Александр қатардағы жауынгерлердің бел ортасында жан алып, жан беріп шайқасты. Осыдан соң патша дәріптеуге де, уағызға да мүдделі емес-тін. Оның бар тауқыметті қара табан қандастарымен бірге көріп келе жатқаны баршаның көз алдында. Сондықтан жорықта, ұлы істерде болатын кішігірім кінәраттар Александрдың сүйкіміне дақ түсіре алмады. Әскер бас қолбасшы не айтса соны ойланбай жасар халде. Осы бір көтеріңкі рухпен македон әскері Египетке бет түзеді. Жолда Газа қаласы бар. Болсын. Ол жақтан жел соғуы мүмкін дерлік еш белгі жоқ. Әскер екпіндей басып, жолды өндіріп-ақ келеді. Кеше Тирдің ажал диірменінен өлдім-талдыммен аман шыққан дерлік емес. Патшаның өз басы Тирдегі қырғыннан соң Македон әскерін тоқтатар күштің дәл бүгін жоқ екенін бәрі түсінді деген сенімде еді. Олай болмады. Египетке барар жолда кептеліп тұрған Газа ұзақ соғысқа сайланып, азық-түлігін молынан жеткізіп алып, қорғанды бекініске айналдырып, кірпіше тікенектеніп алған екен. Александр елші жіберді. Елшілер Газаның патшасымағына “Тирден әулие емессіндер” дегенді ашық айтты.

— Оны соғыс көрсетеді. Александрға айта барындар. Қаншалықты құдіретті болса да Газадан аса алмайды. Египетті көру оның маңдайына жазылмаған.

Александр іске кірісті... Газа табандап екі ай бойы соғысты. Қорған бірнеше жерден опырылды. Қала қанға бөкті. Газаның

бас иесі Батис ел ішінен шыққан ержүрек патша болғанын Александр ол дар ағашта салақтап тұрғанда білді. Бір қылмыс па, жымысқылық па, әйтеуір, жайсыз әрекетке барғандай Батистің арыстан жалды тұлғасына ұзақ қарап тұрды.

Газадан сон ғана Александрдың тынысы кеңіді. Египет оны парсы езгісінен құтқарушы деп қабылдап, өз патшасы етіп сайлады. Бәбіл де, Персеполь де қарсылық көрсетпейді деген хабарды құпия қызмет саласынан дәйек-дәлелдерімен жеткізді. Бірақ... Бұл — соғысты жорық. Бәрі де болуы...

VI

Спитамен — массагеттердің етек-жеңін жиып, өзіне қосылған жеті тайпа елдің қыстауы мен жайлауын, көктемесі мен күздеуін айқындап берген патша. Содан бері бұлар да іргелі ел қатарына қосылып, патшасы патшалар санатына ілігіп, жалы күдірейіп келе жатыр. Бірақ түтін санына келгенде іргедегі Қанлы патшалығының жартысына әрең жетеді. Бар болғаны үш жүз мың түтін. Қанлылардың арғы бетінде жеті өзенді еміп жатқан үйсіндер сегіз жүз мыңның үстінде деседі. Ол рас та.

Спитамен аузын ашса маржан төгілетін, шежіре тарқатса Көк Тәңірі мен Ұмай анаға апарып салатын зерделілердің әңгімесін тындауды жақсы қоретін. Өйткені өз елін кіммен дос ету, кімнен алыс ұстау керектігін ойлайды. Сол ауызекі тарихшылардың айтуынша осы қанлын да, үйсіннің де, массагеттің де байырғы ғұндардан өніп-өсіп, бір-бір патшалық дәрежесіне жеткен.

Массагет, Қанлы, Үйсін тайпалар одағы Үйсінге Күнбегі патша келгенге дейін тонның ішкі бауындай еді. Исседондар, сарматтар, парадарайя, хаом сақтары, қылышы қынында жатпайтын өкпешіл, кінәмшіл ғұндар бұл үш патшалықпен жақын болуға тырысқанымен тек ірі оқиғалар тұсында ғана ары-бері шапқыласып, кісі алдырып, өкіл жіберіп, араласып қалады. Одан соң сәлем-сауқаттары қоныр-салқын тартып, даланың құлаққа ұрған танадай тыныштығынан маужырағандай самарқау өмір ұласады. Күнбегіден бұрын үйсінді оның әкесінің інісі, құлжаның асығындай пәрменді, сөзге де, іске де аса ұста Сақтанмерген үйіріп отырды. Сақтанмерген тауүйсін деп аталатын орташа рудан шыққан. Алдымен сол рудың басын мықтап біріктірді. Одан соң жеті атасы ел басқарған Рай патшаның қазасынан соң күллі үйсіннің тайпа басылары Шигуда бас қосып, ұзақ-ұзақ сөз сөйлемей-ақ осы Сақтанмергенге ел тізгінін ұстатты. Сақтанмерген елді алаламай, әділін айтуға келгенде жақынын жаттай ұстап, жатқа жанашырлық жасап, жар құлағы жастыққа тимей патшалық етті. Сақтанмергеннің өз кіндігінен тараған кара-құра бала-шағасы баршылық. Бірақ он үш жасынан патшаға

ілесіп, ел ішіндегі барша тірлікті көріп, білген, есейе келе кіші әкесіне ақылшы бола білген, алқалы отырыстарда түйдектетіп ой айтып, тұжырып істің шешімін тауып кететін Күнбегі елге ерте танылды. Кіші әкесінен кейін оның таққа келуіне ешкім таңданған жоқ. Ол бір қисыны келіп тұрған шаруалай патша сайлау үстінде Күнбегі дара шапты. Таққа отырды.

Күнбегі Сақтанмерген жасап кеткен ішкі ынтымаққа сызат түсірмеді. Бұрынғы патша қарамен де, ханмен де шүйіркелесіп кететін қарапайым, тұла бойы от, жаны жайсаң, алды ашық тұратын патша болса Күнбегі одан бөлектеу табиғат танытты. Күнбегі патшалықтан дәмесі зор ел ішіндегі мойны озық қолбасшылардың өзінен ойын асырып, мысымен басып келген. Сондықтан Күнбегінің алдына кім-кімде тартына-тартына, ойлана-ойлана келеді. Ол өз сарайында отырып-ақ ойша шолып, қайда не боп жатқанын, кімнің не сөз айтатынын біліп отырады. Ойға жүйріктік те бұла күш. Оны ауыздықтап ұстамаса ойға да, қырға да алып қашатын мойны қатты тұлпар. Күнбегінің бұл артықшылығы жемісін берді. Қазір Алатаудың күнгеіндегі Қарғашта¹ отырған тиграхауд үшкіл бөрікті ағайындарын, ғұн патшасын аузына қаратып алды. Ал Сақтанмергенмен бір шамада таққа отырып, ұзақ-ұзақ жылдар үзеңгілес, шынайы дос болған Қаңлы патшасы ақсүйек Байтақты сәл де болса алыстатты. Ақсүйек Байтақтың жалғызсырайтын жайы жоқ-тын. Рас, Сақтанмергенді есіне алса өзегі өртенеді, орны үңірейіп-ақ тұрады. Сақтанмерген екеуі ешқашан сыр жасырысқан емес. Күнбегі болса екі араны сыздатып біраз отырды да жатаберіс қулығын да жасамақ боп, Қаңлы жеріне жыл сайын қозы көш жер сұғына қоныстап, оны өзі байқамағансып келді.

Күнбегі — Сақтанмергеннің өз тұқымы. Сақтанмерген Күнбегіге өз үмітінің жалғасындай жақсы қарады. Бірақ, керек жерінде адуыны сұрапыл Сақтанмерген Күнбегінің қисаланын андаса шайнап тастайтын. Сақтанмерген бірде ақсүйек Байтаққа әзілге орап: “Күнбегі ақылды. Кейде тым ақылды. Ақылы аттан жығып жүрмесе болды”, — деп еді. Ақсүйек Байтақ оны Күнбегінің әлі де солқылдаған жастығынан деп, әңгімені тегістей салды.

Сақтанмергеннің сол сөзі әбден түсінікті болды. Күнбегі күліп-ойнап жүріп, ғұндарды да, тиграхауд ағайындарды да ығыстырып, Жетісуды түгел жайлап алды. Енді ту сыртындағы қаңлының қыстауларын жұта бастаған. Ақсүйек Байтақ хаомдардың бір үлкен тойында Күнбегіні тоқтатып алып, жетеліге жетерлік етіп, мән-жайды айтты. Тулақтай-тулақтай қойнау-қолаттар үшін мың жылдық туыстығымыздан айырылып қалмайық дегенді кесімдей етіп жеткізді. Ақсүйек Байтақтың жайымен ғана айтқан

¹Қарғаш - тиграхауд сақтарының алғашқы астанасы. Ол қазір Ыстық көлдің астында жатыр.

сөзі, коныр даусынын артында “Байка, бала!” — деген сес те тұрды. Оны Күнбегі, әрине, түсінді, арты не боларын білді. Бірақ, сол сасық қулығын келесі жылы да жасады. Ақсүйек Байтақ шарт кетті. Басында дөндеген, енді құныға бастаған үйсіндерді қанлының үш лек жасағы көшіргенін көшіріп, ішкі үйсінге дейін қуып тастады. Осыдан соң, міне, үш жыл өтті. Қанлы мен Үйсін патшалықтарының арасы тым-тырыс. Күнбегі не мұның калай демеді, не кішілік білдіріп, екі арадағы жолды жаңғыртпады. Ақсүйек Байтақ Күнбегіге бола күйген терідей тырысып жатып қалған жоқ. Оның өз тірлігі басынын асады. Сол тірліктің бөрінде де Массаеттің патшасы Спитаменді әрі сес, әрі дос, әрі ақылшысы деп жақын ұстады. Ақсүйек Байтақтың аланы — Босы¹. Босыны сақтың сақтығы мен садағы ғана тәк-тәкпен ұстап келді. Бактұр мен Соғды Қанлы елін Босыға күнде сүйкеніп, көз алартудан құтқарып, екі ортада жатыр. Сондықтан Ақсүйек Байтақ Бактұр мен Соғдыны билеп отырған сак сатраптарымен көбірек араласқанды жөн көреді.

Жуырда Ақсүйек Байтақ пен Спитамен Марақандтан оралды. Барған себептері — Эгей теңізі жақтан бұрқылдаған шанның үлкен қатерге айналғанын, ол шанның алдында жалаңтөс патша — қос мүйізді Ескендір Зұлқарнайн келе жатқанын ақыға сату еді. Екі патшаның Марақандта ұққаны — Дарий біржолата жеңілген. Ескендір Бәбилді алған соң, Босының бас қаласы Баиршаға² тіке тартқан. Сақтарға керегі ол да емес. Керегі — Баиршадан соң Ескендір аттың басын қайда бұрады? Мәселе сонда еді. Өзірше оған екеуі де жауап ала алмады.

Екі патшаны Марақандта отырған Соғды, Бактұр сатрабы Шахранабан абыздың жүз қаралы сарбазы ел шетіне дейін шығарып салды. Одан арғы жер — Байтақтың өз елі, өз жері. Жолаушылар шу дегеннен Жейхұнның³ батыс жағына шығып алып, дәрияға бірде жанасып, бірде алыстап жүріп отырды. Аттар ақкөбік боп, қамау тері шыққан соң, тек құлак түбі, қуйысқан, тартпа, өмілдірік асты жіпсіп, ортақ бір ырғаққа бейімделіп, леқілдеген бойда күн екіндіге ауғанда түстенер жерге жетті. Сыртында текше тастан қалаған биік дуалы бар екі жүздей түтін тұратын Сасан кенті жолаушыларды кешелі бері күтулі. Сасан аян Мауреннахрдан тұқым-тұяғымен ауып келген кірмелердің бүгінгі бас иесі. Жасы Ақсүйек Байтақпен қарайлас. Сасан аян әр төбенің басына жол тостырып, адам қойған екен, олар біріне-бірі белгі берсе керек кент иесінің өзі қақпадан бері өтіп, екі патшаны тосып алды. Патшалар аттан түскен соң, басқаларының да табаны жер иіскеді.

¹ Босы — сақтар Парсыны осылай атаған.

² Баирша — Персепольдің сақтар қойған аты.

³ Жейхұн — Сырдария.

— Жолаушының кешіккені жақсы ырым деуші еді, бәсе. Көлігін жарау — көңілің тоқ па? — деді сакалы селкеуленіп келіп, дәл талма тұста бітетін, ұзын мойын, жұтқыншағы жас баланын жұдырығындай, таспадай тартылған күн қақты қарасақал кісі. Ақсүйек Байтақ пен Спитамен шатқаяқтап, алғашқы қадамдарын кібіртіктеп басты. Ауыл иесі баяу жүріспен кент ішіне ене бастады. Сасан аян кезінде Қос өзеннен ауып келген парадарайлықтардың бесінші ұрпағы. Енді оларды сінбе деуге ешкімнің аузы бармайды. Қанлылардың өзі де бір заманда ішкертінде күн суытып, жыл сайын қыс ұзарып, жазға салым көк әрен-әрен қылтаатын нәубетті шақта онтүстікке жылжи-жылжи, ақыры осы Жейхун дарияның жағасына келіп тоқтамап па еді? Сондықтан, ол тарихтан хабары мол Қанлы патшасы біреулерді сінбе, біреуді кірме дегенді жаратпайды. Тәңірі осы жерлерді бос тастап, қанлының көші сәтімен біткен соң, бұларға “сен кімсің” дейтін пенде жоқ. Әйтпесе, сінбенің көкесі қанлының өзі емес пе? Ақсүйек Байтақ әкесінен сан мәрте естіген: алғаш дарияға жанаса қоныстанғанда қанлылар білместіктің кесірінен жайынға жем боп, жайыннан, су сиырдан¹, суыннан², қолтырауыннан³, су жыланнан қорқып, балық жей алмай отырған. Сонда өзенді жалдап өтіп, қанлылармен алғаш тілдескен осы Сасанның арғы аталары. Кейін қанлылар арғы беттегі дария жағалай қоныстанған, балық сасыған жатақтарды көрді. Дариядан балық сүзуді үйренді. Өздері де қайық жасады, тор тоқыды. Ал мына Сасан кенті де бір кезде балық исі кеуденді қауып, аптапта аузынмен ауа қармауға мәжбүр ететін. Енді қара! Сасан кенттің сыртынан қарасаң тас қорғанның ешнәрсе көрінбейді. Құлазыған шағырдағы жатаған селендердің бірі деп ойларын анық. Ал қақпадан өткен соң мүлдем басқа өмір пердесі ашылады. Патшалар кенттің құрлық жақтағы қақпасынан кірді. Кірген бетте селенді екі жарып, жалпағынан жағқан кең көшенің бойымен жүрді. Көшенің арғы бетінде дарияға шығар және бір қақпа бар. Ол, шамасы аттыға сүт пісірім жер. Селеннің өзі кезінде қықы-жықы еді. Осы ұзын мойын Сасан аяның кейде қытымыр, әлде біреулерге қазымыр боп көрінгенінің арқасында қамыс-құрақтан салынған күркелер, жеруілер жоғалып, осы кең көшенің екі бетіне там үйлер соғылды. Әр отбасына адымдап жер бөліп балық кептіруге, мал қораға жер қалдырып, бәрін реттеді. Одан соң екі қақпаны жалғап жатқан кең көшені кесіп өтетін шағын көшелер түсіпті. Көшелер оқтай түзу. Екі арба ереілі-қарсылы еркін өтердей. Көшеге қараған есіктердің алдына да мол кеңістік тастаған. Мұның бәрі Ақсүйек Байтақ патшаның тұсында, көз алдында жасалған дүние. Патша Сасанның тірлігін

¹ су сиыр — бегемот

² суын — су мен құрылықты тең мөлкіндейтін жылқы тұқымы.

³ қолтырауын — крокодил

өзге ағайындарға үлгі етіп, барындар, көріндер, деп айтудан жалыққан емес. Бұл жолғы келісінде және бір жаңалық көзге ұрды. Көше-көше жағалай жайнаған гүл.

— Ә, бәсе! Келген сайын бір жаңалық көрінуші еді деп ем... Мынауың жақсы жаңалық болды. Сасан аянға қарап әлдебіреулер осы бір қара ағаштай қатқан адамның жүрегі де қатқыл шығар, деп ойлауы... Мына төртіп, мына тазалық, мына әдемілік Сасан аян құрдасымның шын табиғаты емес пе, ә, Спитамен бауырым?

— Дәл солай, ел иесі. Дегенмен, гүл өсіруді құрдасыңыз Сізден үйренді ме деп тұрмын!

— Үйрендік. Несіне жасырамыз. Бірақ мұнда өскен гүлдердің тұқымы өзге. Анау Жын жақтан келді, — деп Сасан аян ағынан жарылды. — Жеті үй жың сансырап, кенезесі кеуіп, бізге әрең жеткен екен. Кім екенін, неге осындай күн кешкенін тіл білгесін барып ұқтық. Өздері ағайынды жандар екен. Сол өз еліндегі алым-салыққа төзбей, әскерге барғысы келмей бір түнде ізім-ғайым кеткен ғой. Солар әкелген не бір жеміс пен гүл ұрықтары өсіп, өніп жатыр. Біз сол балық пен ұсақ малға үйірсекпіз. Ол қолдан келетін шаруа. Ал көк өсіру, гүл өсіру, киім тоқу, бақал заттар жасауға мына жындарың мықты екен. Олар да өздерін сасан-қанлымыз деп жүр. Қалай, бәсе, қабылдайсыз ба?

— Қару асынып келген жоқ. Қойны-қонышын гүлге, көк тағам тұқымына толтырып келсе, ниеті дұрыс болса неге қабылдамасқа! Дұрыс болған екен.

Марақандқа бара жатқанда патшалар бір құла дөненге бата беріп кеткен. Сол дөнен және төрт-бес ұсақ мал сойылып, оның еті түгел қазанға салынып, бүкіл селеннің үлкен-кішісі қызылжап боп жатыр. Екі патша түстенеді дегелі бері селен іші абыр-сабыр, ойын-күлкі, ән мен күй. Сасан аян қонақтарын тұмшаланған қысқы үйіне апарғысы келмей, бақтың төріндегі жаздық жайында қабылдады. Жаздық жайы — табантасын¹ адамның белінен жоғарылау етіп тастан қалаған шеңбер үй. Еденін төрт қырлы етіп шапқан бөренемен жымдастырыпты. Айнала текшелете жасаған отырғыш. Үстіне бар асыл мен мамықты салған, кереге орнында көз қарықтырар ақ шілтер. Айнала да көрініп тұр, самал да соғып қояды, бақ ішіндегі саф ауа масайтып та жібереді. Келген бетте бір-бір ақпар² сусыннан соң ақсүйек Байтақ есінеген үстіне есінеп, сыр беріп қалды. Онысын жасырмады.

— Әй, құрдас, мені түс ауа қара албасты басушы еді. Соным қояр емес. Таза ауада көз шырымын алуға қалайсындар?

— Ә, мен де ілініп отыр ем, ағасы. Ас келгенше мызғып алайық... — Спитамен де жастық-бөстектерді умаждап, жайғаса бастады.

¹ табантас — фундамент.

² ақпар — аса көлемді бүтін ағаштан ойылып жасалған зеренаяқ.

Сақ даласының ең шетінде, өкпек желдің өтінде жатқан екі патша — Қанлы мен Массагеттің бас иелері бас түйістіріп, адам айтса нанғысыз, іздесе тапқысыз қалтарыста ұйқыға шым батып кеткен. Ұлы жаратылыс, қалың ел әзірше алаңсыз өмірді мезгеп тұр. Патшалар шым батып ұйқыға кетерде іште жатқан көп алаң, сансыз түйткілді бұқтырып, мазасыз күйден әрең құтылған. Ас-судан соң Ақсүйек Байтақ пен Спитаменнің жанында Сасан аян ғана қалды.

Қанлы патшасы әкесі өлгенді де қиналмай тура жеткізетін, ойы патшалардыкіндей шатысып, бытыспаған — тың да айқын Сасан аяанның Ескендір Зұлқарнайн тұрғысындағы бір ауыз сөзін естіп кеткісі келді.

— Басием, екі патша суыт жүріп, Марақанға бекер бармаған болар? Бәрін айтпайсың, әрине, ең болмаса шег жағасын білсек біз де бір көтеріліп қалар ек...

— Сенен жасыратын сөз емес, ардақтым. Қайта сол сөзге сені тартсам ба деп бөгелдім. Әңгіме Ескендірде... Марақаннан білгеніміз — Ескендір Баиршаны бетке алған. Баиршаның соғыспай берілеріне күмәнім жоқ. Бірақ бас қаланы алған соң, Ескендір әскерін қайда бұрады? Енді кіммен соғысады? Соны біле аламыз ба деп едік. Әзірше бәрі жұмбақ күйінде қалды. Ал Ескендір Баиршаның қай қақпасынан шығады? Үнді жағынан ба? Жың жағынан ба? Әлде сақ даласына тіке тарта ма, деп тың тындап жатуға сірә, болмас. Қаннен-қаперсіз елді қойша бауыздатқызсақ Тәңірім бізді кешірмейді... — Қанлы патшасының қабағы салыңқы. Сөзінің артында алабұртқан көңіл тұр. Сөзін аяқтап, Сасан аянға сен не айтасың, дегендей сұраулы қарады. Сасан аян әрі мейманы, әрі Ұлы Далаға патша да, батыр да, жауырыны жер иіскемеген алып палуан боп атағы жайылған Спитаменге қарады. Спитаменнің бір қасиеті аз сөйлеп, көп тындайтын. Сөйлесе тоқетерін айтып, сөзден іске көшетін самдағай. Ол да осы кара шалдың не көріпкелі, иә болмаса көрегендігі барын біледі. Оған қоса Сасан аян патша тұрмақ құдайдың құлағына жақпайтынын біле тұра сөздің ашығын, оқтай турасын айтады да отыра береді. Екі патшаға да Сасанның осы мінезі әрі қызық, әрі керек те.

— Сасан абыз, аға патшадан соң мен не айтам... Бәріміздің ішіміз алай-түлей. Ескендір бізге келеді деп елді дүрліктіруге, атқа мінуге жарамай сүйретпемен ғана жүре алатын майбөкселерді орнынан қозғауға уәж жоқ. Ал Ескендір Баиршаға екі түнеп, бүгін үш есе ұлғайған әскерін бізге қарай бастаса әскер қоспақ түгілі патшалардың басын қосып үлгере алмаймыз. Қане, екі патшаға не ақыл қосасыз, қасиеттім. Патшаның ақылы — ел-жұрттың даналығы. Құлағымыз сізде...

— Бәрекелді... Ақыл айт дейсіңдер... Ақылдың кені осы

отырған екеуіңіз. Мен бірдене айтсам ойжадылықтан туған бір сандырақ та... Мен осы бір жүз жетпіс түгін кенттің қамын ойлауым керек қой. Одан әріде нем бар деп өзіме-өзім кейімін. Ама! не, дүниеде көзден лас, ойдан жүйрік, сөзден қызық нәрсе жоқ. Сол ойым алып қашып, Ескендірдің ішін тінтігеніме көп болды. Ақыл деп емес, қара шалдың шалықтағаны деп білерсіңдер... Ескендір Баиршада біраз аялдайды. Баирша көрген қалам болмаса айтпас едім. Өйткені Баиршаның байлығын түгел еліне жібермей Ескендір жылжымайды. Ал Баиршаның байлығы белгілі. Салтанаты мен сәні қандай! Ескендір дүниенің паркын біледі. Ол басы айналмаса да алтындаған сарайларды түгел аралайды. Әскерін тыңайтуға, өз ойын тұндыруға Баиршадан артық жер жоқ. Ал бізге келе ме, жоқ па? Келеді. Алдымен Соғды, Бактұрға соғады. Одан соң сәл өрлесе Қанлы мен Массает елдерінен басқа барар жер де жоқ, ұлы патшалар. Ескендір күллі әлемнің билеушісі болам, дейді екен. Сірә, біз де сол “күллі әлемнен” тыс қалмаспыз. Ал Ескендір өз шамасын біліп келе жатыр ма, әлде Босы құлаған соң сақтарды таяқпен ұрып алам деп ойлап келе ме — оны да білген жөн.

Сасан аяның сөзі жолға шыққан екі патшаның кеудесін қаздай шулатты. Байтақ неге екенін артына жалт қарады. Сасан аян кенттің сыртында құладүзге жармасқан жалғыз қарағаштай боп әлі тұр екен. Патшаның алабұртқан қу жаны құлазып кетті. Сасан сол тұрысымен-ақ бар сенгеніміз өзінсің, мен — тілеулесіңмін деп тұр. Байтақтың осыларға қорған болғаннан басқа амалы жоқ та. Дәл қазір қорған боларлық ұлы сенім өз ішінде болмай тұр. Сірә, Зұлқарнайнның дақпырты мұның мысын басқан. Ондайда Байтақтың ішіне намыстың бір болмашы ұшқыны түсетін де, аз күнде ол алдырмас адуынға айналатын. Байтақ өзінің мұндай күйді сан рет кешкенін есіне түсірді. Еті қызған аттар тайталаса екпіндеген сайын, қарсы соққан барқыт самал кеудесін тінтіп, тынысын кеңейткен сайын Байтақтың да, Спитаменнің де ішінде өршілдік тұтанып та кеткен сыңайын байқайды. Ұзаған сайын жер түгі өзгере бастады. Тастақ құм-шағырлы аймақ бірте-бірте балаусаға кезек берді. Енді жолаушылар әр жері ойылып-тесіліп қалған ескі киіздің үстімен келе жатқандай болды. Алдында көлбеп екі жол жатыр. Алыстан қараса қоныр түсті ою-өрнектері бар жасыл кілем жапқандай. Ауада қапырық азайып, айнала төнірек көзге тіреп қойғандай анық көрініп тұр. Мұнарлы дала артта қалды, мұнарсыз өлкеге екі патша да өз бастарындағы мұнардан арылып, еніп келеді. Ой айқындалған сайын сауал күшіктейді. Жауап — ойлы-тойпы. Екеуі де кесіп-пішіп бірнәрсе айтуға дайын емес. Бірақ патшаның басы ауырмайтын күн жоқ. Ол аз шаруа ма, келелі іс пе, жоқ әлде... біреудің тышқақ лағын біреу тартып алыпты секілді күйкі тірлік пе бәрібір, долының саңқылы, жәбірдің өксігі патшаның құлағында жаңғырығып, миын

шағады да тұрады. Міне, қазір де Ақсүйек Байтақ пен баһадүр патша Спитамен Ескендір Зұлқарнайыннан басқа ойға бұрыла алмай, іштей алысып та, шырмалып та келеді. Кейде дәрменсіз күй кешеді, бірте-бірте бар қайрат-жігерін жиып, “келсін, көріп алармыз” деп шиыршық атады. Бірақ сенім аздау, күмән көптеу.

Тұяғы жерге тиер-тимес лыпып отырған жүргіншілер екі жонды асты да ұбап-шұбап келе жатқан қарақұрым нөпірге тап болды.

– Белдағұн! Шап! Біліп кел, бұл не жағдай? – Қанлы патшасы аттан түсіп, шоқ талға беттеді. Патшаның істегенін бәрі жасады. Байтақ қолын шөппен сүртіп, Спитаменге жақындады.

– Мына тұмсықтың қалқасында Барқайым руының ордасы тұр. Егіншілер. Осындағы қойнау-қолаттардың арасындағы құйқалы жерлерді дұрыс пайдаланып отырған ағайын. Мал да, дән де өздерінен. Жидашы келтірмей-ақ қазынаға тиесілі салымдарын уактылы, дәлме-дәл жеткізіп келеді. Бәрі бір ауызға қараған ынтымақты ел... Не болды екен?

Тапырақтата шауып келіп, Белдағұн аттан секіріп түсті. Патшалардың алдына келіп, бір тізерлеп отыра кетті. Қамшылы қолын кеудесіне басып, баян етті.

– Жұлдызшы қайтыс бопты, бәсием!

– Онда бейітке апармаушы ма еді? Шоқыға апара жатқаны несі?

– Жұлдызшының “өмір бойы көк зәңгірге көз сүзген шоқыма жерлендер” деген аманатына бола... Сіздерді күтулі, үйлеріңіз сайлаулы екен.

– Солай де... баһадүр-патша, біраз аялдауға тура келеді. Өзіне де хабаршы барған екен. Үйің сайлаулы дейді. Қайда түнесек те ел өзіміздікі емес пе?

– Әрине, ақылшым. Қаралы елге жұбаныш айталық. Жұлдызшының рухы тәңірге көтерілсін. Жақсылардың ішінде жүрсін.

Патшалар атқа қонып, әп-сәтте қаралы нөпірді қуып жетті. Көк шоқының етегі жайдақтау, көкке малынып жатыр. Өрлеген сайын жұтап, күнге тотыққан сусыма қиыршық тастар ұшыраса бастайды. Ел келе жатқан сүрлеу Жұлдызшының өмір бойы жүрген сыңараяқ жолы.

Жұлдызшы шоқыны айнала-айнала қапталдап шығады екен. Патшалар нөпірді қуып жеткен бойда аттан түсіп, лек соңымен ілбіп отырды. Барқайымның ру басы көзі оттай жанған алма бет, аузын ашса күміс төгілгендей айқын да ашық, нақпа-нақ сөйлейтін дүр жігіт. Қаралы нөпірдің алды төбеге жеткенде ру басы Қара қылыш Қызылөбден ыстық қазанға тамған бір түйір майдай тыным таппай домаланып, еңтігіп әрең жеткен елді ысырып, патшаларға жол ашты. Екі патша зузада¹ жатқан мәйітке

¹ Зуза – соғыста жаралыларды, өлім-жітімде мәйітті салатын зембіл тәріздес қос сырыққа бекітілген кен.

бетін қаратып қатар тұра қалды. Қанлы патшасы енгігін басып, ел саябыр тапқанша үнсіз тұрды. Сонан соң екі қолын көкке көтерді.

— О, Тәңірім! Жаратқан ием! Барша жан иесі, жер иесі өзінсің. Арғы атасы Қанлы, бергі атасы Барқайым, өз атасы кетпенші Раухым, тумысынан берілген ныспысы Зеректі, өзіңе жол ашып, жұлдыз оқығалы ел-жұрты Жұлдызшы атаған балаң алдыңда. Онын жердегі күнін түгесілтгін, дәм-тұзын өзгелерге тараттың. Тәні жердегі мәңгілік үйінде қалады, рухы, Тәңірім, өзіңе қарай сапар шегеді. Жұлдызшы бүкіл сак баласына жылдың төрт мезгілін жорып, кімнің қашан көшетінін, егінді қашан салатынын, жауынның, дауылдың, үскірік аяз, боранды қыстың аяғы не боларын айтып келді. Сондай қасиетті адам жаратқан, саған, Тәңірім, мың мәрте тағзым!

Барша жұрт жамыраса “Тағзым!” — деп бас иді.

— О, жұртым! Жұлдызшының жаны жай тапсын. Ісі жалғассын. Рух сапары оң болсын. Қош!

Патшалар шегініп, ел қатарына тұрды. Ер азаматтар терең де кең қазылған обаның ішіне жұмыр ағаштан мәйіт үйін жасапты. Еденге көн төсеп, үстіне жаңа басылған ақ киіз салыпты. Сол үй ортасына мәйіт басы батысқа қарата жатқызылды. Жанына қайтқан адамның аты-жөні, руы, кәсібі жазылған қыш тақта, майға піскен ағаш аяқ, шөміш, көзе, жазу жазуға дайын ақ жарғақ, ғаданың¹ майға малған көмірі қалам ретінде қойылды. Үйшіктің төрт қырлы шатыры бекітілген соң, топырақ тастау басталды. Бұл өңірге жауын жаумағалы жиырма шақты күн бопты. Жұлдызшыны ұзақ сапарға аттандырып, елдің беті ордаға бұрыла бере себелеп жылы жаңбыр басталды.

— Нұр жауды! Тәңірім Жұлдызшының артындағы ел-жұрты көгеріп-көктейді деп тұр, — секілді сәуегейліктер тұс-тұстан жамырап берді.

— Біз жолға шыққалы қанша күн болды, Белдағұн? — Қанлы патшасы атқосшысына бұрылды.

— Бүгін жетінші күнге ауды, бәсием!

— Жұлдызшы қашан қайтыпты?

— Сіздер жолға шыққан күннің ертеңінде, бәсием!

Алты күн Сіздерді тосуды ұйғарыпты, бәсием.

— Күн ыстық, мәйітті бұдан ұзақ ұстау қиын ғой... Ниетіміз қалыс еді, үлгердік. Әлгі бізге тіктірген үйлерінен дәм татып, Жұлдызшының артында кім бар, жағдайы қалай, соны білген соң қайтармыз. Оған қалайсың, Спитамен?

— Әрине, қаралы ауыл Сізді көрсін. Патшаның өзі келіпті деген не тұрады?!

Жұлдыздар сары жапырақтанып, қылықты қыздың құлағындағы алтын сырғадай қалтырап тұрғанда патшалар

¹ Ғада — тобылғы төріздес бадам.

жауыннан соң, бусанып жатқан кеңістікті майша тіліп жолға шықты. Енді қаңлының бас ордасы Битанға ет пісірім жер қалды. Ал Спитамен өз елінің шетіне жарым түнде ілігеді.

— Мен Битанға бұрылмайтын шығармын, ағасы. Бір ойды бір ой інінен шығарды ма әлде құдайдың өзі аян берді ме... Жана массагет ағайындарына деп тігілген ақ үйге кіріп, аяқ созып, бел жазып, сәл жатқан ем. Түсіме әкем кіріпті. Әкем есіктен кіре сөксін келіп. Отыз жыл ел басқарған, массагеттің өзін де оның қалқасындағы сақ баласын да жаудан, жырындыдан қорғап, Қорған Баба атанып ем. Сендерден кеткеніме он жыл болды. Күллі сақ даласы мені ұмытып барады. Атымды жаңғыртып, бір ас беруге жарамай жүрсін... дегені. Ояндым. Жүрегім атырылып, алқымымда тұр. Түс пе, аян ба ұқпадым. Дәл өнімдегідей көрдім, анық сөйлестім. Көзін иектеген әжімдеріне дейін анық көрінді... Сірә, бұл әкемнің өмірі болса керек. Мен елге жете ертен бүкіл Сақ патшалары мен хандарына андыздатып хабаршы жіберем. Енді аз күннен сон бастары қосылып қалар.

Патшалар аттан түсіп, төс түйістіріп қоштасты.

— Ниетің қабыл болсын, інім. Маған айтарың болса хабарла. Мүмкін бірер күн ертерек келермін.

— Соныңыз дұрыс, аға патша. Сағына тосам.

— Шын ниетінді де, арғы ойынды да түсіндім, Спитамен. Есті сөзді кім айтпайды, тәйірі. Ақылды іс істеген адам — нағыз есті. Ас берудің артында және бір ұлы парыз тұр-ау, сірә! Бәрі сәтімен болсын!

330 жылдың шілдесінде Массагет жеріне Сақ патшаларының бәрі дерлік жиналды. Спитамен ойын-сауық, ат-жарыс, палуандар белдесуін, мергендер бәсекесін, найзагерлер, семсершілер, жай лақтырушылар жарысын түгел өткізді. Қызықтың арты кеңеске айналды. Осы жолы ақсүйек Байтақтың қасты ордасына Үйсіннің патшасы Күнбегі бас сұқты. Арада еш нәрсе болмағандай емен-жарқын қауышып, өткен іс жайлы екі жақ та тіс жармады. Кеңес Ескендір Зұлқарнайнның сақ жерін бетке аларын естіп, жуық арада Қаңлы патшасының бекінісі — Тасқалада кездесетін боп тарасты.

VII

Александр осы жорықта қара табан фалангистерден кем азап шеккен жоқ. Жарақат та алды, кәдімгі ет пен сүйектен жаратылған адамша суық тиіп қатты ауырды да, бір жұтым суға тапшы боп, кенезесі келсе де өзі ішпек суды шау таратқан ұстазы Лисимахқа ұсынған сәттері қалай ғана ұмыт болсын. Осылай қажалып, мұқалып, арып-ашқан әскермен Александр Парсының астанасы Персепольға оқталды. Дарий Персепольға жоламай Қара теңіз бен

Гиркан теңізі, сақтар мекендеген Ұлы Даланың шет-тұшпағынан қауіп-қатерсіз тұрақ іздеді. Персепольді Александр қиналмай қаратып алды. Ахемендердің бас ордасы, сақтар Баирша деп атайтын аңыз қала қарсылықсыз берілді. Каланың бас қақпасына бастайтын сар жолмен жосылтып келе жатып, Александр өзі көп естіген парсы мазарларын жазбай таныды. Қаладан оқшау, таушықтың үстіне текшелене салынған мазарлардың сәні мен салтанатына таңданбаған адам жоқ. Гректердің қатқыл да ұстамды сарайлары мына мазарлардың жанында тауды ойып, тас қалап тұрғыза салған аса үлкен мүрдебасы боп көрінер еді. 518 жылдары І Дарий салдырып кеткен, патшалардың сүйегі жатқан мазарлар парсы әлемінің ең қасиетті орны. Ондай қасиетті сарайдың бірі Баиршаның орта шенінен де табылды. Бірақ оның салтанаты Александрдың еңсесін басты. Адам баласының қиялы жеткен межедей көркем сарайлардың сұлулығы өзіне сор болды. Өйткені, ондай ғимарат Эллада жерінде әзірше жоқ-тын.

Македон-грек әскері Баирша - Персепольға кіргеннен қаланы тонауға кірісті. Күмбезіне қараса бас айналып, көз қарауытатын, өрнектері алтынмен апталған сарайдан-сарай. Сарай іші бірінен бірі өткен бай. Сарбаздарда ес қалмады. Сом алтын, білектей күмістерді арқалап, қайда тығарын, елге қалай жіберерін білмей састы. Алтын зерлі мауыты киімдер, алтын-күміс зерен аяқ, құмыра, кубоктар құшағына сыймай Александрдың сарбаздары нағыз баукеспе, ұры-қарының кебін киді. Баиршаның кез келген үйіне лап қойса – мұндай дәулет түсіне кірмеген эллиндіктер байлыққа батып жатты. Байлығын тартып алып, еркек кіндіктерді өлтіру, әйелдерді зорлықпен иемдену белең алды. Мұндай қорлыққа шыдамаған баиршалықтар биік қорғаннан құлап өліп, өз үй - жайын өз қолымен өртеп, отбасымен у жеп өлуге көшті. Жан төзгісіз зорлық, талапай, нағыз жабайыға тән қатыгездік элладалықтардың ішінде тіріліп, сыртқа тепті. Олар қаншама тойымсыз, озбыр болса да Баиршаның байлығы соншалықты түгесіле қоймады. Қала құмырсканың илеуіне ұқсап-ақ тұр. Мындаған мириад жерді жаяу өтіп, сан қатерді жеңіп келген адуынды әскердің ішкені шарап, іздегені дүние, ара-тұра өзара алтынға таласып, бірінің қолын бірі білектен шапқан азғындық та аз болмады.

Александрға мұның бәрі аян. Осынау бейбастыққа жол беріп, өзі де түнді түнге ұрып аузы шараптан құрғамады. Қолы қалт еткен бір сәттері нөкерлерімен қаланы шарлайды. Баирша адамды таңдандыру үшін салынған, көркемдік жарыстырған қала боп көрінді. Бірақ орта тұрмысты парсылардың өзі адамның қу жанына не керек соның бәрін жасап алған екен. Бау-бақ, аспалы өре, масахана, монша, қойма, шарап жертөлелері – бәрі-бәрі рахат өмірдің дара үлгілері еді. Александр осының бәрін көрген

сайын амалсыз өз елі, өз Отанындағы сіңірін созған кедейшілік, жаланып-жұқтанған әр отбасындағы мәңгілік тапшылықпен салыстырады. Салыстырады да ішін өрт шалғандай болады. Біза қысады. Алқымына кесек тығылып, өкініш өзегін өртейді. “Көріндер, адамға не керек екенін”. “Үйреніндер! Женімпаздар!” “Көр бәрін, Парменион! Көр, Филота! Пердикка! Кратер! Клито, көр, үйрен!.. “Парсылар тірнектеп жиып, ұрпақтан-ұрпаққа жақсартып, байытып қалдырған байлықты тауықша шашып, жыртқышша жайпап жатырсындар. Ешқайсысыңның қолынды қақпаймын. Жоқтан бар жасап, өмірдің шын мәні – рахат, баршылық, мүмкін болса малынған байлық екенін мақтаншақ македондықтар мен өр кеуде гректерден бұрын парсы баласы ұққанын бәрің көзіңмен көріп, қолыңмен ұстандар. Мүмкін қатып қалған кара миларыңа саңылау түсіп, ой тірілер!?” Александр күллі шаһарды күнде аралайды. Тез тауысуға асықпайды. Бұл байлыққа өзі де таң. Ең қордалы жердің асыл дүниелері шешесі Олимпиадаға күн сайын кетіп жатыр. Құдайы қолдағанда байлыққа өзі де мейімдеп қалған. Пендешілікке салынбай дос - жарандары, осы жеңісті әкелген үлкен-кіші қолбасшыларынан да еш нәрсе аямады. Әркімнің өлшемі – қанағаты болсын, деп түйді де патша арқаны кенге салды. Күндердің күнінде сарайдан - сарай адақтап, Ксеркстің сарайына келді. Сарай жай ғимарат емес, әлемнің сұлулығы мен байлығын бағып тұрған Ксеркстің мүсінін көзі шалды. “Міне, Ахемен әулетінің атасы. Ұлы империяның басы – Атаксеркс Ахемен әулетіне билікті ұстатып кетті. Одан кейінгілер оның арманын да, ойын да төкпей-шашпай тек көбейте, көркейте берген... “Сенен өткен ақылды патша шықпайтындай көрініп еді?! Жоқ, Ксеркс! Шықты ондай патша! Сен ахемендердің қол астына арипейлерді, Египетті, Палестина, Үндінің жартысын, Бактрияны, Грекияның қасиетті қалаларын жиып бердің. Мен Македония мен Грекияны сенің жалпақ елінің үстінен қарайтын етіп біріктірем. Сонда тарих сені менен кейінгі орынға қояды, Ксеркс. Соған риза бол, Ксеркс!” Патша Ксеркстің мүсініне тура келе жатыр еді, бір жандайшап патшаның көңілін табам деді ме, әлгі мәрмәр мүсінді қағып кетіп, сұлатып түсірді. Патша жүрісінен жаңылмаған күйі бел ортасынан қак бөлінген мүсіннің тұсына келіп: “Не, істесек екен, Ксеркс... Элладаны таптағанын үшін осы жатқан күйінде қалдырайық па, әлде ержүректігің мен кемеңгерлігің, кендігің үшін көтерсек пе екен?” – деп тас мүсінді сөзге шақырды.

– Мен бір ақыл қосайыншы, Александр! – деп патшаның қамыт аяқ, қазан бас, шор мандай, бәкене бойлы сайқымазақ ермегі Монолох барқ ете қалды. Дүйім жұрт алдында: “Александр, сен ақымақсың!” – деп те соға салатын Монолох. Енді екі патшалық бір елге айналар тұста да Монолохтан басқа

Александрға не ойласа соны іркілместен, кез келген жерде айта алатын Монолох боп қала берді.

— Сөйле, Монолох!

— Меніңше Ксеркстің кіндіктен төменгі жағын тұғырға қайта қондыру керек. Өйткені, ол осы екі аяғымен елін қорғады. Ал кеудесі мен басын Элладаға жіберу керек. Еліне, әр отбасына ғасырдан-ғасырға ұласар бақыт үйіріп беріп кеткен патшалар көп емес. Бір құрықтаудың үстіне әспеттеп орнатып: “Халқын бақытқа жеткізген патша” деп астына алтын әріппен жазып қою керек.

Александр миығынан күлді. Содан соң Аристофанға қарап:

— Дәл солай жасандар! — деп бұйрық берді.

Баиршадағы төрт ай Александрдың табиғатын екі ұдай күйге түсірді.

Ол өз әскерінің Баирша тұрғындарына жасап жатқан қатыгездігін актерлық уәж тапты. Кезінде парсылар да гректер мен македондықтарды аяған жоқ. Қасиетті орындарын тәркілеп, тас сарайларының төбесін түсіріп, сарайтып мұржаларын қалдырған. Енді мына мың сан қара табан құлы бар, ақсүйегі бар әскердің әр сарбазы елге қайтқанда Баиршадағы сұмдықты неше сакка жүгіртіп, әсірелеп жеткізері анық. Оның бәрі, айналып келгенде, Александрдың кек алу жорығын аспандату боп шығады. Екінші жағынан, Александрдың ішінде парсы сәулеті, парсы өнері, сән-салтанатының паркын да түсінбейтін топастардың қиял-ғажайып махаллаларды аяусыз қиратуына деген аяушылық та жоқ емес-тін. Тек іште бір қыжыл бар. Ол елде қалған текешіктер — Грекияны кидалап, әр таудың бір беткейін бір мемлекет етіп ұстап отырған панкеуде патшасымақтарды, олардың сойылын соғып, сөзін сөйлеп жүрген көбік ауыз ақымақтарды тізіп әкеліп: “Уа, данышпандар! Сендер дүниенің өлшемі грек өнері, сәулеті, грек сөзі, грек ойы деп сөз жарыстырып, елжандылық жарыстырып жүргенде парсылардың сендерді он орап, бар салада шығандап озып кеткенін көріндер”, — деп Баиршаның көшелерімен алып жүрер ме еді. Патшаның міндеті — тек шеріктің алдына шығып, біреуді жеңіп келу немесе ішкі тартыста бірді бірге жығып беру емес, отқа май құйып, жау іздеп, елді дуылдаған даулы өмірден көз аштырмау еместігін де аңғару мына әлемнен түсіну қиынға соқпас еді. Бірақ, қайран Эллада ойға ұшқыр болғанымен, еңкейіп еңбек ету, дүниені алға оздыру, адамды баянды бақытқа, қарапайым ғана жақсылыққа, құдайдың өзі қаны мен жанына қосып жаратқан жан рахатын, жан тыныштығын, баршылық пен тоқшылыққа ұмтылуын біржолата ұмытқандай. Он күндік дәулеті барлардың есіл-дерті — так, үш күндік азығы бардың есіл-дерті — данк. Бірі қаһарлы патша, екіншісі не Демокрит, не Демосфен болуы хақ.

Александрдың аяғына гүрзі байланғандай Баиршадан шыға

алмай қалуы не саяси, не әскери айла-шарғы емес. Дәл осында Александрдың ішкі дүниесі өзгеріп жатты. Ол бірінен-бірі күштідей беретін сауалдардың шырмауында қалды. Парсылардың қандай ел екені Баираның қарны жарылған соң белгілі болды.

Атаксеркстердің бірнешеуінен соң, сол ахемен әулетінің өкілдері Кир, Дарийлер елдің атағын ғана емес, дәулетін де адам нанғысыз етіп көтерген. Елі, халқы оларды аруақтап, әрқайсысына жеке мазар тұрғызыпты. Әр мазар — асқақ сарай, қордалы байлық, қасиетті орын. Қай патша да өз тұсында ел жадында жүрерлік, аруағын қастерлеуге тұрарлық қызмет етіп кеткен. Елге қызмет еткен патша мен патшасының қадірін білген елді бұл — Александр қалай жеңгенін түсінбейді. Сірә, гәп елдің елдігінде, Гавгамелде жеңісті жұлып ала жаздаған әскерде де емес, елдің сорына қалған Дарий Родоманидің су жүректігі, боркеміктігі шығар. Ел нашар болса Дарийге екі рет жер қайысқан қол жинап берер ме еді? Дарий қырық күн емес, қырық жыл шайқасса да мына ел оны еш нәрседен кемшін етпейтін екен. Әттең, бұл жолы халқына патшасы сай болмапты. Патшасының тағы шайқалғанда, жарты елден, қалың жасақтан айырылғанда еш нәрсе бүлінбегендей, елдің ертеніне, патшаның құдіретіне шүбә келтірмей, басқыншылардың аяғы жетпеген, әлі де ел боп, ес жиюға жетерлік жер де, байлық та, басқасы да бар екенін түсініп, еш саспаған қасабалы сатраптар міз бақпай отырғанын қалай түсінуге болады? Бұл не? Тәртіп пе? Дәстүр ме, сана ма әлде адамдық сапа ма?.. Александр мұның да жауабын іздеп, талай түнді аунақшүмен өткерді. Сауал бар, жауап табылар емес. Амалсыз осындай жайттарды ойша өз еліне әкеліп телиді. Телиді де жериді. Өйткені ондай ұйыған ел Македония мен Грекияда ешқашан болған емес. Әрине, Эллада қадір-қасиеттен жұрдай мекен емес. Ол — ойшылдар елі, ғұламалар отаны, шешендер мен көсемдер елі. Аристотельдей адамзаттың ақылшысын, ұстазын тудырған ел мал бағып, бала өсірмей, асылды сақтап, жақсыны сыйлап, мықтыны мойындап, барды бағалап, тірнектеп тіршілік жасауды неге халыққа уағыздамаған? Бесенеден белгілі... Бес саусақ бірдей емес. Бірақ, оның ешқайсысы артық та емес. Адам да сол секілді. Бірі ақылды, қабілетті шығар, екіншісі дәл сондай ақылды болмағанмен шебер, зергер болуы. Біреуге құдай оның екеуін де бермегенмен өгіздей денсаулық, күш-қуат, темірдей жүйке береді. Сөйтіп, әркім әрқилы өмір сүргенмен, бәрі жұмылып жақсылыққа ұмтылса, сұлулыққа табынса, тоқшылыққа, байлыққа талпынса оның не сөкеттігі бар? Жо-жоқ... Элладада ел іші олай қалыптаспаған. Бірі сіңірі шыққан кедей, бүгін қайда түнері, ертенгі ас қайдан, кімнен екенін білмейтін қаңғыбас. Алдына ақ боз атпен патша келсе де қынбайды. Яғни оны мойындамайды. Өзін одан артық санама

кем санамайды. Александр мен Диогеннің кездесуі соның айғағы емес пе? Есінде...

...336 жылы патша Коринфке келді. Ондағы мақсаты Панэллиндік одақтың кенесін өткізіп, әкесі II Филипке берген бар билікті ресми түрде Александрдың өзіне жүктету, Парсы жорығын қайтадан құтпату болатын. Грекияның жуасып қалған кезі. Македон гегемондығын бәрі мойындап біткен. Келген мақсаты өз ойынан шығып, айдарынан жел ескен патшаның құлағына бір қызық та, қиын да сыбыс естілді. Ол Диоген Лаэратскийдің осы қалада жүргендігі. Диоген... Қалтасында кара бақыры жоқ қаңғыбас шал. Бұл дүниеде “мынау Диогеннің күркесі” дерлік тұрағы да жоқ. Ең бастысы оның бар-жоғын ойлап жүрген Диоген жоқ. Оған ешнәрсе қажет емес... Міне, сондай алба-жұлба шау тартқан адамның аты – аңыз. Елдің қастерлісі. Оның есімі аттап өтпеген шекара, теңіздер мен дариялар кемде-кем. Өзі дұрыстап жонылмаған қыңыр таяққа сүйеніп, боқшасын иығына ілген бойда түн баласы қай жер кезіксе сол жерде кисая кетеді. Александр Диогенді қала шетіндегі тастанды үйдің ауласында, нән ағаш бөшкенінің ішінде күншуақтап, манаурап жатқан жерінде тапты. Күллі жарандарымен жер көшіре дігірлеп жеткен патшаға Диоген жатқан жатысын өзгертпей қабағының үстінен қарады. Көзі суарылған болаттай, көз сұғы мірдің оғындай. Ол патшаға анықтап қарады. Таныды. Мысымен патшаны басып тастады. Сасқан тек тұрмас дегендей-ақ Александр: “Диогенге бір нәрсе қажет емес пе екен?” – деп қып ете қалды. Диоген басы артық қимыл да жасаған жоқ, өң-түсі де еш өзгерген жоқ. Тек: “Патша, күнді көлегейлеп қалдың. Сәл былай тұршы”, – деді де қайтадан күншуаққа балқып, манаурап жата берді. Александр ошарыла бұрылып, суыт жүріспен ұзай берді. Александр үнсіз. Ешкіммен сөйлесуге зауқы жоқ. Жарандары мен жарамсақтары Диогенді мазақ қып, неше саққа жүгіртіп, кемсітіп, жарымес дегенге дейін жеткізіп салды. Арасында біреуі тақақтап қоймаған соң Александр Диоген туралы өз ақиқатын ақтара салды: “Мен Александр болмасам – Диоген болар едім”. Кім не түсінді – белгісіз. Ал Александр патша өзі мен Диогеннің арасына теңдік белгісін қойды. Өйткені Александр – Аристотельдің ең үздік шәкірті өз беделінің билікке, байлыққа, ақшаға сүйеніп тұрғанын, ал Диогеннің беделі ұлы көрегендіктің, адамгершілік пен кісілік, рухани тазалықтың үстінде гүлдеп тұрғанын түсінді. Менің атақданқым өзім өлген күні жерге бірге көміледі. Диогеннің ғұмыры – мәңгілік, ол – адамзаттың Адамы. Ол – космополитизмнің атасы. Космополитизм – адамзат санасының шырқау шегі. Оған дейін аласапыран дәуірлер, сан-қилы ғасырлар өтеді. Адамзат Диогеннің космополитизмін жатсынып, мойындағысы келмей, жаңа әлеуметтік, саяси құбылыстар, алыс-беріс қатынастар,

одақтар, қосынды елдер, мемлекеттің түр-түрін жасайды. Қоршанады, қорғанады. Бірақ түптің түбінде соның бәрі космополитизмге барар жолдағы баспалдақтар ғана. “Адамның ұлты — Адам, Адамның тұрағы — жер”, — дейді Диоген. Сана осыған жеткенде адамзат көптеген рухани қоқыстан тазарады. Жер шары әр адамның еркін мекеніне айналады.

...Ксеркс сарайына бас сұққанда Александр осындай бір кездесуді еске алды. Диогеннен бір ұшқын кеудесіне түсіп, сол ұшқын түтіндеп маза бермеді. Александр соңына ілескендердің көңілін де таппақ. Александрдың Персепольға келгеніне біраз болғанымен ол ахемен патшалары бірінен соң бірі отырған тарихи алтын таққа жоламаған. Енді бүгін, сол таққа жайғасу рәсімін жасамақ! Бәрінің Эллада жерінен аттанғандағы арманы — Парсы патшасының тағын тәрк ету еді ғой. Сол сәт те келді. Жан-жағы қаумалаған жарандары, ең соңы — тарихи сәтті көзімен көрмек тобыр. Дарий Родоманидің піл жонды, піл еңселі алтын тағы, алтын зерлі қаптамасы, басқа да асай-мүсейі қаз қалпында тұр екен. Александр келді де Дарийдің тағына отырды. Сарай ішін қуаныш пен шаттық кернеп тұр. Сонда коринфтік қарт сарбаз Демарат жылап тұрып: “Александрдың Дарий тағына отырған бақытты күнін көре алмай кеткен эллиндік бауырларым, бақыл болындар. Сендер осы ұлы той ішіндесіндер!” — деп зарлағаны Александрдың жүрегіне жылу құйды. Бірақ таққа отырудың арты ұлы лаңға айналарын сезсе бір-ақ адам сезді. Ол — Александрдың өзі еді. Бұл күн, бұл кеш адам көргісіз мастықтың тойына ұласты. Женісті тойлауға, достарымен сауық-сайран құруға бар да, әйелдерге қатысты жынойнақтан бойың аулақ ұстайтын Александр осы кеш оңаша қалуды қалаған. Баирша-Персеполь дүркіреп тұр. Тек патша жайғасқан Дарий сарайында тыныштық. Өзін үш орап қорғап тұрған күзетшілер мен сақшылардың жауабы біреу-ақ: “Патша тынығып жатыр”. Ол кезде патша сарайдың бір мамық бұрышында шалқасынан түсіп ойға шомған.

Рас, соғыс біткен жоқ. Александрдың жарты өмірі жер бетінде бар деген елдерді жаулап алуға кетеді, қалған ғұмыры сол шетсіз-шексіз мемлекетті басқаруға, адамзатқа мүлдем басқаша өмір жолын көрсетуге арналады. Ол не жол? Дүние есігін жылап ашқан адам баласы өмірден озғанда артында қалып бара жатқан ет жақындары үшін жүрегі езілмей, қап-қара түңілістің тұңғиығына кетпейтін өмір жолы. Әрине, Александрдың да қолынан келмейтін нәрселер көп. Айталық, өзіне өзі жақсылықты қимайтын, оны іздемейтін, теріс біткен бұтақтай қара қырсықтарды бақытты ете алмайды. Ішімдікке салынған азғынды санатқа қоса алмайды. Тегінен тентек, тұқымынан ұры-қары, алаяқтарды ел сыйлайтын адам ету, сірә, қолынан келмес. Жігерсізді, қарауды, жалқауды жарыққаудың қажеті болмас.

Дәулетке, атақ-даңққа деген талас ешқашан толастамайды. Ол жолда адам ойлап таппас амалда, соған орай мінез-құлықта шек жоқ. Оған Александр қарсы емес. Тек сол күресте, мәңгілік майданда адамдар Александр жасап берген ережелер, тәртіп пен шектеулерден аспайтын болады. Қазіргі сұркия соғыс, үрей дендеген шақ, сол болашақтағы нұр жауған ел, гүл жайнаған жер, әуез кернеген кеністік, көркем де көңілді өмірге ұласу үшін жаппай жақсылықтың жолын ашып келе жатыр. Осыны қандай да болмасын тоңмойын, топастарға дәлелдейді. Көңбесе — көндіреді. Ондай сынар езулер тек Александр дұрыс деп тапқан өмір салтымен жүріп отырады. Қия баспайды. Бастырмайды. Ненің жақсы, ненің жаман екенін де дәл осы заманда, осы танда Александр ғана біледі. Адамдарға тек патшаның айтқанымен ғана жүру қалады. Жаппай-жапатармағай бақытты болу деген осы. *

Ал жорық кезінде кезіккен майда-шүйде патшалықтар Александрдың Парсы империясы туралы түсінігін нақтылады. Әсіресе Тир, Газа секілді мойны қатты патшалықтар бұл мемлекеттің сырын ашқандай. Ахемен әулеті ғасырлар бойы басқарған империя құрау-сұрау мемлекет болғаны ғой? Парсы патшаларына тек салықты уақтылы төлеп, бодандығын мойындап, бас шұлғыса болды деген сөз-ау? Мүмкін алып империяның ортан белінде жамбастап жатып, өз халқын да, өткен-кеткен саудагерлерді, кемелі, кәміссіз керуендерді сыпайы тонау Тир жуандарына, әрине, тиімді. Парсыға берер салығы — жидашылықтан түскен пайданың бір парасы ғана шығар? Өз тұрғындары өртеп, тауға қашқан Мармар да, Газа да солай өзімен өзі болып жатқан майда патшалықтар болғаны да! Парсы патшалары өз империясын бөлек-салақ ұстап келіпті. Бұл империя да, мемлекет те емес. Әлгі қала сайын, бұлық сайын патшалық құрғандар салық төлегенсіп қана жатып семірген. Есесіне парсы найзасы оларды қорғанысқа, әскер ұстауына кететін шығыннан құтқарып келген. Сонда кім ұтты? Бұл екі жаққа да тиімді болған соң ахемен билігіне қайсысы келсе де сол қалыптасқан өмірді, қарым-қатынасты өзгертуге құлықсыз болған. Міне, Дарий күн сала қараса көрінер тұста жеңіліп жатқанда Тирден, Газадан, Мармардан, бүкіл Кіші Азиядан андағайлап шауып, Македон әскерінің ту-талақайын шығармай отыра берудің сыры қайда жатыр! Парсы әскері екі мәрте жеңілгенде бөлек-салақ патшалықтар мен тойынып алған сатрапиялар бүйрегі бүлк етпеген ғой?! Енді сол ісініп-қабынған, бірақ іші бір-біріне сорпасы қосылмайтын мың патшалық, жүз сатрапиядан тұратын ел түгел Александрдың табанында жатыр. Сонда Александр да тек биліктегі адамдарды ауыстырып, басқа тәртіп сол күйінде қала ма? "...Қалмайды",—дейді патшаға оның ішіндегі патша көңілі. Қалмаса қалай басқарады? Өзі

сайлаған адамдардың адалдығы кепілдікке жеткілікті ме? Ол бір ғана адам ғой! Патша да, сатрапта, батыр да — бір оқтық. Әрине, тіпті сөз жоқ, мемлекеттік жүйені түп-тамырымен өзгерту керек. Император сарайынан шыққан пәрмен сол сәтте барша бұлықтардың әрекетіне айналу керек. Император да өз елінің бір пұшпағында жерге түскен қасықтың сылдырын естуге тиіс. Императорсыз құмырсқа илеуінен шықпай, қурай басы сынбайтын тәртіп орнамай оны ел деп атауға болмайды. Ежелден жеке елміз деп келгендердің шекараларын қайтадан кесіп-пішу керек. Ел қалай аталмақ? Әрине, Македон империясы. Грекия ше? Гректер де дәл осы парсы секілді тоқпақтың күшімен одақтас болмап па еді! Гректі қоссаң парсыны амалсыз қосасың. Билік қай қолда болса ел солай аталуға тиіс. Қай кезде де солай болған.

Енді... Осы істі алдымен жасап, қиюын келтіріп, бұрк-сарк көнбегендерін басып-жаншып, дәл бүгінгі кеңістікте мызғымас мемлекетке айналдырса... Оған ең кемі үш-төрт жыл кетеді. Жорықты содан соң тың күш, жаңа серпінмен жалғастырса, мүмкін біраз ел еш қарсылықсыз тізбектеле қосылуы. Өйткені жаңа алып мемлекеттің дүниеге келгенін, оның бір орталықтан басқарылатын біртұтас күш екенін бәрі біліп болады. Бүгін де, жуық арада да Македон империясынан көлемді де, қуатты да мемлекет жер бетінде бола қоймайды. Сондықтан, әзірше, осы Персепольдегі дайын сарай ішінде, дайын қазынаның үстінде отырып пәрменді бере беру жөн. Болашақ астана, сөз жоқ, Вавилон. Одан кейінгі астана — құрылысы енді басталған Александрия.

Бірақ... әскердің жеңімпаздық рухы асып-төгіліп тұрғанда, қолбасшыларын — диадохтарымның жастық жалыны басылмаған шақта және біраз жер, біраз елді жаулап алып, әлгі тәртіпті асықпай жасаймыз ба? Қазір, ел ішіндегі былық-шылықтың қарнын аршуға кіріссең таусылмас дау, қыркылжың сөз, жаппай қарсылық, өз әскеріңмен өзіңе қарасты елді жазалап, малтығып қаламын ба? Елді өзгертуге өзім дайынмын ба? Диадохтарым — қарулас достарым. Кінә арта алмаймын. Ертең, олардың ішінде бәсеке тіріліп, сатраптыққа таласып кетсе не істеймін? Қайсысын қайсысына жығып беремін? Одан соң әлгі өкпелісі маған бүгінгідей еш бүкпесіз, қалтқысыз қызмет ете ме? Күмән. “Хм... Александр. Елді өзгерту әлі піспеген дүние. Аяғы суымаған, қолы шығып тұрған әскермен біраз шаруа өндіріп тастау керек. Әзірше македон билігін төңкеріп тастар қауқар мен өткен жерде жоқ. Сатраптардың қолына құдай қуат берсің, ынсапқа берік болсын деп тілейтін де аз-кем демалыстан соң жорықты жалғастырайын. Дегенмен, Парсыға да патша болған соң бұл қалың елді алдаусырата ұстайтын болмашы амалдарға бару керек. Ол бүгіннен басталады. Бастап көрейін. Кім қалай қабылдар екен”.

Әлден уақытта басын көтеріп, Монолохты ермек қып сарай ішін аралады. Бұл түстеп танитын, танымайтын заттар баршылық. Александр әр заттың не қызмет атқарғанын, оның мәнін түсінгісі келеді. Дарийге қызмет еткен, осы сарайды бабында ұстап тұрған қызметшілерді түгел жинатты. Жинатты да македон-грек иістіден тек Монолох пен ұстазы Лисимахты, тәржімашыны қалдырды. Одан соң мұнда не болатынын ешқайсысы ешкімге тіс жарып айтпауға тиіс екенін зілмен жеткізді. Осы кеш Александр Парсы патшасының таққа қалай отыратынын, нендей киім киіп, нендей пәрмендер беретінін, ту сыртында кімдер тұратынын, қол созым жерде, аяғының астында, оң тізе, сол тізесінде кімдер тұратынын, жарандары мен ақылмандары, қолбасшы-қаруластары қалай-қалай жайғасатынын, ойың-сауықтардың қалай өтетінін, сарайға кірген бойда патшаға қандай ишара білдіру керектігін түгел меңгеріп алды. Өзі Дарийдің тағында отырып, бәрін тірідей, өмірде қалай болады, солай жасатып көрді. Мұның аяғы неге тірелетінін ол өзі сенген екеу-үшеуге де айтпады. Олар “мұның не?” деп сұрауға да батпады...

Бүгін Александрдың атағы аспандап тұрғанда іштей кектесіп, қолайы келсе, басын алуға да даяр жүргендер әлдебір әрекетке бара қоймайды. Өйткені “Жеңіс” деген ұлы ұғым – “Александр” боп естілетін. Александр сөзінде тұрған бірден-бір патша. Әрбір үлкен жеңістен соң Александр әскерге отыз-қырық таланттан алтын, күміс ақша үлестіріп отырды. Парменионға Сузы қаласында осы қаланың ең бай ақсүйегі Багойдың сарайын түп-тамырымен сыйлады. Мұндайда Александр өзі еш нәрсеге қызықпастан таза шығатын. Өзін осы Баирша-Персепольға дейін қарапайым найзагермен тең ұстап, қатердің алдында жүріп, сол найзагер көрген азаптың ішінде болып, қарақан басына артықшылық көрсеткізбеген, терісі кең, қолы ашық патша үшін бүгінше мына қарақұрым сарбаз кез келген уақытта жан беруге әзір. Бұл жоғары рух Парменионнан басталатын ішмерездерді әрекетке жібермей тұр. Сол рух кернеген сәтті Александр мүлт жібермей болашақ өзгерістерге пайдаланып қалмақ. Ешкімнің дерлік көңілінде өз патшасына деген күмәні жоқ, шексіз ризашылық шағында Александр өз жарандарының санатына бірнеше парсы ақсүйегін қосты. Өзін қорғаушы үш шептің ең сыртына парсылық сарбаздардан қорған тізді. Өзі таққа қалай отырды, енді елге тек сол биіктен ғана көрінер әдетке бет бұрды. Жүріс-тұрысы да парсышалыс патшадан аумай қалды. Осы өзгерісті көзге үйреншікті, санаға сайлы ету үшін Александр біріне-бірі қайшы екі әрекетке барды. Біріншісі – панэллиндік одақ жүктеген парызды аяғына жеткізу – ғасырлар бойы Эллада жеріне тыныштық бермеген парсы патшаларының сарай - мазарларын қирату еді. Александр тойынған да масайған қалын

отандастарын ілестіріп, таушыққа қонған ақ көгершіндердей ақ сарайларға келді. Бірінші болып, әйелдер әскери легінің қолбасшысы, Александрдың балалық шақтан бірге өскен, бірге оқыған досы Птоломейдің ашынасы айдай сұлу Таис сарайға алау лақтырды. Одан соң Александр алауды бірінен соң бірін лақтыра бастады. Баска сарайларда тонау басталды. Парменион патшаға: “Сен енді осы елдің де патшасысын. Өз мүлкінді өзің өртегенің қалай? Ел сені өз патшасы деп қабылдай ма, осыдан соң?” – деп еді Александр іркілмеді.

– Мен бәрін рет-ретімен жасап келем, Парменион. Парсылар біздің қасиетті жерімізді аз қорлады ма? Мынау соған менің жауабым. Ал парсылар мені өз патшасы деп қабылдау үшін басқа тәртіп орнайды. Есінде болсын, Парсы жерінің ендігі иесі мен екенімді бірінші боп өзің еске салдың. Енді сол сөзінде тұр. Сарайлар бүгін өртенеді, ертең, ел оған мойынсұнады. Өлілер бізге еш нәрсе жасай алмайды. Қаскөйлік тек тірілердің ісі, Парменион! Рас па?.. Біз тірі парсыларды риза етеміз.

Арада бірер күн өткен соң Александр бұрын Дарийге, енді өзіне көшкен сарайда ұлан-асыр той жасады. Осы тойдан соң ол Баирша - Персепольдағы төрт айлық аялды тоқтатып, жорыққа шықпақ. Шыққанда да бәр-бәріне мұның ендігі мәртебесін білдіре аттанары хақ. Сол үшін Александр парсы патшаларының үлгісіндегі алтын зерлі киім тіктірген.

Қолбасшылардың бұрынғыдай баса-көктеп патша үстіне кіре беруіне тыйым салды. Алдымен кім келгені хабарланады, одан соң патшадан рұқсат берілгеннің өзінде сарай қызметшілерінің сарабынан өтсе ғана ішке кіре алады.

Той болған күні Александр Дарийдің алтын тағында отырған. Жаңа тәртіп бойынша сарайға шақырылған санат өз саусағын өбіп, еңкейе тағзым етіп, патша шапанының шалғайын ерніне басып өтуге тиіс. Бұл тәртіптен парсылар іркілген жоқ. Үйреншікті әдеттерімен лыпып берді. Мұндайды алғаш көрген Парменион, Филота, Кратер, Пердикка, Птоломей, Клито, Каллисфен, Македон аристократтарының ерке ұлдары мына тәртіпті түршіге қарсы алды. Қолбасшылар бүгінге дейін Александрды теңдестер арасындағы бірінші адам деп қана қабылдап келген. Енді бір сәтте парсыларша маймандап, иіліп, бүгіліп жорғалау – қорлау боп көрінді.

– Парменион! – деді Александр тақта отырған күйі. – Парсы патшаларының сарайын өртегенде: “бұдан былай бұл елдің патшасы өзінсің, өз мүлкінді өртеме”, – деп ақыл айтып ең. Ақылың қабыл. Міне, бүгіннен бастап, парсылық аксүйектермен дәмдес боласыңдар, парсыланған патшаның тәртібіне көнесіңдер. Бәрі де женісті тек бір күндік ойранға айналдырмай, мың жылдық үстемдікке айналдыру үшін жасалады. Ал енді,

патшаға жасалатын тағзымды баста, Парменион. Жастар үлгі алысын!

Парменион жанындағы отандастарына бір қарап алды. Шытынап тұр.

— Менің басымды иіп, белімді бүтетін патша туған жоқ. Сен емес, сенің әкең Филипп маған мұндай қысастық жасаған емес. Ұмытпа! Алдында тұрған — Парменион! Мені өзгерту кеш. Мен қартайдым. Одан гөрі сен өзің қателігің ұзамай тұрып, сабаңа түс!.. — деп зіркілге басты.

— Бұл не тәртіп, Александр? Кеше құйрығын жымып қашқан парсыдан рұқсат сұрап, саған кіруді кім шығарды? — Клито Парменионға үн қосты.

— Сені мына таққа көтерген парсының білегі емес, эллиндік жау жүректердің күші. Сен елден шыққанда кім едің? Қазір кім боп отырсың? — Филота буырқанып тұр.

Іс насырға шауып бара жатқанын Александрдың шын досы Гестеион сезді. Өршіп тұрған әңгімеге су құю үшін бәріне бір-бір саптыаяқ шарап тартқызды да өзі сөз бастады.

— Александр! Біз тойға келдік. Үстіндегі шапаныңды иығыннан сілкіп тасташы. Жауынгер патша, эллиндік патша, өзіміздің Александрмен көңіл көтерелік. Шапаныңды да, тақты да біз тұрғанда ешкім ала алмайды. Біз бөлмасақ одан шынымен-ақ айырыласын. Кел! Жеңіс үшін! Қасиетті Эллада үшін, жеңіске жеткізген сен үшін, алып қоялық! Александр жасасын!

Александр тақтан ортекеше секіріп түсті. Шапан астында өзінің жауынгерлік киімі. Келді де өз отандастарымен араласты да кетті. Кеш ұзаққа созылды. Александр бәз-баяғы әдетінен жанылмастан тойды қыздырған үстіне қыздыра түсті. Ара-тұра: “Эллада үшін, эллиндік жеңімпаздар үшін”, — деп жалынды сөздер тастап, саптыаяқты сарқа ішудің де үлгісін көрсетті. Тойдың деген шағында Баиршаның сатрабы Тиридат патшаға садақша иіліп келіп:

— Ұлы мәртебелі! Сарай бишілерін қызықтауға қалайсыз? — деп отқа май құйды. Үстіндегі шайы жібектен ақ мәрмәрдай тәндері көрініп, аш белі жалаңаш парсы қыздары дубылдаған шығыс биін бастап кеткенде масайғандар ес жиып, еркек атаулының қаны құтырды. Сарай ортасындағы ені он бес қадамдай жапжасыл кілем үстінде көгалға шыққан дала гүліндей боп тана көз сұлулар көздің жауын ала билеп жүр. Әйел затына кірпияз Александрдың өзі де дел-сал. Бәсе, ел болған соң мұндай да ерекшелік болуға тиіс қой. Мм... парсылар тандандырған дүние аз емес еді... Мыналары да бөлекше екен. Адам ба бұлар, әлде шөптен, гүлден, жібек пен бояудан жасалған сикыр емес пе? Не деген сұлулық!

Таңға жуық Александр оң қолын жоғары көтерді. Әуез де, би де сілтідей тынды.

— Мына парсы періштелері сендердікі, достарым! Той аяқталды! Таратып әкетіндер!

Той басталарда Александр көрсеткен оқыс мінез, жаңа тәртіп орнатам деп грек-македонның бетке шығарларын қинағаны ұмыт болды. Бәрі де албырт шақтағы патшаның арқасы қозған бір сәті болар деп тарасқан.

Ертеңгі күн ол ойдың тағы да ойранын шығарды. Александр Персепольге парсылық Фрасаортты сатрап етіп тағайындап, бұрынғы сатрап, Персепольды соғыссыз ұстатқан Тиридатты өз жарандарының санатына қосты. Парменион да, басқалар да қайтадан күйген терідей жиырылды да қалды.

Енді Александр Персепольдағы төрт ай аялдан соң солтүстікке бет түзеді. Өйткені Дарий солтүстікте, Бактрия мен Гиркан теңізі аралығында. Сол жерден ары қарай көсіліп жатқан сақтардың қолтығына су бұркуге көшті деген сыбыс бар. Парсылар Александр үшін танымал ел, сыралғы халық. Ал сақтар немесе скифтер дегенде дүние жұмбаққа айналып кете барады. Олар туралы естілген деректерден, аңыздан, тарихтан түсінгені — сақтар ат құлағында ойнайтын жауынгер, теңдессіз садақшылар. Қатпар-қатпар қулығы бар, ешкімнен жеңілмеген халық дейді. Міне, бұл жайт та Александрдың үлкен алаңының бірі. Ол жолай бақуатты қалаларға бұрылып, көлік ауыстырып, азық-түлікті толықтырып отырды.

Әскер Эқбатанға жеткенде патша Парменионды Мидияға жұмсады. Екі гоплит, бес мың телоидты бастап Парменион Мидияға, бас көтергендердің үнін өшіруге аттанды. Патша екі мақсатын бірден орындады. Әкелі-балалы қатерді бөліп тастады, Мидиядағы қырғын Александр өткен жердегі елдің бәріне сабақ болады.

Парменионның орнына Кратерді тағайындады. Тілінің шақпасы бар Каллисфеннің: “Гефестион Александрдың, Кратер патшаның досы”, дегендегі Кратері осы. Сөз жоқ мансап десе басқаның бәрін ысырып тастайтын Кратер парсыны тонап, алтынның буы шарпыған фалангистерді де, ақсүйектен шықтық деп еркін сөйлеп, патшаға қарай шәуілдейтіндерді де жымдай қылады. Айтары жоқ — Кратер Парменионды алмастыруға жетеабіл. Анығы сол — Кратер жақтан бұрын да қатер жоқ еді, енді мүлде жел соқпайтын болады.

— Кратер, — деді алғашқы тапсырмасын беріп Александр, — сен әскердің ұзын санын анықта...

— Жуз тоқсан үш...

— Жаксы... Жаксы.. Задракартка жеткенше ең онтайлы әскер саны, оның ішінде фалангистер, телоидтар, пелтастар, псилидтер қанша болғаны дұрыс — бәрін анықта. Санды көбейтіп келе жатқан кәрі-құртан, жарақаты бар, кембағал боп қалғандарды, сырқаттарды түгел тізімде. Басқасын содан соң көреміз.

Кратер кетуге ыңғайланды.

— Иә, Кратер... Парменионға ілескен әскер қалай? Тың ба?

— Іріктеп әкетті.

— Жаксы. Іске кірісі!

Кратер ебедейсіздеу болса да парсы ақсүйектерінше екі бүктетіле көткеншектен барып бойын тіктеді. Белі бүгілмейтін, басы иілмейтін, сіресіп, эллиндік салттан өзгермей қойған Парменионнан кейін оның орнын басқан бас қолбасшының мына ілтифаты Александрдың көңілін жадыратып-ақ тастады. Осы уақытқа дейін неге осылай жасамаған. Парменион — қатер. Парменион — жүрекке зіл, жүйкеге — салмақ, аяққа — тұсау. Бірақ... бірақ...

Парменион — жеңіс рухы, ұлы жорықтың үлкен әкесі, арқасы да. Құдайшылығына келсе Александр өзін өлімге қиған қара шалға осы күнге дейін тиіспегені де содан. Егер дүние шырғалаңға айналса, тұйықтан жол іздесе тек Парменионға ғана сенер еді. Парменион — соғыстың Аристотелі. Ол соғыс үшін жаралған, тек ұрысқа дайындық, ұрыс үстінде ғана оның бар қасиеті жарқырап сыртқа шығады. Парменион Александрдың өлімін тілеп, Македония гегемондығына әрең көніп отырған грек полистарына да үнемі төніп тұрған гүрзі. Солай бола тұра өмір Александрға жүре келе не істеу керектігін құлағына сыбырлады.

Суыт жүріп, Александр көздеген межесі — Задракартқа түс ауғанда жетті. Бар-жоғы он бір мың халқы бар Задракарт үшін жүз тоқсан мыңға тарта әскер аспан жерге құлағандай әсер етті. Мұнда күнімен лекілдеп құп-құрғақ ыстық жел соғады екен. Кешкілік — тымырсық. Қалың қолға әзірше қымтану, жауын-шашыннан қорғану аса керек боп тұрған жоқ. Су жеткілікті. Қаланың бір қапталын ала ағатын өзенге шомылу, кір-қоң жуу, саялап жатып демалу — бәр-бәріне жетіп жатыр. Мұнда Александрдың өзі де ойын тұнытып алуды көздеген еді. Өткенде тонның ішкі бауындай жанашырлары Лисимах, Гестеион, Таистарға айтқанын орындап, патша Задракарттағы шатырынан екі күн бойы сыртқа шықпады. Ойнады да ойланды. Енді уәделі күні Александр аты аталған адамдарына жол ашты.

Үлкен шатырдың ортасында Дарийден қалған алтын тақ. Тақ бос тұр. Александр шығыс үлгісінде жасалған қан төріздес текшеде жантайып жатыр. Алдында аласа жозы. Жозы болғанда да созған қол ортасына жетпейтін кең де берекелі. Лисимах бастап келген дос-жар адамдары, барша қолбасшылары, тарихшылары мен ақындар қарапайым сәлемнен соң жағалай бөстектерге отырысты. Шығыс салтына бекінгендігін дәм ала отырыңыздар деген белгіден де аңдаттып, Александр алдымен өзі дәмге қол созды. Шырынның түр-түрі, шараптың әр түрі құмырсқа бел құмыралар мен күміс ыдыстарда самсап тұр. Отырыс марғау басталды. Үнсіздік біразға созылды. Сонан соң Александр Монолохқа қарап:

— Басы артық адамдарды босат, Монолох... — деп жаймен

ғана айтты. Монолох іргеде әмір тосып суреттей қатып қалған сазгерлер, даяшылар, бишілерді түгел таратып қайта оралды. Монолох отырғандарды шолып шықты. Іште бүлігі бар Филота, Клито, Каллисфен жоқ. Ал ішінде не боп жатқаны белгісіз дүдәмалдардың сүйектілері шақырылыпты. Александр осы кеште ойпы-тойпы жүргендерді өз сөзіне иландырмақ.

— Сіздер, қадірлі ұстазым, күні бүгінге дейін: “Александр Эллиндік одақ патшасының кейпін парсы патшаларының сән-салтанаты, әдет-ғұрпы, ежелгі дәстүрлеріне неліктен ауыстырдың?” — деп сұрамадыңыздар. Менің оған жауап беруге мұрсаң да болмады. Әр нәрсе өз уақытында... Эқбатанадағы қабылдауда Клитоның айтқанын естідіңіздер: “Қылышпен жеңіп алғанымыздан варварлардың арбауынан жоғалтқанымыз көп боп тұр”, — деді. Каллисфен тағзым етуден бас тартты: “Парсылық шапанның шалғайын сүйіп сүйікті болмай-ақ қойдым”, — деп жас ақсүйектерді төңірегіне жиып, маған қарсы қойды. Мен оның бәрін көріп, бәрін біліп отырмын. Енді солардың маған таққан кінәсін сіздерге түсіндіріп көрейін. Сонан соң, іште қалтарыс еш нәрсе қалмастай сауал қойыңыздар. Маған бұл тұйықтық онайға соғып тұрған жоқ. Мен де ішімді ағартайын, ағымнан жарылайын. Түсінген түсінер, түсінбеген ақталды деп ойлар. Не болғанда да әркім өз пиғылына сай ой түйіп оралары сөзсіз. Сонымен, бұл не өзгеріс дейсіздер ғой!?

Александр жұлып алғандай атып тұрды.

— Македонияда қанша жер, қанша халық бар? Гректердің жері қанша, адамы қанша? Қане, кім айтады? Жерорта теңізінен үнді, сақ жеріне дейінгі күллі әлемді алып жатқан Парсыны маған дейін жаулап алған эллиндік қасқаның атын атандаршы. Бар ма өзі?! “Біз ақылдымыз”. “Біз ұлымыз”. “Біз білімдармыз”. “Біз ержүректіміз”. “Біз ешкімге бүгілмейміз”, — деп текіректеп жүріп, сол Эллада жерінен кек алуға жараған кім бар? Ғасырлар бойы Парсының құрым етігінен тепкі жеп, құл-құлтан болып, жалдамалы әскерге кетіп тоз-тозы шыққан Эллада бүгін Парсы патшалығын жер бетінен жойды. Бірақ Персепольда ақыл-есі дұрыс, көрер көзі бар эллиндік еш нәрсе айтпай-ақ түсінуге тиіс өмірді көрді. Біз өз жерімізде сөз жарыстырып, бақ таластырып, мансап, атақ үшін қырғын боп жүргенде парсылар құрығы мен найзасы жеткен жердің бәрінен алтын мен күмісті, жауһарды, маржан мен мақпалды еліне таси берген!

Сарай іші тым-тырыс. Александр аз-кем ойланып барып, сөзін қайта жалғады.

— Сәулеттендіріп, армандай ақ сарайлар салған. Елді дәулетке бөктіріп тастаған. Персепольдағы төрт айда жеңіске жеткен сарбаздар өздерінің мұндай байлықты көрмегенін жасыра алмай есінен танды. Төрт ай! Төрт ай Персепольда жылт еткен асыл

қалмасын, армансыз алсын, елге жіберсін, ішсін, тойынсын, дәулеттің артықшылығын, кедейліктің кембағалықпен тең екенін бәрі түсінсін деп тостым. Бәрі бір Персепольды тонап та, таптап та, өртеп те тауыса алмадық. Парсының жадау-жүдеу қаласын көрдіндер ме? Бәрі бай. Тұтынған мүлкі, қолөнері, қыл аяғы киіміне дейін көздің жауын алады. Ішкені алдында, ішпегені артында. Үлкені сыйлы, кішісі сайлы. Ел іші орныққан салт, дәстүр, ынтымақ. Өткен жылы панәллиндік одаққа кірген Фракия, Спарта бас көтерді. Ту сыртымыздан пышақ ұрды. Антипатрдың алғырлығы болмаса елде едәуір лаң болар еді. Тек соққының күшімен ғана көк езу көсемсымақтар қайтадан ініне кіріп, бұғып жатыр. Біз олар үшін кек алуға аттанбап па едік? Енді...

Александр сұқ саусағын шошайтып алтын тақты нұсқады.

— Мына тақтың иесі екі рет құлағанда халқы да, сатраптары да толқымады. Олар қазір мөнді-мөнді. Бірақ эллиндік әскер жүріп өткен жер қара тасқа айналған жоқ. Бұл ел бір көктемнен соң қайта құлпырады, өмірге бейім, жақсылыққа інкәр халық қайтадан өз бақытын жасай бастайды. Сонда Македонияда тігерге тұяқ қалдырмай, Грекиядан еркек кіндікті түгел саусылдатып әкеліп, әр парсы үйінің жанына күзет қоям десең де адамың жетпейді. Мұндай алып патшалықты ұстап тұру сонда, мүмкін бе? Мүмкін болса қалай? Осыны кім ойлады? Парсы патшалығы бүгін жарасы жазылғанша ғана үнсіз. Одан соң ел болып бір ер туғызбас дермісің?! Міне, достарым, менің парсыға айналуымның сыры осында. Олар өздері үйренген патшаны көрулері керек. Сонда өз патшасын бірде еске алса да бірде ұмытады. Әдебін бұзбасаң — ұясына тимегенің. Іштегі кекті қоздатпайсың. Сатраптары бұрынғы санатта жүрсе, билігі мен байлығы кемімесе “тақасқаннан не табам, соғысқаннан не ұтам” деп ойламай ма? Парсылар да дәл бүгінгі қалпында қалмайды. Оларды Элладаның данышпандарына жіберіп, ілімге шақырамыз. Парсының отыз мың баласын тиеген кемелер ендігі теңіздің арғы бетіне жетті. Біз оларға өз рухымызды егеміз. Кейін бізді жатсынбайтын сатраптар, ел адамдары солардан болмақ. Екі ел бір-біріне бірте-бірте сіңісіп, жаңа қауым қалыптасады. Бұл менің үмітім, ендігі арманым. Менің айтарым осы! Бұдан соң ешқашан, еш жерде мен ешкімге ұқтырып та, ақталып та айтпаймын. Енді сіздер де ашық әңгімеге көшсеңіздер дұрыс болады.

Патша өз орнында бойын тіктеп, кім не айтар екен деп шаншылып отыр. Үнсіздікті Лисимах бұзды. Сірә, оның ішін жалап-жұқтап, мазасын алып жүрген сауалдар аса көп болмаса керек. Көп білетін, тоқетерін айтатын адам. Ол төңірегіндегі оқыс оқиғалар, сыздаған андыс, жең ішінде кездік жүретін жымысқылық, канку-санку сөздерге жүрегін тоса берсе әлдеқашан тыраң асар еді. Жасы жер ортасына жеткен кісі еш

нәрсеге селт етпей егделігінің қалқасында қалғып-мүлгіп жүре береді. Бірақ, Александр қандай іс жөнінде сөз қозғап, ақыл сұрасын, тіпті жай ішіндегісін ақтарсын — Лисимахтың жауабы дайын. Ставка маңындағы, жасақ арасындағы ерсілі-қарсылы ағыстардың бәрінен хабардар екенін патша сонда аңғарады. Міне, бұл жолы да жасының үлкендігін біліп, өзінен бұрын ешкім сөйлей қоймас деп әрі әңгіменің патша көкейіндегі керекті арнада өрбуіне мұрындық болу үшін Лисимах жайымен ғана сөз бастады.

— Патша... Ұстазың ретінде айтайын. Грекия мен Македония бөлек те, бірігіп те ешқашан мұндай ұлы жеңіске жетіп көрген жоқ. Эллада жерінен шалғайда мындаған отандастарымыз жер жастанды. Олардың өлімі ақ, қаны қасиетті. Олардың бәрі Элладаның батыр перзенттері. Мындаған ерлер кембағал болып елге оралды. Қазір де жаралы, сырқатты сарбаздар аз емес. Панэллиндік одақтың жеңімпаз жауынгерлері мындаған мириад жерді басып, от пен суды кешіп, оққа қарсы жүрді. Женді. Басына қатер төнбеген адам мұнда жоқ. Патшасына қарап, қатардағы фалангистер де, телоидтар да — бәрі-бәрі өршелене соғысты. Бүгін Панэллиндік одақ пен Ахемендердің алып империясында бір ғана патша бар. Ол — Александр. Парсылар Александрды өз патшамыз деп мойындап отыр. Бұл өзгеріске бір жыл да толған жоқ. Парсы баласы, парсы адамы екі-үш айда грек, не македон табиғатын қабылдап, кебін кие қоймайды. Оларды осы мондыбас күйде көп жыл бойы ұстап тұру керек. Бүгінгілер ескіріп, жаңа ұрпақ келеді. Солар Балқаннан Үндіге дейінгі жерді алып жатқан кеңістіктегі патшалықты ортақ отаным деп ұғатын күнге жетуіміз керек. Ол үшін парсы баласын түртпектеуді тоқтатып, басынан сипауға көшеміз. Сатраптарына бүлік шығарып, басқаларын азғырар уәж қалдырмаймыз. Рас, бетімен жіберуге де болмайды. Мықты қарулы орталыққа сүйенген патша өкілдері жер-жерде бас-көз болады... Тек солай ғана біз шейіт болған қаруластарымыздың арманын орындаймыз. Әлемде панэллиндік қарудың үстемдігін орнатамыз. Ал, егер от басы, ошақ қасында өзіміз қырқысып кетсек бұл жеңістің құны түкке тұрмайды... Бұл — менің бүгінгі көзқарасым. Зевстен жаралған ұлы Александрдың оны мен солында жүріп, жеңісті өз қолымен жасағандар отыр, осында. Қане, кім не ойлайды, не айтады?

Птоломей соңында сөйлесе сөз таппай қалам ба дегендей гүр ете қалды.

— Патша парсы тәртібін ойнап орнатып жүр ме, ойлап орнатып жүр ме деп ара-тұра мен де түсінбей жүрдім. Оның артында алысты көздеген үлкен саясат тұрғанын өздігімнен түсінбегеніме ұялып та отырмын. Сөздің шыны сол ғой. Жендік, қырдық, іштік-жедік деп кете береміз бе? Жендік деген —

бағындырдык, жаулап, өз елімізге бодан ғып қосып алдық деген сөз емес пе? Саясатына қарсы емеспін, қолдаймын, Александр. Бірақ бір зауқым соққанда, баяғы балалық, бозбалалық шақтағы әдет бойынша жай келе салып, әңгіме айтып, бірер саптыаяқ шарап ішіп қайтайын десем, мына бір парсы күзеті тергеп, тінтіп, масқарамды шығарады. Бір рет кіргізбей де қойды. Осың артық, Александр. Қанша ұлы болғанмен бұл патшалықты бір патша жалғыз бағып отыра алмайды. Шарап ішуге келгенді қойшы.... Егер қазір ауызба-ауыз ғана айтуға болар шұғыл іс болса ше? Саған тек, құлаққа жағатын әңгіме ғана жетер болса сырттағы шындықтан, өмірден бөлініп қаласың. Парсылардың тілі тәтті, патшаның көңілі тоғаймай өз қарны тоқ болмасын біліп болған халық. Сонда құлағыңа жақпағанды былай қойып, төбе шашың тік тұрар оқиғалар, әңгімелер басталса ше? Оны сол күйінде саған маймандаған парсы айта ма, әлде Леонид ұстазымыздың тәрбиесін көрген мына біз айтамыз ба?

— Қай Леонид? — Таистың көзі жарқ ете қалды.

— Леонид менің туған нағашым, Таис. Мына отырған Гефестион, Птоломей, Никонор, Марсий, Лаг, Пердикка — бәрі сол кісінің мектебінен өткен.

— Айт дедің — айттым. Мені парсының басынуынан құтқар. Сонан соң, ашығын айту керек — саған өкнесі қазандай боп жүргендерді білесің. Ал оның қатары көбейіп, әңгімелері ұшқындап барады. Олар енді саған жеңіс әперу үшін, даңқынды асыру үшін дәл бұрынғыдай қызмет етеді деп ойламаймын. Жібермейсің анау Филота бастаған мықтыларды әр-әр жерге сатрап етіп. Олар әбден тойынды, енді жеңістің жемісін ғана көксейді. Сатрап болса, олар сен, Александр жасап отырған сән-салтанаттан асып түседі. Құдай үшін, үш-төртеуін жіберші, ішкертінге. Жарты патша болса, мүмкін түсінер, сенің ішіндегіңді?

— Мүмкін, Птоломей! Сондай күнге олар мені жеткізсе... — Александр орнынан тұрып, ары-бері жүріп кетті.

— Жеткізгені қалай, Александр? — Птоломей көп нәрсені елемейтін кесектігімен, өз басы ешқашан жауыздыққа, сатқындыққа, лаңға бармайтын тазалығымен дүниені таразылайтын. Оны бәрі біледі. Птоломейдің жаны — балалық пәктігінен көп ұзамаған. — Сонда не, өлтірмек пе, сені, Александр? Кім? Айтшы, қазір ойранын шығарайын.

— Мен... Өлер жерімді білем, досым. Ал жаңағы “достарымыз” шектен шығып кетпеді ме? Оларды бері қарату тым кеш боп қалмады ма деген қауіп бар. Жұмбақтың шешілуіне көп қалған жоқ. Не әрі, не бері боламыз. Ал патша сарайына кіруге тосқауыл қойғызған да осы жайт. Енді былай болады... Патшаның сеніміндегі адамдарға қосымша құжат беріледі. Бұдан былай сені,

Птоломей ешкім тергемейді. Естідің бе, Антипатр? Ертең мен атаған достарыма сол белгіні табыс етесің.

Патшаның іс жүргізушісі Антипатр парсы тәртібіне бейімділігін таныта қолын маңдайына апарып, “түсіндім” дегендей тағзым етті.

— Ұлы патша, — деді өзінің патшадан кейінгі орынға жеткеніне қарамастан, Кратер сөзін ресми реңмен бастап. — Мен бас қолбасшың ретінде әскердің жайын айтпақпын. Мына қазіргі әскер Исса немесе Гавгамел кезіндегі арынды, қайратты әскер емес. Санымыз бес есе асты, сапа жоқ. Азайту керек. Әскери бірлестіктерді қайта құрмай болмайды. Осы шеріктің үштен бірі — масыл. Олар жарамды әскердің тамағына ортақ болып келе жатқаннан басқа пайдасы шамалы. Ерік берсең ертеңнен бастап әскери машықты бастап, кәрі-құртан, ақсақ-тоқсақтарды бөліп тастар едім. Оларды қайда жіберетінін айтсаң болғаны... Әзірше айтарым осы.

— Кратер! Өзгеріс болады. Алдағы ұзақ жорыққа жарамды-жарамсыздарын іріктей бер. Тек Задракарттан ұзаған соң айтам бәрін.

Кратер бас иіп барып тізе бүкті. Кратер “бас қолбасшы” деген сөзді әдейі айтты. Патшаға, оның ең жақындарына бұл сөз қалай әсер етер екен деп бәріне жағалата көз қиығын салды. Ешкім селт етпеді. Әр сөздің артында не тұрғанын мұлт жібермейтін Александр Кратердің бұл амалынан еш жамандық іздемеді. Парменион мен Филота шыққан тегіне, ел алдындағы қызметіне қарай, Александр қисая қалса, таққа таласа алатын. Ал Кратер нәмі ақсүйек болғанмен кінәздік деңгейден төмен тұр. Сондықтан патшалықтан үміті жоқ. Жетем деген жеріне жетті. Александр оны өзінің етене жақын достарынан, Парменионнан, Филота, Антигон Монофтальмнан асырып барып, бас қолбасшы қойды. Мұның ендігі тағдыры, амандығы да Александрға қосақталды. Өзін бағалаған патша аман болса ғана Кратер екінші адам боп жүре алады. Сондықтан әскердің де, елдің де тағдырын бұл Александрмен тең бөліседі.

Кратердің бұл дәрежеге қара термен жеткенін ең алдымен білетін Александрдың өзі.

Кратердің сөзінен соң шарап ішіле бастады. Өңгіме сонау бір албырт кездегідей емін-еркін күйге түсті. Саптыаяқтарын көтеріп, анда-санда ұрттап қойып, бәрі патшамен де, өзара да кен шатырдың жалпақ кілемін тобықтан кеше жүріп сұхбат құрды.

Достары тараған соң патша моншаға кетті. Жүрегіндегі зілді сылып тастап, енді денесін жадыратып қайтпақ еді.

Бірақ,... бірақ... патша — моншада да патша. Ізінше суық хабар жетті. Женіл шайынып, жедел киінуге мәжбүр.

Дарийден қалған тақ. Дарийден қалған монша... Бес сұлу патшаны шомылдырып болып, иіс сулы астауға жатқызып, оның аяғынан басына дейін уқалап, құрыс-тырысын жазатын. Шиыршық атқан жас патшаның денесіне иіс су сіңіріп, балаша балқып, ұйықтататын май жағу моншашы сұлуларға ұнайтын. Бұлар Дарийді де шомылдырған. Дарий өмірі бір дене шынықтырып көрмеген, денесі болбыр, қатпар-қатпар. Александрдың денесіне бармақ батпайды. Артық еті жоқ-тарамыс пен бұлшық ет ойнап тұр.

Сырт киімнің үстіне желең жамылып, Аристофан астаушада балқып жатқан патшаның үстіне кіріп келді. Бұл ешқашан болып көрмеген жағдай еді. Александр өңі қашып, қуқыл тартқан Аристофанның өзінен секем аларын немесе айтпақ сөзінен суық хабар жеткенін түсінбей қалды.

— Ұлы патша! Шұғыл әңгіме бар... Кешіктіруге болмайды.

Александр доқаба жаймаға оранып, сәкіге отырды.

— Айта бер, Аристофан.

— Арсеналдың басшысы Метрон келіп тұр. Енді бүгін-ертен патшаға қастандық жасалады, — деп хабар әкелді.

— Шакыр, Метронды.

Метрон кіре тізе бүкті.

— Метрон, қастандықты кімнен естідің?

— Кебалин деген македондық телоид дәл қазір іздеп келіп айтты. Ол қазір менің шатырымда, сенімді жерде тығылып отыр.

— Қазір ставкаға барамыз, Аристофан. Метронның өзін де, Кебалинді де сонда келтір. Түр-түстерін ешкім танып қоймасын.

— Қастандықтың басында кім?

— Филота...

— Қазір, дереу Лисимах, Гефестион, Кратер, Птоломей, Клито, Каллисфен, Антигон, Аминта, Кэн, Пердикка, Леоннат келетін болсын. Тез!

Оппозицияны өзі қаралап, өзі жазалауды жөн көрмей жүрген Александрға мынау үрейлі, суық хабар емес, түйіні онай шешілетін іс болғанын ойлап, патша миығынан күлді.

Қас қарайған шақ. Патша ставкасына суыт жүріп, асығыс кірген оншақтыдан соң алдында Аристофаны бар қара жамылғылы екі адам және өтті. Моншадан соң албырап отырған Александр алқынып та отыр. Шакырылғандар бір сұмдықтың басталғанын сезгендей тып-тыныш.

— Метрон, сөйле! — Александр санқ етті.

— Мына тұрған Кебалиннің інісі Никомах Димн дейтін досынан естіпті бұл сұмдықты.

— Кебалин, бәріне естірте сөйле! Ініңе Димн не айтыпты?

— Димн... Сәл артықтау ішіп қойса керек... Осыдан бір апта бұрын Димн қызушылықпен Никомахқа жас аристократтар патшаны өлтіруге уәделескенін, мерзімін айтыпты. Оған өзі де қатысып, грек-македон рухын парсыларға жығып берген патшаны өлтіріп, тарихқа кіретінін мақтан еткен.

— Бір апта бұрын естідім деймісің, Кебалин? — Птоломей жабыса кетті. — Одан бері қайда жүрдің?

— Бізде іркіліс болған жоқ. Сол сәтте-ақ Никомах, ізім андулы болуы мүмкін, сен патшаға жеткіз, деген соң осы ставканың алдын бақтым. Бір кезде Филота шықты. Мен Филотаға бәрін айттым. Филота қайтадан ставкаға кірді де, қайта оралған соң мені іздеді. Мен Филотадан қорыққаннан сарбаздардың ішінде, алыстан шолып тұрдым.

Жиналған қолбасшылар бір-біріне қарап қалды.

— Мынауың шылқыта өтірік айтып тұр! — деп Клито Кебалинге шүйілді. — Егер қастандықтың басында Филота болса, ол сені неге бір аптадан бері тірі жүргізіп қояды? Түсіндір, қане!

— Мен, содан соң өз шатырыма барғам жоқ.

— Қайда болдың? Ашығын айт! — Клито тап берді.

— Бір жесір әйелдің үйіндемін.

Әңгіме тізігінің Клитоға ұстатып отыра алмаған Александр тергеуді өзі жалғады.

— Никомах қайда?

— Өзінде. Оның маған бәрін айтып бергенін қаскөйлер білмейді.

— Аристофан! Никомах пен Димнді тұтқындамай-ақ осы төңірекке келтір. Біреу-міреу секем аларлық еш нәрсе жасамандар.

— Мұндай, спектакльге қатысқым жоқ. Мен — жауынгермін. Айып етпесең маған үзір бер, Александр. Өз ақылың өзіңе жетеді. Менің керегім де жоқ, — деп Клито қырыстана есікке беттеді.

— Клито! Токта! — Александрдың даусы шатыр ішің осып түсті. — Бұл түн ешкім еш жаққа шықпайды. Қарауыл! — Қарауыл басы ішке енді.

— Шатырға кірген адам менен рұқсатсыз сыртқа шықпайды!

Александр Филотаның аты аталғанына қуанғанмен, оның шын қатысы болса неге бейқам жүргенін түсінбеді. Соған жауап іздеп, осы түнде Филотамен болатын соңғы әңгімеде ойдан ұсталып, уәжден сүрінбеу жағын ойластырды. Филотамен осында отырған Каллисфеннің арасында болған бір әңгіме Александрға Филотаның ашынасы — патшаның құпия қызметінің жансызы Антигона сұлу арқылы жеткен. Сонда Филота Каллисфенге сұрақ қояды:

— Каллисфен, бүгін Грекияда кімнің аты ардақты?

— Гармадий мен Аристокитонның, — деп жауап береді Каллисфен.

— Неліктен?

— Өйткені, олар Элладаны тұншықтырған екі тиранның бірін өлтіріп, халыққа еркіндікті қайтарып берді, — деп түсіндіріпті Каллисфен Филотаға. Сол Каллисфен қазір патша бетке шығарғандарының санатында, осында міз бақпай отыр. Каллисфен ұлы ұстаз айтқандай-ақ үлкен дарын дерлік. Сырбаз, сөздің жілігін шағар ұста, көп оқыған, көп білетін адам. Ол әуел бастан-ақ өзін патшадан белгілі бір қашықтықта ұстады. Жазған одалары Александрдың құлағына жағады да тұрады. Әсіресе, Александр өз тегін әкесі Филлиптен емес, Зевс құдайдан таратуға, соны бәріне мойындатқысы келген Египет жеріндегі бір оқиғаны суреттегеніне қатты риза болған. Египеттік абыздар¹ Александрды фараондар қатарына жатқызып, Аммон құдайдың рұқсатымен Александрды Зевстің баласы деп жариялады. Бұл оқиға Александр аса үлкен мән беріп, мәрттікпен құрбандық шалдырып, баршаны қызылжап етіп еді. Одан ұзамай Ніл ойпатындағы Мемфис қаласында тағы да құрбандық шалу рәсімін бұрынғыдан да зор етіп өткертті. Сонда ол өзінің Парменион бастаған грек-македон баласынан артық екендігін баршаға ұқтырған үстіне ұқтыра түсу мақсатын ұстанған. Филота тұңғыш рет со жолы сыр берді. Ол Александрды Зевстің баласы ретіндегі дәрежесімен құттықтай келе жең ішінен біз сұқты. Филота құттықтауын: “Адамнан артық туған құдай тектінің қол астында өмір сүруден артық сор болмас”, — деп аяқтады. Александрды ол кезде иығы тең адамдардың біріншісі деп қана қабылдайтын, еркін өскен грек-македон ақсүйектері Александрдың аяқ астынан құдай текті бола қалуын ашықтан-ашық жақтырмады. Ал Александр құдайға сүйеніп, Парменионнан бастап, бәрін өзінен едәуір төмендетіп тастауға асықты. Бұл жайтқа ашуланғандар болды, әжуалағандар қанша! Сол әжуашылардың серкесі осы Каллисфен деп неше дүркін естіді Александр. Каллисфеннің бұл жорықтағы міндеті патша жорығын жеріне жеткізе суреттеу, мадақ одаларын жазу. Оған келгенде Каллисфен үлде мен бұлдеге оранған ерекше жағдайын, ұмар-жұмар келіп жатқан үлесін ақтайтын да секілді.

Каллисфен Александрды Египет абыздары құдай текті деп жариялаған оқиғаны суреттей келе Одасын мифологиялық үлгі дәрежесіне жеткізген секілді. Александрды Каллисфен арқылы алыстағы Элладаның кара халқы адам боп жолға шығып, құдайға айналды деп со күйінде қабыл алуда. Бірақ уақыт Каллисфен біреу емес екенін де білдірді. Біріншісі: “Саған керегі мадақ пен атақ болса, мә, талғамай жұта бер”, — деп керемет сұлу да әуезді, жоғары пафоспен жазылған одалардың авторы. Екіншісі,

¹ абыз — жрец мағынасында.

Александрға қарап мысқылдай күлетін, шакпа тілімен жас аристократтарды да мез-мейрам етер іші түтін Каллисфен. Ол қазір патша төсектен тұрғызып, ставкаға алдырған санаттардың қатарында мына бүлік немен тынар екен деп, демін ішіне тартып отыр. Александрдың шауыштары¹ Кебелин, Никомах, Димнді дедектетіп патша тағының алдына әкелді. Тергеуді Александр төтесінен бастады.

– Кебелин! Қастандық туралы кімнен естідің?

– Мына тұрған інім Никомахтан.

– Никомах, сен кімнен естідің?

– Димннен. Міне тұр.

– Димн, қастандық ұйымдастырғандардың ішінде сенен басқа кімдер бар? Басшысы кім?

– Мені үгіттеген үшеуін білем... Македондық телоид Метрон, гректер Гордио мен Андромах.

– Басшысы кім?

– Мен мастықпен қосылып ем...

– Басшысы кім?!!

– Арғы жағын анық білмеймін... Парменион мен Филота, марқұм Гегелох барда Гавгамел шайқасына келе жатып жоспар жасапты деп естідім. Анық білмеймін.

– Кебелин! Сен ініңнен бұл хабарды естіген соң не істедің?

– Александр әдейі бәрін қайтадан бастады.

– Мен інім андулы шығар деп оны үйде қалдырып, осы ставкаға келдім. Сізге жеткізудің амалын іздедім. Бір кезде Филота ставкадан шықты. Сонан соң болған-біткенді сол қолбасшыңызға баян еттім. Ол маған: “Осында тос”, деді де ставкаға қайта кірді. Мен жасырынып, алыстан бақыладым. Филота қайта шықты да оны мен солына біреулерді жұмсап, өзі сол орында ұзақ тұрды.

– Қастандық басы Филота екенін білуші ме едің, Кебелин?

– Жок. Жас аристократтар қастандығы Каллисфен мен Филотаға сүйенеді деп естігем.

– Өшір үніңді, онбаған! – Каллисфен орнынан атып тұрды.

– Анық сөйле, Кебелин... – Александр Каллисфенге қарап кекесінді жымыды. Ішінен бұған дейін сен мысқылды кулуші едің, ендігі кезек маған келді деп тұрғандай.

– Каллисфен! Не болды? Жан даусың шықты ғой?.. Сені қаскөйлердің бірі деп тұрған ешкім жоқ. Солардың рухани тірегі деп қана естіпті. Ол дәлелсіз нәрсе. Отыр. Филота бәрін орын орнына өзі қояды.

Александр қайтадан Кебелинге бұрылды.

– Кебелин, сен неге арсеналдың басшысына бардың?

– Менің Филотаға суық хабарды айтқанымна міне, бесінші күн.

Қаскөйлер сак-сак күліп, шерік ішінде ауыздарына не келсе соны
¹шауыш – оқ қағар (телохранитель мағынасында).

көкіп жүріп жатыр. Содан, менің хабарым жетпегенін түсіндім де арсенал басшысына жалбарындым.

Александр оң қолын көтерді.

— Аристофан! Кебалин мен Никомахты жақын араға орналастыр. Еш нәрседен қыспандар. Олар ешкіммен араласпауға тиіс. Қатаң күзет қой. Бұлардың кім екенін, аты-жөнін ешкім білмесін. Димнді тұтқындандар. Қазір... Кратер, Филотаның гарнизонын алыстан орап, қоршауға ал. Птоломей, жаныңа өзіннің әдеттегі шауыштарыңды ғана ілестіріп, Филотаға барасын. “Патша шақырып жатыр. Не екенін өзім де білмеймін”, — дейсін де ертіп келесін. Филота таза болса — дау тамам. Бәрі оның өзіне ғана байланысты. Ал мына сатқын, кім еді, атын?

— Димн...

— Мынау атаған үш қаскөйді қазір ешкімге байқатпай тұтқындандар. Таң атқанша қастандыққа қатысқандардың тізімін алындар. Аты аталғандар дереу тұтқындалсын.

Түн сүйретіліп, тас қараңғы шаққа жетті. Сыртта — абыр-сабыр жүріс, одағай дауыстар. Патша ставкасының ішіндегі тымырсықта қарауытып отырғандардың басы қысыла келе көк бұршақтай болды. Жүректер — тас-шемен. Бұл түн — үлкен бүліктің басы. Грек-македон әскерінің ақсүйектерінен басталып, патшаны өлім жазасына ұйғарған шаққа дейінгі жиңалған запыран осы түні сыртқа шығады. Тұлғасы тұрымтайдай болғанымен екі аяғымен екі патшалықты басып тұрған тапқыр да алғыр, төңірегі ойлап үлгергенше іс бітіретін Александр енді ұстаған жерінен жібермейді.

Сырттағы дабыр ұлғайды. Жуз қаралы адамның аттан түсіп, соңғы кезде патша орнатқан тәртіп бойынша белдегі қаруларын күзет басына тапсырып жатқандарына дейін естіліп тұр. Кешікпей Птоломей есіктен көрінді. Іле Филота енді. Жайбарақат. Кірді де басын кегжең еткізіп, “шақырдың — келдім” деген ишара білдірді. Мезгілсіз уақытта тағында отырған патшаның алдына бармай Лисимахтан басталып, Каллисфенмен бітетін, жағалай отырысқан топқа қарай беттеді.

— Филота, сен менің алдыма кел! — Патша әмір етті. Филота Египеттен бері алдымен Зевс текті атанып, бұлардан оқшауланып алған, ал Персепольдан кейін парсы патшасының кейпін қабылдаған, үзіліп, шығандап кеткен Александрдың дәл осы тақтағы отырысынан жиренішті көріністі білмейді. Мына астамшылықтан қорланып біткен адамды бұл бүгін жеке-дара жаншығысы келгендей әмір берді. “Филота, сен менің алдыма кел,” — дегені құлшылық ет дегендей намысын осып түсті.

— Құлағым сенде, Александр. Маған бәрі естіліп тұр.

Александр Аристофанға иек қақты. Аристофан Филотаға қарап әдептен аспай жымығанмен арқасынан күректей

алақанымен нығырлай итеріңкіреп, патшаға жақындатпақ болды.

— Тарт қолыңды, итаршы! Мені итеретін сен кім едің!? — Филоота дедектеп келеді. Артына бұрылып айқайлағанда көзі шалғаны - Аристофанның ту сыртында Апанасий алпауыт келе жатыр екен.. Аристофандай алып, бет-ауызын түк басқан парсылық кара диюлар да дайын тұр. Филоота дәл қазір жан тапсыруға бар, ал мынау қаз-қатар отырған игі жақсылардың алдында қайдағы бір итаршылардың өзін күшіктей сүйрегеніне көңісі жок. Міне, шын құдайдың өзіндей боп биік тақта жүзінен ызғар есіп Александр отыр. Филоота өмірінде тұңғыш рет оған төменнен жоғары қарай тіл қатты.

— Александр, өзіннің күлкі болғаныңмен қоймай, мені де күлкі жасамақсың ғой? Бұл не қорлығың?

— Қазір бәрін түсінесің... Мен сені тойға шақырғам жоқ — сұраққа шақырттым. Сұрақ былай... Саған осыдан бір жеті бұрын ставкадан шыққан бетінде патшаға қастандық жасалғалы жатыр, соны тез өзіне хабарлаңыз деп біреу айтты ма?

— Қастандық?... Қайдағы қастандық?

— Саған қастандық туралы айтылды ма?!

— Есімде жоқ. Жо-жоқ ешкім ештеңе айтқан жоқ.

— Кебалин келсін!

Жасқаншақтай басып, Кебалин келді.

— Алдында тұрған адамның аты-жөні кім, Кебалин?

— Қолбасшы Филоота.

— Қай күні қолбасшы Филоотаға хабар жеткіздің?

— Бүгін бесінші күн. Танертеннен тосып, түс кезінде ставкадан шыққанда тосып алып, қастандық жайлы жеткіздім. — Филоота “мынауың кім” дегендей Кебалинді көзімен ішіп-жеп барады.

— Сонан соң Филоота не істеді?

— “Сен осында тос”, — деп, өзі ставкаға қайта кірді. Мен қалың әскердің ішіне араласып кеттім де алыстан бақыладым. Қолбасшы Филоота қайта шығып, оңды-солды қарап, мені іздетіп біраз тұрды да, өз шауыштарын ілестіріп, атпен шаба жөнелді.

— Филоота, сен не дейсің?

— Мынауың өзін ойлап тапқан адамың, Александр. Панэллиндік одақтың патшасы мұндай амалға бармас болар. Сенің шыңымен-ақ парсыланып біткеніңе енді көзім жетті. Бұл театр кімге керек? Қорыққаннан емес, сенің тегінмен терезесі тең ақсүйек болғандықтан Элладаға қызмет етіп келген Филоотаға не айтқың келеді, Александр?

— Сен маған сұрақ қояр уақыт келмеске кетті. Сен тұтқынсың, Филоота. Әкетіндер!

Жендеттер Филотаны түлкіге түскен бүркітше бүріп, қолдарын артына қайырып ала жөнелді.

— Ей, Элладаның сенгендері! Неге үнсіз отырсындар?! Бүгін

мені қорлаған Парсы патшасы ертең сендерді де жермен жексен етеді. Ұяттарың қайда?! Намыссыз өлекселер!..

Тек Каллисфен орнынан тұрып, ары-бері жүріп кетті. Сонан соң ас-суға батып тұрған парсылық жозыдағы құтыдан шарап құйып, жөпелдете екеу-үшеуін сылқыта тастап-тастап жіберді. Қалғандары шарап буы басына шапқан Каллисфеннің өзімен-өзі ойынға батқан, жан-жағымда біреу бар-ау деген ой қаперіне кірмейтін баланың ісін жасағанын бақылап қана отырды. Каллисфеннің жападан-жалғыз барып, шарапты жөпелдете ішкенін Александр неге жорырын білмеді. Сірә, іште бір бүлік бар. Үрей ме, кекесін бе? Не болғанда да мына ойқастауы, жасанды күлкісі, жасанды еркіндігі жақсылықтың ауылынан алыс... Александрға ол, тіпті жиіркенішті көрінді. Тақтан түсіп, түнемелікке кетті. Өзінің көңіл хошы болмаса өзгені жақындатпайтын, әйтпесе қашанда оқшау жүретін манғаз да паң, тілінің ұшынан у кетпейтін, сөзі сагулы Каллисфен сымдай тартылған ашаң денелі жігіт ағасы. Қалың ел, оның рухани әкесі Аристотель, табиғат өзге жұмыр бастыдан бір демін артық жаратқан Александр да анық аңғармаған бір ақау Каллисфенде бар еді. Каллисфеннің одаларындағы көркемдік құнардың аздығын, оның жазғандары бір-ақ күндік ғұмыры бар қуатсыз нәрсе екенін елде жатқан Демосфен айтқан. Ол бір хатты үш дана етіп көшіріп, бірін Аристотельге, екіншісін Александрға, үшіншісін Каллисфеннің өзіне жіберген. Онда Грекия топырағында өсіп-өнген демократияның қорғаны, қайсар күрескер, от ауыз Демосфен былай деген: “Каллисфен ақын емес. Оның жазғандары өлі дүние. Ұшқындаған тапқырлық, жан дүниенді баурап әкетер көркем ой, сезім, лүпілдеген жүрек жоқ. Каллисфенде сөздік қор бар, сөздерді ойната білер машық бар. Бар жоғы сол-ақ. Ең бастысы – өзі мадақтап отырған патшаны іштей менсінбейді, өлердей жек көреді. Сондықтан патша дастарқанына дәнiккен iшмерез сабын сөзді сапырып, мақтай береді, мақтай береді. Бал үстіне бал жағып, патшаға асата береді, асата береді. Александрдың құдай құптар істері бар болса да оны ашып, саралап, ел-жұртқа, кейінгіге ұқтыра жазбайды. Биікте отырған абыздың жас баланы арқаға қаққанындай боп көрінеді ол мадақтар. Тура мақтайды, былшитып аямай мақтайды. Элладаның ұлы ақын-философтарының қатарында оның бір сөзі де қалмайды. Александр өмірге келген соң, Александр тарихты найзаны қанға малып жазған соң ғана оның да есімі тарихтың бір бұрышында емiс-емiс естiлiп жүре беруi... Екінші, Каллисфен айтыпты деген сөздерде өткірлік те, нәр де жоқ. Ондай сөздердiн әкесiндей ойнақы, ұтқыр, бiр сөзбен адамды не сүйiктi етер, не мазақ отына тастар ұшқынды ой сөз зергерлерi сол қалың әскердiн iшiнде де аз емес. Бiрақ олар-жан-жай фалангист немесе аспаз болуы.

Ал олардың үнінің алысқа жетуі қиын. Александр бүкіл Элладаны Каллисфеннің аузына қаратып қойды. Каллисфенде өткірлік жоқ. Оның әзілінен запыран иісі мүнкіді, әжуа деп жүргендері кәдімгі көкбет қатынның ащы тілі. Үшінші аңғарғаным және таң қалғаным – осының бірін де ұлы Ұстаздың және оның еркетотай Шәкіртінің күні бүгінге дейін аңғармауы.

Мұны Демосфен жаулықпен жазған жоқ. Демосфен ұлы тиранның қанды жорығын жазатын ұлы ақын табылмағанына налып жазды”.

Александр түнеріп тақта отырғаннан жалығып, түнемелікте мамыққа шалқасынан түсіп, шешінбестен жатқан. Сол бұйығы тыныштықта шыңыраудан еміс-еміс естілген жан айқайдай осы хат есіне түсті. Демосфен – ымырасыз жау. Бұлардың ісі мен сөзі ешқашан бір жерден шықпайды. Бірақ, Демосфен өзін-өзі ұлылыққа дейін көтерген адам екені де рас. Бейшара тумысынан әлжуаз, аурушаң, кембағал боп жаратылғанмен құдай оған қайсарлық, ақыл мен от берген. От болмаса Демосфен ас-су сақтайтын жертөлениң ішіне кіріп алып, жалғыз өзі екілене сөз сөйлеп, шешендікті үйрене ме, шәнкілдеген дауысымен не бір асыл сөздің, соқталы ойдың құтын қашыраарын біліп, теңізге карап тұрып, оның сарынын мыңдаған халықтың дабырына балап, содан асып түсер дауысты қолдан жасап алар ма еді? Демосфеннің балалық, бозбалалық өмірі – оқуға, үйренуге, өзін болашақ күреске дайындауға кетті. Телегей теңізді, адам нөпірі деп елестетіп, ол қаншама күндер, айлар, жылдар жақпар үстінде жападан-жалғыз тұрып, ұзақ-ұзақ сөз сөйледі. Қазір ол оқымаған кітап, ол баға бермеген ұлылар кемде-кем. Ол теңіздей толқыған адам нөпірі алдына осылай келген ұлы ойшыл. Оның есімі – тау ішіндегі жанғырықтай жарды жарға ұрып, Эллада жерінен де ұзап кетті. Сондықтан Александр Демосфенді Элладаның – көңіл-күйі, бүгінгі сөзі, ергенгі ісі деп біледі. Білгендіктен оның ізі андулы, аузы жабулы. Сол Демосфеннің Каллисфен туралы жазған хатын Александр жұлдызы қарсының қысастығы деп үстірт оқып еді. Енді, мына түнде, сол хаттағы әр сөз анырап ұшқан жебедей екенін енді ұқты. Патшаның ойы енді-енді тұнды. Каллисфеннің табиғатын Аристотель де білмеген бе? Әлде ұстаз да пенде ме? Каллисфен оның жақын туысы ғой. Сол жағы карттың ойын тұмандатты ма? Не болғанда да Аристотель тілеуі дұрыс, ұлы жорықта достарының қатары көбейсін, эллиндер ерлігін, тарихи жорықты тасқа қашағандай етіп жазып берер осы Каллисфен деп ұқса да ол ниеті ақталмады. Каллисфен – дос емес. Ол – анық. Ал енді осы сойқанға қаншалықты қатысы бар екенін таң атқанша Филота айтады. Оны айтқызады...

Сырттан саяқ жүрісті біреу енгендей болды. Лисимах отырған жерінде жас балаша ұйықтап кетіпті. Қалғандары жан-

тәні түршіге сырттан жаналық тосулы еді. Үрей тұнған жерден ұйқы қашқан. Александр сонау түнемелікте жатып құлақ түрді. Отырғандар кірген адамды алакеутімнен анық көре алмай есік жаққа тесілді. Өмірі жасамаған қылығын жасап, қызыңқырап алған Каллисфен бірінші боп тыныштықты бұзды.

— Ооо! Леоннат! Филота тірі ме?

— Әзірше... Монолох, ұлы мәртебеліге айтар сөз бар...

— Айт! — Александр пердені сілкіп шыға келді.

— Мойындады.

— Кім мойындады? Нені мойындады? Сен күмілжітпе, Леоннат!

Каллисфен өзінің созбауыт даусымен емес, ішімдіктен аузы құрғамайтын маскүнемнің даусын қарызға сұрап алғандай барқ-барқ етті. Каллисфен десе қаны теріс айналатын халге жеткен Александр оған жалт қарағанда анау масаң болса да шошып кетті.

— Қойдым, Александр... — деп топқа қарай шегінді.

Леоннат өз сәтін жібермеді. Ашулы үнмен.

— Филота қастандыққа қатысты екенін мойындады. Әкесі Парменион, марқұм Гегелохпен бірге Дарий өлген соң патшаға қастандық жасауды жоспарлаған. Филота білген. Қастандықты жас аристократтардың қолымен жасамақ болған.

— Ендеше, осымен іс тамам, достар! Жақсы жатып, ерте тұрындар. Ертең — сот. — Александр шаршап-шалдыққан жарандарын таратты.

IX

Мандайында аппақ жұлдызы бар, Александрдың атақты Букефалын ара-тұра алмастыратын бөрте аттың шашасы аппақ болатын. Патша осы кербез атқа мініп, ойқастағанда сүйсінбейтін жан болмаушы еді. Қазір де шеріктің алдында Александр ақ балақ бөртені билетіп, қалықтап келеді. Әскердің сап түзеу тәртібі бойынша ең ортада тек македондықтардан тұратын Атарийдің қол астындағы фаланга, оның алды мен ту сыртында, оны мен солында жүретін атқамінер телоидтар, псилиттер, пелтастар қатып-семіп тұр. Александр қос донғалақты биік арбаға бекіткен қос сырыққа танулы Филотаны шерікке түгел көрсетіп болған соң сол македондықтардың тұсына келіп тоқтады. Александр Кратерге қарап белгі берді. Кратер мүдірмеді.

— Отандастар! Алдарында тұрған тұтқынды танисындар ма?

— Танимыз! — деді бәрі бір деммен.

— Ендеше осы Филота, әкесі Парменион және бірнеше сатқындар патшаны өлтіру туралы қастандық дайындаған. Ендігі сөзді ұлы мәртебелі патшаның өз аузынан естіңдер.

— Македондықтар! Патшаларының ұрыс кезінде жаудан жасқанғанын көрдіңдер ме?

– Жок! – деді әскер бір деммен.
– Ұрыста мен аянкестік жасадым ба?!
– Жок! – деді әскер бір деммен.
– Арып-ашқан шақтарда өзіме ерекше жағдай жасадым ба?
– Жок! – деді әскер бір деммен
– Патша алға шығып, жауға ұмтылғанда жеңіліп көрдіңдер ме?
– Жок! – деді әскер бір деммен.
– Парсының байлығын сендерден тартып алдырған кезім болды ма?

– Жо-оқ!

– Ендеше мені өлім жазасына ұйғарған Филоотаға мен не жаздым? Сұрайсындар ма?

– Сұраймыз! – деді әскер жамырап.

Әскердің қанын қыздырып, өзінің ығына көндіріп алған патша келесі амалды іске қосты.

– Филоота! – деді патша тұтқынға карап. – Сені македондықтар соттайды. Айтарың болса нағыз македондықтардың өз тілінде сөйле!

– Александр! – деді Филоота қарлыққан азапты, түнілген, жалбарынысы да аралас дауыспен.

– Мұнда македондықтардан өзге көпшілік бар. Менің айтқанымды бәрі түсінсін – грекше сөйлейін.

– Көрдіңдер ме, отандастар! Филоота өз тілін қорлауға да жетті. Мейлі, қай тілде сөйлесе өзі білсін. Бірақ, білгендерің абзал... Филоота өз ұлтының дәстүрін де таптап жүр. Македондық тегін қор санайтын болды, бұл мырзаларың. Сөйле, Филоота!

Александр өзі арқа сүйер ақсүйектер мен жанкешті гоплиттердің ең басты шоғыры алдында соңғы кезде оппозиция өзіне таңған кінәні – ел дәстүрін менсінбей, парсылық сән-салтанат, дәстүрге көшті деген айыпты өзінен сылып алып, Филоотаға жапсырды да тастады.

– О-о-о! Александр! Сен ұлы патша емес, ұлы демагогсың да. Сенің парсылық кейпінді, тәртібінді мыналардың ешқайсысы білмейді. Өйткені, патша ставкасына Элладаның ең аяулы перзенттерінің өзі сасық парсылардың рұқсатымен ғана кіреді. Сен қасиетті Элладаны Дарийдің алтын так, зерлі шапанына айырбастадың. Эллиндік патша болып жорыққа шығып, парсылық патша боп бәрімізді қорлап келесің.

Кратер қолың жоғары көтерді – әскер жым болды.

– Жеңімпаздар! Алдарында парсы патшасы тұр ма? Әлде, ұлы Александр ма?

– Александр! – деді әскер бір деммен.

– Сендерді Эгей теңізінен осы жерге дейін жеңістен-жеңіске жеткізіп әкелген кім?

– Александр!!!

— Осы тұрған қай-қайсың да жеті ұрпағына жетер олжа жиындар... Оның қызығын алыстағы бала-шағаларың көріп жатыр. Сонда Александр сендерге таршылық жасады ма?

— Жо-ок!

...

Әлден уақыттан соң Филота, Деметрий, Каллис бастаған тоғыз адам алпыс мың әскердің лақтырған сүңгісі, тастаған кесегінен жан тапсырды. Қала сыртындағы тегістікте болған бұл оқиғадан қалың шерік гарнизонға қайтты. Жазаға тартылғандардың азапты үні үйінді астынан әлі де естіліп тұрғандай әр сарбаздың құлағына ілесіп бара жатты.

Жазаға тартылғандардың жан айқайы ауада шынылдап тұрғанда Александр дереу кеңес өткізіп, шұғыл тапсырма берді. Филотаның әкесі, грек-македон әлемінің аңызға айналған ұлы қолбасшысының беделі ендігі ең үлкен қатер. Александрды өлтіру пиғылы тонмойын шалдың кеудесінде жаратылғаны анық. Олай болса ол кеуденің де күні бітуге тиіс. Одан басқа жол жоқ. Өзімен бірге Мидияға таңдаулы жиырма мың қолды бастап кеткен Парменион баласының азапты өлімін естісе жаңағы жиырма мыңға Александрға наразылардың бәрін қосып, жойқын күш боп бетпе-бет соғысқа келеді. Ондай лаңға жіберуге болмайды. Жеңіс рухы, күллі әскерді жұмған жұдырықтай етер ұран Парменион жағында болады. Александрдың Задракат маңында жайылып жатқан әскері қанға тойып, күншуақта маужырап жатқан төбет тәрізді. Әскер ішінде, Кратер айтқандай, кәрі-құртан, ақсақ-тоқсақтары қаншама. Жорық жылдары парсы шарабынан аузы құрғамаған маскүнемдер де сірә, аз емес. Соғыстан тапқан олжама жетіп, мамыражай күн кешсем деп ансаушыларды іздесе әскерді тарату керек болар. Мұндай боркемік шерікпен Александр жаңа қадам жасамайды. Сондықтан ендігі ісі — Парменион.

Патшаның назарына іліге бермейтін, ылғи да Парменионның қол астында, сол Парменионның өзімен Филипп дәуірлеп тұрған заманнан бірге жасасып келе жатқан Полидамант дейтін бір кесек тұлға бар-тын. Полидамант Персепольға беттеген бір кезенде Александрға тіке тартып келген еді. Сондағы айтқаны: “Ұлы патшам! Мені отқа сал, суға сал, анық өлімге жұмса — тек өзін жұмсашы. Парменион екеуміз бір-бірімізді түсінуден қалдық. Сірә, не ол, не мен алжи бастаған шығармыз”,—деген. Соған қарағанда Полидаманттың ішінде Парменионға деген қыжыл жатыр. Александр Полидамантты әскер легіне дара басшы етпегенмен бұрынғы орнынан едәуір көтеріп тастаған. Енді сол тындырымды, жақпар тастай берік қолбасшыны пайдаланудың сәті түсті. Кеңес үстінде Александр Полидамантқа үш хат берді. Бірі Парменионға шығарылған үкім, екіншісі Парменионның орнына Полидамантты тағайындау туралы жарлық. Үшіншісі

“Филотанын әкесіне жазған хаты-мыс” деген ұзақ та бұлыңғыр қолжазба хат.

Александр сөзді шыңдап алғанды жөн көрді:

— Полидамант! Патша легіне ауысарда маған айтқан сөздерін есінде ме?

— Есімде, патша!

— Сол сөзде тұрасың ғой? Қайда жұмсаң да өзін жұмса демеп пе ең?

— Дәл солай, патша.

— Жайшылықта батыр да тындырымды, сенімді қолбасшылар көп сияқты. Ал жеме-жемге келгенде кімге сенерің белгісіз. Менің саусақпен санарлық сенер адамдарымның бірі—сенсін, Полидамант. Парменионның басын менің алдыма жіберетін, Парменионның әскерін қабылдап алатын өзің боласың. Бұйрық түсінікті ме, Полидамант?

— Түсінікті, патшам!

— Күнді күнге, түнді түнге соғып, Мидияға жетесіңдер. Филота бүгін өлді. Суық хабар желден жүйрік, Полидамант. Сендер одан да тез жетулерің керек. Филотаның өлімін Парменион сен жеткенше естісе — қырғын боламыз. Оған жеткізбесіңе сенемін. Жолың болсын, Полидамант!

— Бәрі ойдағыдай болады, патшам, Парменион есімін ұмыта бер. — Полидамант Мидияға құстай ұшты. Құмнан өтерде түйеге ауысып мініп, он бір күн дегенде Мидияға жетті. Өмір бойы Парменионнан қағажу көріп, ішіне қан қатқан қартан қолбасшы бәрін патшаның құпия қызмет жүйесін басқаратын май бет, май көз Петроуполдың айтқаны бойынша жасалды. Мидияда бұларды Парменион жайбарақат қарсы алды. Патшаның құпия хаты бар деген желеумен Полидамант Парменионның онаша қалуын ескертті. Өзі жеті адаммен ставка шатырына енді.

— Алдымен, Парменион, баланның хатын оқы. Филота жеңіл жарақаттанып, хатты көмекшісіне жаздыртты. Қолы анық па?

— Анық, — деді кішігірім төбедей боп отырған Парменион. Хатты оқи бастады. Сірә, баласынан келген хатты рахаттана отырып, кеудесімен көлденең көзден көлегейлеп оқығысы бар. Ол алдамшы хаттың бір бетін аударғанда Кэн көк семсерді сол жақ қапталды ала жетесіне дейін салып кеп жіберді. Ықылық атып, теңселіп кеткен Парменион басын көтергенде сол Кэн оны малша бауыздап та үлгерді. Жерге гүрс құлаған Парменионға шатырға енген жетеуі де қылыштарын малып-малып алды. Осылай грек-македон тарихын басқа арнаға бұрған алпауыттардың ішіндегі ешқашан жеңіліп көрмегені оп-онай дүниеден озды. Жарты айдан соң оның басы Александрдың алдында домалап жатты. Бұл сапар, бұл оқиға Александрдың өзін де жұқартып жіберді. Полидамант бар-жоғы жүз жасақпен жолға шыққан. Ал Александрдың жойқын

күшін сырттай бақылап, бес қаруын сайлап, ары да бері жосылып жүрген ұлттар мен ұлыстардың біріне тап боп, Полидамант мерт болса Филота туралы хабар Парменионға ұшқан құстың қанатына ілессе де жетеді. Одан соң — көр де тұр! Александрдың үлкен алаңы да, азғантай қолмен жіберген өкінішінің де төркіні осында еді. Міне, енді, сол мазақ күндер артта қалды. Патша Парменионның басын қу далаға апарып, шұқанаққа көмдіртті де аты-жөні жоқ көл-көсір қабылдау жасады. Түн ортасына жетер-жетпес өзі бұрын төсекте көрген-көрмегені есінде жоқ, сұлулығына, үлбіреген жастығына тандана қарап, бір бейбақты түнемелікке жетектеп кете барды. Патшаның қимылы шалыс, естүсі кіресіл-шығасыл.

— Ұйықтамай жанымда отыр! — деп бұйырды патша. Өзі бұты-бұт, қолы-қол шалқадан түсіп, мамыққа батып кетті.

Таңертен патшаның алғашқы естігені — Монолохтың барк-барқ еткен даусы:

— Патша тұрған жоқ. Әй, сарбаз! Қу аналарды. Дабырламасын. Патша кеш жатты... Тыныштық беріндер!..

Қатты ұйықтаса керек — ұйқысы қанып қалыпты. Айнала жым-жырт. Түн бе, таң ба — белгісіз. Жанында сусыған жібекке малынып, көңілшегі отыр. Александрдың ояңғанын көре сала биязы ғана жымиды. Патша анасынан туған қалпы, үстіне жамылғы жолатпай ашық жатыпты. Әйел затымен төсекте жолығу — шөліркегенде сусын ішіп, ашыққанда ас ішкенмен бірдей тек қажетінде ғана болатын табиғи құбылыс. Басқа уақытта жалғыз. Ол оңаша жатып, өзін-өзі тергейтін. Өз бойынан өзгелерден озық қасиеттер де іздейді, кемшін соғар тұстарын да түгендейді. Бірақ құдай мұның бітіміне неге таршылық жасағанын білмейді. Шақша басы бәрінен артық, бәрінен жүйрік. Соғыста небір алпамсалардың басын жерден іздетті. Шымыр, самдағай, айлакер. Бірақ бір қарағанда көз тояр, патша осындай-ақ болар дерлік бітім мен кескін Александрда жоқ. Кемістік іздегенде өзінің ойынан кетпейтін бір нәрсе осы. Одан басқа қасиеттеріне өзі де шаң жуытпайды. Өзін ел білетін Александрдан екі-үш есе артық санайды. Каллисфен мұны мадақтап, басын айналдырдым дейтін болар, бірақ ол патшаның жүрген жүрісі мен баршаға аян ісін ғана біледі. Ал оның ішкі қазынасына бара алмайды. Түсінгісі келмейді, өйткені түсінуге өресі, сұңғылалығы жетпейді. Адам өзі түсінбейтін нәрсені жақсы көре алмайды.

Ақылға салмақ салар іс ешкімді қызықтырмайды. Александр Каллисфен үшін сондай күрделі құбылыс. Ол бар-жоғы ұрыстан соңғы дабылкеш. Бірі ұрыс алдында әскердің делебесін қоздырып, жер-әлемді дабылға толтырса, Каллисфен ұрыстан соң жырлап, ел құлағының құрышын қандырады. Екеуі де екпінді басталып, оп-оңай ауаға сіңіп кетеді. Рас, енді бірер

қасиеттері бар — оны жақсылыққа жорырын, не астамшылдыққа телірін өзі анық білмейді. Білмегенді былай қойғанда ол мінез Александрдан бөлек жаратылған бұла күш тәрізді ырық бермей кететіні бар. Соның бірі — қашан да, қай істе де жер басып жүрген жұмыр бастының бәрінен оқ бойы озық болу, төбесінен қарау, не құдай иә болмаса құдай тектілігін жасап, адам тұрмақ әлемнің тағдырын уысында ұстау. Кеудесін кернеп тұратын осы құбылыс көбіне-көп Александрды мінілмеген айғырша орды ор, жарды жар демей алып қашады. Екіншісі соған кереғар болса керек. Ол — жалғыздық. Қуану, шат-шадманнан кейін бұқпантайлап келетін құлазу. Ондай сәттегі мұның күйін пенде баласына бермесін. Ең қиыны — сол күйді сілкіп тастау. Әрине, жалғыздық пен құлазу иектеген кездерден шыға алмаса Александр бола ма? Өршелене тұрып, жан-жағына кектене қарап, тістене сөйлеп барып құрыстырысы жазылатын. Кейде кеудесін аңызға жел тонап, басын қапырық жайлап алса бірер саптыаяқ шараппен де әлгі қара бөлелерді тұла бойынан айдап шығатын.

Бүгін де солай құлазып жатыр. Кеше ұзақ жылдар, сұрапыл жылдар зіл батпан боп еңсесін басқан, жүйкесін жұқартқан шұбырынды, тамырлы лаң Парменионның басымен бітті. Ол бір іші ала көлеңке бір тұсы көз қарықтырар жарық, бір тұсы көз жетпес бұлыңғыр түйсік. Сенім мен күдік, үміт пен қатер, арман мен заманақыр өз ішінде қыдырыстап жүргендей.

Александр ғар сұлуын әлде нәрсеге жұмсады. Сұлу патшаның сүйріктей саусағына қарап, мысық табан жүріспен күміс құмыраны және оның жанындағы алтын саптыаяқты алып келді. Төсектің жиегіне жақындап кеі жүрелеп отырып, шарап құйды. Александр есімін де білмейтін, білместен-ақ өтетін сұлудың майысқак қимылына, пәктігіне, нәзіктігіне қарап шығыс қыздарына ғана тән ұрғашы сұлулықтың болатынын ұққандай. Жай сұлулық емес — табиғат жаратқан сұлулықтың шегі, асқағы осы отырған қыз дерсін...

Патша ішке екі саптыаяқ шарап барған соң-өткен түнде төсекте не бітіргенін еске алды — тас қаранғы. Білмейді. Ал қазір ғана ішке барған шарап ішін рахатқа батырып, бойын балқыта бастады. Мынандай сұлудың жай келіп, бос кеткенін күнәға балап, патша оның білезіктігінен ұстады да өзіне қарай тартты...

Сәскеден өте өзін бүкіл әлемнен бөлініп қалғандай сезінген Александр Задракарттан тазарып бір-ақ жылжымын деген ойын ұластырды. Ол үшін Лисимахты, Гестифионды, Кратерді және құпия қызметтің басшысы Петроуполды келтірді.

— Прелюстрация¹ не айтты, ұстаз?

— Хаттар мені ойға қалдырды. Әскердің дені — әттен, осымен

¹ Прелюстрация - жауынгерлердің хатын ашып оқу, сол арқылы әскердің көңіл-күйін білу амалы.

койсақ, елге жетіп, демалсақ деп тұр. Патшаның парсыларды санатқа қосып, оң тізесінен орын бергеніне бәрі дерлік наразы. Әйел, бала-шағасына жай мұңын шаққандар бар, сонымен қатар Александр үшін ендігі жерде басын қатерге тікпеймін деп ашына айтқандар да жетіп жатыр.

— Ашынғандар дейсіз ғой, ұстаз? Кратер! Сол ашынғандардан айыптылар жасағын құрындар! Петроупол сол батырсымақтарды тізіп, Кратерге ұстат. Не жасақ екенін біз ғана білеміз. Қайда тап болғанын олар соғыста көреді. Және... Кратер! Грек текті қолбасшыларды да, сарбаздарды да елге қайтар. Ауру-сырқаулы, қарт сарбаздардан да арыл. Әскер саны жүз отыз мыңнан аспасын.

Задракартта Александр гректерді теріп жүріп, басшысын да, қосшысын да қалдырмай еліне қайтара отырып, үлкен саяси өзгерістің басталғанын бірден аңдатты. Александр еш нәрсені ұмытпайтын. Нені қай кезде жасау керек екенін дөп басатын қасиетімен ерекше. Бұл жолы ол Панэллиндік одақтың патшасы ретінде алған міндетім түгесілді, парсылар енді ешқашан Элладаға қауіп төндіре алмастай боп талқандалды, өз топырағында сендей соқтығысқан ақылмандар, шешендер мен көсемдер маған міндетсуін тоқтатын. Енді гректерге зәру емеспін, Македония мен Грекияны он орап алар кеңістіктің де патшасымын деген емеурінді осы қадаммен жас патша білдірді де тастады.

Сонымен, Задракартта Александр оппозицияның басын алдым деп есептеді. Бұған қарап шабалана үретін грек мықтыларының аузына құм құю үшін олардың әскерге қосқан үлесі тайлы-таяғымен қайтарылды. Парсы мемлекетін түгел қаратты. Әскер тынығып, қайтадан құрылды. Ендігі тұрыстың еш қисыны жоқ — жорық жалғасады. Қай бағытта? Оны патшаның әскери кеңесі соңғы сәтте білді. Кеңестің сыртқы пошымы парсылық малынған сән-салтанат, ал өту тәртібі македондық тақ-тұқ нақтылықпен жүріп жатты.

— Ендігі бағыт — Бактрия мен Соғды, оның артында сак патшалықтары. Ертең таң бозында жорық жалғасады.

— Әскер дайын ба, Кратер?

— Дайын, ұлы патшам.

— Мидиядан Полидамант шерігін қайтар. Біз дәрияға жетпей әскерге қосылсын.

— Түсіндім, ұлы патшам.

— Сөйле, Клито!

— Александр, бұрынғыдай әрқайсымызға карта таратпадың. Босқындарша топтанып, сенің соңыңнан сүйретіліп жүре береміз бе?.. Әлде қалай?

Кратердің “ұлы патшам”, деген барқыт үнінен соң Клитоның “сен” деп серейте сөйлегені, патшаға түрпідей тиді. Клито — Александрдың сүт анасы Ланиканың інісі. Түптеп келсе, Ланика

мен Клитоның арғы тегі Александрдан бәлендей төмен де емес. II Филипп патша атанғанша Македондағы көп кінәздердің бірі боп саналатын. Ланика мен Клитоның да тегі — кінәз. Осындай шатысы бар Клитоның орны ерекше. Александр Клитодан жамандық болады деп ойламайды. Бірақ оның еркіндігі, қызбалығы ендігі тәртіпке кірікпей тұр. Бір тентекке патша шыдар еді, егер ол өз пікірін ішмерездердің көзінше найзағайлата айтпаса. Ойқастап жүріп, ортаны ірітпесе. Өзгелердің ішіндегі кара бас құртты тірілтпесе...

Патша кеңестің орган белінде кекесін ренді сұрақ қойған Клитоға бірден-ақ жауап берер еді, кеудесін бұрк еткен ыза қауып қалды. Аз-кем үнсіздіктен сон Александр іскеріне қарады. Іс қағаздарын, пәрмен-жарлықтарды жүргізіп отыратын адамы жалма-жан кеңес мүшелеріне жорық картасын таратып берді.

Сенің мүнсіген сауалыңа жауабым осы, дегендей Александр Клитоға сөз шығындамай Гефестионға қадалды.

— Гефестион! Дарийді өлтіргендердің басшысы кім еді?

— Бесс, ұлы патша.

— Бесс қазір қайда?.. Анықта да, қуғын жібер. Тап. Осында тірідей алдырт.. Ұстаз... — Александр Лисимахқа қарады. — Парсылар тамам... Алда — Бактрия мен Соғды. Олар да Парсы патшалығымен жағаласып келген. Қазір олардың сатраптары Парсыға еш қатысы жоқтай сіресіп отыр. Олар өздерін парсыдан бөлекпіз, деп есептесе ендігі бір хабар болар еді. Яғни жеңсен бағынамыз, келмесең өзін біл, деп жатыр. Бактұр мен Соғды парсы тілінде сөйлемейді, сақтарға жақын деседі. Сонда, біздің ісіміз кіммен болады, ұстаз?

— Бактрия мен Соғды... — Лисимах сәл кідіріс жасады. — Қалай десем екен... Бұл қырық рулы жер. Ел емес — жер. Мұнда үндіс те, жың да, сақтардан тарайтын үйсін, қаңлы аталатын ұлыстар да, сармат, массагет сақтары да, саудагер әрі жер емген таранчы да бар. Бұлардың тілі де өздеріне лайық қойыртпақ. Мұнда парсылар да аз емес. Өздерін сақтарша ұстауға тырысады. Дәл солардай қайсар, ерен, жауынгер. Бактрия мен Соғды сақтар мекендеген Ұлы Дала мен Қара теңіздің арғы бетін түгел жайлаған скифтердің Алдыңғы Азияға өтер табалдырығы, жынмен, үндімен, парсымен, арипейлермен, жалпы осы төңіректегі халықтармен алыс-беріс жасайтын базары, жәрменкесі, керуен басы. Ал сак пен скиф — бір тұқым. Тек біздің тарихшылар оларды әртүрлі атағанмен Бактрия мен Соғдыдан солтүстікке қарай хунндардың орнын басқан, бүгінгі ғұнндардан бөлініп кеткен біртекті халық басталады. Олар ішінара ата-тегіне қарай бөлінеді, әрине. Бірақ сөйлесе кетсе бірін бірі ұғады, ортақ құдайы — Көк Тәңірі болған соң Мауреннахрда жатқан сақтың құйрығын бассаң Византияның бүйіріндегі скифтің басы көтеріледі. Тарихтың жетегіне ілеспей, тарихты

өздері жасап келе жатқан, грек ғұламалары көп айтатын, көп жазған сақ-скиф әлемі осы. Көз көрім жердегіні құтқармайтын ерен садақшы, ат құлағында ойнайтын сайыпқыран, найзаны батпырауықша шыр айналдырып кеп соғатын жаугер сақтар осылар.

— Пах! Ұстаз! Сақтарды жақсы білгенді қойып, жақсы көресіз бе деп қалдым...

— Крито, тоқтат! Ұстаз менің өтінішім бойынша сендерге сақтар туралы түсінік беріп отыр. Жауын білмеген — қапыда опық жейді. Парсылар біз үшін сыралғы жау болатын. Дегенмен Элладаны сан ғасыр тырп еткізбеген парсылардың өзі ең қиын шайқасқа жалдамалы сақ әскерін алдыға сап келетін. Сол жерде қайтсе де женетін. Яғни сақ тегеуріні парсыларға белгілі болған.

— Солай-ақ болсын... Бірақ Атаксеркс пе, әйтеуір көп Ксеркстің бір сарайынан жеңілген елдерді бейнелейтін бедерлі суретті көрмеп пе едік?! Онда шошақ бөрік сақтар да жеңілгендер ішінде бейнеленген. — Критоның бұл сұрағына Лисимах әзілмен жұмсарта жауап қайтарды.

— Әйел патша Томиристің меске қан толтырып, Кир патшаның басын соған батырғанын білесіңдер. Крито сол сурет неге салынбаған деп тұр ғой? Парсы патшасының басын сақтың әйел патшасы алғанын кешіре алмай ахемендер одан соң да Ұлы Даламен көп соғысты. Ал түк те бітіре алмағанын—бүгін көріп тұрған жоқпыз ба?

— Рахмет, Ұстаз! — Әңгімені Александр қорытты. — Томиристен бері біраз уақыт өтті. Бүгінгі сақтар сол сақ па, бүгін кімі бар екенін соғыс көрсетеді. Олар Александрдың әр қадамын аңдып, бес қаруын сайлап отыр ма, әлде македондықтар сақ даласынан не іздер дейсің деп, бейқам жатыр ма?

ЕКІНШІ БӨЛІМ

I

Дүние канша кең болғанмен 330 жылдың қисыны Ескендір мен Ақсүйек Байтақ патшаның жұлдызын қарсы қойды. Ел ішінде шыққан тегі, руының атын қосып Ақсүйек Байтақ патша атанғанды. Ескендір сақ даласына адасып келе жатқан жоқ. Сондықтан оның кемеңгерлері сақ даласының тұлғалары туралы тірнектеп дерек жинап, олардың өмір салтын, мінез-құлқын, осал немесе мықты жағын салмақтап келеді. “Ақсүйек” деген сөз Александрға “Оксиарт” боп жетті. Оның есебінше сақ патшаларының дінгеі сол - Оксиарт.

Ескендір Задракарттан өре түрегеліп, Бактұрға қарай шандата жөнелгенде Ақсүйек Байтақ патша соғыстың суық лебін сезді. Алғашында сабырын алдыра жаздап барып, әрең-әрең сабасына түсті. Талқармау боларлық бір ойды бір ой тірілтіп, Байтақ патша бір шай қайнатым уақытта өз адамдарын жинап, кеңес жүргізерлік ойға тоқтады.

— Қайсың барсың? — деді баппен ғана алдыңғы айванның сәкілендіре жасаған қабылханасында шынтақтап жатып. Есіктен бір бас қылтиды.

— Арымас мыңбасыларымен, басиелер ертең сәскеге дейін түгел осында келетін болсын.

— Құп...

Байтақ патша ертең сәскеде жиылатын кемеңгерлерін дегбірі каша күтті. Жайшылықта ақылшы да, шешен де, көсем де, дос-жаран да баршылық. Ал қазіргідей қысталанда сипаланып, жан-жағынан жоқ дегенде көңілге мият болар жан таба алмай отыр. Ертең келетіндерді де ойша екшеп көрді. Елгезектен өтпей баданадай боп тек Спитамен ғана қалды. Иә, Арымас бар еді-ау! Оның жөні бөлек, Байтақ екеуінің жаны бір. Мүмкін содан да болар Арымасты өзгелер санатына қоспағаны. Ол да Спитамен секілді табанының бүрі бар, шегінбейтін, майыспайтын, өлуге бар, сатуға жоқ морт мінез.

Байтақтың жаңа ғана құлазыған жаны тиянақ тапқандай орныға бастады. Есікті ашқанда әлемнің жарығын өзімен бірге алып келгендей жарқ етіп, кенже қызы Роксана кіріп келгенде жүрегіндегі түйнек тарап кетті. Байтақ үш әйелден төрт ұл, үш қыз

сүйді. Сонымен құдайдың бергеніне шүкір, көрсеткеніне тәуба деп бурыл тартқан шағына да келіп қалыпты. Роксана солардың ең кішісі. Еркіні де, еркесі де осы. Бірақ еркінмін деп еркелеп, еркелігім жүреді деп шолжандаған Роксана жоқ. Тек әкесінің оң тізесінен ешкімге орын берген емес. Қаздыып, қадалып отырып, патшаның бар әңгімесі, бар талқысы, кеңесінің басы-қасынан шықпайды. Кеңес тарқаған соң әлі де ішкі толқыны басылып болмаған әкесіне төтесінен сұрақ қояды. Ондай сұрақ басқа ауыздан шықса Байтақ жоқ дегенде зекіп тастар еді. Роксана бәйкүнә көзбен барлай қарап, жаралы тұсын деп басып, сауал қойғанда әкесі тығырыққа тіреледі. Басында Байтақ Роксананың бұл қылығына аса мән бермеген. Жай шығарып салма жауаппен баласынып алдарқатқан. Ондайда Роксана қайыра сұрақ қойып, әкесін булығына күлуге мәжбүр ететін. Бес найза бейнелі көк байрағының астындағы 960 мың түтінге билігі жүріп тұрған патшаның өктемдігі жүрмейтін жалғыз адамы осы Роксана. Байтақ қызына қарайды да тәңірі оны аяғаннан жалғызсырамасын деп берген шығар деп те ойлайды. Боркемік боп өспесін, әкенің көлеңкесі түсіп, әлжуаз болмасын, әкенің мысы басып жасық болмасын деп төрт ұлмен Байтақ тең адамша сөйлесіп, жасы жетіп, басы піспеген кездерінен-ақ ел ішіндегі небір ересек істерге араластырды. Қазір үшеуі лектің алдына шыққан әккі шәкрат¹. Үшінші әйелден туған Бекасыл әлі бала. Алдыңғы үш ұл еркін өскенмен олар әкесінің патша екенін, оның балаға мойын бұра алмайтын, кейде мүлдем от басын ұмытып, ел ісімен кететінін біліп өсті. Ал Бекасылға жол бос. Ол үшін Байтақ — әке. Әке — кенже ұлдың жекеменшігі тәрізді жасы ұлғайғанда көргеннен бе Байтақтың Роксана мен Бекасылға патшалығы жүрмейді, екеуі де одан еш қынбайды. Роксанадан өзге қыздары Байтақтың өрісін кеңейтуге жарады. Екеуі ғұн ағайындарға ұзатылып, ғұн патшасының әулетімен екі дүркін сүйек жаңғыртты. Роксанамен тетелес қызы үйсінге бұйырды. Бір кілттипаны сол — үйсіндердің үлкен ордасына ұзатылмай, сол орданың ырысы мен билігін өзіне қотарып алуға әрқашан дайын отыратын, Күнбегі патшамен азуы қайта-қайта айқасып қала беретін Дарабектің қолына келін боп түсті. Күнбегі — үйсін-үйсін болғалы бергі күрделі, қатпарлы патша. Оның әр сөзіне үш куә керек. Сөз — Күнбегінің елді де, алыс-жақын ел билеушілерді де ұйытып, мүдірсіз ақиқат, уәж айттырмайтын тұп-тұнық оймен иландырып тастайтын басты құралы. Былай шыға беріп сол Күнбегі дүниенің бәрін өзгеше жасайды. Жасағанда да өзгелер ойланып отырғанда бұл істі бітіріп те тастайды. Күнбегінің қулығына құрық бойламайды. Көп нәрсені білмеген боп, ерен санамаған боп та жылмитып

¹ Шәкрат - көне түркі тілінде әскери қызметті кәсіп еткен, бүгінгі заманғы кадрлық офицерлер тәрізді әлеуметтік топ (каста).

жасай береді. Байтақ пен ғұн патшасы Қату Күнбегіге ту сыртын қаратып, сыздады да қалды. Енді жағдай өзгеше. Төрт жылға жеткізбей ахемендер сан ғасыр билеп, тек дәуірлеп, тек ықтырып, керегін тартып алып, көздеген жерін басып алып, табаны жеткен жерді тырп еткізбей ұстап келген Парсы патшалығын толғамай жүтқан Ескендір Зұлқарнайн келе жатыр. Оның ендігі бағыты анық, мақсаты белгілі. Мұндай қара қатер төнгенде патшалар өкпелі балаша бұртиып жүре алмайды. Тек өткенде Спитамен әкесін еске алған жиын-тойында Күнбегі Байтаққа келіп арнайы сәлем берді. Содан соң тағы да тыныштық орнады. Сондықтан үйсіннің арғы бетінде отырған, тиграхауд сақтарымен дереу білдіргі алмасу керек. Сақтың үш атасымен жасалуға тиіс пәтуаны солардан бастаған жөн. Ертең сәскедегі кеңестен соң тиграхауд сақтарына Байтақтың етектей білдіргісін алып, елшілері жолға шығады. Жейхұн мен Жайындарияның¹ арасындағы парадарайя сақтарынан шабармандар күнде келіп-кетіп жатыр. Олар қолтырауынның аузынан шоршыған шабақша, Байтақ патшаға жаутандап қалды. Ес жиғызып, дегбірін алғызбай ұстаса олар да аз күш емес. Тек жер еміп, су жағалап, балық аулап, күйкі тірліктен бел жазбаған, ал жері адам қызығарлық болмаған соң жауығу, соғысудан аман келген парадарайя сақтарының ендігі сенері — Байтақ патша. Ертең сәскеде олардың да сардары кеңеске қатысады. Уақыт тар. Жау аса қатерлі...

Байтақтың басына түскен бұл сын оңай болмай тұр. Жүгі күн санап ауырлап бара жатқан Байтақ азынаған жел өтіндегі жапырақтай қалтыраса өзгелері не күй кешпек? Сондықтан бәрін есептеп, байыз тапқан сынай танытады-ақ, бірақ іші — алай-дүлей. Сол сәттердің бірінде келген Роксана әкесінің жүзіне анықтап қарап алды. Сонан соң төтесінен бір тың сөз бастады.

— Әке! Тиграхауд мықты, бірақ алыс. Ескендір оларға жеткенше әлі көп уақыт бар. Олар соны ойлап, тез арада көмекке келе қояр ма екен? Ал үйсіндер жақын әрі әскері дайын, қатер Күнбегі екеуіңізге ортақ. Ол өткен қақтығыста жерінен шегінгендіктен намысқа тырысып, адам жібермей-отыр. Адам бізден баруға тиіс. Бұл еш заманда болмаған ұлы соғыс. Менің есебім бойынша Ескендір Зұлқарнайн бір айда Соғды мен Бактрияға жетеді. Алғашқы соғыс сонда болады. Не парсыны, не қаңлыны, не үйсінді мойындамай әрі-сәрі өмір кешкен, күнделікті сауданың судыраған ділдәсінен көз ала алмаған қырық құрау саудагерлердің ойына соғыс кіріп-шықпайтын секілді. Соғысарлық тұрақты жасағы да, басын біріктіретін не патшасы, не абызы жоқ Соғды мен Бактрияның үстінен Ескендір желіп өтеді. Одан соң бізбен соғысады. Жалғыз өзіңіз, әке, төтеп бере алмайсыз. Үйсінмен тез татуласу керек. Күнбегі патша кішілігін

¹ Жайындария - Амудария. Жайын көп болғандықтан ел солай атаған.

танымты, өз аяғымен сіздің орданызға келіп сәлемін берді, енді тағаты таусыла тосып отыр, әке. Кідірменіз.

– Ақылынан айналдым, қызым... Ұл боп неге тумады екенсің?!

– Ұл боп тусам төртінші бір лектің алдына шығар ем. Бар болғаны. Қыз боп туған соң Қаңлының патшасына ақыл айтып тұрмын.

Әкесі мен қызы сыздаған тымырсықтың астан-кестенін шығара күлісіп алды.

– Айтқаның — айдай. Ертең Күнбегіге де, тиграхауд патшасына да, Кату патшаға да білдіргі кетеді. Тездетіп бас қосу керек, қызым. Қай жерде кездесетінімізді Күнбегі өзі айтсын деп биліктің тізгінін ұсынған болдым. Күнбегі - зәлім. Бірақ... терең. Жене де біледі, жеңіле де біледі. Біздің жерден шегінгенмен тиграхаудтарды қорғасындай балқытып, сәл оқшау шыққан ру, тайпаларды басынан сипап өзіне қосып алып жатыр. Жер - кейде олай ауады, кейде былай ауады. Елге ел қосу — басы бүтін келген олжа. Ертең сол жаңа ел қыз алып, қыз берісіп, қонысы аралас, малы қоралас боп кеткен соң өзінен өзі шырмауыңа шатысады. Бір-біріне сінісіп кетеді. Яғни ел ұлғайды деген сөз. Сөйте-сөйте тиграхауд сақтары астындағы тоқымды білдірмей суырған қай елті екенін сезбей де қалуы. Күнбегі бізден едәуір жас. Көрер күнін, татар дәмін тәңірім тартып алмаса ол көзі тірісінде-ақ үйсіннің текеметін тиграхаудтың төріне апарып төсетеді.

– Әке... Шыныңызды айтыңызшы, Дала-патшаларының ішіндегі ең мықтысы кім?

– Күнбегі, қызым.

– Сіз ше?

– Бұрын мен едім. Дүние кезек. Менің заманым өтіп барады. Мен бүгін-ақ осы жүкті қаңлының бір ұлына аударар салар ем. Бірақ қазіргі тұтастықты шытынатып ала ма деп қорқам. Жалғыз қаңлы емес тиграхауд, хаом, ғұн ағайындарда да патшалықтың алды адуын болғанымен соңында салбөксе, күйкі ой, өз өрісінен арғыны көрмейтін шақша бастар қаланып тұр. Үйсіннің жағдайы бөлек. Олардың бүгіні мен ертеңі жарқын...

– Сол үшін Күнбегіні жек көруге бола ма, әке?

– Мен Күнбегіні жек көрмеймін — қызығамын. Дәл сондай аймандай менің төңірегімнен қылаң берсе, мен ертең-ақ оны патшалыққа демеп жіберер едім. Такқа отырғанның бәрі патша емес, қызым. Пендеше ойлап, патша боп ел сорына қалу тәңір алдында күнә. Күнбегінің есіл-дерті ел. Қайтсем үйсінді үйдей пәледен арашалап қаламын, қайткенде ешкімнің ыза-наласын қоздырмай, майдан қыл суырғандай етіп елге ел, жерге жер қосам, қайтсем де үйсінді қазіргі қырық патшалықтың ең сүбелісі етем, сөйтіп, алақөзденбей-ақ өзгелерді аузыма қаратам деп сырттай жайбаракат, іштей жанығып күн кешеді. Тәңірім ара-тұра жерге үлкен өзгерістер, аласапыран жасауға ақылды тентектерін де, сабырлы

терендерін де жіберіп отырады. Күнбегі бізден хабар жетсін деп міз баклай жатыр. Бірақ оған бәрі де аян. Қай күні кімнен елші келерін де, Күнбегісіз енді күн жоқ екенін де анық біледі, қызым.

— Патшаға ақыл айтқан адам патша бола алмай ма, әке... Күндердің күнінде?

— Қызым! Патша болу жай қызық емес. Әркім өзі үшін, тәңір бәрі үшін. Патша да солай. Тәңір жалғыз — патша да жалғыз. Оның бал жұтқан күнінен, у жұтқан күні көп. Патша мына қарақұрымнан бірер демі артық, мысы басым жұмыр басты. Ел ішінде, кейбір жағдайларда, патшамен итжығыс түсетін алпауыттар болады. Патша атаулының сол қолы сондайлардың жағасында болады да, өзге істі жалғыз қолымен жасауға мәжбүр.

— Жаңа ғана патша болуға лайық ешкім жоқ деп едіңіз, әке?..

— Жоқ екені рас. Жаңа мен айтқан ел ішіндегі алпауыттар бір мәрте қауып алуға, аңдып жатып тірсектен шалуға жарар. Ел басындағы адаммен тіресуге олар үнемі даяр жүреді. Оларды былай қойғанда, қой аузынан шөп алмас момынның алты амалы ішінде. Патша азуын айға балаған мықтылардың қай кезде, қай қапталынан аларын үнемі болжай алмайды. Сондықтан, кейде есеңде кетеді, есің де кетеді. Анаусымен де, мынауымен де арпылдасып жатсаң одан төмендегілері де шәуілдеп жақындай түседі. Патша болғандықтан кейде-кейде басыңнан сөз асырып, содырдың ісіне көзжұмбай жасайсың, қызым. Патшаның бойынан бәрі табылып, сол тұрысында артық-ауыс нәрселер сіңіп те кетуі тиіс. Өйтпесе ол патша емес, патшаның тағын қорушы ғана.

— Осы сөзіңізбен-ақ, әке, сіз Күнбегінің өзін көп айыптан аршып алдыңыз. Күнбегінің қайда отырғанын білсеңіз ертеңгі кеңестен соң неге аттанбасқа? Ел ішіндегі тентектерге де кейде жеңсік беретін қаңлы патшасы терезесі тең патшаға ел тағдырын айта барса несі айып? Оның үстіне тізе батырған, сойыл көтерген үйсін емес, қаңлы мен ғұн.

— Күнбегінің адына бар дегенің ғой, қызым?

— Ілестірсеңіз бірге барайын, Күнбегінің қаңлы жақтан ат ізін салып біреу келе ме деп отырғанына, еш сыздамай, торсандамай құшақ жаярына күмәнім жоқ, әке. Білдіргі арадан қыл өтпеген елге жүрер. Ал екі жылғы тонды жібіте алмайды. Тоң жібігенше Ескендір Зұлқарнайн қаңлының да, үйсіннің де тоз-тозын шығарады. Есесі кетпеген елге ел үшін патша бармай кім барады, әке?

— Солай екен-ау, балам... Рас, жөңкіліп жау келе жатқанда екі қырдың астында екі патша ішімдегіні тап деп жатып алғанымыз ақылға сыймас. Ендеше, Роксана, жолбасшылыққа жеті шәкрат ал, қасыңа құрбыларыңды ілестіріп таңертең Шиғуға аттан. Бар да: “Ертең әкем осында болады,”—де. Сонда менің алдым, сірә күреулі болады. Байтақтың қызы еркелеп келсе әкесі елшілеп келетінін Күнбегі бірден аңғарады.

Күнбегі мінген былкылдақ күйме піл сүйегімен, білем-білем алтын-күміспен әрлеген тұстары күнге шағылып, тал түсте патша сарайының алдына тоқтады. Шауыштары аттан түскенше қызметшілер дедектеп келіп, Күнбегіні күймеден түсіріп жатты. Бір аяғы серейіп таңылған ба, жүрісінде ауырсыну бар. Еңгезердей екі жігіт екі қолтықтан көтерген бойда ақ сарайға ала жөнелді. Көзді ашып-жұмғанша сарай алдындағы қарбалас жым-жылас болды. Үш күн әскердің машығында болып, дәл қазір соғысқа кіруге әзір отыз бес мың қолдың шамасын өз көзімен көріп қайтты. Күнқақты өнінде шалдыққандық табы да бар.

— Жол ауыр соқпады ма, бәсием? — Күнбегінің мұндайда бірінші көретін адамы да, өзінің бабын табатыны да бәйбішесі Ефрасиса. Күнбегі бәйбішесінің сұрағын жауапсыз қалдырып, керегін бір-ақ айтты.

— Тұнба¹ дайын ба?

— Дайын. Әй! Кербездер! — Күнбегінің кіші әйелдері жетіп-жетіп келді. — Күнбегі патша сендерге түнде ғана керек пе? Қайда жүрсіндер? — Тоқалдар бір-біріне қарасып жымың-жымың. Күнбегі бәйбішесіне қарай ұмсына берді. Қалған төртеуі қамалқалап патшаны тұнбаға әкелді де шешіндіре бастады. Тұнбаның суы қанжылым екен. Тұнбаның орта тұсында су деңгейінен үш қарыс төмен құшақ жетпес отырғыш тұғыр ағаш бар еді. Патша рахаттана соған жайғасты, екі тоқалы екі жақтан жуындыруға кірісті.

— Әй! Жың сұлуы! Жаңалықты айта жүр!

Өңі от жалыны шарпыған ақ жібектей қытай төркінді тоқалдың қимылы қағылез, патшаны айнала ұшқан қарлығаштай қалықтайды.

— Иә, иә, бәсием... Үлкен ана айтпақшы, Байтақ патшаның қызы қонаға келіп жететін көрінеді. Жеті шәкраты, қырық қызымен келе жатыр.

— Роксана... — Күнбегінің даусы тарғылдана шықты. Патша орнынан тұрып кете жаздады. Ондайды қалт жібермейтін бәйбішесі:

— Бәсием, қопалақтап қалдың ғой! Анау сынық аяққа қарамай жорғалап кетпесең етті!

— Болды! Сенің аңдығанын... Әңгіменің төркінін айтпаймысың?! Ізінше әкесі келеді десеңші. Бар! Байтақты қабыл алар қамыңа кіріс.

— Барсам барайын. Байтақ келеді деген ойымда болды дейсің бе? Бәсе, қызы әкесіне жол ашып келе жатқан болды ғой! Дұрыс-ақ. Байтаққа осыдан соң не дерсің. Келісінің сыңайын көрмеймісің. Тапқыш. Айтары жоқ, тапқыш. Мейлі, жауыққаннан не таптыңдар? Одан да араларың сауықса ел тыныш, ер аман.

¹ Тұнба - белуардан келер, отырғанда адамның иығын ғана көміп тұрар үй ішілік тоспа.

Байтақтан хабар жетті де Күнбегіден маза кетті. Сардарға пәрмен алып үш шәкрат құстай ұшты. Кеш батқанша кеменгерлерін келтіріп, алдағы әңгіменің ұзын-ырғасын байыптады. Күнбегі Байтақты күтпеген боп көрінбек. Бірақ бар дайындығы сақадай сай. Сай етті де көлденен көзге түспестей бәрін перделеп, өзі бейқам жатқан адамның сынайын танытпаққа оңтайланды.

Күн қызарып батқан шақта патша дуалы дабыраға толды. Осыдан аз күн бұрын қамалап аң қуған патша атынын аяғы суырдың ініне кіріп, ат-матымен омақасқан. Сонда аттың аяғы морт сынған. Күнбегінің аяғы тобықтан тайған, иығы ұясынан шығып, екі-үш қабырғасы шытынаса керек. Өлмеді, бірақ бейнеті осал болмады. Қазір бәйбішесі айтқандай-ақ жорғалап кетер еді, бірақ ел-жұртқа тілеуін тілеткізе тұрайын деп, сәлпәл ауырсынған күйін сілкіп тастағаны жеңілтектік болғалы тұр. Мүмкін бұл кейпеті Байтақпен сөйлесуге де жәрдем етер. “Апырым-ай, мен естімедім. Үйсін-қанлы арасындағы наз шәйі орамал кепкенше ғана емес пе?”—деп Байтақ көңіл сұрамағаны үшін ақтала сөйлемей ме? Һм... Қиюластыра білсең қисын көп қой. Күнбегі, қабағың қоңыр-салқын жата бер. Байтақ өзі келе жатыр. Жай келе жатқан жоқ, қанша дегенмен ат ізін өзі салған соң өкпесі қысылып келе жатыр. Алғашқы сәлем-сауқаттан соң салмақ Күнбегіге ауады. Сонда ісінен жаңылып, сөзі іртік-іртік шықпаса болғаны. Басқа-басқа, Байтақтың жөні бөлек. Күнбегі жиырма бірінде таққа отырғанда патша болудың көп үлгісін Байтақтан алып, Күнбегіше көмкерген. Кейін келе көп істі өз жанынан суырып салар халге жетті. Байтақ бәрібір, оңайлықпен алдырмайтын бүтін тұлға. Мысты патша. Күнбегі іштей тәңірінің кәріне ілініп қалмас үшін үш мәрте сыйынып барып, өзінің Байтақтан бір демі артық екеніне шүкіршілік етеді. Байтақ не істесе де екі шоқып, бір қарап, көбіне әліптің артын бағуға бейім. Күнбегі де сәк, бірақ оның шешімі мен әрекетінің арасында салбөкселік жоқ. Сондықтан Күнбегінің ойы мен ісіне ілесе алмай тиграхауд сақтары оның айтқанына тек бас шұңғумен келеді. Хаом сақтары да Күнбегімен алыс-беріс, барыс-келісті үзбеуге тырысады. Егер сақтың екі үлкен патшалығы Байтақпен Ескендірге қарсы одақ құрғысы келсе де тек Күнбегі мақұлдаған соң ғана пәтуаласады. Байтақ, соны жазбай танып, пәтуаны тездету үшін төтеледе тартқан ғой деп ойлады Күнбегі.

Түнбадан соң кенезесі кеуіп, амалбид¹ шырынымен шөл басып, бойы балқып ұйқы иектеді. Өңі мен түсінің арасында шеріктің машығы. Қым-қуыт кимыл. Ерсілі-қарсылы жосылған атты әскер. Айқай-аттан, қылыш шыңылы, жылқы кісінесі, ат тұяғынын дүрсілі. Үш күн басы ажалға байлаулы отыз бес мың санлақтың патшаның көңілінен шығуға тырысқан соғыс өнері.

¹амалбид - апельсиннің бір түрі.

Күнбегі әскеріне, оларды шиыршық атқан ұрымтал қол етіп ұстап тұрған шәкраттарына риза. Бірақ Күнбегі солардың ертен бір қанаты кемиді дегенді ойласа денесі түршігеді, әр сарбазына ойша амандық тілейді. Байтақ осы әскерді іске қос, Ескендірді бірлесіп тоқтатайық деп келе жатыр. Күнбегі үйсін баласынан шығынның аз болуы үшін барын салады. Рас, Ескендір қанлыны жапырып өтсе үйсіннің шығыны қисапсыз болмақ. Соғыс сол Соғды, Бактұр, қанлы жерінде қалуға тиіс. Ондайда тартыншақтық та қатер. Дегенмен, соғысқан осы екен деп лап беріп, бір күнде жоқ болуға жібермеу керек. Байтақтың ойын тындап алып, бір түн ойланарлық мұрсатана алған жөн. Байтақтың Ескендір туралы не білері белгісіз. Ал Күнбегі оның соғыс тәсілін, сұрапыл, бетқаратпас тегеурінін жансыздар арқылы, кеменгер шәкраттармен кеңескен сайын ұға түсті. Енді Күнбегінің өзі ғана білетін, тек сақ ағайындар түгел бас қосқанда ғана айтар амалы да даяр. Сол амалмен-ақ Күнбегі тағы да бәрін өз дегеніне иеді. Иген соң өзін және мойындатады. Әзірше Байтақпен одақ құруға әзір екенін айтып, оның көзінше тиграхауд пен хаом сақтарына, исседон, аримаспыларға осында дереу шақыру жібереді. Байтақ парадарайя сақтары мен жұбы жазылмайтын досы – массагет патшасы Спитаменін ертіп келер. Сарматтар да Байтақтың бағында. Бірақ Байтаққа ілескен үшеу Күнбегінің аузын баққандарға қарағанда селкеу. Егер өз сөзінен аспайтын үшеудің күші Ескендірді тоқтатуға жетсе Байтақ Күнбегіні қайтсін!

Күнбегі манаурап жатып-ақ осы ойларды жіпке тізді. Енді өзінің орны Ескендірге деген ұлы қарсылықтың дінгегі екеніне күмәні қалмады. Несі бар? Өзге сақтар момын үйсін, сары үйсін, малсақ, малы өрген жерді үндемей ала беретін, қусаң кете салатын үйсін деп кекеткенмен қап-қара үрей қамағанда сүрініп, қабынып өздері келе жатыр емес пе?

Патша ұйқыда жатқан болар деп бәйбішесі мысық жүріспен жанына таянғанда бір-ақ көрді.

— Ояумысың, бәсием? Роксана сәлем берем деп тұр. Қайда келсін?

— Осында... Сулы орамал берші. Ұйқы басқанын қарашы... Күнбегі қырықтан асқан қыртысты күйін көрсеткісі келмей, тегі сақ, жауынгер ұрпағын аңдатар аны-мұны жинақы киімдерін киіп, сыптай боп алды.

— Келсін, — деді бәйбішесіне өзі қан үстіне тіктеле орнығып.

Көктем мен жаздың арасына төселіп, даланы не бір түрге бөлер гүлдерге ұқсап Роксана құрбыларын ілестіріп, кіріп келді. Күнбегінің жүрегі дүрсілдеп қоя берсін. Байтақтың қызы бұл көрмеген екі жылда көк шыбықтай солқылдап, толысар тұстары жұмырланып, ажары адам қиялынан асып түсіпті. Байтақ бұрын да жанынан тастамайтын ерке қыздың жүрісі бұлаң. Иә, несі бар.

Патшайым. Жалғыз Байтақтың емес, байтақ елдің сүйкімдісі.

— Даланың данышпаны, ел иесіне сәлем бере келдік. Жарақатты болғаныңызды әкем кештеу естіді. Кеш те болса барып қайтам деп жолға шықты. Үлкендердің жүрісі баяу. Біз еркін жүрейік, ертерек жетейік деп бөлек кеттік! — Роксана сынғыр етіп күліп алды. Көздерімен Күнбегінің бет әлпетінен, отырған отырысынан оны кітапша оқып тұрғандай. Күнбегі үкінің қауырсынындай қырық қыз алдына сау ете қалғанда жел жыққан теректің түбіртегіңдей жадау отыруды жөн көрмеді де, ауру аяғын да елеместен лып етіп орнынан тұрды. Роксананың алдынан шығып, канға көтерілуіне қолының ұшынан демеп, патша қызының ғана аппақ маңдайынан сүйді. Өзгелеріне өрлендер деген ишара білдіріп, Роксананы сол тізесінің тұсына отырғызды.

— Ағамыз аман-сау ма, Роксана? Ауру-сырқаудан алаңы жоқ па?

— Рахмет. Ағаңыз сау-саламат. Алаңы көп-ақ. Бірақ әзірше ауру-сырқаудан емес. Тәңір жазса ертең жүздесіп, хошал боларсыздар.

— Айтқаның келсін, Роксана. Мына бір болмашы жарақаттар жазылса өзім барып қайтсам деп жүр едім. Созылыңқырап кеткенін көрмеймісін. Енді ағамыздың алдынан шығуға жарасақ болғаны.

Роксананың көңілі орнына түсті. Ішімдегіні тап деп екеуі екі жерде қара сана, ойжады болғаннан не пайда? Жақсының алды кең болмай ма? Ойлағаным орындалды, әкемнің алды күреулі, сөзі сабақтаулы.

— Мен құрбымның орнын сипап қалдым... — Роксана өзімен жасты Күнбегінің қызының ұзатылып кеткенін осылай сынықтықпен айта салды.

— Иә, құрбына хаом ағайындардың дәм-тұзы бұйырып тұр екен. Хаом патшасының сүйек жаңғырту ниетін жерге тастауға бола ма?

— Хаом патшасы өте үлкен кісі емес пе? — Роксана Күнбегіге құрбымды мүлгіген картқа неге бердің деген наз білдірді.

— Әңгіме алыста жатыр, қарлығашым. Сақ дүниесінің мақтанышы, мәңгілік ұстазы Анахарсис патшадан соң сақ әлемі сөгілген сендей бөлек-бөлек аға бастады. Сақ балаларының арасы ашылып бара жатыр. Бірінің жайын бірі білуден де қалып барады. Хаом — үлкен бір ел. Тірілердің арасын тек тірі адам ғана дәнекерлейтінін құрбына айтып едік — түсінді. Менің өрісім тиграхауд, хаом, жың, исседон. Бірақ құрығым қысқа - тәңірім бір ұлдан артық қимады. Ол болса тиграхаудтарға күйеу. Ал осыдан біраз жыл бұрын бес әйелдің бірі ұл туса, ертең басым Байтақ патшаның алдында иіліп тұрар еді.

— Ол ұлға кімді айттырар едіңіз?

— Сені, Роксана. Сені... Ұл болмаған соң айтқан сандырағым ғой. Байтақ патшамен сүйек жаңғырту кез келген патшаның тұғырын биіктетіп, бағын асырар еді. Бұл бір арман, Роксана.

Ол жай ғана әке атымен өтпекші қыз емес, ерге ес, дұшпанға сес болар Роксана. Ол патшаның ғана теңі...

— Тым асырып айтқан жоқсыз ба? Әкем патша болғанмен ішін ағартып сөйлесер адам керек қой. Мен сол адамы, әкемнің уақытша серігі, ермегі болармын.

— Рас айтасың, Роксана. Дегенмен құрбың ұзатылып кеткен соң дүние кеуек, бос әлем боп құлазып-ақ қалдым. Өзің ойлашы, хаом патшасының үлкен ұлының өзі менен бес жас үлкен... Енді қайтесің. Қисын солай болды.

— Әрине, сіз замандас патшаларыңызға қарағанда қып-қызыл жігітсіз. Өз еліңіз тұрмақ өзге сақ елдері де дүниеден тиянақ кетіп бара жатса бәрінің басын құрар жас та, көреген патша бар деп сізге үміт артады. Сондықтан аңшылықтың қызығына батып, желдей жүйткігенде де мына алтын бас бір өзім емес күллі сақ даласы бағып отырған бас деп ойлағаныңыз артық болмас. — Роксана қоңыраудай сыңғырлап күліп алды. — Менің жаман әдетім — осылай патшаларға ақыл айтатыным.

— Бақытты бол, қарлығашым. Қайда жүрсен де қадіріңе жетер жерде жүр. Байтақ патшаға өмірімде бірінші рет қызғаныш білдіріп отырмын. Әттен, осындай ақылман адам менің жанымда болса деп.

— Бір патшаға ақыл айтамын анда-санда. Екі патшаға ақылым жете қоймас, данышпаным.

Есіктен бәйбіше көрінді. Күнбегінің терісі ғана кең емес, жүрегі де төмен етекке жасыл жайлау екенін білетін сарықарын қатын күйеуіне жаңа бір шабыт көзі табылғанын жазбай таныды. Мейлі бес қатын сыйған сарайға алтыншы неге сыймасын. Байтақпен дүрдараздығы қара тікендей сыздатып еді. Байтақтай батпан аяқ, дос та бола білетін, жауықсаң жасқантып ұстайтын, жер қозғалса қозғалмас темір тегеурінді патшамен сүйек жанғыртса өзге туыстықтары солғын тартып, үйсін-қанлы күллі даланы ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстарын Күнбегі біледі-ақ. Оның үстіне мынадай қызға көзі түспеген еркек еркек пе? Дұрыс-ақ, Күнбегі патша. Көптен сүлесок жүр елін, ішіне жай оты түскендей алабұртып кетіпсің. Жарқырап отырғаның қандай жарасымды. Тірілші. Тірілтетін адамың табылды-ау, сірә...

— Басием, меймандарды сый табак күтулі. Қалайсыз? Дәмдес бола аласыз ба?

— Әлбетте! Әлбетте! Меймандарыңды жайластыр. Мен қазір келем...

Келесі таң шапағы Күнбегіге ерекше көрінді. Мын жыл түнеріп тұрып алған сұрғылт аспан шайдай ашылып, көк аспан биіктеп кеткендей. Кәрі иттің тісіндей қикы-жикы көкжиектің артында Күн өргеніп жатыр. Өне-міне ол көк зеңгірге ілігіп, бірте-бірте жалқынын басады. Тансәріде сарайдың екінші

кабатындағы айванға шығып, осылай келер күннен тыныштық, татулық тосып, үмітін кеудеде тұтанған ұлы ынтызарлыққа жалғап тұрмағалы көп болыпты. Кеше ғана Күнбегі өзін жүз жасаған, ендігі ғұмыры ел іші, ел сыртындағы бақа есеппен ғана өтетін қарт сезініп еді. Роксана келді де көңілдің көк дөненін ерттеп берді. Не деп еді... Роксана “сіз қып-қызыл жігітсіз”, демеді ме? Мен сені егде тартты деп есептемеймін дегені ғой? Мен де жетесіз адамға жетерлік етіп айтпадым ба... Ішіндегіні біліп тұрған сұңғыла қыз сол сөздердің байыбына бармады деймісін. Яғни, ендігі әңгіме Байтақ патшаның өзімен болады. Байтақпен қайта табысса өзінің де өкпесі қысылмай бұрынғы еркін өмірін қайтарып алады. Ал табыса салып қайта суысу Байтаққа да оңай соқпайды. Оны Байтақ таразылайды. Ақылды қыз әкесін базардан қайтқан шағында қыспаққа салмайды. Күнбегідей арқалы патша күнде табыла бермейді. Екеуінің ойы бір жерден шығары көміл. Тек мың жылда бір көтерілер сұрапыл дауылдай боп Ескендір Зұлқарнайн келе жатыр. Соны бір жайлы етсе одан кейінгі өмір мидай жазық, сен ал да, мен ал заман орнатуға болады. Әрине, Ескендір қатері алдында сақ балалары арасындағы алауыздық пен керауыздық бір кеште түгесілер болмашы дүние, патшалар пендешілігі. Ескендір жер жаһанамды жалмап келе жатыр. Алмаған қамалы жоқ. Бірақ тұяқты тұяқ жібермес. Оқыған-тоқығаны көп, есепке жүйрік, арыстан жүрек жауынгер дейді. Қанша мықты болғанмен, қанша самдағай атанғанмен даланың амалына малтықтыру керек. Оны жөнудің немесе бетін басқа жаққа бұруға мәжбүр етудің амалын Күнбегі қазір-ақ біліп тұр. Басқа патшалардың құдіреті осы неғайбіл кезеңде ел ішін қожыратпай ұстап тұруға, ел ішіндегі жуандарға айтқанын серттей орындата алса қара тасқын басқа арнаға аунайды. Қазір Байтақтың алдынан шығу керек. Байтақтың басын бері бұрғаны, жасы үлкен демей жолға шыққаны жетіп жатыр. Бұдан әрі кергу Күнбегіге жараспайды.

III

Үйсіннің бас кенті Шиғуда қайта табысқан сақ-қанлы, сақ-үйсін патшалары Байтақ пен Күнбегі тізе қосып, өзге сақ патшаларына қозғау салды. Бас-аяғы он күнде Байтақтың ұсынысы бойынша Жейхұнға сұғына жаратылған, сусап кеп құлаған кодастай шоктығы биік, айналасы да тік қабақ үстірт бартын. Сол үстірттің үстінде Таскала тұр. Оны жалпақ әлем Соғды жартасы деп біледі. Таскала Байтақтың өзі бастап, өзі аяқтаған құпиясы мол бекініс. Байтақ пен оның бас сардары Арымастың есебінше Ескендір сақ даласына өту үшін осы тұсқа күш салады. Таскаланың сырты бір орам қорған болса, оның ішінде одан да берік патша бекінісінің қорғаны және бар. Алды дәрияға

молынан малынып тұр, ал екі қапталын дәриядан жайылған су шайып жатыр. Бұл тұста не көп – кісіні қалпақша ұрып, суға түсіріп, толғамай жұтып салатын жайын көп. Арғы жағалау мен бергі жағалаудағы қамыс-құрақ іші қарақұрым қолтырауын. Ол аз болса сусиыр, керік, суын қаптап жүр. Тасқаланың мықты бекініс екенін естісе Ескендір қатердің бұл ошағын талқандап қана алаңсыз алға басамын деп шүйіледі. Бекініс оны әбжыланша арбап өзіне тартады. Атақты Тир мен Бәбилден әулие емес деп лап қояры анық. Қанлы мен Үйсін патшалары Байтақ пен Күнбегі, ғұн патшасы Қату, тиграхауд патшасы Эллақ, массагеттерден – Спитамен, хаомаваргадан Арнай патша, парадарайядан – ұзын мойын, тұман сөз Мекелхамар, аландардан – Бекараб, Соғдыдан нәмі қанлы, соңғы бес-алты жылда Байтақтың сыналауымен парсы сатрабы атанған Емназар, Бактұрдан Денгизик абыз келді. Исседондар мен одан әрі жатқан сақтар өкіл жіберумен шектелді.

Байтақ сақ патшаларын қабылдаушы ретінде өзінің бекінісін, соғыс айла-тәсілін, қару-жарақ жасап, жебе жонып жатқан қауырт дайындығын, ішкі қорғанның ортасындағы күйген кірпіштен салдырған көгілдір күмбезді салтанатты сарайын көрсетті. Сарай бәріне ой салды. Жыңнан, Босыдан, Румнан¹ алдырған, ел ішінен табылған сәулетшілермен бірге қос қанаты бар дөңгелек сарай салдырған. Сарайға кірген бетте тек² ағаштан жасалған, сақтаулары саф алтынмен апталған, піл сүйегімен өрнектелген салтанатты баспалдақ екінші қабатқа бастайды. Екінші қабатта үш жүз адам там жағалай отырысатын қауыз³ бар еді. Талқы сонда өтті. Патшалар талқы қауызынан бір қабат тек қана өздеріне арналған жеке-жеке баспалдақтармен көтеріліп, ілесе келген аламандарымен өзімен өзі жайғасты. Осылай қос қанатты, көгілдір күмбезді дөңгелек сарай Байтақтың беделін бірден асырып тастады. Бұл күндері түйе де, қулық та, торпақ та, бұзау да сойылды. Ұсақ малда қисап жоқ. Жер-жаһанамның дәмі түгел осыннан табылады. Су сүзген парадарайлықтар әкелген балық дәмі де сар даладан келгендерге таңсық ас ретінде келіп жатты. Талқының бірінші күні түгесіле Байтақ дөңгелек сарайдың талқы қауызынан сыртқа шығатын кең айванда тыныстап, сусындап отырған патшаларға сарай іргесіндегі ойын-сауық, атойнақ алаңындағы соғыс машығының шет-пұшпағын көрсетті. Үдеші⁴ қиқу салғанда бір жақтан найзагерлер, екінші жақтан тіллә қалқанды⁵, наркескені жалт-жұлт баһадүрлер қарсы ұмтылды. Сарт та сұрт бетпе-беттен соң, найзаға ілініп аттан құлағандар, қылышқа түсіп ат бауырында салақтағандар ілезде жоқ болды.

¹Румнан - Рим.

²Тек - қатты, өте берік ағаш түрі. ³Қауыз (қуыс) - зал ұғымын береді

⁴ Үдеші-керней тәрізді дыбыстық белгі беретін аспапта ойнаушы.

⁵ Тіллә қалқан - болаттан берік қалқан.

Одан соң бір¹ ұстаушылар темір құрсаулы ауыр атты әскерге қарсы ұмтылды. Бар болғаны бір құлаш сойыл тәрізді ағашпен қаруланған білшілер аса қарулы сарбаздардан іріктеліпті. Білді ойната бұлғап келіп болат құрсаулы атты жосыққа жете білшілер бір-бір салып өтеді екен. Қисынға қарай біреулер аттын басынан ұрса, екіншілер қарсыласын иықтан, бастан ала жапырып өте шығады. Білшілер дін-аман. Болат құрсаулы, ауыр атты әскер қирайсоқ боп шашылып қалды. Бұл Байтақ пен оның бас сардары Арымас екеуі әбден шегіне жеткізген тосын қаруы, соғыс өнері-тін. Білшілер сақ тайпаларына тосын жаңалық болды... Талкының екінші күнін парадарайя патшасы Мекелхамар ұзақ та, бұлыңғыр сөзбен аяқтады. Мекелхамар не айтты? Мауреннахрды² тырмалап дән егіп, су сүзіп, балық аулаушы сақтардың бас иесі өзінен бұрын сөйлеген патшалардың сөзіне соқтығады да артынша ақтайды, күн қуалап тар жылауында өскен қарағаштай ыздиып тұмандатқан үстіне тұмандата сөйлейді. Тақымын қысып, жүйкесі талып отырғандар осының сөзінен бір түйір өзінікі дерлік дән ұстай алмады. Мекелхамар Ескендір қатерін, бәрінен асырып, тіпті, қап-қара үреймен, күңіrentіп жеткізді. Байтаққа жаққаны тек сол тұсы. Қалғаны сипай камшылаған, түйіні жоқ, сілтері жоқ дүмбілез. Мұндайда не жарқ еткізіп ортаға өткір әзіл тастар, не шамырқанып, турасын айтуға шақырар Спитамен Байтақтың қасабалылығынан іркілгендей қозғалақтап-қозғалақтап барып әрең шыдады. Мекелхамардан бұрынғылар: жау ортақ, сақ балалары мұнда тізе қоспай қашан мәмлеге келеді, дегеннен артпады. Кім қанша қол шығарады, тізгін кімде болады, мерзімі қашан дегенді ешкім дәлдеп айтпады. Талқы жүгі осылай үшінші күнге іркіліп қала берген. Мүмкін... кімнің аузы қай жақтан шығар екен, бүгінгі әңгімеге кім қаншалықты даяр, қатерді кім шынымен төнген тажал деп ұғады, кім әлі де алыс, әлі де беймағлұм қауесет деп біледі деп әліптін артын баққан сүйекті үш патша Байтақ, Күнбегі, Спитаменге иек сүйегеннен де басқалары ниеттен арыға бармаған шығар? Міне, талкының жарылар кезі келді. Шаңырақ иесі ретінде сөзді сабақтап отырған Байтақ камшыны Күнбегінің алдына тастады — сөйле дегені. Күнбегі айналсоқтап, пәлсапа қуып әуре болмады.

— Қадірменді бәсиелер... Мың жыл тұрған Босыны Ескендір Зұлқарнайн төрт жыла жеткізбей жаулап алды. Босыға табаны тигенде қырық бес мың әскері бар жас бөрі Дарийдің жүз елу мыңын екі мәрте жеңді. Ахемендер қай заманда оңай жау болып еді? Бұл — бір. Екіншіден, Ескендірдің қолы қазір жүз мыңның үстінде. Ол дегенің жолында тұрғанды жапырып өтер қара

¹Біл - май сіңгендіктен ауыр, ұстайтын жерінен ұшына дейін жуандата жасалған жұмыр сойыл. Ұзындығы бір құлаш.

²Мауреннахр - Амудария мен Сырдарияның аралығы.

тасқын деген сөз. Өзі жүз мың әскер болса, алдында Ескендір тұрса ертеңгі өмір не болары неғайбіл. Бойкүйездікке салынып, Ескендір бізге жеткенше оның жолында массагет, сармат, парадарайя, қанлы бар емес пе деп үйсіндер бейкам отырған жоқ. Бүгін бір патшалық құласа ертең басқасының тізесі қалтырайды. Сондықтан мен бүгін ұрысқа кіруге жарамды отыз бес мың қолды мүлгітпей ұстап тұрмын. Ақылға салсақ сақ даласына қарай алғашқы жебе ұшса ол — не қанлы, не массагет жеріне барып түседі. Сондықтан бас сардарым мен отыз бес мың әскерім Байтақ патшаның құзырына көшеді. Соғыс біткенше басшылық Жейхұнның орта ағысына табан тіресін. Басиелер бір-бірімізге жақындап келіп қоныс теппесек, шабарманға жарты күндік жерден шалғай жатсақ ісіміз кірікпейді. Өзге басиелер де кемі отыз мыңнан әскер қоссын. Сонымен отырмай әр патшаның өз қол астында бес қаруы сай және жиырма-отыз мыңдай әскер дайын тұрғаны жөн. Соғыс көңіл аулар дүние емес. Ол лықсып, қай тұс боркемік болса сол тұсты орып түседі... Соған сақ болмасқа лаж жоқ. Ал соғыстың өзін қалай қиюластырамыз?..

Күнбегі талқының жанды жеріне жетіп ап, аз-кем үнсіз қалды. Бәрі осы сұрақты іштей қайталап, қапелімде жауап таба алмай отырғаны анық. Оны Күнбегі біледі. Енді осы отырғандардың ішінде бір билсе Байтақ билер айла-тәсіл бар шығар, Спитамен турашыл, тағатсыздығымен бетпе-бет соғысуға әзір болар, ал оның бәрін түгел ойлаған өзі екенін қазір бәрі түсінеді. Күнбегі сол үшін демін ішіне тартты.

— Бетпе-бет келдік делік. Дәл Дарийшілеп. Женеміз, әрине. Дегенмен... Мұның аты соғыс. Ескендір соғыстан қолы суымаған, төрт жылдан бері қым-қуыт сәтте бірін-бірі айтпай ұғатын қолбасшылардың үлкен шоғырымен келе жатыр. Олар әлі жеңіліп көрген жоқ. Жеңілу ойларында да жоқ. Біз ше? Аз уақытта желдей есіп, қимылы үйлескен, бір қолға қараған адуынды күш құрап үлгереміз бе? Ал амал-тәсіліміз сәтсіз шықса ше? Оны қалай сынақтан өткіземіз? Күмән... Бетпе-бет соғыста жеңілсек Ескендір ес жиғыза ма? Ту сыртымыз қауіпті түспей ме? Қайтадан қол жиып, қарсы тұруға бармыз ба? Бұл да күмән.

— Күмән көбейді ғой, Күнбегі бауырым. Онда үш күннен бері не айтып отырмыз. Токетерін айтшы. — Спитамен шыдамсызданды.

Күнбегі іркіліп қалды. Байыппен Байтаққа қарады. Жүрісі жақын Спитаменге Байтақ жасының үлкендігін көлденең тартса да өзінің Байтақ далаға ерте тараған атағымен мысын басса да, әйтеуір, еркін сөйлейтін.

— Спитамен, — деді Байтақ жүзіне жылылық үйіріп. — Бүгін, міне, ел аман, күн ашықта бірімізді біріміз тындауға тағатымыз таусылып отыр. Ертең, бір тәнірім біледі, дүние сапырылысып

кетсе қалай ұғысамыз? Бір-біріміздің ойымызды анық біліп тарасуымыз керек. Шыда, жарқыным. Күнбегі сөзінің соңын бостекі тастайды деп ойламаймын. Айтарына уәжбен баспалдақтап келеді емес пе?

Күнбегі Спитаменге сөз шығындатпай басқаларды да шындап қойған Байтаққа сәл бас иіп барып, сыпыра соғып келе жатқан ойын көздеген жеріне бұра ұластырды:

— Бактұр мен Соғдының алым-салығы Босыныкі болғанмен жаны біздікі. Міне, сатрабы арамызда отыр. Ескендір бұл жерді бағындырмай Босыны түгел алдым демейді. Бірақ Бактұр мен Соғды қырық рудың қан базары, сақтың табалдырығы екенін де ол біледі. Сондықтан қасарысқан қарсылық көрсету керек. Бүгін жеңдім деген жері ертең бас көтеріп, бөтен ауылдың төбетіндей алақ-жұлақ еткізіп талау қажет. Ол бір өткен жеріне он оралып, қораға кірерін кіріп алып, қайтадан шығар есік те тесік те, таппай жанталасқан сүрбөрінің кебін кигіземіз. Сөйтіп, оның Ұлы Далаға бет бұруын соза жүріп, шама-шарқын андап та қалармыз.

— Міне, міне! Ойымдағыны дөп бастың, данышпаным. Құрыстырысым енді жазылып, шекем терлей бастады! — Спитаменнің көзі шоқтай жанды. — Тек бір нәрсенің бетін ашшы, Күнбегі патша... Беліне қылыш тұрмақ, кездік ілмеген, қолынан кетпен-күрек түспеген, сауда жасап, шакасын¹ санаумен өмірі өткен саудагерлер, шаруалар қарсылық жасай ала ма? Әлде біз араласамыз ба?

— Шаруаның ісі — шаруа. Олар ашық күрессе қанға батады. Ел іші сақтың құлағы, көзі, тілеулесі болса жетеді. Сақ сарбаздары Бактұр — Соғдының ішіне еркін кіріп, Ескендірдің ойдым-ойдым тірек әскерлеріне күндіз-түні маза бермеуі керек.

— Тиіп-қашып дегенің ғой, бауырым. Сөзінді бөле бердім... Айыптымын. Бұл табылған ақыл. Сақ баласы ат үстінде туып, ат үстінде өледі. Сақ садақшысынын жебесі жеткен жерге әлгі паланга борпылдап жарты күн жүреді. Бетпе бет келгенде сақтың өнері сәйгүліктері мен садағы болуға тиіс. Күн шыға артынша түн келмей тұрмайды. Ескендір сұңғыла шығар. Бірақ барша македон данышпан емес. Бөтен жердің ой-шұқыры көп. Түнгі жорық бізге оңтайлы. Иә, сөзінді тірілткенім ғой, данышпаным. Менің сөзім тамам.

— Жо-жоқ, Спитамен. Күнбегі патшадан соң жеке шабасын. Ойынды тауысып алма.

— Күнбегіден бұрын сөйлесем бірдене айтуым... Одан соң бәрі мидай жазық болмай ма? — Отырғандар күлісіп, ырғалып-ырғалып қойды. Күнбегі сәл ойланып және кесілді.

— Бактұр мен Соғдылық ағайындарда табын-табын жылқы жоқ. Болса әр түтіннің бене² болған шаруа аты, қашыры,

¹ Шақа - ұсақ тиың, майда күміс ақша.

² Бене - арық жылқының терісі тесіліп, қан ағатын ауруы.

есегі бар шығар. Ал сақ жерінің береке-ырзығы – жылқыда. Жылқысы дилы, мініске дайын. Сол себепті қазірден бастап жылқылы ауылдарды түгел ішкертінге, тереңдете көшіріп әкету керек. Соғыса кеткенде садақшылардың бір жебесі Ескендірдің сарбазына атылса, екіншісі жылқы біткенге ұшсын.

Тігерге тұяқ қалдырмай аттарын омақастырамыз. Оның орнын толтыруға Ескендір бері шапса жер сипайды, ары шапса аяғы матасып ауырлап қалады. Жылқы келеді деген тұсқа тұтқиыл анду қоямыз. Содан соң Ескендір жаяулатып не тындырар екен.

– Пәлі! Айттым ғой, жаңа! - Спитаменнің жаңы кіріп барады.

– Бактұр мен Соғдыдан таланып, далаға келген соң Ескендірдің күні Спитамен баһадүрмен болады.

– Сөз бергенің бе, Күнбегі? Һм... Жаңа бір анық сөз айтылды. Күнбегі отыз бес мың әскерін Байтақ патшаның қол астына берем деді. Менде соның жартысы ғана бар. Соның өзін түгел ілестірмей мындықпен, жасақпен ғана жорту керек. Әрине соңында және аз-кем күш келе жату абзал. Түн біз жақта, дала біз жақта. Ескендір ұзап көрсін... Қазір кім қанша қол қосарын, оны қашан, қай жерде көретінімізді ашық айтайық. Күнбегі жарқыным, менің түсінгенім – билікті Байтақ ағаңа бердің-ау, шамасы?

– Ұрыс осы жерден басталмақ... Одан соң Байтақ патшаға, бас сардары Арымас баһадүрге сенбей кімге сенеміз, ағайын? – Күнбегі сөзді енді ешкім бұза алмастай нық айтты. Әңгіме тізгіні қайтадан Байтаққа көшті.

– Рахмет! Күнбегі көрегенім... Қалың қолдың алдына шығып, атағым жер жарсын деген мен жок. Дүние кезек. Бірде тыныштық, бірде дүрбелен. Еліме елу жыл бойы бейбіт өмір бердім. Майда соғыс кімде болмайды... Ел іргесі сөгілмесе деп тәнірден тілеп едім. Бірақ соқпай кетпес нәубет келе жатыр. Жау – әккі жау. Бірақ соғысқан осы екен деп, біреудің жалғзын, біреудің үмітін болсын-болмасын отқа да, оққа да айдап салудан аулақпын. Майдан қансыз болмайды. Ұмар-жұмар боп кент те, кебенек киген де кетеді. Ардақтыларымызды ит-құстан алыс ұстап, күтпеген тұста, аса самдағай ұрыс салу деген ақыл-ақ. Ескендір бізге қан жұтқызам, тізерлетем деп келе жатыр. Біз оған у жұтқызамыз. Қарасудың бәрін улаймыз. Жебенің ұшы уға малынады. Қашқан боп Ескендірді батпаққа да батырамыз, құмға да сіңіреміз. Тас қаланың сыртын ақсүйек қыламыз. Келсін, Ескендір. Мен енді қорықпаймын. Өйткені аркамда сендер барсыңдар. Тек Таскалада отыз мың әскер соғысады. Ел болып жебе жонып, семсер соғуда. Қанлы жерінде мың көрік дамылсыз... Мың ұстахана күн демей, түн демей темір шындап, қару сайлап жатыр. Ал енді Спитамен айтқан нақпа-нақ сөзге көшейік. Кім қанша қол береді? Қай жерде тұрады? Бас сардар кім?

– Бас сардар Арымас... Басқа кім бар? – Спитамен жұлып

алғандай айта салды.

Өз есімін естіген Арымас баһадүр қамшысын шошайтып сөз сұрады.

— Қадірлі бәсиелер. Бұл соғыс — бұрын-сонды болмаған соғыс. Ескендір Македоннан шығып, күллі грек елін жаулап алды. Оның күшін біріктіріп, міне Босыны құлатты. Енді Македон, Грек, Босы күшін біріктіріп бізге келе жатыр. Жер қайысар қолды бас сардар емес Ескендір патша бастап келеді. Сондықтан патшамен патшалар соғысуы керек. Біз барған жерден олжалы қайтуға дайын шәкіраттарыңызбыз. Бұл — патшалар соғысы!

Байтақ және бір ойланбаған сөз айтылып, ол сөз бәрін адастырып әкетіп қала ма деген күдікпен талқыға үзіліс жариялады.

— Жақсы, жақсы, Арымас... Бұл да бір тын ой болды. Жарқындарым, сәл-пәл тыныстап, сәскелік дәмге барсақ. Уақыт бар, әлі айта жатармыз.

Патшалар бірді-екілі абыздарымен, данышпандарымен, кеменгерлерімен¹, сардар, аламандарымен дүр көтеріліп тысқа беттеді. Жың жібегінен жасалған зәулім шатырдың астындағы бақ, гүлкөмбелер көздің жауын алады. Өзі желмен желкілдегенде құпырым жібек небір рең беріп, ертегі әлеміндей елеске жетектейді. Кім-кімде Байтақтың салтанатына, талғамына риза болды. Кейбіреулері күнбе-күнгі тіршілікте жүн-жұрқадан оза алмай бойкүйездікпен жүргеніне налып та үлгерді.

Патшалар жарандарымен жайғасып жатқанда Байтақ Күнбегіні онаша әңгімеге тартты. Бұл үзілістің өзін Байтақ онаша, көзбе-көз әңгіме үшін жасай қойған.

— Күнбегі... Жанағы Арымастың сөзінде жан бар. Бұл — патшалар соғысы. Сен тізгінді маған ұсындың. Рахмет. Білгендігің шығар. Бірақ осындай апас-қапаста ашық айтатын сөз бар. Ол былай... Мен, соғыстан жалтара алмаймын. Соғыс қанды топырағына келе жатыр. Сарматтар мен Массagetтер де солай. Ал ықта тұрған тиграхауд, хаом, исседон ағайындарға сенің сөзің өгеді. Мен соғыстың аузында жүрейін, сен, Күнбегі бәріне басшылық жаса. Осыны айту үшін, жаңа табан астында үзіліс жасадым. Аркамды саған сүйесем маған да жаман болмайды. Соғыста ажал ешкімді талғамайды. Сарбаздың да, патшаның да құны дәлдеп тиген бір-ақ жебе. Аркамда сен тұрсаң ол жебеден мен жасқанбас едім, Күнбегі. Бақ сынасар, тақ жарыстырар заман емес. Осыны мен ағайындарға байыппен жеткізейін — сен ұлы парыздан қашпа.

Күнбегі аз-кем кідірістеді де Байтаққа қарады.

— Мейліңіз. Жалғыз сіз емес баршасына өз аузымен айтқызыңыз. Ертең сол аузынан шыққан сөзбен өздерін жетектеуге, інінен шығаруға керек боп қалуы. Қалай, ағасы? Дұрыс па?

Екеуі кеуде түйістіріп, арқа-жарқа күлісіп алды да екі айырық

1 Кеменгер - Европаға камергер боп сіңген лауазым атауы.

дәлізбен жібек шатырлы әлемге жеке-жеке көрінді...

Талқы аяқталды. Хаом патшасы Арнай мен ғұн патшасы Қату сөздің ашығын айтпай, ел басына күн туса көре жатармыз, қарап қалмаспыз, дегеннен арыға бармады. Сүйекті ағайындардан Байтақ пен Күнбегіні қостаған, кесіп айтқан тиграхауд сақтарының патшасы Әллақ болды. Әллақ Арнай мен Қатудың күмілжуін естіген соң шамырқана сөйледі:

— Қадірлі Байтақ патша, Күнбегі бауырым! Спитамен досым! Кұрдасым Мекелхамар, Бекараб¹! Мұнда тиграхауд елінен елші келіп отырған жоқ, патшасы, мен — Әллақ отырмын. Сондықтан күбірлемей, күмілжімей айтарымды ашық айтып кетпекпін. Басқаларды білмеймін, мен елге жеткенде де қазір айтар сөзімді өзгертер жан жоқ. Патшалар жиналған жерде патшаның сөзін айтамын. Тиграхаудтың жиырма мың қолы Күнбегінің құзырына көшеді. Әскерді Ерназар баһадүр бастайды. Тұратын жері — Жейхундарияның орта ағысы. Жасақтың ішім-жемі өз мойнымда. Соғысқа аттанғандар соғыстан өзгемен айналыспауға тиіс. Одан арғысын Күнбегі патша Байтақ ағасымен шешеді. Егер жиырма мың аз болса айтқан күндеріңе, саусағың шүйілген жерге және жиырма мың сайлы жасақ жетеді. Мені Ыстықкөлден іздемейсіздер. Жакындап Есік, Талқар аңғарындағы ұлы қорғанымда боламын. Қазірше Шу мен Талас арасында тұрған үш мыңды Бактұр мен Соғдыға жылжыта беріңіздер. Пәрмен қазір кетеді.

Талқы осымен тамам болды. Байтақ қонакасын беріп, ел иесінің кәдесін мүлтіксіз өткерді. Әллақтың қамшы сөзіне де селт етпей хаом мен ғұн патшалары қусырынып, ішін алдырмаған күйі кетті.

... Арада жиырма күн өте шықты. Соғыс біткенге дейін күллі сак патшаларының тізгін ұстары болып бекіген Күнбегі көшпелі ордасын өзінің бас кенті Шиғу мен Қанлының бас кенті Битанның орта шені, Таластың қанлы жақ жағалауына тікті. Тиграхаудтардың жиырма мың қолы, әзірше Сарысудың екі ашасына келіп бекінді. Дауыс жетер тұс. Әзірше қауырт қимыл ішінде Байтақ, Күнбегі, Спитамен, сармат патшасы Өте, парадарайялық Мекелхамар. Бас сардарларын бірге ілестіре жүріп, бұл одақ аз уақытта көп іс бітірді. Соғдының бас шаһары Марақандқа жеті мың қол кіргізді. Бактұрдың Ескендір келер жағындағы майда кенттеріне, бір-бір лектен, керек жеріне түмен қойып үлгерді. Бәріне айтылған айла-шарғы біреу — алғашында бет қаратпай жебе жаудыру. Құлаған паланғы да олжа, омақасып мерт болған ат та олжа. Сақ жағынан шығын некен-саяқ болуға тиіс. Ұрыс сала шегініп, тун баласы қайтадан шабу. Қайта шабу, қайта шегіну, маза бермеу. Солай Бактұр мен Соғды жерінде Ескендірді ит жыртқан терідей талап, ол үйренген соғыс тәсілін жасатпау, соғыс тізгінін Ескендірден тартып алып, ол тек

¹ Бекараб - аландар бәсиесі

сактардын әрекетіне жауап берумен болуы керек. Арқасы қозған патшалар да, қаны қызған сак сарбазы да, келер болсан Ескендір, тезірек кел деп жанықты.

IV

Бактұрдын Аорн¹, Зартаспы² кенттерін және баска майда селендерді Спитамен Ескендір Зұлқарнайнға соғыса жүріп, тастап отырды. Бірақ әр селенде қару-жарағы тығулы елуден-жүзден астам сарбаздар қалып қойды. Спитамен Ескендірдің әр қаламын бақты. Алғашқы соқтығыстың өзіне оңтайлы сәтін тосты. Ол сәт кешікпеді. Ескендір қалын қолды Келифтен төменгі ағысқа әкеп тірегінде Спитаменнің арқасы қозды. Бұл тұста өзен жайылып ағады, аса терең болмаған соң ағыс та қатты. Шамамен алғанда Йоксарттың³ арғы жағалауы мен бергі бетіне дейін бір шақырымнан асып жығылады. Жағалаудағы қамыс-құраққа қол ілінген соң да құлдырандай жөнелу жоқ. Жырым-жырым жағаның қалың өскен қамысы, қоғасы, құрағы толған қолтырауын. Ол аз болса керік пен суиыр жөнкіліп жүр. Көгеріп-сазарып жатқан майбатпақ жалбызымен қоса жабысып, оңайлықпен қабаққа жеткізбейді.

Спитаменге керегі де осы еді. Ол он бес мың қолды ішкертінге жайғастырып, барар жер басар тауын ойластырып қойды. Қисын да, аспан да, жер де, су да Спитамен жағына шыққандай. Жел екеш суыртпақ жел де сак сарбазының жебесіне қуат бергелі тұр. Сондықтан Спитамен Ескендір секем алар еш белгі бермей демін ішіне тартты. Құрықтаудың үстінде жатып, тірі Ескендірді көрген де секілді. Өйткені қара нөпір олай лықсыса да, былай лықсыса да патша қашанда иірім тәрізді, сол иірімнің ортасында үнемі ақ мандай бөрте атты бір ноқат көзге көрінді де тұрды... Құм суырған аңызак желді медиен далада ел болмаса да көз барын, сірә Ескендір сезбейді. Дарий патшаны беті бері қарамастай етіп жаралап, тастай қашқан оның етене жақыны Бесстің дәл осы тұстан атжалдап өткенін білетін Ескендір ол өткен жерден мен де өтем деп тұр. Бірақ өз патшасын қансыратып кеткен Бесс Ескендірге еш нәрсе қалдырмапты. Кендір арқанға байлаулы, екі жағаның қайсысына келсең де ат-матынмен қапталдап ағып, едәуір жерден қиғаштап өткізер салдарды да, оған тірек, байлау болған жуан бөренелерді де, түгел, Бесс қирайсоқ қып ағызып жіберген. Спитамен оны да біледі. Білгенде Бесстің өз аузынан естіген. Бесс қазір Спитаменнің ту сыртында Нүтекке барар жолдағы Спитаменнің құрығында⁴ аптығын басып, жан шақырып жатыр. Жатсын... Спитаменнің Бесске ішек-бауыры елжіреп тұрған жоқ. Бесстей қаныпезерден гөрі анық жау, ашық

¹ Аорн – қазіргі Ташқорған.

² Зартаспы – қазіргі Балх.

³ Йоксарт – (грекше Орксант, Окс) Сырдария.

⁴ Құрық - патша меншігі боп есептелетін аймақ.

жау Ескендір тәуір шығар. Өзін жесірдің етегінен ажыратып, ел қатарына қосқан, жүре келе патша санатына алған Дарий Родоманийге бірінші болып қылыш сілтеген Бесстің Спитаменге не қосары бар?.. Ондай ішмерездер Спитаменнің өз елінде де жоқ емес. Тек қапысын тапсам деп қана жүр. Сондықтан Бессті Спитамен ел ішіне терендетпейді. Тек Ескендірдің бетін осы бағытқа бұратын амал ретінде ұстай тұрады...

Бесс, оған ілескен Дарий ақсүйектері қолға түспей, Ескендір тоқтамайды. Ол ойын Ескендір шерік алдында шамырқана сөйлеп, ашық айтқан. Міне, сол Бессті өкшелей қуып, Бактұр жеріне де жетті, Бесс өткен өткелге де келді.

Алғашында қолына қараған мен ғададан басқа жер түгі ілінбеген Ескендір абдырып қалды. Одан соң бұл тұстан түңілсе — кетер еді. Кетпеді. Яғни, Ескендір басқа бір амалзат¹ ойлап тапты. Ол, міне екінші күн әскерін су жағалатып қойды. Қамыс-қоғаны баудай түсіріп, орғызып жатыр. Спитамен оны да көріп, бұл әрекеттің артында не тұрғанын да ұғып болды. Яғни, бұл әбігер біткен соң бау-бау қамыс-қоғаға жармасып, қалың қол өзенге лап қояды. Әбігер төрт күнге созылды. Спитаменнің әскері төрт күн тынықты. Аттарын ұзата жайып, от жақпай, жауға иіс алдырмай салқын тамақпен шектеліп, өздерін жарау атша күтумен болды. Спитамен қақтығыс қарсаңында да аса толқымалды. Қақтығыстан соң кімнің қалай шегінерін шегелеп, бастары қай жерде түйсетінін ықтияттап болған. Қызарып батқан күнге қарап, таң атпай Ескендір қыбыр етпесін түсінді. Спитамен барлаушы жуз қаралы жасақпен негізгі күш топтасқан жерге оралды. Он бес мың әскер өзеннен едәуір жерде, терен сайдың табанында тұр. Сақшыларды көріп шықты. Енді ерте жайғасып, таң жұлдызы босағадан сығалағанда он бес мыңды түгел атқа қондыру керек деп шешті Спитамен. Көзін алайтып түндіктен төнген жұлдыздарға қарап, тәңіріне бір сиынып алды. Содан соң ер көкірек қор етті де ұйқыға кетті. Бәрі дұрыс көрінгенмен Спитамен дәл өзі ойлаған мезгілде қара терге малшынып, жайсыз түстен түршігіп оянды. Түсінде адамша сөйлеген екі шиебөрі мұның алдында отыр. Әлгі шиебөрінің бірі ара-тұра Бесс боп өзгере қалады. Оның жанында қырдағы массагеттердің бас иесі, өзінің он қолы боп келе жатқан Зака. Бесс пен Зака Спитаменді ойынға айналдырып отыр. Екеуі қолдарын артына жасырып, сықылықтап күледі. Күлкілері де ұсқындары да жиренішті. Енді бір сәт екеуі де Дарийдің басын бір-біріне қарата домалатып ойнай бастады...

Бұл не түс? Спитамен өрекігіен жүрегі басылғанша көтеріліңкіреп отырды да орамалға қол созды. Терін сүрте отырып, санада қылаулаған бір ойдан айырылмауға тырысты. Сақ патшаларының Тасқаладағы талқысынан еліне маздаған үмітпен

¹ Амалзат - "приспособление" деген ұғым.

оралып еді. Алда аласапыран күндер тұрғаны анық болғанмен сақтардың басы бірікті деген сенім көмескі тартты. Сол тұста Спитамен патшаның құлағына бір сыбыс жетті. Зака өзіне қарасты ірі әулеттердің естиярларын жиып, тың әңгіме бастапты-мыс. Ол әңгіменің көздеген жері — Ескендірге қыр массагеттерінің атынан ерек-бөлек елші жіберу. Сол арқылы ұрыссыз-соғыссыз Ескендірдің ендігі еліне ену, еліне енгенде де Зака Македон патшасының кеменгерлері қатарына ілігуді көздейтін көрінеді.

Спитамен тосуды тозақтай көретін адам. Тез арада Заканы алдына келтірді. Зака сойған гүлкідей ыржалақтап жетті.

— Уа, басием... Дігірлеп Ескендір таяп қалды. Ертең “ел ішінде не жағдай” деп алдымен өзің сұрамаймысың менен. Сонда берер жауабым әзір болсын, ел бейкам жатпасын деп қырдағыларды жинағаным рас. Оның несі айып екен?” — дегенде Спитаменнің өзі не дерін білмеді. Дегенмен ішке тартқан демі кері тепкенше Спитамен секемшілдігін жуып-шаярлық кесек әңгіме тауып үлгерді. Не үшін, не мақсат екенін ашып айтпай, тек елді, малды ауылдарды тереңдете көшіріп әкету керек деп, пәрменін ұстатып қоя берді.

Ал мына тұс не дейді? Бұл тұс Заканың ойында қара ниет жатқанын растап тұрған жоқ па, өзі? Әлде Зака Бесспен сөйлесіп үлгерді ме? Онда не мақсат?... Спитамен отырған орнында сыртағыларға қарата гүж ете қалды. Орда ішіне бір шауышы кірді.

— Басием?..

— Қайсысың?

— Ликтің ұлы Аханарис.

— А-а. Аханарис. Жакында. Тапсырма бар...

Сол сәтте, жерге жарық түспестен Аханарис бес сарбазбен, Беске арналған білдіргіні алып патшаның Нүтек түбіндегі құрығына шаба жөнелді. Аханарис екі тапсырма алды. Біріншісі — Бессті алдаусыратып, ұстай тұратын білдіргіні жеткізу, екіншісі — Беске кімнің келіп, кімнің кеткенін анықтап келу. Жолай Аханарис сенімді адамдарына Бесстің қимылын, кіммен жалғасқанын бағып отырар тапсырма береді.

Аханаристің тобы батысты бетке алып, айдың сүт төгілгендейгі жарығымен шапқан тасыр-тұсыры жым болғанда патша мұздай боп жарақтанып, тысқа шықты.

— Көтеріңдер...

Спитаменнің іріктеп алған он бес мың садақшысы таңғы тыныштықты үркітпей әбден тыныққан дилы аттармен дәрияны бетке алып жүріп берді. Анау тұс, мына тұста тұяқ астынан пырылдап ұшқан бөдене, тарыға ілескен тастай ара-тұра шак ете қалған таға мен тастың үнінен өзге дыбыс жоқ. Есті мал жылқы баласы да демін ішке тартқандай. Жасақ дәрияға жақындап, бірер қыр жетпей тоқтады. Барлаушылар шолғыншыларға нақпа-нақ

хабар жеткізді – Ескендірдің әскері шағын шатырларының ішіне шөп атаулыны мықшита толтырып, ықтияттап тігіп, сал тектес амалзат жасаған. Салмен қару-жарак, ас-су, түрлі жол мүлкін өткізбек. Жаяу әскер қоға буып, атты әскер ат жүгеніне жармасып өтпек. Ал әзірше жағалау жыпырлаған от. Жойқын күш бүгін бергі бетке лап қояры анық.

Сақ әскерінің Ескендір Зұлқарнаймен алғашқы қақтығысы уағдаласқандай-ақ Спитаменнің күткен уақытында болды. Дарияның арғы бетінде үңірейіп жатқан даладан не иіс, не дыбыс, не жүріс аңғармаған македон-грек жосығы таң сыз бере суға малынды. Спитамен сабыр сақтап, суға түскендердің алдыңғылары өлдім-талдыммен бергі жағаға ілігіп, арты түгел суға бөккенде етегі кең тік қабаққа дүр көтерілді. Спитамендер көтерілген қыр араның жүзіндей тікенектене қалды. Дария үсті – ат пен адамның басы. Міне, сақ садақшыларының шірене тартар әйгілі жебесі аңырап ұшты. Спитамен арғы бетте суға кіруге асықпай, ат тізгінін тұқырта тартып тұрған жау тобын көрді. Көрді де оны мен солындағыларға дәл сол топты көздендер деп бұйырды. Спитаменнің болжауынша Ескендір патша сол соңғы топта. Әскердің дариядан қалай-қалай өтіп жатқанын біліп болып, ең соңында өзі өтпек. Олар сақ әскерінің жетіп келгенін көрді де шырк айналып сендей соқтығысты. Сірә, патша пәрменін есту үшін аламандары оны шырк айналып жүр. Енді бір сәтте таркатылған жіпше дария жағалап, екі топ шұбыра шапты. Патшаның пәрменін әкетіп барады. Спитаменнің екі қапталы мен ту сыртында жүретін үш лек Ескендір тобына әлі де оқ жаудыруда. Қалғандары су бетіндегі қалың әскерді ат-матымен суға батырып жатыр. Македондықтар әлден уақытта ес жиып, жебеден жебейтін амал тапты. Олар өздері жармасқан бау-бау қамыстың астына кіріп, суға бір батып, бір шығып қарсы бетке баяу жылжып келеді. Жағаға жақындағандардың бірен-сараны қолтырауынның аузында кетті. Керіктің тұмсығына, сусиырдың қасқа тісіне іліккендер де бар. Спитамен шекесі өртене шыққан күннен жаскана арғы бетке сүзілді. Сақ жебесі айтқан тұсқа қара масадай қаптап түсіп жатыр. Бір кезде әлде бір нәрсе жарқ ете қалды. Анық көрді – алтын күйме келді. Күйме әлдебіреуді қалқалай тоқтады. Аз-кем әбігерден соң үш карагер ат күймені қаңбақтай ұшырып ағыстың бойымен ала жөнелді.

– Басием! Мен білсем Ескендір не өлді, не жаракат алды! – деп Спитаменнің білшілер сардары Қарадара күркірей күлді. Спитаменнің көзі шоқтай жанып, македондықтардың дақпырты қатты болғанмен ұсталатын да, ұтылатын да тұстары бар, жәукемдеуге әбден-ақ болатын жау екенін көріп қуанып тұр.

– Көргеніңнен көрмегенің көп, Ескендір. Алғашқы аман-сәлеміміз жаман болмаған секілді. Сақ жебесінің дәмін

таткыздык. Енді, Қарадара, білдің не екенін көрсет. Көрдін бе... Анау беттен ағып түсіндер де жағаға шыққандардың жаурынын жапыра бір-бір ұрып өте шығындар. Сол аққаннан ағып кете бер. Суықбұлақтың басында кездесеміз. Иә, екі-үш адамын өнгере кетіндер. Тілін естиік, түрін көрейік. Сенімен күрестірем... Бар! Тәңір жар болсын!

Қарадара Спитамен айтқандай бір-бір ұрып өте алмады. Алдыңғы елу қаралы білшілер шетке шыққандарды қағып-соғып, сұлатып кеткен соң жау сегіз құлаш найзасын тосып жолды бөгеді. Спитамен дереу фаланганың ту сыртынан өзі шықты. Қарадара екеуі фаланганы екіге бөліп тастады да аттың басын қабаққа бұрды. Үш тұтқын қолға түсті, сақтан жеті сарбаз жер құшты. Қабақтағы жасақ әлі де оқ жаудырып жатыр. Спитамен қабаққа көтерілді де дарияның бергі бетіне шолпыша қалықтап өткен алтын күймені көрді. Қабақта ақ мандайлы атты кекжиге ұстап біреу тұр. Алтын күймеге ілесіп Ескендірдің ерен тобы да қабаққа ілінді. Олар Спитамен тұрған қабақтан қозықөш жер төмен. Әлгі атқа біреу қонжиды, сол-ақ екен сақтардың оң қанатын бетке алып сорғалады. Сол қанатта – Спитаменнің інісі Қайымерден. Спитаменге “атысты сәл ұзатып алмадым ба” деген күмән қылау бергені де сол еді Қайымерден бұл ойламаған әрекетке көшті. Ол өз әскерін дереу қабақтан қайтарып, тізбектеле македондықтарға қарсы шапты. “Бұл не істемек?” Спитамен көзі жасаурағанша қадалып қарайды. Жер түгі жұтаң жазықтың шаңынан арқан есіп, бірінің ізін бірі баса кетіп барады. Спитамен тіксініп тұр. “Апырым, бетпе-бет келмей тұра тұрайық демеп пе едім”. Найзаның ұшы найзаға қадалардай екі жақ қарама-қарсы төніп келеді. Әне, садаққа ілінер тұсқа жете Қайымерден бетпақ далаға қарай жалт бұрылды. Жөпелдете бес-алты жебе қоя берді.

Одан кейінгілер де дәл солай, жау тобын жанаң өтіп, оқ жаудырды. Қайымерден бірде көсіле шауып, бірде іркіліп, қуғыншысына есек дәме тастап барып, қайта ытырылады. Қашқанның қарасы үш мындай, қуғыншы алты-жеті мыңға жуық. Енді бірер сәттен соң маң дала қашқанды да, қуғанды да қылғытып жіберіп, бедірейіп жата берді. Ескендірдің Спитамен тұсындағы әскері сап түзеп, өрге ұмтылғанда саяқ жауынгерлеріне үдешінің кикүуі естілді. Сақтар түк болмағандай жалт бұрылды да саяқ желіспен ұзай берді. Сақтардың жалт бұрылып жоғалып кеткенін олжа көрді ме, македон әскері бұларды өкшелей қуа қоймады. Спитамен түс әлетінде Суықбұлақ аталатын терең де нулы сайға келіп, аттан түсті. Артта отыз шақырым жол қалды. Аттар қаңтарылып, сарбаздар қоздың қызуымен бұл-бүлк қайнаған тайказандарды жағалай әр-әр жерде шеңбер құра отырысыпты. Сүйегінен ажырап, былқып піскен еттің исі керімсал орнына жүрді. Жас ет, қара сорпаға тойған далалықтар

бір-бір мызғып алған соң, аттарын жайғастырып, бүгін көрген қызықтарын айтысып, адам түгендеп, гу-гу әнгімге көшті.

Күн бата Спитаменнің ордасына Аханарис кірді. Спитаменнің құрығында дамылдап жатқан Бесс жақтан жағымсыз хабар әкелді. Заканың қыр массагеттерін бөлінуге шақырғаны, Ескендірге елші жіберуге өз тумаларын көндіргені, ең соңында Бесске келіп, онаша сөйлесіп кеткені рас боп шықты. Спитамен ызаға булығып, аюша ақырды.

– Өзі қайда?! Зака қайда деймін?!

– Зака елін қозғамаған. Қазір бес мың қол жасақтап, Өлеңтіде отыр. Өне-міне, өзін хан көтертпек.

– Патша болам дейді, ә? Болсын. Бірақ дәл қазір... Ел басына күн туғанда, міне, дәл бүгін жеті сарбаз жерде қалғанда, басқа патшалар сөз байласып, тізе қосып жатқанда Зака үй ішінен үй тігіп әлек. Мұның аты не, өзі? Не деп ұғуға болады?

– Сатқындық, басием. – Аханаристің даусы қарлығып шықты. Өбден титықтап, шөл буып тұрса керек.

– Нүтекке адам жібер. Дәл қазір. Датаферн, Хатен мен Фаретаки келсін. Өзін, Аханарис, демал. Мықтап тынық. Іс көп...

Араға бір күн салып соғдылық шонжарлар Датаферн, Хатен мен Фаретаки Суықбұлаққа жетті. Солқылдақ арба, күйме секілді сүйретпеге үйренген майбөксе шонжарлар аттан әрең түсіп, шатқаяқтап жүре алмай түнемелікке кіре жығыла-жығыла кетті. Спитамен олардың үшеуіне үш үй тіккізген. Сый-сияпатын тең жасап, күтімін келістіріп қойған. Бұларды сөздің уәжін келтіріп, сақ патшалары жағына иіп берген, Спитаменнің беделін көтеріп, осыдан айырылмасандар дүние түгел деген Күнбегі еді. Күнбегі Бактұр мен Соғды қалталыларын жиып, олардың жанды жерінен ұстаған. Жанды жері – қойма-қойма сатын зат, жиһаз-мүлік, алтын-күміс, асыл тас. “Ертең, – деді Күнбегі, оларға... – Ертең аш бөрідей жалақтап Ескендір жетеді. Тірнектеп жиған байлықтарың Ескендірдің еліне кетеді. Одан аман өтем десендер дүниелерінді үйсін мен ғұнның, тиграхауд, хаомдардың ішіне алып кетіндер. Мұнда соғыс біткенше сауда да тамам болады. Дүниенің алтынға, иә болмаса малға айналады. Соғыс – жүріп өткен бұршақтай. Ертең-ақ қайтадан көтеріліп кетесіндер”... Осылай Күнбегі күллі Бактұр мен Соғдының саудасын сапырып, дүниенің төрт сарынан жүзді алып, мынды беріп отырған құрығы ұзын саудагерлерді сактарға жіпсіз байлап-матап ұстатты. Ал мына үш жуанның Спитамен шақырды деп осынша жерге келуінің сыры да сол Күнбегінің бас бармағының астында жатыр. Әйтпесе өздерінің қай ата, қай ру, нендей тайпадан екенін білмейтін, іздегені мен білетіні сауда,

¹ Пилип-алтын-Македонскийдің әкесі Филипп патша Дарийдің алтын ақшасынан 0,01 грамм артық салмақты ақша шығарған. Сөйтіп, Дарийдің ақшасын күнсыздандырған.

² Дарихем - Дарийдің алтын ақшасы. ³ Данақ - қолдағы, айналымдағы ұсақ ақша.

дүние, пилип-алтын¹, дарихем², данак³ боп келген үшеуі Спитаменге кіріптар болмас еді. Спитамен де, ірі-ірі әрекетке барарда арқасы мұздамас үшін оттан да, жұттан да аман шығатын, ел ішінде ықпалы үй жығардай осы үшеуімен ақылдасқан сыңай танытады. Бұл жолы Спитамен Бесстің басын саудалап, Ескендір шерігінің жұбын жазуды ойлады. Осы жерде Зақаның да әңгімесін қозғамақ.

Спитаменнің меймандары екі-үш сағатта жан шақырды білем. Әңгімені осы түннен артылтпай бітіре салсақ деп асығыстық танытты. Самдағайлық Спитаменнің ерекше қасиеті. Тіпті қуанып қалды. Оның үстіне Спитамен патша екем деп басы зеңіп, көзіне бұлт үйіріп көрген емес. Ол нағыз дала патшасы, жауынгер патша боп танылып біткен.

— Шақырыңдар! — деді Спитамен өз ордасының жанында тұрып, қамшысымен меймандарға тігілген ақ үйлерді нұсқап.

— Әңгімені соғыстан бастайын. — Спитамен көзі жалт-жұлт етіп үш мейманын шолып өтті. Меймандары жолсоқты болғанына қарамай саудагерге тән дайын күлкімен “мейлің, мейлің” дегендей бас изесті. — Ескендір патша массагет сақтарын алғаш рет дәрия бойында көрді. Дәл сол жерде сақ жебесін өзінің иығынан әрең алып тастады. Қазір ол жарақат. Кемінде екі мың адамы, мыңға тарта аттары суға кетті. Даланың бір пұшпағына іліккенде осынша шығынға ұшырағаны оны ойландырады. Содан болар Ескендір бас көтермеген кенттер мен селендердің өзін аяусыз қырып-жойып келеді. Бұл — қорыққан бұрын жұдырықтайды деген сөз. Менің ұққаным — Ескендір ерекше жаратылған құдай текті құдірет емес, өзіміз секілді ет пен сүйектен жаратылған адам. Итінің білімі терең, ақылы жүйрік дейді. Өзі дәл мен секілді еш нәрседен қорықпайтын арыстанжүрек деп естимін. Болсын. Өзеннен өткен бойда Қайымерден баһадүрдің соңына қуғын салды. Қайымерден оларды емексітіп, тосып ап, қайта қашқансыды. Әйтпесе біздің аттар оларды шаңына ілестірмейді екен. Ол да біз үшін жаман белгі емес. Құмның іші Қайымерден үшін бес саусақтай дүние. Әлгі македондар қызды-қыздымен құмға едәуір тереңдеп барып, қайтарда біздің тосқауылға ұрынды, қас суымен шөл басып, қазір қырқай тышқақтап жатса керек... Ха! Ха! Ха!

Спитаменге меймандары қосылып, біраз күлісіп алған соң әңгіме жалт бұрылды.

— Мен шақырдым — сіздер келдіңіздер. Рахмет. Қазір маған әскерден қия басуға болмайды. Соғыс жүріп жатыр, бауырларым. Бұл өзі екі-үш сәтті қимылмен бетін ары қаратып жіберер оңай да жау емес. Заман неғайбіл. Тәуекел деп массагеттер кеудесін алдымен тосты. Ертең күллі сақ елдері де солай етсе жақсы. Ал Ескендірдің екпінінен шошып: “Массагет жауласып көрді — не

шықты?! Жауласқаннан гөрі алдынан иіліп қарсы алсақ - ұсынған мойынды қылыш шаппас”, — дейтіндер табылса не болдык, мырзалар? Ондайлар соғыс ішке сұғына кірмей жатып табылды да. Әне, Зака тамырларын қыр массагеттерін жиып, Ескендірге елші жібергелі жатыр. Олар Ескендір шерігінің жақындауын ғана тосып отыр. Зака маған айтпастан бес мың қол жинапты. Ол әскер Заканы Ескендірден емес бізден қорғауға жасақталды. Бүгін Зака оп-оңай Ескендірге өтіп кетсе, ертең соның жолын қуам деушілер көбеймек. Бақтұр мен Соғдыны Дарий менікі дегенмен, өздерін білесіндер, бұл өлкеге ешкімнің билігі жүрген жоқ. Бұл өлке сақтың тегеурінімен еркін өмір кешті. Парсы мен Жыңның, сақтың жайма базары болды. Егер Заканы Ескендір қолдаса алаңсыз өмір, базардағы тойларың тарқайды. Сондықтан бауырлар, Заканы не райынан қайырыңдар, не менімен жүздестіріндер. Уақыт тығыз. Он, ары кетсе он бес күнде әңгімені тамам етеміз. Енді... Өз нағашысы әрі өз патшасын өлтірген Бессті мен қолдағандай, қорғаштағандай боп тұрмын. Ол — жақсылық емес. Жауыздың жазасын жау берсін. Ертең Ескендірге кісі жіберем — Бессті алам десе — мен жолын бөгемеймін. Мұным қалай?

— Мақұл!

— Патша өзі біледі де...

— Бәледен құтылған жөн.

V

Байтақты зәкір тастаған кемедей өмір толқыны ары-бері шайқалтқанымен Таскала оның тоқтаған жері боп тұр. Құлағы Күнбегінің бас ордасында, екі көзі Спитамен жақта. Әзірше түңілерлік хал жоқ, дегенмен күбірі көңіл келіп, кетіп тұр. Спитаменнің елі екіге бөліне бастады. Ескендір дүниені жалмап келе жатқанда Байтақтың үйсін құдасы — Дарақ Күнбегімен тәжікесін үдетті. Бұл жайт Байтақ пен Күнбегінің арасын алыстата қоймады. Бірақ екі жақта да жайсыздық бар. Байтақ осынау кірпік қақпақ апас-қапаста, амалы жоқ, Дарақтың қонысына шұғыл барып, тез қайтты. Дарақ — сөз ұғудан кеткен. “Үйсіннің әңгімесін үйсіндердің өзіне қоя бер, Байтақ патша”, — деп жолға салды Дарақ. Дараққа баруын барып, не әңгіме болғанын айта бастасам Күнбегінің алдында есеп бергендей болам ба деп Байтақ және булықты. Айтпаса дауды басуға емес, отқа май құюға барғандай не үнсіздік деп және ойлайды. Байтақты бұл тұйықтан Күнбегінің өзі алып шықты. Спитаменнің алғашқы қақтығысын сөз еткелі Күнбегі Таскалаға өзі келді. Еш қырыстанған жоқ. Емен-жарқын келді де болған-біткенді өзі баян етті. Байтақты әңгімеге жетелеп отырды. Арасында Байтақтың алқымында бір кесек тұрғанын, содан екеуі жарқ-жұрқ сөйлесе алмай отырғанын сезе қойды да Күнбегі:

– Дарак құданыз райынан кайтпады-ау, сірә? – деп әнтек жымыды.

– Солай... солай, ақылдым. “Үйсіннің дауын үйсіндердің өзіне қалдыр” деп құда ендігері сөзге араласпайтын етті. Енді... Менің қолымда не тұр?

– Дарактың дауына етім өліп болған. Сіз оған алаң болмаңыз. Көңіліңізге қылаудай кірбің алмаңыз. Дарактың әңгімесін әлі де тындап көрелік. Қайда барар екен, қанша жерден қайтады дегендей...

– Данышпаным, мұның дұрыс сөз. Патшада бір-ақ қару бар – сабыр. Дарак секілділер бұл елде де жетіп артылады. Тек іші берік ел ғана жаудан да даудан да қорықпайтынын Дарактар сезбейді. Әйтпесе қазір... таққа таласатын уақыт па? Жә... Дарактың әңгімесі ешқайда қашпас. Спитамен жақтың әңгімесіне көшейік.

– Спитамен Бессті Ескендірдің торына түсіріп бермек. Ондағысы әрі сатқыннан құтылу әрі Ескендірдің бұтын-бұт, қолын-қол етіп тарату. Оның бәрін жасар... Шатағы Зака боп тұр, аға патшам! Ұста да мыта сал дейміз бе, қалай? – Күнбегінің бабымен піскен сары өріктей реңі сәуле шашқандай болды.

– Мыта салу аз ол итке. Зақан оңайлықпен алдырмай тұр емес пе! Датаферн, Катен, Фаретаки үшеуі барып сөйлесіпті Закамен. Зака енді болмағанда әлгі үшеуінің буынын босатып, бетін ары қаратып жібере жаздапты. Саудагердің пұлы қайда жатса – жаны сонда. Бүкіл жиған-тергені ішкі саққа өтіп кетпегенде әлгі үшеуі Зақаның жағына шығуы әбден-ақ ықтимал еді. Зака бір жерге қазық қағып, қоныс теппей тұр. Сондықтан Спитамен одан қайта-қайта адасып қала береді. Мүмкін... Спитаменге біз айтқан уақыттан ертерек күш қосармыз, данышпаным? Қалай қарайсыз?

– Қарсы емеспін. Ол үшін тың-тындап, қара сана боп жатқаннан гөрі Спитаменнің ордасына барып қайтсақ деймін...

Түс ауа шолғыншылар үш топқа бөлініп, ертең таң бозында Байтақ патша мен Күнбегі патша жүретін жолды құлдап, ұзай берді. Үш күндік жүрістен соң үш патшаның басы бірікті. Бұл тосын жүріске Спитамен балаша қуанды. Спитаменнің әскері екі есе көбейді. Баһадүр патшаның жалы күдірейіп-ақ қалды және он бес мың әскерді өз азығымен, түнемеліктерімен қоса ілестіріп жетіп келген патшаларды көріп қуаттанып қалды. Уақыт тығыз екен. Спитаменнің Бесс туралы білдіргісін алған Ескендір қайыра елші жіберіпті. Елші әкелген перғауында: “Бессті алуға баратын жосыққа зиян жасамаңдар. Ескендір патша дөрия бойындағы шығынын кешіреді. Спитаменге патша сарайынан орын сайлаулы”, – деген жазу бар.

– Ескендірдің қолтығы кең екені рас... Бүкіл Босы сыйып кетті. Оның сарайында өз ақсүйектерінен бөлек парсы шонжарлары, басы ашық парсы сатраптары құж-құж жүріп

жатыр. Бірақ Спитамен ешкімнің қолтығына сыймайды. Ескендір бұл сөзді менің жерімнің табалдырығында тұрып айтады, ә!? Әлі келгеніне өкінесің, Ескендір! — Спитамен перғауынды Байтаққа ұсынды. Өзі шықшыты бұлтылдап, айналаны көзбен шолып, айбар шекті. Ізінше орда иесі өзі, Байтақ пен Күнбегінің алыстан келген ағайындары екені есіне түскендей, бас орданы нұсқап, меймандарына жол берді. Үш патша бас ордаға кіріп дем басқанша болмады атын ақ көбік қып шабармен жетті.

— Басием, македондар жарты күндік жерде. Қолбасшысы — Птоломей. Жасақ саны жеті мындай. Тек атты әскер.

— Қай тұстан өтпек?

— Нүтекке барар төте жолмен. — Спитамен ойланып қалды.

— Біз төте жолдың үстінде отырмыз... Аханарис! Сардарға айт... Ескерді дереу көтерсін. Дақ тауының беткейінде кездесеміз.

Үш патша бас ордада отырып-ақ сыртта не боп жатқанын біліп отырды. Ас-су ішіліп бола қалың әскер қара ормандай боп өрге қарай бет түзеді. Байтақ пен Күнбегі македондықтарды көріп бір-ақ қайтуға келісті. Патшалар шеріктің шаңы басыла жылжыған. Көлеңке ұзара Дақ тауы аталатын текше-текше қыраттың алғашқысына көтерілген. Осы тұстан ары озбай үшеуі аттан түсті. Македондықтар өздерін көп тостырмады. Жана ғана массагет әскері мызғымастай боп тұрған Суықбұлақтың қабағын ала жүріп өтті. Спитамен оларды садақ оғы тұрмақ, жай-лақтырсаң жетер тұста тұрып көз суарған. Ал Байтақ пен Күнбегіге македонның жайрандап өткен жосығы соғыстың, қатердің лебін әкелді. Осы бір оқиға екі патшаға Спитаменнің жанын, бүгінгі күйін ұқтырғандай болды.

— Бұлар бүгін Бесс жатқан құрықты алыстан гора түнейді. Таңертең күн шықпай бас салады. — Спитамен жол қашықтығын есептеп осылай болжады.

— Ендеше біз македондар кері өткен соң бір-ақ қайталық, — деді Байтақ арқаны кенге салып.

Кеш бойы үш патша алдағы соғыс әрекеттерін ойластырып, Ескендір жосықтары тамыр тастай бекінген ірі кенттерді өзара бөлісті. Зақаны торға түсіруге Күнбегі екі түмен әскер бөлетін болды. Бактұр мен Соғдыны алып болған соң Ескендір сақ жеріне біржолата бет бұрса басты күшіне мықтап тойтарыс беру көзделді. Оған дейін Ескендірдің әскеріне күндіз-түні маза бермеу, көлік аттарын, мініс аттарынан айыра беру, азық-түліктен айыру секілді жауды титықтатар тәсілдер жүйесі жасалды. Қырат үстінде түннің батқанынан шыққаны тез болды. Түс әлетінде македон әскері лек-легімен келген ізін басып кері қайтты. Олардың ізі суысымен үш патша төс түйістіріп, қош айтысты. Ескендір тасқынының жолында Спитамен жалғыз қалды.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

I

Александр шапанының шалғайы суға тимей-ақ дәрияның арғы қабағына ілікті. Қабаққа көтерілген соң Гефестионға тапсырма берді:

— Сақтар жарақат алғанымды білмеуге тиіс. Олар менін атымды танып алды. Сондықтан дәл осы атқа мін де сақтың соңына түс.

Гефестион жеті мың қолмен жағалаудан македон әскеріне оқ жаудырған сақтарға қарай шапты. Александр Дарийден қалған көп олжаның бірі — сырты алтынмен апталған іші кәдімгі жасау-жиһазды үй тектес патша күймесінде отыр. Бір қолы иығынан шынтаққа дейін таңулы. Сол қолында өзінің оң иығына келіп қадалған сақ жебесі. Жебенің ұшы — қан. Александрдың өз қаны. Александр жебеге қарайды, қарайды да таң қалады. Әдеттегіден едәуір ұзын жебе қанша жер ұшты екен? Иығына тигенде кеудесі қаусап түсе жаздады, бір тізерлеп отырып қалды. Өзі көп естіген сақ жебесін патша ұзақ зерттеді.

— Садақшылары өте мықты. Ал оқ жонушылары олардан да мықты. Оқ жонушылар... Ол халық қой. Сонда біз тек әскермен ғана соғысып қоймаймыз. Әскердің артында ел тұр. Бұл парсы майданынан бөлек соғыс. Солай ма, ұстаз?

— Солай, Александр. Әскер артында ел тұр. Жұмбақ ел.

— Аристофан! Кратерді шақыр.

Александр мен Кратердің әңгімесі едәуір созылды.

— Шығын анықталды ма?

— Анықталды, мәртебелім... Мың жеті жүз адам қаза болды. Үш мыңдайы жарақат алған. Бес жүзге жуық ат мертігіп суға кетті.

Александр селт етпеді. Ұзақ үнсіздіктен соң көз сұғы қатайып, күйме есігіне тұтылған доқаба перденің саңылауынан далаға қадалды.

— Кратер! Мына жердің, осы елдің бас қаласы Марақанд емес пе еді?

— Дәл солай, мәртебелім!

— Ендеше Марақандқа тура тартамыз. Тек солай Соғды мен Бактрия қолға түседі.

— Жолға қашан шығамыз, мәртебелім?

- Танертен әскери кеңесте шешеміз.
- Мына аймаққа кім ие болады? Бессті не істейміз, патшам?
- Птоломей Бессті табады. Ал Бактұрдың сатрабы... Кім еді?
- Аршак, мәртебелім.

– Аршак сенімсіз боп тұр. Тез арада дружинник Стасанорды сатрап етіп тағайындап, Аршакты тұтқынға алындар.

Александрдың Марақандты бетке алып жүріп кетуіне Гестеионның қуғыншы боп кетіп, құлазып әрең жеткені кедергі болды. Гестеион жүз қаралы адамынан ат-матымен айырылып, жасағы түгел дерлік іші тоқтамайтын кесел тауып қайтты. Бұл жайт Александр патшаны қатты ойлантты. Емшілердің айтуынша жылға, бастау, кайнар біткенді сақтар улап тастаған. Өйткені ерні суға тиген адам да, ат та көтерем. Яғни сақтар жау жүріп өтеді деген жолда суды харамдайды. Енді ол есте болады. Сондықтан оларды жаңылдыру керек. Жаңылдыру үшін күтпеген әрекетке бармасқа болмайды. Александр жолбасшыларын, жұлдызшыларын, әрине Гестеион досы мен ұстазы Лисимахты кешкілік ставкаға келтірді. Шақырылғандарға патша тапсырмасы дайын болатын. Ол өзі тұрған жерден Марақандқа¹ дейін тіке тартатын картаны қолдан сызып қойыпты.

– Мына сұрақтарға жауап беріндер: бірінші, арадағы құм-шөлмен жүріп өтуге бола ма? Екіншіден, қанша-құн, қанша азық-түлік, қанша су керек. Үшіншіден, егер бұл бағыт өте қатерлі болса немесе мүлдем жарамсыз болса, басқа төте жол бар ма? Ойланьндар.

Александр ақылмандарын ставкада қалдырып, Спитаменнен келген шабармандармен сөйлесуге кетті. Сақ өкілеттерін македондықтар гарнизонға кіргізбеген. Басты күш жатқан ойпаңнан алыстау жерге жеңіл шатыр тігілген. Александр сақтарды сол жерде қабылдады. Патшаның сақшылары Спитаменнің үш сарбазын бастан-аяқ тінтіп, тар шеңберде тырп еткізбей ұстап тұр.

– Кірсін бе, мәртебелім! – Бұл Аристофан.

– Қанша адам? – Александрдың артында Апанасий тұр.

– Үшеу.

– Үшеуі де кірсін. – Александр сақ баласын жақыннан көрмеп еді. Анықтап тұр-түстерін көргісі келді. Есіктің түрмесіне басы шатылып, нобайы Аристофаннан да қомақты бір шой қара есіктен әрең өтті. Түсі суық-ақ екен. Ол ішке кіре басын сәл тұқыртып гүж етті де оң қолын кеудесіне басты. Ым.. Бұл сәлем бергені делік. Екіншісі бой жағынан алдыңғымен қарайлас. Бірақ оншалықты денелі емес. Мұрны грек тектес, шүңірек көз, артық еті жоқ, кимылы жіті, нағыздың өзі. Келсең-кел деп тұр.

¹ Марақанд қазіргі Самарқан. Ол кезде Соғдының бас қаласы.

“Ее...”—деді патша ішінен,—құрама жебені жарты күндік жерге жеткізетін осылар... Келген үшеудің мәтібіі шойқара деп ойлаған Александр жаңылған екен. Шойқара да, келсең-кел деп тұрғаны да қарусыз келгенмен үсті-басы мұздай сауыт, дулыға. Әлгі екеуі қак жарылғанда әп-әдемі бейбіт киімді, жайдары жүзді жігіт алға озды. Ол Аристофанның тұсына келіп тоқтады да бір орам тері ұсынды. Орам теріні патшаның тәржімашысы алды.

— Оқы! — Александр тыңдауға оңтайланып, өзі дөңгелек жүзді, аялы көздерінен жылылық ескен, келбетті жігітке қарап тұр. Осы үш адамның табиғатынан бүкіл сақ даласының қадір-қасиетін, құпия-жұмбағын танып, біліп алғысы келгендей Александр оларға ашықтан-ашық зерттей қарады. Тәржімашы орамды жазып, білдіргіні оқи бастады: “Өз нағашысы, өз патшасына қастандық жасаған опасыз Бесс керек болса алындар. Сатқындарға пана бола алмаймыз. Массaget патшасы Спитамен Бессті алуға келген македон әскерінің амандығына кепілдік береді”.

— Жақсы хабар!.. Сұра... Бесс қазір қайда?
— Нүтек түбіндегі шағын бір кентте.
— Қай жерде тұтқындаймыз?
— Спитамен патшаның құрығына әкеліп ұстап тұрамыз.
— Бесстің соңында қанша әскер бар?
— Үш мыңдай.
— Спитамен патша бұл ықыласы үшін не сұрайды?
— Патша еш нәрсеге зәру емес.
— Өзі патша болса, ол неге зәру болсын. Дегенмен?
— Оны тек өзінен сұраныз, мәртебелім.
— Сақтар неге Бактұр мен Соғды үшін шайқасып жүр?
— Бактұр сақтың табалдырығы. Соғды — базары.
— Дүниеде македон әскеріндей күш жоқ. Соғысу — тек қырылу деген сөз. Соны білесіндер ме?

— Сақтар қырылу үшін соғыспайды, жену үшін... Басқалар да солай келген, қанға тойып қайтқан.

— Басы қатын патша Томиристің қылышынан сайға домалады, дейсің ғой?... Білем. Бірақ ол — Кир. Мен — әлемнің әміршісі Александрмын. Соғыспай берілген патшаға менің сарайымнан орын табылады. Айта барындар!

— Айтқан ауызға балқыған болат құйылады.

— Ендеше сол балқыған болатты беріспеген патшаның төбесіне құямын. Ал Бесс туралы... Екі адам хабар айтуға қайтады. Біреуің біздің әскерге жол көрсетесің.

Арада жеті күн өткенде Птоломей шағын жасакпен Бессті Александрдың алдына жеткізді. Торлауыт арбаның үстінде екі қолы керулі, мойнында — мойынтұрық.

Бұл кез Александр соңына сексен мың әскерді ілестіріп,

Птоломей қарсы кезігуге тиіс жолмен едәуір ілгерілеген. Енді бір күншілік жүрістен соң әскер құмға кіреді де Марақандты бетке алады. Сол жолайырыққа жетеберісте асығыс та алыс жолдан түте-түтесі шыққан Птоломей жерден шыққандай кезіге кетті. Александр қобалжулы еді. Мына кездесу оны бір серпілтіп тастады. Шынтуайтқа келсе, Александр Птоломейді енді көрем деп ойлаудан қалған. Жақын досын Спитамен қолға түсірді деп ішқыстаны іште болып еді. Мына сақтарын адам екен! Сөзде тұрды. Өзіне өзі сенетін жау болғаны ғой...

Патша торлауыт арбада керулі, халі мүшкіл Бесске жақындап келді.

– Патшанды неге өлтірдің?

– Бәрі солай ұйғарды. Ата жауынды өлтірсек, Александр, сенін ойыңнан шығамыз ба деп алжастық.

– Бұл сенің ең соңғы және өз түбіңе жеткен қателік. Өз патшасын өлтірген адамды кешіруге болмайды. Спитамен сенен жеркенді. Мен де қолымды былғамаймын. Жазанды Дарийдің тұқымы береді. Әә! Міне, өздері де келді.

Дарий Родомани патшаның төртінші әйелден сүйген ұлы, болашақта төртінші Дарий атануға тиіс, бірақ тағдыр жазбаған Дарий Автар келді. Бегінде қаны ойнаған жас жігіт. Падишаның тапсырмасы мен Александрдың қатысуы болмаса Бесстің жазасын табан астында бергісі-ақ келіп тұр.

– Жауыз алдында тұр. Ол енді сенің тұтқының. Біле кетейін. Не жаза, бұған?

– Ұлы патша! Бесс іштей екі жарылған. Парсы патшасының да, ұлы мәртебелі, құдай текті өзіңіздің де жақсылығыңызға бөленгісі келген. Сондықтан екі теректі иіп, екі аяғын екеуіне байлаймыз да қоя береміз. Сонда Бесс екі айырылып, өзінің дегеніне жетеді... Бұл күллі ахемен игі жақсыларының ұйғарымы.

Александр Дарий патшаның тұяғы Автармен қысқа ғана сұхбаттасқаннан соң нақты әңгімеге көшті:

– Сузыдағы патша әулеті аман ба? Мұқтаждық бар ма? Міне, төртінші жыл. Орныққан боларсыздар?

– Бәрі жақсы. Қызметшілер әкеміз бар кездегіден де көп.

– Қалғанын Птоломей айтса, болғаны. Бәрі бір сәтте орындалады. Сәлем айт. Сәлем айт та, мынаны есте ұста, Автар! Әкеннің соңғы сөзін естіген мен. Аманаты орындаулы. Ал патша бойжеткендеріне сөз салушылар болса тыйым сал. Олардың да тағдырына мен жауап берем...

Александрдың аты ытырылып алға шықты. Патша өзінің аса сенімді достарының бірі Птоломеймен жаңа қауышып, қуаныштары сабасына түспей-ақ тарасқалы тұр. Бұл жолы Птоломей патшалығынан гөрі достығы артық Александрды енді көрем

бе, жоқ па деген жаман оймен қалып барады. “Сен аман орал,, Александр. Мұндағы алаңың менің мойнымда”,—деп ол сұлқ тұр.

Птоломей шағын әскермен Келифке беттейді, Дарий Автармен бір күн сапарлас болады да Птоломей Келифті тұрақ еткен Бактұр сатрабы Стасанормен мына жұмбақ өлкені бағады. Патшаның өзі санасатын, тайқуды білмейтін, ашық соғыс, айқын сөзді жақсы көретін Птоломей енді апанға түскен арландай алақ-жұлақ өмір кешуге қалып барады. Ол бұрылып қалың нөпірдің алдынан патшасы әрі балалық балдәурен досы Александрды іздеп тапты. Тапты да атын қырындата тежеп, қарап қалды. Біртүрлі оны да аяды, өзін де аяды. Бұл не жасықтық екенін ойлап жатпады. Сырт көзге тоңмойын көрінетін Птоломейдің жүрегі осылай елжірейді деп кім ойлаған.

Ал Александрдың ойында өзіне қатты әсер еткен Дарий өлімі.

Қансырап жатқан Дарий патша. Алтын зерлі шапанын бес жерден қылыш тесіп өткен. Қалы кілем үстінде ұйыған қанның ортасында аузымен ауа қармап, көзі жаутандап, бір жанып, бір өшіп жанталасуда. Александр нөкерлерімен сау етіп жетіп келді. Келді де табанда жатқан парсы патшасын қоршай тоқтады. Дарий жағалата бәріне жеке-жеке көз тоқтатып қарап алды. Одан соң жағалата қайта шолды. Ақырында Александрды жазбай таныды.

— Александр... Сенсің ғой?

— Қалай таныдың, патша?

— Сен қызықтап тұрған жоқсың. Шынымен жаның ашып тұр. Патшаның күнін патша болған біледі... Айтар аманатым бар...

Дарий Родомани... Бәрі менікі. Өмір, данқ, құрмет, жан рахаты мен үшін жаралған деп дүниеге, қызыққа тоймаған парсы патшасы өмірден өтерде өзіне қастандық еткен қаныпезерлерді жазала деп те айтпады. Сірә, одан енді келіп-кетер ештеңе жоқ деп ойлады ма екен? Бар айтқаны — алдымен әйел, бала-шағасының амандығын табыс етті, одан соң сәл үзіліс жасап, ойын жиып алып қатулана сөйледі: “Сен, Александр, Парсыны жеңген жоқсың, мені, Дарийді жеңдің. Мен соғысқа құлқым жоқ, соғысқа шорқақпын. Елге обал жасадым. Ахемендер алдында қара бет болдым. Мені ең соңғы нашар патша деп біл. Болар іс болды... Парсы елі енді сенікі. Патшасы сенсің. Өз патшалығыңды бұдан әрі қиратпа. Халық сенікі. Халықтың дәулеті де сенікі. Өз халқынды өзін тонама. Жақсы патша тұсында ел тойынады. Тойынған халық қашанда патша жағында. Ашыққан халық — ашынған халық. Онда жауды сырттан іздемейсің... Сол... Ел саған аманат, жас патша!!”

“Солай да шығар...”—деп ойлады Александр. Бір сарынды жүріс ойын бөлмеді. Өзі де осы бір ойды суыртпақтап, ой түбінен жарқ етіп өмірдің барша ақиқатының алтын кілті шыға келердей

айырылғысы жоқ. Дарий айтқан ақыл, аманат сөзі эллиндер еліне қонар ма еді? Қайдам... Онда көсемдер, шешендер, философтар көп-ау. Әр үйдің алдына бір-бір бақыр алтын төгіп, қорасына төрт түлік мал қамап берсең де жақпайсың. Өйткені... Өйткені олар дүниеге сенің көзіңмен қарамайды. Өз көзімен қарап, өз сөзін айтады. Алтынды алады, қолыңнан жем жейді. Сөйте тұра өзін сенен артық санайды. Бұл не халық? Бұл қасиетті неге жоруға болады? Жақсылық па әлде әлін білместіктің азабы ма? Бұл мінез халықтың асқақ рухы ма әлде әумесерлігі ме? Қайсысы?... Парсылар... Олар бөлек халық. Төменнен жоғары, жоғарыдан төмен әркімнің өз орны қалыптасқан. Мың жерден философ бол – сіңірің созылған кедей болсаң есі түгел адам деп есептемейді. Есі түгелдің тіршіліктегі есебі де түгел болуға тиіс. Парсылар осылай ойлайды. Сонда, ақылдың ауылы қай жақта жатыр? Сірә, екеуінің ортасынан шыққан дұрыс шығар. Эллиндік одақ пен парсы арасы қосылды. Енді осы екі әлемді қоспасқа не?! Бірінен бірі үйренсін. Нені? Не нәрсеге үйренетінін әркім өзі шешеді. Эллиндіктер аспаннан салбырап жерге жақындасын, парсылар бел жазып, бас көтерсін. Қолмен ұстап, көзбен көрерлік нақтылай, заттай әлемнен басқа да өмір бар екенін білсін. Қиял, ой деген нәрсе адамның алдын күреп, қиялдан, арманнан тоқылған алқызыл болашаққа жетелеп отырар ұлы күш. Сірә, эллиндіктің мәңгілік категорияларға жүгініп, мәңгілік қағидалар жасаймын деген ұмтылысына парсы баласының күнбе-күнгі тірлікке деген бейімділігін; нақпа-нақ есепшілдігін, еңбекқорлығын қосу керек. Грекияға Парсыдан кемемен жіберілген отыз мың бала эллиндік дүниеге аунап-қунап, білім алып қайтады. Еліне оралған соң олар гегемонның арқа сүйер адамдары, гегемонның саясатын жүргізуші күшке айналуы тиіс. Бірақ отыз мың аз. Парсы балалары лек-легімен Эллада жерінің әр пұшпағында оқып, тәрбие алуға тиіс. Ал мойны қатты эллиндіктерге парсы үлгісін қалай егеміз? Ол үшін... Эллада мен Эль-Жазираның, Кіші Азияның арасына мың тарам жол түсіру керек. Саудаға бейім парсы, арипейлер, бақтұрлық, соғдылықтар кеулеп, Эллада жерін қан базарға айналдырсын. Менің математиктерім мен философтарым, шешендерім мен көсемдерім бірі біліп айтып, көбі еліктеймін деп бос сөз, көбік сөзбен айналсоқтап, тіршілікте алға баса алмай қалғанын көзімен көрсін, қызықсын, ұмтылсын. Айналып келгенде, Эллада – әлемнің ақыл-ой, тіршілік-тыныс орталығы болады. Ғұмырым біткенше мен Элладаның табанына әлі талай елдің, талай-талай халықтардың алтын-күмісін, бар асылын, байлығын әкеліп тастаймын. Үлгі алар қасиеттерін де Элладаға жеткіземін. Қасиетті Эллада озық ойдың ғана емес, озық тіршіліктің де қордаланған құтты мекені болады. Болдырамын.

Қайтсем де болдырамын! Ол үшін бүгінгі міндет — Бактұр, Соғдыны тез қаратып, қапысын тауып, сактарды бет қаратпастай етіп жену керек. Сонда қайда бұрылсам да жолым күреулі. Ал сак жұмбағы шешілмей әлемнің кілті қолға түспейді.

Сусыған құмды тобықтан кешіп, Александрдың әскері ауыр жылжып келеді. Патшаның да, оның жұлдызшыларының да есебінше бұлар құмның орта шеніне жетті. Шерік күндізгі шақырайған аптаптан, түнде сүйектен өтер суықтан, ауа екеш ауаның жетпеуінен әбден титықтап та қалды. Осынау нөпірде қыбырлап келе жатқан тірі пенденің бәрі білетін бір-ақ ақиқат бар — өлгің келмесе алға жүруден басқа амал жоқ. Жүруге жарамай қалғандар да баршылық. Оларды сүйретпеге салып, бір-бір атқа жалғап қойды. Бұл да қауіп емес. Қауіптің үлкені — судың таусылып бара жатқаны. Енді көздеген күні сылдырап аққан бұлаққа, шымырлаған қайнарға жетпесе бүкіл әскер қаталап қырылып қалады. Бұл Александрдың ең соңғы кателігі ғана емес, ақкөз ақымақтығы болмақ.

Құм кешкелі жетінші күн. Әскер әлсіреп барады. Ыстық өтіп өлгендер жүзден асты. Күндіз темір атаулы қол тигізбес болып қызып, құм үсті отпен тыныстап тұрғанда әскердің жүрісі мүлдем өнбейтін халге жетті. Александр амал тапты. Әскер күндіз жал-жал құмды қуықтай етіп терең қазып, үстіне қалқа тастап, жер бауырлап жатады да ыстық қайтқаннан бастап түні бойы жүріп отырады. Тоғызыншы күні Александр қолбасшыларымен үн-түнсіз сұлқ отырды. Шөл буып барады. Судың тапшылығы сондай — су сұрау барып тұрған арсыздықпен пара-пар еді. Аристофан әр адамға өлшенген су қорынан патшаның бір жұғым суын әкелді. Патша судан бас тартты.

— Ұстазға бер... — деді сұлқ отырған қалпы. Бұл кезде оның ұстазы Лисимах екі дүниенің арасында жатқан. Александр Тирді алғанда да дәл осылай күйзелмеп еді. Ондағы көргені — қиындық. Қазіргісі қап-қара қатер. Құм ішімен енді қанша жүрерін анық білмейді. Жүріс тоқтағанда қолбасшылар шақырусыз жиналатын әдет тапты. Олары не ойлағаны бар деп патшадан жақсы хабар күткен сыңайлары болса керек. Патшаның қолында бір-ақ амал бар — тек ілгерілей беру. Қуырдақша қуырған құмның шетіне шығудан басқа мақсат жоқ. Қалғаны тек содан кейін. Құмға бастаған Александрдың өзі, енді құмнан алып шығу да осының мойнында деп міндетсі келіп тұрғандар да аз емес. Қалың қол оқыс жасалған бір іс, оқыс айтылған бір сөзден-ақ быт-шыт болуға дайын, тұтанып тұр. Александр одан да іш жияды. “Сен адам тегінен асып, өзінді құдайға телідің, Парсыны жалғыз жүріп алғандай парсыша патшалық құрып, сән-салтанатқа мас болдың, эллиндік боздақтарды парсының көлеңкесінде ұстауға шықтың.

Өзін де парсыланып бітін”, — деушілер осы бір жінішке сәтті пайдаланып, әскер ішінен бүлік бастауы да әбден ықтимал. Әркімнің жаны өзіне қымбат. Ақыр өлім — бір өлім екеніне көзі жетсе патшаны қайтсін! Жайдан-жай кеткенше анық ажалға әкеп тіреген патшаны бірге әкетем деп ашынғандар табылмайды деймісің. Александр қабағының үстімен қолбасшыларын шолып шықты. Жағдай сырт еткен ұшқын ғана жетпей тұрған қурайлы дала секілді.

— Емшілер келді ме? — Александрдың даусы қарлығып шықты. Аристофан “келді” деп жауап берді. Александрдың жорығымен төрт жылдан бері келе жатқан емшілердің үшеуі ішке енді. Александр емшілерге қолбасшылар күтпеген, күткеннен бұрын түрпідей тиген сұрақ қойды.

— Адам өз зәрін өзі ішсе не болады?

— Еш нәрсе болмайды. Қайта ағзалары тазарып, жеңілдеп қалады, — деді егделеуі.

— Су орнына жылқының қанын ішсе ше?

— Онын да зияны жоқ. Әлі кіреді, шөлі басылады. Тек ол қан — бауыздау қаны болу керек. Әйтпесе ұйып қалады.

— Естідіндер ме?! — Александр қолбасшыларына бұрылды. — Емшілер түгелдей әскерді аралап, адамның өз зәрі өзіне шипа екенін, жылқының қаны күш-қуат беретінін — ұқтырсын. Енді екі күннен кейін құмнан шықпасақ су таусылады. Суды үнемдеу үшін бүгіннен бастап зәрге көшесіндер. Ертеңнен бастап жаракат, қартаң жылқыларды қажетінше соя бастаймыз. Оған арнайы пәрмен болады.

Күн көкжиекке барып құлағанда әскер кесірткелерше әр-әр жерден құмды жарып шықты да ілбіп алға жылжыды. Шұбатылған нөпір тірі аруақ секілді не басы артық кимыл, не сөз жоқ, әйтеуір құр сұлдерін әрен алып келеді. Патшаның өзінен қара табан қарт сарбазға дейін үрей дендеп алған. Алға қараса көретіндері құм, оны мен солына қараса да сол. Көз сүрінер қылпық жоқ. Содан бұл нөпір алыс та болса бір тіршілік нышанын көруден үміт үзгендей бас көтеруден де қалып барады. Александрдың өз жайы осылардың ешқайсысынан артық емес-ті. Астың да, судың да мөлшерін бәрімен теңестіріп, жолай аял кезіндегі жүрек жалғар дәмді қалың әскер арасында, солармен бірге отырып қабылдайтынды шығарды. Патша осы ісімен-ақ оны “парсылық үлде мен бүлдеге” оранған майбөксе патшаға айналып бітін деушілердің аузына қаппақ қойды. Дегенмен сарбаздар өз зәрін өзі ішсін деген патша пәрменін патшаның тарихшысы, мадақшысы, ішінде Александрға деген бүлігі бар Каллисфен мазакқа айналдырып, біреу айтыпты-мыс дегенсіп үш-төрт шумак әжуа өлең таратып үлгерді. Каллисфен ақымақ емес, әрине.

Патша қайтсем адамдарды аман алып қалам деп шамырқанған соң осы қадамға барды. Амалы жоқ. Соны түсіне тұра ішмерездер патшаны бақайдан қағып қалудың сәтін жібермеді. Қаллисфен түтіндеп жүріп, мысық жүріспен тоңмойын, ашушаң аккөз Клитоға келіп, бұл әңгімені қоңырсытты. Клито бірден тұтанды. Дереву патшаға жетіп барып, пәрменін қайтарып алуды талап етті.

— Александр! Македондықтар азапқа шыдайды, қорлыққа шыдамайды. Қайтар пәрменінді! — деп барқ-барқ етті.

— Мен Клито болсам өз пәрменімді өзім қайтарар едім. Мен — Александрмын.

Клито бұдан әрі бара алмады. Атын жетектеп, кенезесі кеуіп келе жатып та Александр өз туысының үй жығардай екпініне, бүрк-сарқ ашуына елен етпей, тіпті мойын бұрып қарамай жай ғана айта салғаны Клитоны тойтарып тастады.

— Осыдан аман шықсақ, Александр... — Клито аттын басын бұрып, кіжінген қалпы кетпек еді Александрдың даусы санж ете қалды.

— Шықтық, Клито! Әне, өмір! Әне, тіршілік!

Клито жалт қарады. Көз ұшында арық малдың бел омыртқасындай қырқа-қырқа таушық көзге шалынды. Анықтап қараса құм жұқарып, жазыққа айнала бастапты. Тау етегінде зәулім теректердің бұйра кескіні де көзден жас суырып барып елес берді. Клитоның тұла бойы шымырлап, қуаныш оты дуылдап табанына дейін жетті. Қуанды да Клито қайта қатуланды. “Неткен жолы болғыш ит еді!”—деп Александрға қарады. Дарийді екі мәрте бетпе-бет ұрыста жеңді. Тірді алды. Персепольді қиратты. Дәриядан өтті. Енді жауды адастырып, ұлы құмнан да осынша әскерді алып шықты. Клито патшадан басталған жақсы сөзден тұтанған әскер арасымен аяндап келеді. Александрды не төңкеріп, не тұқыртып тастар бір сәттен айырылғандай. Қалын нөпір бұйрықсыз, пәрменсіз-ақ жүрісті үдеткен. Екі көздері нобайы қадам сайын айқындала түскен таушықта, жайқалған көк желекте.

Құмнан шыққан соң Александр әскерге екі күн демалыс берді. Шолғыншылардың айтуынша Марақанді екі күндік жерде. Жол-жөнекей су да, бақ та, ел де, мал да бар. Александрдан үрей алыстап, сенім нығая түсті. Кәдімгі кара жерге, оның бетіне тырбиып шыққан шөпке қарайды да қуанады. Тіршіліктен айырылып барып, қайта табысқаны жағаға соққан толқындай әлсін-әлсін еске орала береді. Әскер құмнан соң шөл басып, ес жиып жарты күндей бұйырған жерде жатып тыныққан әскерді Александр сапқа тұрғызды. Оның екі мәні бар еді. Біріншісі, күллі әскерге шөл аймақтан ел қатарлы арып-ашып өткенін, өзіне бөлекше жағдай жасатпағанын аңғарту. Екіншісі — азып-тозған өз сықпытымен Марақанді соғысына жұмылдыру. Алғашқы

саясаты, Парменион, Филота жазасынан соң сәл сейілген бықсық сөздің қайтадан түтіндей бастағынына қарсы әрекеттін. Каллисфен жүріп өткен жерінде Александр патшаны әжуаға айналдырар тұқым себіліп, ол қаулап өсіп-өніп барады. Каллисфен — қарапайым халықтың қабылдауына, ақыл-есіне дәл келетін үстірт ойға жүйрік. Александр іштен шыққан жаудың бұл түрін кейін-кейін аңғарды. Каллисфен ақыл-есі жетіп-артылатын адам. Мүмкін патшаның кейбір істеріне наразы болғандықтан арқасы қозып айтып салған шығар дей кейбір қаңсық сөзін елемей Александр барынша сабыр сақтады. Бірақ Каллисфен айылын жияр емес, оның ішін кемірген мерез тіпті асқынып кетті. Егер сөзге құлақ тосар ортасы болмаса Каллисфеннің беделі артпас еді. Қиындықтың бірі сол — Каллисфен ұйлықтырған ақсүйек, бетке шығарлардың жуан ортасында Клито жүр. Ол Александрдың өз туысы. Ал бұған не істерсің?! Каллисфеннің де жалғанған жері оңай емес. Каллисфен Аристотельдің ағасынан қалған жалғыз. Міне, осындай ілік-шатыс Александрға алдағы шексіз майдандардан оңай соғып тұрған жоқ. Патша осы бір жайсыздықтарды жан-тәнімен сезеді де терісіне сыймай назаланады. Одан соң сабырдың самалы жеткенде есіне алдымен жан досы Гефестион түседі. Одан соң Птоломей, Пердикка, Кэн қаланып тұра қалады. Солай Александр байыз тауып, сабасына түседі. Ең соңында әрқашан жинақы, отқа да суға да дайын, бұйрықты бұлжытпай орындайтын, орындағанда ол бұйрықтың мән-манахасын ойлап, еш бас ауыртпайтын тас жүрек Кратер көзіне елестейді. Аристотель бастаған ұстаздардың елегінен өткен санаулы “бала” санатта жүр. Бірақ Александрмен ақылы теңнің оты кем. Оты теңнің білімі доғал. Ақыл-ойы мен оты теңнің арманы аласа. Тіпті қай жағынан да терезесі тең деген тең-тұсы, замандасы дәл Александрдай жүректі, қиын-қыстау сәтте ойы от шашар ұшқыр емес. Көзге ұрар бір ғана қасиетімен патша болған адам — елдің соры. Үзіліп, өз заманынан шығандап шығып кету — ол адамның жеке басының соры. Жоғарыда құдай алыс, жер — түтін, екі арада бұл жалғыз.

II

Алдын кескен жауды қалай жеңуді, іштен шыққан жаулары бостан-бос арандамасын деп олардың да қамын ойлайтын, түптің түбі не боларын да сарыла саралайтын Александр патша Марақандты алған соң көл-көсір той жасап, күннен-күнге алыстап бара жатқандарды ішке тартып, құшағын жазғанды жөн көрді. Сақ жерінде сансырап жүріп жауыққаннан не пайда, деп

түйді патша. Мүмкін арадағы кірбің сөйліп кетер болмашы нәрсе шығар. Дер кезінде жуып-шайсаң қыл-қыбыр байланбай тазарып та кетер...

Александр айтқан уақытында әскерді көтеріп, Марақандты бетке алды. Екі күндік жер деген тек кашықтық боп шықты. Марақандтын нобайы Александрға он күннен соң көрінді. Оған дейінгі әр жыра, әр мекен бұл нөпірді қайта-қайта іркіп-тосып, жұлып-қашып, ілгері басқан аяқты кері кетірді. Александрдың ойынша соғыс Марақандтың өзінде болмақ, ал оған дейінгі аралықтан салдыртып өте шықпақ еді. Рас, жорық сәтімен-ақ басталып еді, бірақ ырымы жаман болды.

Грек-македонның бүгінгі ұрпағынан жүз елу жыл бұрындар парсы патшасы көптен тісі батпаған гректің Милет қаласын алу үшін сақ әскерін жалдап апарған. Сонда Милетті мәңгі-бақи майдан аланына айналдырып, оның негізгі тұрғындары бранхид-гректерін от пен оқтың өтінде ұстаған патша саясатына, эллиндік басқа ұлыстардың менмендігіне ызасы келген милеттік бранхидтер парсы-сақ әскері жағына шыққан. Парсы-сақ әскері Милетті алуын алды да ел орнықты дегенде қалада ықшам гарнизон қалдырып, негізгі күш кері қайтты. Кешікпей грек полистері кеңесіп, бранхид гректерін сатқын ретінде жаппай жазалау шешімін бұрк еткізді. Бранхидтер Милетті тастай қашты. Сол қашқаннан мол қашып, жартылай Соғды мен Қаңлы жанасқан жерден бір-ақ шықты. Осында ежелгі одақтастары сақтармен тіл табысып, жер алып, жинақы қоныстанған. Одан соң бранхидтердің ен кемі төрт ұрпағы ауысты. Бірақ олар өздерінің тұрмыс-салтын, тілін жоғалтпады. Көбейді. Қонданды. Бір үлкен ұлысқа жетеқабыл болды. Кеше грек топырағында дүниеге келген жаңалық, ертеңінде бранхидтердің игілігіне айналып жатты. Сол бранхидтер армандай алыс елінен келген грек-македон әскерінің алдынан дәм-тұзын алып шықты. Александр грек-бранхидтердің тарихына қанық болатын. Не істерін түнімен ойлады. Ұмсынған мойынды қылыш шаппас. Бірақ Александрдың Парсыға аттанғандағы басты ұраны жаудан да, сатқындардан да кек алу емес пе еді? Бранхидтер кезінде Милеттің қасиетті мекендерін, ғибадатханаларын тәрк еткен, қорлаған ұлыс. Александр онсыз да қолтығы толған парсы аксүйектері деген кінәмен алысып келеді, ал оған сатқындар қосылса елде қалай бағалайды, мына жанындағы ішмерездер қалай-қалай құйқылжытады? Александрдың басы катты. Бірақ шешімді тек өзі қабылдады. “Елін, халқын сатқандарға аяушылық жоқ. Бранхидтерді жаппай қырындар”, – деп бұйрық берді. Бранхидтердің сауаттылары, көзі ашықтарының бірен-сараны, сақ патшаларының сарайында дәріс беруші, кеменгер дәрежесіндегілер аман қалды. Көпшілігі баудай

түсті. Болар іс болып, бронхидтер мекені қан сасып артта қалғанда желе жортып, Каллисфен, Клито бастаған шоғыр, оларға ілескен жас аристократтар Александрдың жолын кескестеді.

— Александр! — деді Каллисфеннің төбетіне айнала бастаған Клито арп-арп етіп. — Бронхидтер бізді бауыр деп қарсы алды. Сен оларды неге қырдың? Жауап бер, патша! Біз де біле жүрейік.

— Қасиетті Милетті қорлаған, жау жағына шыққан сатқындар енді арқаннан пышақ ұрмайды, Клито. Бұл — кек алу жорығы, кек алынды.

— Бүгін сенің қылышыңнан жан тапсырған бронхид-гректер, Александр, сатқын бронхидтердің төртінші ұрпағы. Олар Милетті қорламақ түгіл, оны көрген де емес. Сонда, патша, кімнен кек алдың?

Каллисфеннің созбауыт дауысында мысқыл бар.

— Сөзің — сөз-ақ, Каллисфен. Бұрынғыдай уытты. Сол у өз денене жайылып жүрмесін... Жауабым былай: сен бар болғаны Каллисфенсің. Сөзіңнің қуаты бір сәттік. Ойыңның барар жері бір-ақ күндік. Мен олай ете алмаймын. Бронхидтер жазасы — тарихты тазарту, болашақта сабақ болу үшін керек. Басқа жауабым жоқ, Каллисфен. Бүгін-ертең сатқындардың жазасын тартқызған Александр туралы ода жазасын. Енді боссың, Каллисфен.

Бронхидтер жүз елу жыл мекен еткен үлкен Мүліт пен кіші Мүліт аталған екі кенттің атын гректердің өзі “Милет” деп қойған екен. Кейін сәл өзгеріп, ел аузына Мүліт боп ілікті. Енді ол екі кенттің орны ойран болды. Әскер жүріп өткен селдей ары жылжыды. Бронхидтерді аямаған Александр бізді аяр деймісің дегендей жол-жөнекей қарсылық түтеп берді. Мүліттен озыңқырап, шағын селендерді өртеп өткен Александр бұрын өзеннің арнасы болғаны да немесе жер опырылып терең аңғарға айналғаны белгісіз бір көлдененге келіп, бес күн, бес түн бойы арнайы сайланып шыққан мықты күшпен соғысты. Алдымен аңғардың алдында, қаланып тұрып македон әскеріне оқ жаудырған атты әскер жауының бет-жүзі анық көрінер тұсқа дейін міз бакпай тұрды да бір сәтте жалт бұрылып қаша жөнелді. Македон телоидтары қуып берді. Бірақ қашқаннан гөрі қуғанның шығыны көбірек еді. Сақтар, ат үстінде зуылдап бара жатып, бұрылады да, адырнаны аңыратып жебеден жебе жібереді. Жіберген жебенің мүлт кетуі сирек-ақ. Солай елегіздіріп, ерегестіріп қашқан сақтар бір кезде жер жұтқандай жоқ болды. Телоидтар шапқаннан шауып аңғардың тік қабағынан ұшты. Алды мерт болды, арты сақтар құлдап түскен жалғызаяқ қия жолдармен сорғалады. Сорғалады да таза сорлады. Оларды сақтар бөліп-бөліп қоршауға алды. Қоршаудан тек тұтқындар тірі қалды. Қалғандары сайдың табанынан табылды.

Александр сактардың тағы бір амалына шырматылғанын түсінді. Мына аңғар оған бөгет, ал сактарға өте онтайлы боп тұр. Александрдың басты екі тәсілін сактар алып қойды. Біріншісі – Александрдың тұтқиылдан тиіп, бетқаратпас ұрыс салуы. Екіншісі, жауын өз дегенімен жүргізу. Дүние кезек. Енді Александр сактардың ісіне қарай іс жасап, қай жағымнан ала түсер екен деп, үнемі тұтқиыл ұрыстан сескенумен келеді. Міне, Соғды аңғарында тұп-тура Фриядан өткендегі жайт қайталанып тұр. Мына аңғарға түстім дегенше апанға түстім дей бер. Александр аттың басын тежеді. Оны мен солына мықты екі фаланганы бекітті. Қабакка жай лақтырғыштар мен садақшыларды қадап-қадап қойды. Өзі бір ойпаң жерге патша шатырын емес, қарапайым шатыр тіккізді. Сонда қолбасшыларын жиып, жедел кеңес өткізді. Болған-біткен сұрапыл ұрыстан тіксініп қалған қолбасшылардың қаны дуылдап, ұрысқа өзір екеніне патша қуанып қалды. Бірінің ізін бірі баса солға қарай үш топ шолғыншы, оңға қарай үш топ шолғыншы кетті. Жыраның ішін тінтіп шығуға жер бауырлап, жүздеген барлаушылар және жіберілді. Оң мен солдан келгендер аңғардың көкжиекке дейін ирендеп жатқанын айтып патшаны ойға қалдырды. Аңғардың ішін тінткен барлаушылар күтпеген жаналық әкелді. Аңғардың табанында күмістей таза шағын өзен ағып жатыр. Сақтың өзі де, ізі де жоқ. Аңғар бос.

- Һм! - Александр миығынан күлді. - Әрине, аңғар бос болуға тиіс. Ақымақ македондықтар топырлап төмен түседі. Сонан соң сактар қабақта тұрып бізді сайғақ атқандай топырлатпақ қой. Александр ізім-қайым жоғалып кетіп, ғайыптан пайда болар сак сикырын ұға бастағандай. Қазір арғы қабақта да иін тірескен әскер жоқ олар серпіліп кетті. Бірақ, бұл далада олардың көзі мен құлағы қалғып-мүлгімейді. Даланың көзі қазір де бәрін көріп тұр. Көрсін. Көргенінен жаңылсын. Александр алыстатып әскердің шатырларын тіккізген болды. Шатырлар тек түнге дейін қауқайып тұрарлық төрт баумен ғана ілдебайланып тігілді. Тұс-тұстан от жағылып, әскер ас қамдауға кірісті, сарбаздар тізбектеле тұрысып табанда аққан күміс бұлақтан су шығарды. Жуынды-шайынды. Алкам-салкам жайғасқан сынай танытты. Бұл кезде Александр қабақта жатып алып, аңғардың қай тұсынан түсіп, қай сокпағымен өрлеуге болатынын сызып жатты. Ақыры қолбасшыларымен бірге қабақта жатып, бес тарам жол белгіледі. Күн бата әскердің төрттен бірін қабақта қалдырып, негізгі күшпен кесірткеше жорғалап сайға түсті. Македон жағындағы қабақта жыпырлаған от. Сауық-сайран құрған ызың-шу, айқай-аттан. Қазір ғана бір омақасып тұрған македондықтар ес жиып, оны мен солын анықтамай жылжымас деп ойлауға тиіс сактардың бейқамдығы үшін Александр бәрін ескерген секілді. Бірақ сактар

сай ішімен екі жарылып айналып өтті ме, әлде өздері білетін соқпақтармен зу ете қалды ма, Александрдың перғауынына түскен сүрлеулер әр-әр жерден терең қазылып, үсті қамыспен жабылған екен. Ат-матымен орға құлағандар бірін бірі басып, артта иін тіресіп келе жатқан әскер қамшы сабы айналмас тар жерде кері бұрыла алмай, лектің екпінін тоқтата алмай қыспақта қалды. Осы кезде қабақтан дөңбектер ұшты. Отты жебелер аңырап берді. Александр тағы састы.

– Телоидтар! Қайтындар. Пелтастар, қабақтың астына, оқ тимейтіндей, жау көрмейтіндей бекініндер! – деді де өзі осында қалды. Таң ата македондықтар арғы қабақта қаланып тұрған сақ сарбаздарын анық көрді. Ол кез македондықтардың екі топ жасағы оң мен солға қарай түн жамылып сіңіп кеткен. Ал Александрдың өзі бастаған жаяу әскер қабақтың астында жасырынып отырды. Арғы қабаққа өтіп, сақтарды екі бүйірден қысуға тиіс екі жосық Александрдың сілесін қатырды. Олар не опат болды, немесе айналып өту үшін тым алыстан орағытты. Тек күн арқан бойы көтерілгенде тоқал там үстінде ешкі ойнақтағандай арсынгүрсін, дүңкіл-шаңқыл басталды. Ұрыс басталды. Сақтардың енді қабақты андуға мұрсасы жоқ деп Александр жаяу әскермен жарға өрмеледі. Өне-міне дегенше алғашқылары қабаққа ілігіп, Александр арғы бетке табан тірегенде жұлдызды бөрте аты да көлденең тұрған. Таяқ тастам жерде сақтың үш жүзден асар-аспас жасағы қоршаудан шыға алмай шарқ ұрып, ұрыс салып жатыр. Манада қабақта тұрғанда самаладай боп көрінгенімен бар-жоғы осы болса керек. Енді бұларды жайпап тастау үшін патшаның өзі ұмтылды. Осы кезде Александр ұғып болмайтын бір пәлеге және тап болды. Қыр астынан үстінде адамы жоқ, қалың жылқы шынғырып, ұрыс салған ойранды жерге ағып келе жатты. Әлгі жылқы нөпірі Александрдың жаяу әскерін жапырып, телоидтарды ат үстінен қауғадай қағып-қағып түсірді. Өзінің қорғаныс шебінің ортасында тұрып Александрдың анық көргені – әлгі қалың жылқы жай болмады. Сақтар ат жалына шеңгелін батырып, жалпақ белдемшеге жармасып көрінбей жеткен екен. Қарулары – кәдімгі сойыл. Құйындай ұйытқып жетті де қоршаудағыларды суырып алып, жоқ болды. Фаланганын найзасына онбай ұрынған екі-үш шабандозды, олардың қояындағы сойылды қызықтап Александр біраз тұрды. Содан соң бранхидтердің тілмаштыққа жарайды деген адамын алдырды.

– Мыналар кімдер?

– Сақтар... Патша.

– Сақ екенін сенсіз де білем. Спитаменнің әскері ме?

– Жоқ. Байтақ патшаның тосқауылы.

– Ол кім?

– Байтақ – Қанды елінің патшасы.

– Байтақ дегенің Оксиарт патша ғой? Ал ер-тұрмансыз, сауыт-саймансыз, жалғыз таяқпен ұрысқа кіргенді не деп түсіндіресің?

– Олар сондай халық. Қолы ат жалына іліксе сайтанды да бағындырады. Таяқ деп тұрғаныңыздың екеуін екі адамыңызға ұстатып, ары-бері сілтетіп көріңіз.

Александр сала құлаш қоныр ағашты екі сарбазына ұстатты.

– Кәне! Ары-бері сілтеп көріндер!

Сарбаздар бір қолмен әлгі сойылды икемге келтіре алмай, тек қос қолдап қана сілтеген болды. Бірақ сойылдың екпінінен өздері дедек қақты.

– Енді осы сойылды қылышпен шапқызып көріңіздер, ұлы патша.

Сойылды жерге қадап, Александрдың өзі келте қылышпен тартып жіберді. Қылыш қара тасқа тигендей-ақ шаңқ етті де тайып кетті. Патша қайта айналып кеп қадалған жерінде тұрып қалған сойылды ат үстінен жұлып алды. Сойыл қара темірдей салмақты екен. Алдына өңгере ұстап, тұтқын бронхидті тағы да тергеді.

– Мұның аты бар ма?

– Бар. Оның аты – біл.

– Бұл не ағаш? Қайда өседі?

– Соны білмеймін.

– Оксиарт патша туралы не білесің?

– Мен алыстан естимін. Бірақ ол кім, мен кім? Жарытып еш нәрсе айта алмаспын. Грегори ұстаз көп біледі. Байтақты көрген де, сөйлескен де адам. Грегори ұстаз осында. Тұтқында.

– Жақсы. Грегориіңмен де сөйлесерміз...

Македон әскерінің жүрісі өнбей жатқаны Александрдың қитығына тиіп болды. Енді ол күн демей, түн демей Марақандты бетке алып жүріп отырды. Патша аяқ астынан шыға келетін сақтарды дереу қоршап алып қырып салатын екі үлкен атты жасақ сайлады. Қалай да фаланганы іске қосудың айла-тәсілін мұқият ойластырып, қолбасшылардың әрекетін үйлестірді. Бәрі бір сақтар македон әскерінің алаңсыз жүріп отыруына жол бермейді. Жолай сақтар Александрды екі күнге және тоқтатты. Қосынды бес түмен әскер қашып-пыспай жау нөпірін ашық далада күтіп алды. Александр сақ әскерінің тиіп-қашып соғысып, екі жарылып далаға сіңіп кететін тәсілін жасатпас үшін жау шегінер екі қанатқа негізгі күшті топтастырды. Сақтар жұмған жұдырықтай боп міз бақпастан тұрды. Александрдың есебінше сақтар қашып, бытырай шауып оқ жаудырады. Жай лақтырушылар мен садақшылары жанап өтеді. Білшілері мен найзагерлері әскердің шеткі шебін сөгіп, жолға түседі. Оған Александр дайын.

Сақтар дәл солай ұрыс салса бүгінгі күн олардың сағы сынып, беті қайтатын күн.

Александр бір төбешікке шығып, жаудың қанша күшпен келгенін анық көрді. Бұл жолы едәуір күш жолды бөгеп тұр. Бұлардың бары осы болғанда да бұрын кездеспеген қарсылық болғалы тұр. Сақтардың бір айласы ішінде жататынына Александрдың енді күмәні жоқ. Александр әскерді осы екпінмен ұрысқа кіргізуге бел байлады. Өйткені сақтар доқ көрсетіп, македондықтар ары-бері сапырылыссын, әскерін реттеп, әдіс-айласын белгілесін деп әдейі сіресіп тұрғандай көрінді. Ал келісілген тәсілді іске қосса еш дайындықсыз-ақ сақтарды есептен жаңылдыруға болады. Македондық жеңіл атты әскер фаланганың алдына түсті. Қара нөпір әне-міне сақтарды көміп, жұтып жіберердей жөңкіліп келеді. Өне, екі жақтан да садақшылар атысқа кірісті. Жай лақтыру әлі ерте, дегенмен ара қашықтық жұтылып барады. Адам бойындағы үрейді ұрыс алдындағы қан қызуы денеден ығыстырып, енді сана ажалдан қаймықпайтын нар тәуекел шақ жетті. Бұрындар, парсы соғысында Александр әскердің алдына шығушы еді. Өйткені жау ылғи бетпе-бет келетін. Енді әскердің соңын ала жылжып, немесе ұрыс алаңы толық көрінер биікте тұрып пәрмен беруге дағдыланды. Өйткені сақтардың ұрыс салу тәсілі мың құбылып тұр. Оқыс жайттар көп. Ондайда ұлы қолбасшының өзі қылыш сілтескеннен гөрі соғыстың барысын бақылап, қайда, кімге көмек керек, кімді қайда жұмсау қажеттігін табан астында шешкені дұрыс. Бұл жолы Александр бір төбешіктің үстінде, ұрысқа кірмейтін әскердің ұштығында тұрды. Екі күштің арасы таяқ тастам қалғанда сақтар әдетінше екі жарылып, оң канат пен сол канатқа қарай жіпше тарқатылып, құстай ұшты. Әп, бөлем! Александр масайрап тұр. Екі канатқа топтанған атты әскер оларды қоршап алу үшін алыстан орағыта шапты. Сақтар да, телоидтар да көзден ғайып болды. Бір кез тарқатыла шапқан сақтардың оң тізбегі мен сол тізбегі шорт үзіліп, ортадағы қалың қол тура шапты. Шапқанда да телоидтар мен фаланганың арасында пайда болған екі қапталдағы саңылаумен ағып келеді. Ағып келеді, ағып келе жатып фалангиге жебені қара масадай түтете жаудырып келеді. Алдыңғы шеп Александрдың өзіне қарай оқ ата бастады. Дәрияның арғы бетінде сақ жебесін иығынан суырған Александрдың жүрегі тұңғыш рет зырк етті. Дереву ту сыртында тұрған үш фаланганы алға жылжытты. Фаланга тікенектене керегедей керіліп тұр. Сақтар екпінін баспаса сегіз құлаш сарисса найзаға келіп, шаншылады. Үш фаланга алға шығып, тосқауыл қойғанда сақтар ортада қалған фаланганы айнала шауып, садақпен, жаймен жусата бастады. Амал жоқ Александр атқа қонды. Кратер сол канаттан,

өзі он қанаттан екі лек атты әскермен тұра ұмтылды. Гефестион Александрдың орнында қалды. Сақтар қашуға, шегінуге асықпады. Ол аз болса тосқауылда тұрған үш фаланга мен қалқада тың тұрған негізгі күшке де сақтар қилікті деген хабар Александрға жетті. Александрмен бетпе-бет ұрысып жатқан әскер жанымен қоштасып келгенге ұқсады. Қайтпайды. Шегінбейді. Айқайға аттан қосып, қиқу сап салысуда. Шығын көп. Нағыз қантөгіс. Екі жақтан да аңырап құлаған адам, шыңғырған ат, ұмар-жұмар омақасқан атты әскер. Патшаны іздеп анталаған сақтар жаны екеудей қорқуды білмейді. Жақын келгенді қалқаннан қылтиып шығып тұрған төрт сайлы қысқа семсермен жайғап, алыстауын қағаздай жеңіл, ұстарадай қылпып тұрған қос жүзді алмас қылышпен қырқып жатыр. Ұрыстың қызған шағында әуелей ұшқан қара найза Александрды ат үстінен қалпақтай ұшырды. Сауыты мықты болғанмен кеудесі қаздай шулап, дем ала алмай көгеріп кетті.

Жанқорғандары патшаны ұрыстан алып шығып, оның орнын Пердикка басты. Ұрыс көз байланғанша толастамады. Қас қарая сақтардың аман қалғандары сусып шығып кетті. Мазасыз, үрейлі түн салбырап келіп, көзге түртсе көргісіз боп басып қалды. Қурай сынса елегізіп, македондықтардың мазасы болмады. Александр қолбасшыларын жиып кеңес құрды. Әркім әр түрлі ұсыныс айтып жатты. Бірақ патша өз қолбасшыларының да өзі секілді соғыс тізгінін сақтарға бере сөйлеген сөзін жаратпады. Бәрі де сақтар былай істесе біз былай жауап береміз дегенге сая берді. Егер оқиға үнемі осылай дамыса Марақанд арманға, Македон жері қиялға айналар сұры бар. Александр мына алақулік жайтты пышпақ кескендей тыйды.

— Менің түсінгенім — біз сақтардың айтқанымен жүрмекпіз. Олай болмайды. Әскер таң бозында түгел көтеріледі. Жұбын жазбай, сақтарды оннан келсе оннан, солдан келсе солдан қағып тастап, Марақандқа тоқтамастан жүріп отырады. Қала жағдайындағы ұрысты сақтар бізден үйренсін. Марақанд Тир емес. Бірақ біз үшін табан тірер бекініс.

Таң бозында Александр әскерін тойындырып, Марақанд қайдасын деп жүріп кетті. Сақтар бұларды едәуір қалжыратып тастағаны сезіледі. Дегенмен, негізгі күш түтілген жүндей. Рас, азық-түлігі толық, тіптен, Дариймен Граник бойында соғыса кеткенде де дәл осындай сайма-сай емес-тін. Александр тек бір нәрсеге жете алмай келе жатыр. Онысы өз шешімі — әскерді осылай біртұтас алып жүру ме, әлде кем дегенде төрт-бес топқа бөліп, өздерінің де жұмбақ боп өргені дұрыс па? Соңғысы дұрыс. Сөз жоқ дұрыс. Өйткені ел құлағы елу — македондықтардың қалың нөпірі қай жерден өткені, қайда жеткені, беталысы

сақтарға дәлме-дәл жетіп жатыр. Александр осындай ой шырмауында келе жатып алыстан дала төсінде еркін ойнақтаған бұйра шанды көзі шалып қалды. Жүрегі мұздап қоя берді. Ол оң қолын жоғары көтеріп, пәрмен бере бастады. Әлгі шаң біресе қыран қалықтар биікке шаншыла көтерілді, біресе оны мен солы тай шаптырым жерді алып, қара дауылша жөнкіледі. “Сақтар, деді іштей Александр. —Өте көп. Әскер емес, нағыз қара сел. Жапырып өтпек. Мүмкін бұл екі жақ үшін де соңғы шайқас болар. Ал! Эллада пірлері қуат беріндер!” Александр өзінің ұрымтал жасағымен алға шықты. Әскерді сырғып соғысар жеті топқа бөлді. Бәрінің басында әккі қолбасшылар. Ұрыс кезінде қолбасшылар бір-біріне көз қиығын сала жүреді. Басым күшке, қоршауға тап болғандарды кім бірінші байқаса сол көмекке ұмтылады. Гефестион үлкен күштің басында, сәл окшаулау қалады. Ол тек Александрдан келген шабарманның айтқанымен соғысқа тың күш қосып отырмақ. Сонымен, македондықтар лезде ұрыс салуға онтайланып, кірпідей тікенектене қалды. Әлгі қою шаң жер жұтардай екпіндеп келеді. Жақындаған сайын әскердің құтын қашыра түсті. Александр қою шаңның астынан арындата шапқан сақтарды көруге тырысып, көзі талғанша қарайды. Шаң бар, шандатушы көрінбейді. Бұл не құқай? Сөйтіп тұрғанша құйын аралас қара дауыл келді де қапты. Әскер біткен бір тізерлеп шөге жетті. Бастарын бұғып, аузы-мұрнын етектерінің шалғайымен қапты. Ауа жоқ — құм мен қою қара топырақ. Бір жақсысы көп кинамады, дүркіреп өте шықты, артында жарқырап күн тұр, түк болмағандай дала жатыр.

Бірінші боп Александрдың өзі күлді. Бірақ бұл күлкі бұрынғы күлкіге ұқсамады. Оны өзі де, өзгелер де аңғарды. Патша өзін алғаш рет бөтен ауылға кірген төбеттей сезінді. Сақтар жұлмамай-жұлмамай су жүрек етуге айналыпты. Патша дауылдан соң қолбасшыларына басқа тәртіппен жылжуға пәрмен берді. Жанына Кратер мен Гефестион келді. Үшеуі өздерінің қаншалықты қорыққанын, не ойлағанын, не істемек болғанын айтып ашықтан ашық күліп келе жатыр. Александрдың өкпесін қысып, адымын ұзартпай, құлашын кең жаздырмай тұрған жайттын ең бастысы, сірә, өз ортасындағы, өз қолбасшыларының арасындағы шегіне жеткен араздық. Ішіне қан қатқан қолбасшыға Александр жиырма мың әскерді ұстатып жібере алмайды. Бұл бір әбден шиеленісіп, енді шешілмес халге жеткен сарай әңгімесі. Құдай тірі жеткізіп, Марақанд қолға түссе Александр жеңімпаздарға үлкен пир жасайды. Сонда өкпелі жүргендермен жылы-жылы сөйлеседі, бауырына тартады. Шараптың буына сүйеніп “Бала жастан доспыз. Жат жер, анталаған жау бізді жақындастыра түсуге тиіс. Парсылық салт-дәстүр — уақытша нәрсе. Парсыға

қосып, сақтарды ұйсқа сыйғызу қиын. Кейін, ел орнығып, бәрі де македон билігін мойындап болған соң дүние өзгереді. Біз жаңа империяны, жаңа тәртіппен, жаңа салт-дәстүрмен құрамыз. Оған дейін беті бері бұрылып тұрған парсыларды кеудеден итерудің жөні жоқ. Жауды көбейту оп-онай. Оларды қырық түрлі тыйыммен, қырық қиық етіп, елді аузына қаратып үйренгендерін жылы орнында ұстау қажет боп тұр”, – деп ағынан жарылмаса да ішкі тылсымнан сыздықтата сыр білдірмек. Сөйтiп, көптен бері бітеу жарадай боп қайта ісінген кеселдің соқтасын алдырады. Бұрынғысы анау – Парменион баласы Филота екеуі патшаның қаһарын танытардай жазаға тартылды. Жаза желіп өткен суық желдей ғана әсер қалдырды. Патшаға деген наразылық қозы сөнбеді. Наразылықты ушықтырушылар басы біреу болғанмен екі жаны бардай аспай-саспай баяғы қоңырсық әңгімесін үдетіп барады. Эллада жерінен кек алуға аттанған қырық бес мың әскер мына: кәзіргі жүз елу мыңнан мықты еді. Осыдан төрт жыл бұрын көздері оттай жанған, соғыстан жүрегі шайлықпаған, әрқайсысы өзіне берілген билік, атаққа риза, арадан ала мысық өтпеген, олжа бөлісте өкпелі болмаған шақ еді. Соғыс ұзаған сайын тек табан тозып, жүйке жұқармайды, жүрек кірі де қалындай бере ме, қалай? Әлде күні кеше Александр патша болғанда өздерінің патша сарайына енгенін бақыт санағандардың еті өліп, енді Александр ашқан жол, Александр берген мәртебе ұмыт болып, кінәз текті еркедотайлар мен әкесі Филиптен қалған жуандар, шешесі Олимпиада ілестірген ақсүйектер, грек патрицийларының құлағы мен көзі боп жорыққа ілескендер, былқылдақ күймеден түсіп, он қадам жаяу жүрмеген ұлы ақындар, суретшілер, жұлдызшылар, жеркезбелер, кемешілер, кемеңгерлер қаншама. Анасы Олимпиада өзі іріктеп жорыққа қосқан үш жүз гетераның өзі масаң шақта кез келген мықтының көңіліне қірбін түсірер бірдеңе сыбырлап үлгеруі мүмкін ғой? Ләззатты шақтағы сыбыр да патшаны айналып өтпейді. Сонымен мәңгілік тарихты қанмен жазып, жүріп өткен жерін күңіретіп өтетін Александр жорығы екпіні қатты, атағы мықты болғанмен әуел бастан-ақ бөлек-салағы көп нөпір еді. Тек алғашқы кездегі парсыдан кек аламыз деген ұран бұларды тас түйін күш етіп ұстап тұрды.

Осының бәрін Александр үнсіз ойлап-толғап келеді... Әне, патшаны қоршаған арнайы жасақтан аса алмай біреу белгі береді. Ол кім? Е, бранхид гректерінің бірі. Не айтпак?

– Жіберіндер...

– Ұлы мәртебелім... Марақандқа үш сағаттық жол қалды. Марақанд манында әскер жоқ. Марақандта үрей де, дүрбелен де байқалмайды. Ел саудасын жасап, шаруасын күйттеп жүріп жатыр.

— Қала базилевстері қайда?

— Өз мәртебелеріне қарай шайханаларда гу-гу кеңес құрып отыр. Соғдылықтар мәңгі бақи парсының езгісінен құтылмайтындай болып еді. Александр бізді сол қорлықтан құтқарады. Азаттық әкелгенге тас лақтырмаймыз, аспен алдынан шығамыз деп отыр Марақанд мырзалары.

— Ат әкеліндер! — деді патша кеудесіндегі қапырықты ытқытып жібергендей ерекше екпінмен. Ат келді.

— Атқа мін. Менің жанымнан екі елі кетпейсің. Айтқаның шын болса — сенімге кіресің. Өтірік болса — Марақандтың дәл ортасында басыңды алам.

Дегенмен, басбағып денеге жайылған үрей сейілді де Александр тебініп қалды. Үш сағаттан соң Марақанд ын-шыңсыз македондықтардың зарыға жеткен бекініс қаласына айналды. Бәрі де бронхид-грек айтқандай болып шықты. Базилевстер ақылман адамдар ғана киетін кең-моі тігілген фараджасын төгілте, үдешілерін қикулата емен-жарқын Александр патшаның алдынан шықты. Қызылшырайлы, быттиған беттері күлімдесе күнге ұқсайтын еңгезердей адамдардың біркелкі ақ киініп, қалана қатарласа жүріп келе жатқаны жақсы-ақ әсер етті. Бірақ сол жалпақ бет батыр жауырындылардың арасынан зерлі табақ ұстап, шақша бас, теке сақал, жағына пышақ жанығандай, қызыл иекте сойдиған жалғыз тісі бар, бойшандығынан садақша иіліп денесінен еті қашып болған, уақыт пен күннен сартап боп біткен қарт шығыстың ең дәмдісі салынған табақты сойған тұлкідей ыржалақтап тұрып Александрға ұсынды. Табақ ұсынушы қарт өзінің кім екенін, алдында кім тұрғанын анық ұқпайтын секілді. Сірә, алжынқырап қалған. Александр дәмге қол созуға асықпады. Бронхид-гректі қатаң тергеді.

— Мұнысы не? Мазағы ма? Неге Марақандтың базилевсі ұсынбайды, немесе Марақанда сұлулар жоқ па? Түсіндірсін.

Бронхид-грек ілгерілеп барып қала игі-жақсыларына жақындады. Жақындады да патшаның сөзін жеткізді. Дереу топ ішінен қаланың базилесі ілгері шықты.

— Патша бұл ниетті дұрыс демесе өзім-ақ ұсынайын. Патшаның алдында тұрған ақсақал — бес патшаның тұсында ғұмыр кешкен ең үлкеніміз. Жасы жүз он бесте. Осы ақсақалдың жасын тәнірім Александрға берсін деген ырым еді. Болмаса өзім-ақ...

Грек-бронхид Александрға мән-жайды ұқтырғанда Марқандтың базилесімін деген, екі беті нарттай сиыр көзі бұлтиған адам да жақындап келген. Әңгіме төркінін түсінген Александр қарт ұсынған табактан дәм татса жүз он беске өрмелеп шығып кетердей жарқ етті. Алдымен қарт дәм алды, одан соң қала иесі

дәм ауыз тиді, ең соңында Александр өзі жыға танитын бір шығыс дәмдісіне қол созды.

Алғашқы күні-ақ, Александр Марақандтың іші-сыртын желе-жортып көріп шықты. Марақандтың сыртында қамал жоқ, қорған бар екен. Бәлендей биік те емес. Шабуылдаса ілінбей-ақ өте шығуға болады. Қалыңдығы да шамалы — ары кетсе үш кадам. Қорғанның сыртында ор да, жар да жоқ. Қорғанның табанынан басталатын жазық жарты күндік жерге дейін анық көрініп жатыр. Қорғанның аздаған кілтпаны іште екен. Қорғанның астын орып кетпеуі үшін сәл шегіндіріл терең тоған жүргізіп қойыпты. Тоғанның суы қорғанды жанап, аптапта малға да, жанға да тыныс беріп баяу ағады. Тоған мен қорғанның арасындағы он-он бес кадам жер ит тұмсығы батпас жеміс-жидек. Бұлай бекіну Александрдың қолайына жағып тұр. Кенттің төрт қақпасын жаптырады да күллі жұрт бір дарбазаны ғана білетін болды. Сырттан келген жау түнге қарай оп-оңай өте алмайды екен. Сонымен, Марақанд, құдайы қаласа Александрға, біраз күндік аял, тыныш ұйқы болмақ.

Алғашқы күн осылай, сарғайып барып, кірпік айқастырды. Екінші күні патшаның ставкасы тігіліп, сән-салтанаты, ас-суы дайын болды. Патшаның пиріне шақырылғандардың әзілі жарқылдап, кеудеде бір ойнақы әуен секіріп жүрді. Патша қас қарайып, пирдің уақыты жақындағанша түнемеліктен бері аттамады. Сұлқ жатты — әбден шаршаған екен. Ара-тұра езеуреп, ұйқыға шым батып кете берді.

Көлеңке ұзарған шақта алыстан барқ-барқ еткен даусы естіле патшаға еркін баратын Монолох ставкаға енді. Ставка іші мүлгіп тұр. Бүгін патша жарандарының басы байлы қызығы да, әні де, биі де болмақ үш жүз қыз парсы үлгісімен айнала жасалған сәкі үстіндегі үлде мен бүлдеге оранып, гүлге қонған көбелектей боп тым-тырыс тынығып жатыр. Басқа салды-көндіге үйренген бейбақтар бүгін сілесі қатқанша ән салып, би билейді. Одан соң кімнің қолтығында кетіп, не қорлық, не рахат табары белгісіз болса да, бейкам. Бұлардан тыс үш жүз гетера жөне бар. Олардан Александрға қатынайтын тек Птоломей досының ашынасы Таис. Онда да шікілеу әнгімелер көбейіп бара жатқанда Таисты түн жамылып, бетін бүркеп Птоломей әкелетін. Әкелетін де естіген-білгенін Александрдың өзіне тікелей айтқызатын. Персепольден соң Александрдың ғары тек шығыс ұрғашыларынан тұратын болды. Саны да аз емес — бес жүздей. Сол бейбақтардың патша тандаған жүзге жуығы оңаша, өз маңында болады. Ол жүздікке ешкімнің көз сұғы да бұрылмайды. Қалғанын жарандарының көңілін аулауға бөліп тастаған. Монолох түнемелікке кіргенде патшаның ғары түгел баяу жылжып, өздеріне ғана аян белгілі бір

қалыптасқан тәртіппен іске кірісті. Түнемелікте ақ сары жібектің үстінде жатқан патшаның аяқ-қолын укалау, құрыс-тырысын жазу, хош иісті майлар жағу басталыпты.

— Монолох! Жақындашы, — деді патша. Дәл бүгін аузын ашып сөйлемеген адам. Даусы қарлығыңқы шықты.

— Ал келдім.

— Монолох... Проскинезаны¹ бүгінше қоя тұрсақ қайтеді?

— Неге? Себебін айтшы?

— Оған не себеб керек? Көңілім соқпай тұр.

— Солай де! Көңілің емес, жүрегің дауаламай тұр.

— Жә... болды. Сен түсінбеген соң ешкім түсінбейді деген сөз. Бәрін бұрынғыша жасатып қойдыңдар ғой?

— Әрине, Александр. Сен патша емес жай бір байлықтан не істерге білмей жүрген шонжар болсаң бұл тәртіпті бірде жасап, бірде ұмыта салуға болар еді. Сенің сорың сол — патшасың. Жакын-жарандарын туласын-туламасын, қолыңды өбсін-өбпесін, әйтеуір, сенің олардан шығандап кеткен құдай текті патша екенінді, тек Эллиндік одақ емес енді Парсының да патшасы екенінді мойындауға жақын тұрғанда көткеншектегенінді олардың өзі де түсінбеуі мүмкін. Сондықтан алтын зерлі шапанның оң жақ жеңін салбыратып, алтын такта бір сағат отыруға шыда, патша. Сен отырып бер. Мен кімнің қалай жүргенін, кімнің күлгенін, кімнің кекесінді сөйлегенін байқап жүрейін. Сөйтіп, мына отандастарыңның ниет-пиғылын да ал-анық біліп отырасың. Одан келер зиян жоқ.

— Болсын. Ақылың — ақыл-ақ, Монолох.

Марақандтың тыныштығы, халқының қуанбаса да жауықпай қарсы алғаны Александрдың жүйкесін жұмсартты. Ол парсы үлгісіндегі салтанатты киіміне малынып, ставканың төріне қойылған алтын такқа нық орнықты. Гүлзардай боп құлпырып етегін ала екі текшеге өз ғарының сұлулары жайғасты. Аристофан дию шалыс ажырайған көздерімен сақшылардың орналасуын, қаруын түгел шолып шықты. Бәрі дайын. Алдыңғы қабылханадан алғашқы келушілердің даусы еміс-еміс естіледі.

— Келген кімдер? — Сұрақ Монолохқа қойылған.

— Шал-шауқандар. Лисимах... Одан арғысын білесің. Тек өз бабынды келтіріп алсаң дұрыс болар еді?

— Ол не баб?

— Мен күнімен әскер араладым. Жарандарын мені көрсе тыйыла қалады. Бірақ қаңқу-саңқу сөздерін естіп үлгердім. Бүгін

¹ Проскинеза - Парсы патшаларының салтымен пирге қатысушылар патшаның жеңіне ернін тигізіп, өңкейіп тағзым ету рәсімі. Грек-македондық ақсүйектердің ең жек көретін, жаппай қрсы болған рәсімі.

жарандарын да, жас ақсүйектер Марақандтан теріп алған сұлулар да тойға ерекше дайындалып жатса керек. Жүректері алып-ұшып тұр.

– Марақанды несі? – Аристофан гүр ете қалды. – Бұл патша сарайы ма, базар ма? Ғар қаншықтары аз ба? Енді Марақандтан кім болса соны жетектеп келмексіндер. Болмайды! Келіп көрсін. Борбайдан алып лақтырғанда қорғанның арғы жағына түседі.

Александр үндемеді. Монолох миығынан күлді.

– Жас аристократтар намысшыл халық, Аристофан. Әрі жас, қызба, қырғын басталып кетпесін.

– Басталса қайда барар дерсің. Бес қабат қоршаудан аман өтем десе өздері білсін. Марақандтың сұлулары кімдер? Қай жерінде у тығулы, қай жықпылында улы біз жасырулы – мен қайдан білейін. Патшаның амандығы жас ақсүйектердің қызығынан артық па, сонда?!

– Александр! Менде бір ұсыныс бар... Осы жас перілер емес пе Каллисфен мен Клитоға еліктеп, проскинезадан бас тартып жүрген? Әлгі Марақанд сұлуларын келтірсек. Сонан соң ерекше сый-құрмет жасағанып марақандтық сұлуларды патша тағының арғы бетіндегі қауызға алып өтсек. Ол қауызды жастарға арнадық деп жариялайық. Ал жас ақсүйектер сұлуларына өту үшін патшаның алдынан, шапаныңның шалғайың ерніне басып өтетін болсын. Қалай, а?!

Аристофанның қабағы қарс түйілді. Ал Александр мен Монолох бірін бірі иықтан қаға күлісіп алды.

Кеш Монолохтың жобасымен басталды. Марақанд сұлулары жай сөз болмады. Бұлардың нәзіктігі, ашандығы мен көк шыбықтай солқылдақтығы, сүт сарғыш мақпал өні патшаны таң-тамаша қалдырды. Әсіресе олардың тайқымайтын, аялы көздеріндегі тәккаппарлық табы, қимылдарындағы еркіндік сұлулығы. Парсыдан бері ілесіп келе жатқан ғары сезімі жоқ жанды қуыршақ боп әрі күндік торлауытқа үйренген, қанаты қыркылған көркем құс боп та елестеді. Александрға киім киісінде аса өзгешелігі жоқ, денесі ақ мәрмәрдай ма әлде жанандай жарқын ба осы Марақанд сұлулары көңіліне қона кетті. Патша марақандтық сұлулар жастар қауызына өткен соң есікті жаптырды. Өзі орнынан атып тұрып әлгі сұлулардың арасынан бір-ақ шықты. Аристофанның белгісімен үш сақшы ілезде патша жанынан табылды. Александр жар жағалап кірпік қақпай тұрған сұлуларды көріп шықты. Бойын көптен бері дуылдатпаған нәпсі өртеп барады. Ол жағалап келе жатты да сапта тұрғандардан үшеуін сұқ саусағынан демеп алға шақырды. Ол үш қызды патшаның даяшы грек әйелдері жетектеп, алдағы түнге дайындауға алып кетті.

Кеш бастала үш жігіт Аристофанға айбар шекті:

– Біздің сұлулар қайда?!

– Монолох! Мәртебелі мырзаларға дұрыстап түсіндірші...
Монолох төменнен жоғары күлімсірей қарады.

– Аты-жөндерінді сұрамайын. Өздерін де аулақтау жүріндер. Сұлуларың тексеріске кетті. Сендер, не патшаға сақтардың жансыздарын жеткізушілерсіңдер ме? Оларды ұмытқандарың өздеріне жақсы. Әйтпесе ертең тас үймектің астында қалып...

Аристократтар құп-қу боп, қорқып кетті.

– Мә, мына сарай–сарай емес қакпан боп шықпаса де... – Олар осылай тарасты.

Алдыңғы қауызда дамылдап жүріп-ақ қызуы басына шыққан парсы сатраптары, сарай кеменгерлері ұмар-жұмар келіп патшаның шапанының шалғайын, жеңін, қолын өбүдін өнер дәрежесіне жеткен керемет үлгілерін көрсетіп жатыр. Парсылардан соң баяғы Гефестион теректей боп келді де, бір тізерлеп ернін жеңге тигізді. Екі көзі маздап тұр. Александр күлкіден жарылардай әрең шыдап бақты. Ол аз болса Гефестион патшаға көз қысып қойғанда анау амалсыз өзін өзі қара саннан ондырмай бұрап, ауырған жеріне назары ауып барып әрең күлкіден тыйылды. Гефестионнан соң Павсаний жымпиып келді, оның ізін басып Кратер жетті. Кратердің патшаға тағзымы парсылардан кем түспеді. Алыстан бақылап тұрған Каллисфеннің көңілжетерлері мен Клитоның шараптас достары қарқ-қарқ күлді. Каллисфен мен Клитоның рухтас ақсүйектері проскинезаға иілмеді. Ешқашан райынан қайтпасын, патшаның дәмесі әурешілік екенін олар барынша аңғартуға тырысты. Патша бәрін көріп, естіп, сезіп отыр.

Проскинеза біткен соң дуылдаған ән-күй басталды. Эллада сазы жүрекке жаққанмен арқаны қоздырып, қызыққа батыра алмады.

Ұстамды да, кірпияз Эллада әуезінен соң парсыланған Шығыс сазы сарайды кернеп кетті. Ішіс те сол кезде үдей түсті. Ары-бері екіден, үштен сендей соқтығысып жүрген патша жарандары жанап өткен ұрғашыны құшып-сүйіп, құмардан шығуда. Патша мен Гефестион, Кратер бірге жүрді. Каллисфеннің тұсына келгенде патша іштегі қыжылды әрең басыл:

– Проскинезаға келмедіңіз ғой, ұлы... Кім десем екен? Ұлы екені рас. Бірақ ұлы ақын деуге өзі көнбес, тарихшы... тарихшы емес. Ұлы дәріптеуіш! А, А, әй, осым табылған сөз ғой деймін, Гефестион?

– Дәріптеуіш екені рас. Бірақ ұлы дәріптеуішке жету үшін енді он-он бес жыл қызмет етсе ілігуі ықтимал.

– Менің дәріптеуіштігім патшаның қолбасшылығына сай. Мен одан асып кете алмаймын, ұлы мәртебелім! Мың жерден

патша болғанмен патша бір-ақ адам. Ол бір адам жасаған қайрат-кажыр, ақыл-ойдан бәрі бір аса алмайды... Айыпқа бұйырмаңыз. — Каллисфеннің екі езуінде екі кекесін қоныраулап тұр еді. Александр саспады.

— Демосфеннің бағасы қалай еді, Монолох?

— Аа а а... Дәріптеуіштің шығармаларына ма? Қазір... Демосфен былай деп жазыпты:

*“Былқылдаған күймедей
Сөз құрайды Каллисфен.
Ұзақ-ұзақ одадан
ой таппайсың түймедей...”*

Каллисфен сазарып қалды.

Патша дегеніне жетті де ілгерілей берді. Каллисфенге деген патша қыжылы не өршімей, не басылмай келе жатыр. Клитонын тентектігінің төркіні Каллисфен деп туысына көп кешірім жасап келеді. Бірақ оны Клито дұрыс түсінбей, барған сайын Александрға деген өкпеден асып, жауығуға шықты. Жауығуын бір көрген адам-ақ сөзінен, көзінен, іште бүрк-сарқ кайнаған кекшілдіктен жазбай таныр еді. Александр оның да бір жөні келер деп жүрген. Дәл осы пирді осынша аста-төк етіп Клитомен табысу үшін жасаған. Клито алдына келген шарапты қайтармайды. Бейберекет те сілтемейді. Өзінің буырқанып, жыны көпіріп тұрар бабы бар. Содан төмендемесе Клито үшін тойдың жақсы өткені.

Патша достарымен Клитоға жақындады.

— Клито! Марақанд үшін алып қоялық! — деді Александр. Бәрі үнсіз алып жіберді.

— Менде де бір ұсыныс бар, — деді миығынан күліп Клито. — Қане, саптыаяқтарыңды толтырыңдар! — Клито сөз алды.

— Далада қаңғыған қара боранды сақтар екен-деп тісіне тісі тимей қалшылдаған, желдің қарнын жарған Александр патша үшін алып қоялық! Ха! — Жуырда боран мен құйынды сақтардың қалың қолы екен деп Александрдың ию-қию пәрмен беріп, соғысқа дайындалғаны рас еді ғой.

Александр Клитоны саптыаяқпен кеудеге жіберіп ұрды. Клито патшаға ұмтылды.

— Сақтың өзі емес, желінен қорықсаң несіне жүрсің мұнда? Қайтпаймысың?! Бұдан артық жеңіс жоқ, енді. Тойымсыз! Жауыз. Саған, эллиндік сарбаз өлімі шыбынның өлімімен тен. Аз байлық жинадың ба? Әлде шешен Олимпиадаға алтын тау тұрғызбақсың ба?

— Сен мас емессің, Клито! Сен дәл осындай сөз айтарлық ақылды да емессің. Сенің аузыңнан Каллисфеннің пиғылы мұңкіп тұр. Сен соның қолжаулығысын. Өкініштісі сол. Сенің шыққан биігін — Каллисфеннің көкегі болу.

Клито Александрға ұмтылды. Александр да қалыспады. Екеуін жарандары әрең ажыратып, Клитоны далаға әкетті. Тек алқын-жұлқын басылған кезде Клито ішке енді. Келді де бір кеспек шарапты бір-ақ сімірді. Кеспекті басынан асыра лақтырып, бұрынғысынан бетер ашына сөйледі.

— Александр! Сенің бар ісіңді мен кешіретін ем. Бірақ оны кешіретін, иә кешірмейтін мен емес — Ұлы Эллада. Сен Эллиндік одақты алдап түсірдің. Сенің бүгінгі мәртебең — парсы патшасы. Атын — сатқын.

Алты-жеті қадам жерде тұрған Александр көз ілеспес самдағайлықпен жанындағы сақшы-сарбаздың семсерін суырып алып, Клитоның кеудесінен бір-ақ шығарды. Клито көзі бозарып, тілі орамға келместен оң жамбасына құлады да жан тапсырды. Оған бірінші жеткен де Александр болды.

— Клито! Бауырым! Клито! Өлме! Клито! Кешір! Клито өзін ғой! Өзің! Клито! — Александр атып тұрып өз қанжарын суырып алып өзіне салды. Бірақ Аристофанның сүйекті қолы оны тежеп үлгерген. Ізінше қанжарды тартып алып, Аристофан бүкіл сарайда шырпы жонар өткір нәрсе, буынып өлерге бір тұтам жіп қалдырмады. Гефестион мен Аристофан Александрдың жазатайым болмауына бар сақтандық жасады. Аристофан мен Монолох үш күн көз ілмеді. Александр Клитоның жанында үш күн жатты. Тамақтан, ас-судан бас тартты. Ақыры Гефестион, өткен түнде келіп жеткен Птоломей, Кратер, Лаг, Пердикка, Никонор, Селевк, Леоннат, Марсии жиналып, шешім қабылдады. Олар әскерді сапқа тұрғызып, бұл өлім терезесі тең патша тұқымдастардың арасындағы жазатайым жайт. Қазір Александр ауыр халде. Оны өзінен артық айыптау қиын. Ең дұрысы патшаның қызбалығын кешіру, оның рухын көтеру деп үлкен жұмыс жасады. Осыдан соң бұл үлкен топ алдыға баяғы Лисимахты салып Александрға келді. Александрда өң-сөл жоқ. Сөзді естіп отырғанын, естімей жай отырғанын білу қиын. Бірақ айтылуға тиіс сөз түгел оған жетті. Әскердің мұны айыпты деп есептемейтіні айтылғанда ғана ол елең етті. Әлден соң үстіндегі артық киімдерді иығынан жұлып-жұлып тастап, сымдай тартылып орнынан тұрды.

— Клитоны нағыз қолбасшыға, батырға лайық жөнелтеміз. Іске кірісіңдер!

Сәл үнсіздіктен соң Каллисфеннің үкімін шығарды.

— Марақандтан абақтыға лайық орын табындар. Каллисфен ендігі одаларын сонда жазады. Ұрмандар, соқпандар, ас-судан қыспандар. Бірақ ешкіммен сөйлеспейтін, араласпайтын, ешкімді көрмейтін болсын. Каллисфенге іш бұрғанды тек өлім күтеді. Каллисфен күні біткенше жарық көрмейді. Атарий бар ма? Атарий қазір үкімді аласын. Жасақты қалауыңша ілестіресің.

Жаңағыны сен жасайсын.

— Айтқаның — айтқан, мәртебелім!

— Метрон! Кэн!.. Каллисфеннің күшіктерінен — әлгі жас аристократтардан қару-жарақ тартып алынсын. Олар әскерден бөлек, режимде ұсталсын. Мені өлтірмек болған паж кім еді? Гермолай ма? Басы піспегенді өлтіруге болмас. Ол елге кетсін. Өгіз арбамен екі досын қосып қайтарындар. Жете алса өсекті олардан артық айтатын адам жоқ. Жете алмаса амал жоқ. Осы жерге дейін тек ласке ілесіп аман келді. Енді өздері жол тауып, өздері жаудан жасырынып, жорықтың мектебінен ұстазсыз өтіп көрсін. Ертең бәрін жолға салындар.

Александр Марақандта он жеті күн аялдады. Бес күннен соң Гермолай жайлы хабар жетті. Үйсін сақтары үшеуін тұтқындап, тиграхауда сақтарының ставкасына жіберіпті. Александр оны естіді де ... күлді. Соған соң үш мыңдық гарнизон тастап, әскерін үш бағытқа бөлді. Біріншісі — Қанлы патшасының Таскала бекінісін, екіншісі Үйсіннің астанасы Шиғуды, үшіншісі Қанлының бас кенті Битәнды тора бекінуге аттанды. Олардың ішінде Тасқаладан басқасы үлкен де кент емес, бекінісі де жоқ. Ал Таскала Александр сақтарды шынымен сынар, өздерінің де осал тұстарын ашып берер майдан болмақ. Оған ұзақ барлау, мықты дайындық керек. Үш лек үш тарапқа беттеді де Александр қысты Нүтек түбінде жатып өткізбекке бел байлады. Бірақ дүние қашан адамның еркімен жүріп отырған. Бәрі әп-сәтте өзгеріп жатты. Нүтектің ұлыған аңызағына құлақ түріп жатып ұйқыға кетуді әдетке айналдыра бастағанда және бір сойқан Александрдың көзін атыздай етті. Марақандқа Спитаменнің жасағы жасырын кіріп, екі мың сарбаздың басын кесіп, жолға түсіпті. Александр бұл хабарды естігенде Спитамен ту сыртында тұрғандай арқасы мұздады. Александр Битән, Шиғу, Таскала бағытын уақытша тоқтатуға мәжбүр болды. Әлі де көп нәрсе анықтау керек еді. Айқай-ұйқайға баспай Леоннатты шақыртты. Леоннатқа құпия тапсырма берді. Ол қайткенде де Спитаменнің бәсекелесі, соның орнын басу үшін еш нәрседен қайтпайтын Зақаны табуға тиіс. Ақыры қорқа-қорқа Зақа Александрдың алдына келді. Келді де сарайдан орын алды. Бұл бақыты баянды болу үшін ол Спитаменнің басын әкелу керек еді. Зақа бұл сәт үшін барын салды. Бір жылдан астам торуылдап жүріп Зақа Спитаменді алдап қолға түсірді. Басын Александрға әкеліп, уәделі орнын алды.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

I

Александр басы бір бөлек, денесі бір бөлек жатқан Спитаменнің тұнжыр кескінін көз алдынан кетіре алмай әлек. Мың жыл аман тұрып, даланың аптабына да, суығына да төтеп беріп, ақыры бір сәтте түбірімен қопарыла құлаған алып бәйтерек... “Баһадүр-патша”... Десе дегендей-ақ. Македондықтарды Жейхұндарияда қарсы алып, мыңнан астам сарбазын ат-матымен суға жіберген, үнемі Александрдың мазасын алған баһадүр-патша тыншыды. Жең ұшынан жалғасып, күш қосып, кеңесіп, Александрдың аяғына батпан байлап, үш жылдан бері ісін өндіртпей тастаған төрт-бес сақ патшасының бірі мерт болды. Бұл шығын оларды ойланта ма әлде ширата түсе ме? Жанағы... Зака сияқтылар қайда, кімде жоқ дейсің! Бірақ сақтарда әлі оншақты патша бар. Оның үстіне Спитаменді өлтірткенмен оның орны сол сәтте толды – інісі патша боп сайланды. Сонда кім, не ұтты? 328 жылдан 327 жылға қараған қыс айлары – Александрдың ең бір титықтаған кезеңі. Бірақ ол да сүйретіліп өткен тәрізді. Енді кеңірек ойлап, тың шешімдер табар күн жетті. Алдымен Шеткі Александрияға барып қайтады. Одан соң әскери тірлікке біржолата бет бұрады.

Александр Шеткі Александрияға келді де көңілі орнына түсті. Бұл қала Александрдың осы өңірді бағып тұратын тірек қаласы болады. Варварлар¹ мен соғыстан қажыған кексе сарбаздар, кембағал боп қалғандар, Парсы империясынан жаяу жүріп өткен, жай өтпей со төрт жылда иен-тегін шарапқа құнығып, әбден кеуіп, қурап қалған маскүнемдер, жақын жүргенінен гөрі, сәл алыстау жүргені тыныш Крит, Кипр аралдарының ала-құла адамдары болашақ Александрия Эсхатаны² бірлесіп салып жатыр. Буларға пәлендей айқайшы да, дігірлеген басшы да керек емес секілді. Сірә, соғыс адам табиғатына амалсыздықтан ілесетін құбылыс болса керек. Төрт жыл парсы, үш жыл сақтардың шет пұшпағында жүріп, өз басымен еш нәрсе шешпеуге, жат десе жатып, тұр десе – тұрып, шап десе – шауып әбден қуыс

¹ Варвар - “жазықты жайлаған грек еместер” деген ұғым.

² Александрия Эсхата - Шеткі Александрия. Қазіргі Ходжент. Тәжікстан.

куыршаққа айналған адамдардың семіп қалған сезімдері, тоқтап қалған қара миы, қайыңның безіндей қатып қалған жүректеріне қан жүгіріпті. Жергілікті тайпалармен солардың тілінде шатып-бұтып, текше тас, сары топырақ, ағаш-шұғаштың қайдан табылатынын сұрасып, арқа-жарқа өмір кешіп жатыр. Мұнда сен пәленсің, мен түгенмін деген қаңсық пиғылдың жоқтығына Александр қуанып қалды. “Ұлы Александрдың жана империясы құрылып жатыр...” деп патша көкірегі маздап берді. Мұндағы жеті мың эллиннің қару-жарағы өзімен бірге. Олар күн сайын үш жүз адамнан жасақ құрып, далалықтардың ұрын-перін әрекетінен сақтанады.

Бір кезде Македонның таулы да нулы, салқар сулы өлкесінде сиыр баққан, табиғат берген алапат күші мен іштегі от-жігерінің арқасында патшаның оққағары болған Апанасий аттан құлап, аяғы сынған. Сынған аяқ дұрыс бітпей, қазір шойнаң басып, онда да аяғы сыртқа қарай шораяктана біткендіктен сілке тастап қана жүретін боп қалды. Александр өзіне мінсіз қызмет еткен қорғанышын осы Александрия Эсхатаға иелік ететін кішігірім сатрап етіп тағайындады. Өмірі екі адамға басшы болмаған Апанасий бұл ұсынысты құлдық ұрып қабыл алды. Қазір өз билігі өзінде. Қорықса тек құдайдан және патшадан қорқады. Басқа ешкімге бағынбайды. Патша оған қазына аштырып, қазынашы белгілеп, біраз алтын-күміс бөлді. Апанасий ең алдымен патшаға сарай соқтырды.

Одан соң патша сарайынан сәл кішілеу етіп, өзіне сарай салғызды.

Таис Александрдың рұхсатымен патша гетераларының бірін Апанасийге әкеліп қосты. Патшаның етегі тимеген македон сұлуы дайын сарайға жан бітіріп, ішін өмірге толтырды. Көңілі дархан Апанасий аз күн, аз жерді басқара жүріп, саясатқа да бейімделе бастады. Оның жас кезіндегі ішқұста күйі елге танымал-ақ күнім батар деген тұйық өмірден еді. Енді оны күллі Эллада таниды. Патшаның Аристофаннан кейінгі оққағары, грек-македон әскерінде тірі жан тең келе алмаған палуан еді. Енді Александрия Эсхатаның билігін патшаның өз қолынан алған сатрап. Рас, Апанасийдің үстінен шағым көп түсті. Патшаның алдына келген шағымдар, негізінен, Апанасийдің қаталдығына саяды. Бір аяғы кембағал болғалы өзінің жуан тор атынан түспейтін Апанасий күнбе-күн салынып жатқан қаланы екі-үш мәрте шарлайды. Сонда шарап ішіп шалқып, немесе көлеңкеде ұйықтап жатқандарды көрсе аттың үстінде отырып әлгілерді жерден жұлып алып, тұмсығын қан жеген қара төбеттей ғып тастап кетеді екен. Александр Апанасийге сипай қамшылап ескерту жасады.

— Бүгінше сенен мына жұрт қорқады. Ертең ашынады. Одан соң қарсы шығады. Ел басқару өте қиын іс, батырым. Бірде ел

алдында ашық айтып жазала, бірде дәл сол ел алдында еңбегін, ерлігін айтып мақта. Тізгінді тең ұста. Қатал адамды бұқара жек көрмейді, егер оның өзі адал болса, елімен қиындықты бөліссе, ең бастысы – әділ болса, ешкімді алаламаса. Сен бұдан былай осы қаланың әкесінің. Әке өз перзентін жерден жұлып ап, ертоқымның қасына салып, бел омыртқасын үзбейтін шығар?

Апанасий кара терге түсті. Патша болған оқиғаны айтып тұр. Өзінің маскүнемдігіне қарамай өзгелерді ішімдікке тартып, жұмыстан жалтарып, тұрғылықты халықпен қырғын төбелес ұйымдастырған бір криттік фалангисті Апанасий ел алдында, буырқанған ашу үстінде өлтіре салған. Содан соң жұрт ес жиған тәрізді. Жұмысшылардың тамағын уақтылы бергізіп, Апанасий таңның атысы, күннің батысы тыным таптырмай қала салдырып жатыр.

Патша Апанасийден мұқтажын сұрап, кеңсе адамдарына жаздыртып қойды. Одан соң патша сарайда түстеніп, Нүгекке қарай суыт жүріп кетті. Бұл қаланы патша ендігәрі көре ме, көрмей ме – белгісіз. Бірақ Апанасий сұратқан қаражатты береді. Ол қаражаттың зая кетпесіне күмәні жоқ. Бұл жерде Александрдың тірек қаласы тұрағы анық. Өйткені онда кимай коштасқан Апанасий атты таудай тірегі бар.

Александр өз ойымен өзі боп ат тұяғының дүрсілмен де, соңындағы аламандарының өзара әңгіме-дүкен құрған даусын да естуден қалып, басқа бір әлемді ойша шарлап кеткен. Ойын торлаған әлем алда емес, қазір ғана үзіліп шыққан жаңа қала. Патша қыс бойы пәлендей әрекетке бармағанмен, өзін де, өзгені де жүйке талдырар әзірлікте ұстады. Ал қазір қантөгістен, ажалдан, неғайбіл дүниеден оқшауда жатқан бейбітшілікке малынып, буын-буыны босап қалғандай дел-сал күйге түсті. Бейбіт тіршілік – неткен ғажайып әлем. Оған жететін қызық жоқ. Бірақ бір заманда ол өмір Александр үшін де орнайды. Ол үшін әлемнің әміршісі болам деген арманына аршындай басып жетуі керек. Апанасий Александрдың Шеткі қаласын салып жатыр. Жеңістен соң Александрдың соңғы қаласын, Персепольды бес орап кетер ғажайып қаланы Александрдың өзі салдырады. Ол қала әлемнің астанасы болады. Орта шенінде, таушық па, биік төбе үстінде ме алыстан көз қарықтырар ақ мәрмәр сарайда ұлы Александр отырады. Бар пәрмен сол сарайдан шар-тарапқа кетіп жатады...

– Александр! Тоқта!

Гефестион жүз каралы телоидтармен патшаның екі қапталын ала ілгері шапты. Патша аттың басын тежеді. Македондықтар арқасы жалпақ дөң үстімен келе жатқан. Дөңнің күн батыс жағына тайдың күзем жалындай боп ағаш өскен. Александр тобы осы жалдын қалқасында келе жатып, жазықтың ойран-топырын шығарып жүрген сақ аңшыларын көріп қалды. Оны көрген Гефестион еді. Ол ең алдымен патшаның қауіпсіздігін ойлады.

Өйткені бір көргеннен сақтардың қанша екенін байқап үлгермеді. Сондықтан алда келе жатқан досын көлегейлеп өзі жігіттерімен ілгерілеп алды. Сөйтті де жайқалып, шырмалып өскен шок тал-теректердің тұсында тоқтады. Македондықтар түгел аттан түсті. Бұлар үшін тоқтаған жерлері амфитеатрдан артық еді. Жазықта дала гладиаторлары өнер көрсетіп, жанкештілік жарыстырып жатқандай.

...Сонау төменнен үш табын бөкенді үш топ аттылар тізбектеле қуып келеді. Бөкендер біраз жер тура шапқанмен сәл төбе жасырар ойпат кездесе күтпеген жаққа жалт бұрылады. Сонда сақтар да шұбатыла шауып, үйірдің бетін бері қайтарады. Жай қайтармай, ат үстінде сорғалап бара жатып, үйірдің серкелерін садақпен омақастырады. Сонан соң үйір жасқана-жасқана айдаған жаққа доғаша иіліп барып бұрылады. Ал даланы шандатып келе жатқан бөкендер мен қуғыншылардың карама-қарсысында тын аттың үстінде тізбек құрып, екі жүз, үш жүздей саятшы садағын сайлап тосып тұр. Олардың кейбіреулері тотыққан қырлы тастардың үстінде, көбі ат үстінде сілтідей тынған.

Македондықтар саятты аяғына дейін қызықтауды жөн көрді. Өне, үш үйір бөкеннің алдыңғысы орды ор, жарды жар демей арындай сорғалап, қалықтай секіріп, арсаландап келіп те қалды. Осы кез қиқу естілді. Саятшылар бір мезгілде алға басты. Аяндағанның екі қанаты ішке қарай қусырылып, бөкеннің қапталынан атуға ыңғайланды. Шамасы екі жүзден астам дала тағысы қоршауға алына бастады. Тіке шауып, көзі қанталап, ес таппаған анды тоқтау үшін сақтар қиқу салып, шындауылды, дауылпазды жер көшіре сабалап, даланы азан-қазан етті. Дегенмен өлер-тірілерін білмей андыздаған бөкеннің алдындағы сүйектілері саятшылардың арасынан орғып-қарғып өте шықты. Секірісі таңғажайып дала тағыларының балықша шоршығандарының біразы сол аспандаған тұста екі жақтан атылған садақ оғынан мерт болып, жерге қара тастай гүрс-гүрс құлап та жатты. Екінші, одан соң үшінші нөпір келіп бірінші үйірге ұрынғанда қызыл қырғын басталды. Бөкендер иірім судай бір орында сәл-пәл шиырлап тұрды да саятшылардың бір шебін бұзып өтті. Бұзып өтті де шұбатыла бірінші ізін бірі басып, бұқпантайлап кетіп барады. Саятшы сақтар екі қапталдан ілесе шауып, сүнгі лақтырып, садақ тартып, бөкеннің тізбегін жіңішкертіп, шеткілерін баудай түсірді. Осының бәрінде саятшылар ат құлағында ойнап, қызық үшін шалма тастап, құрық сала шалқасынан түсіріп, жанаса келіп мандайдан соғып құлатып, небір өнердің қызығына батты.

Айналасы сүт пісірім уақытта саятшылар аттын басын кері бұрды. Олар асықпаған аянмен ду-ду күлісіп, қосыла ән салып, тұп-тура Александр тұрған төбеге бір нәрсе сезгендей тіке тартып

келе жатыр. Патша Гефестионға, Гефестион қайтадан атқа қонған жасағына қарады. Сактардың саны басымдау. Бірақ Александрға құдай қашан да саны басым жаумен соғысуды жазбап па еді? Алдарында көшіп келе жатқан бейбіт ел емес, бес қаруы сай, қаны құтырған сак сарбаздары.

— Гефестион! Тәуекел! — Александр ат үстінде қозғалақтап қалды.

— Патша! Сабыр ет! Қорыққан бұрын жұдырықтайды емес пе? Алдымен он адаммен тасадан мен шығайын. Сендер былай екі қанатқа созылып, қоршауға алардай дайын тұрындар. Жүзшактың қак мандайдан ұруға дайын болындар!

— Айтқаның болсын, Гефестион! Көптен қан ұйып, құрыстырыс жазылмай жүр еді. Көрелік бұлардың өнерін. Біз бөкен емес шығармыз...

Саятшы сактар тізбектеліп келе жатыр. Ара-тұра дауыстары да естіліп қалады. Күркірей күлер еркек дауыс жоқ. Кілең ащы айқай, сынғыр күлкі. Патша аң-таң. Ол саятшылардың дала тағысын қырып-қырып тастап кеткеніне танданып үлгерместен көз ұшында шашылып қалған анды жиып, арбаларға тиеп келе жатқан тізбекті көріп, бәрін түсінді.

Саятшылар жазықтан өтіп, жатаған бетке іліккенде де арада адамның бет-жүзі анық көрінбес қашықтық бар-тын. Гефестион тек жетпіс-сексен қадам қалғанда жас ағаштан-он сарбазымен шыға келді де қарсы жүрді. Саятшылар бірден қынаптан қылыш суырды, іркілместен екі жарылып, жаңа бөкенді қалай қаумаласа Гефестион тобын да солай алыстан орауға көшті. Гефестион соғысатын еш пиғыл танытпастан екі жарылған топтын орта шеніндегі арғымақ атты жауынгерге таяп барды. Саятшы ат басын тартып, сол қолын жоғары көтерді. Жүріс тоқтады. Арғымақ атты саятшы-жауынгер қылышын қынапқа салып, алға жеке-дара ілгеріледі. Оны көріп Гефестион да жиырмашакты қадамдай озып барып тоқтады.

— Кімсіңдер?! Мұнда неғып жүрсіндер?!

Гефестионның басы айналды. Үстінде хас батырдың сауыт-сайманы, асай-мүсейі, ал даусы он алты, он жетідегі қыздың даусы. Гефестион анықтап қарады. Расында да қыз бала. Александр патшаның әскерінде Таис Афинская басқаратын әйелдер легионы бар, яғни сактарда да сондай легионның болғаны ғой?

Жауынгер қыздың сұрағына Гефестион түсінбедім деген сынап танытты. Жауынгер қыз грекшеге көшіп, сак-сұқ сұраққа алды. Гефестионның іші жылып сала берді.

— Біз Ұлы Александрдың адамдарымыз. Саятшылық өнерлеріңізді қызықтап, едәуір демалып қалдық.

— Бұл саятшылық, әрине. Дегенмен, Александрмен шайқасар

дайындықтың бір ғана машығы. Ал нендей ниетпен алдымыздан, шықтындар? Керегі соғыс болса біз дайын!

— Соғыстан қашпаймыз. Бірақ патша қыз-қырқынмен соғысуды қалай бағалар екен — алдымен өзінен сұралық. Александр! Александр!

Букефал апайтөсімен тал-теректі жарып шыға келді. Патшаның екі қапталы мен ту сыртында үш оққағары ілесе келді.

— Ұлы мәртебелі, Зевстің ұлы, әлемнің әміршісі Александр Македонский! Естуіңіз бар ма? — деп Гестеион аңызға айналған Ескендір Зұлқарнайнды таныстырды. Гестеионның даусында ойнақылық бар.

— Естуім бар, — деді жауынгер қыз. — Тек әлемнің әміршісі дегенің артықтау. — Сақ сарбазы ер адам емес уылжыған жас қыз екенін көріп, патша алғашқы ойынан әрен арылып, қалпына келді. Ол аз болса қыз еш мүдірсіз грекше тіл қатты. Жауынгер қыз дулығасын төндіре кигендіктен тылсым күнгі қоғалы көлдей аялы көздерге көлеңке түсіп тұр, солай болса да қыз сұлулығын патша аңғарып үлгерді. Жан-тәнімен сәулелі әлемнің кездескенін сезіп тұр.

Ақ жүзді, аппақ маржан тісті, даусы буынға түсер әуезді.

Жауынгер қыз да патшаға қадалып қарады. Александр іште жөңкілген толқынысты білдірмей селкос қана сұрақ қойды.

— Легионда тек әйелдер ғой?

— Тұрмысқа шықпаған қыздар.

— Оо! Дәл осы тұрыста бес жүздей қалыңдыққа тап болыпсың, Гестеион.

— Қалыңдыққа қол жеткізудің бір-ақ жолы бар бізде.

— Қандай?

— Жігіт пен қыз сайысқа шығады. Тек жеңген жігіт мұратына жетеді.

— Бұл салт-дәстүр ме, әлде бізге көрсеткен қырыңыз ба, сұлу?

— Сұлу деп шашылмаңыз, патша. Дәл қазір сіздің сұлуға қарар жағдайыңыз жоқ. Досыңыз қаруын сайлап келмеген соң біз де бейбіт ниет білдірдік. Егер сақ қыздарының қалыңдық болуға қаншалықты қаруы бар екенін білем десеніздер, шықсын жігіттеріңіз. Жауынгер қыз шамырқана сөйлеп, сыңғыр қакқан болат қылышын жарқ еткізді. Оны көріп бүкіл жосық қылышын аспанға көтерді. Патша саспады.

— Мен өзімнің кім екенімді жасырмадым. Сіздің есіміңізді білуге болар ма екен?

— Роксана! — Қылыштар қайтадан қынапқа сүнгіді.

— Ғажайып! Сақтардың қай патшалығынансыз?

— Мен сақтарды бөлмеймін. Қай патшалығына барсам да Роксанамын. Ұлы Далада Роксана біреу.

— Грек тілін қалай үйрендіңіз, Роксана?

— Егер Ескендір патша екеніңіз рас болса оған өзіңіз жауап

берініз... Соғды-Бактұр жерінде македондықтар қынаша қырған тайпалардың қайсысы есіңізде, патша?

— Бранхид-гректері!.. Енді түсінікті. Гефестион, қыздар легионының қолбасшысына бақыт тілейік! Әлемдегі ең мықты адам жар болсын! Біз — әскерміз. Кәсібіміз — соғыс. Бірақ біз сіздердің алдарыңызда еркекпіз, сондықтан алда-жалда ту сыртымыздан оқ атылса, ренжімейміз. Хош болыңыз! Біз әлі кездесеміз!

Патша аттын басын шалт бұрып кете берді. Гефестион аялы көзімен жауынгер қызға әнтек қарап еді, қыз аппақ тісін жарқырата жайдары ғана күліп тұр екен. Александр Нүтекке жетпей-ақ жанағы дала сұлуының кім екенін біліп алды. Роксана қаңлы патшасы Оксиарт Байтақтың қызы боп шықты. Осыдан соң Роксананың көмескі кейпетін көз алдынан жоғалтпауға тырысып, өзі дәл сол Оксиарт Байтақ патшаның Тасқаласын алу қамына кірісіп кетті.

328-327 жылдардың қысқы айларынан сүзектен тұрғандай көктемге көк жамбас жағдайда жеткен македон әскері бұрынғыдай отты, парсы жеріндегідей оралымды емес-тін. Жеті жыл бойы жұбы жазылмаған шеріктің қимыл-әрекеті жаттандылықтан үйлесімді боп көрінетін. Соны аңғарған Александр өздері Соғды Жартасы деп атайтын Тас қаланы алу — намыстың ісі, әскерді қайта тірілту деп білді. Қолдары соғыстан суып қалған, ендігі шайқастардан қара басы қызығарлық еш нәрсе көріп тұрмаған македондықтардың ынтасын арттырып, қанын қыздыру керек еді. Сол үшін Александр Тасқаланың қорғанына шыққан алғашқы топқа түгелдей он екі таланттан берем деп жар салды. Екінші, үшінші лекке де бәйге тікті. Ең соңғысына — үш жүз дарико¹. Жорық жылдары талай қамал бұзған үш жүз жауынгер жартасқа кенеше жабысып, сына, арқанды пайдаланып, еренсіз деген тұстан өрмелеп берді. Бүкіл әскер құдайына сиынып, әлгі бейбақтардың тілеуін тіледі. Өрмелеген өршілдер жартастан озып, жартасқа жалғанған қамалға іліккенде сақтар әлгілерді қағып-қағып құрдымға жіберді. Бейшаралардың жан айқайы сүйектен өтті, жаппай үрей төндірді. Александр шақырайған күнде езіліп-қожырап қалмасын деп әскерге шатырларын тіккізді.

Тас қаланың солтүстік қапталынан басталатын жайылма судың арғы жағы жыпыр-жыпыр шатыр, үш тағанға мосы іліп, ас қамдауға кіріскен қалың қол. Александр ымырт үйірілуін тосып, бұл жолы екі мың адамды жартасқа шығып, қамалға іліуге аса құпия түрде әзірледі. Көз байланған шақта әлгі екі мыңдықты Александр андыздатып жіберді де құрлық жақтан өзі бастап отыз мың қолмен шабуылды бастады. Бірақ сақтар Александрды екі жақтан қыспаққа алды. Оның алды қамал, қамал үстінде

¹ дарико - Дарийдің ақшасы. Македондықтардың ақшасы Александрдың әкесінің тұсында шыққандықтан кейде "Филиппок" деп аталған.

сақ садақшылары болса, майдан қызған шақта бүкіл даланы солқылдатып, жазықтан сақтың атты әскері жетіп келді. Олар бәз-баяғы әдістерін қолданып, жебені қара масаша түтетті. Жанамалап келіп сүңгі лақтырды, білмен қаусата соқты. Ара-тура сыналап кіріп, едеуір сілтескен соң қайта сытылып кетіп отырды. Сонымен таң сыз бере Таскала маңындағы шайкаста кімнің кім екенін аңғару қиынға соққан. Македондықтардың шығыны Александрға баяндалғанда патша қамалдан кері серпіліп, ставка жакқа ұрыс сала жүріп шегінуге пәрмен берді. Таң атты. Көзі қанталаған Александр Антипатрды шақырды.

— Үш адамнан елші жібер. Алдымен біз өз мәйіттерімізді алып кетейік. Одан соң сақтар мерт болған жауынгерлерінің мәйітін алады.

Елші тез жетті. Тосын жауап келді.

— Күн ыстық. Бір бірімізді тосатын уақыт жоқ. Әркім өз мәйітін бір мезгілде ала берсін. Екі жақтың да сарбаздары қарусыз келетін болсын. — Бұл Ақсүйек Байтақ патшаның жауабы еді. Александр ақылға сыйымды сөз болғандықтан бірден келісті.

Түс әлетінде Аристофан қапылып жетіп келді.

— Ұлы мәртебелі! Тасқаланың қорғанысын басқарып жүрген Арымас баһадүр қаза болты. Оның тәнін біздің пелтастар алып келе жатыр. Не дейсін?

Қанды патшасынан кейінгі орында тұрған тұлға түнгі шайкаста окка ұшқан. Арымас соғыс өнерін өмірлік іске айналдырған, Парменион, Кратер тәрізді жанкешті шәкрат¹ деп Александрға сан рет айтылған. Міне, соғыстың не екенін танытатын да осындай оқыс жайттар емес пе?

Батыр — бір октық...

Аңырап ұшқан жебе адам талғамайды. Байтақтың бір қанаты майырылды деген сөз.

Бірақ сақтарда қылыш ұстамайтын, садақ тартпайтын адам жоқ. Кемпір-шал, бала-шағаға дейін соғысқа дайын. Арымастың орнын басқа бір Арымас толтырған шығар. Оксиарт Байтақ саспайды. Онымен басқаша соғыспаса, мына қарадүрсін ашық соғыста жеңген күннің өзінде шығын тым көп болғалы тұр. Александр дереу әскери кеңес құрды.

— Күндіз соғыспаймыз. Түнде мына шатырлардың алдына түгел от жағамыз да негізгі күшті Гефестионның ставкасына алып кетеміз. Мұнда сақтарды алдаусыратар үш жүз сарбаз қалады. Одан арғы әрекетті келесі кеңесте шешеміз.

Александр мына шөкімдей Тасқаланың тым қымбатқа түсеріне налиды. Тирді аларда қаншама жан алып, жан берді! Бірақ ол — Тир! Мынау жазықта жатқан дөңбек емес пе?! Бірақ... Кәне, алып көр! Әр шайкастың өз кілті болады. Кілті табылмай

¹ шәкрат - атадан әулетке, әкеден - балаға ауысып отыратын әскери кәсіп, әскери мамандар қастасы.

карадүрсін соғысқан жеңген күнде де ойсырап қаласын. Александрға ондай жеңіс керек емес. Жейхұннан өтердегі қыруар шығын, Марақандқа барар жолдағы шайқастар, түн баласы үздіксіз шабуылдар мұның әскерін ит жыртқан терідей етпеді ме! Не істеу керек? Сақ даласының қара құлпы — осы Тасқала. Кілті жоқ құлыпты қалай ашады? Әрине, бұзып ашады. Александрдың есіне Гордий түйіні түсті. Онда білектей арқаннан қара қазандай түйін жасалған. Александр соның сырын табуға тиіс-тін. Патша ол жолы аз-кем ойланып тұрды да қынаптан қылыш суырды. Қылышпен әлгі Гордий түйінін екіге бөлді де тастады. Шешілмес түйін кесіледі деген сөзі еді. Бұл жолы да сондай сауал тұр. Сауал оңай емес. Патшаға салса дәл осы қамалды алмай-ақ, тасқа маңдайын ұрмай-ақ, ендігі көздегені — Үнді жорығына кете берер еді. Бірақ македондықтар мен сақтардың әңгімесі тамам болған жоқ. Александр не жеңіп жолға түседі, не келісімге келіп бір-ақ аттанады. Ама! не, бірінші боп келісім жайлы қарсы беттен елші келуге тиіс. Александрдың өзі бірінші боп ымыраға бармайды. Сақтар қайыңның безіндей қатып, мықты болсаң жеңіп ал деп бекініп алған. Сондықтан ашылмас құлыпты түбірімен жұлып алмақ...

Әскери кеңес тақ-тұқ тез аяқталды.

— Мен сақ жерінен кетуге асығыспын, достар! Бірақ сонымнан күлкі естілгенін қаламаймын. Сақтар менен соң күңіреніп қалуға тиіс. Ал сонымнан ұлы Александрдың сақ жеріндегі жеңістері туралы жаңа одалар мен аңыздар ілеседі. Ол үшін құны қаншаға түссе де мен Тасқаланың тас-талқанын шығаруым керек. Дайынсындар ма?

— Дайынбыз! — десті осы далаға келгелі бері үш жылғы итжығыстан мезі болған қолбасшылар. Олар да іштей ертең Тасқала болмақ түгіл одан арғысы болса да бекіністі Александрдың аяғына тастаса ары қарай жылжитындарын естіп, жалдары күдірейіп тарасты. Тасқала ертең теп-тегіс болады. Оған Александр ғана емес сақтардан запыс болған барша қолбасшылар ынталы.

Ойға шомып түн келді. Александр киімшен жатыр. Ертең даладан келіп оқ жаудырар сақтармен арнайы жасақтар шайқасады. Ал македондықтар екі қақпаны бұзып өтуге күш салады. Сол сәтте бар әскер қамалға өрмелейді. Ертең... Қамал құлайды. Ар жағынан қаба сақал қара шал — Оксиарт патша қарсы алып, бекіністі соғыссыз ұстата салса етті. Александрға дәл қазір керегі осы. Александр оған кешірім жасар еді. Өйткені Оксиарт Байтақ патша қолға түссе Роксана да сол төңіректен табылар...

Роксана... Александр патша онымен екі мәрте кездескен екен. Алғашында Зака сатқын Спитаменнің басын Александрдың алдына әкеп тастағанда... Оқиғадан соң бір жетіге жеткізбей Оксиарт Байтақ патша жанына сүйріктей ақ боз атқа мінген тілмәш қызды ілестіріп, Нүтек түбіндегі ставкаға тапа-тал

түсте әскерсіз, қорғансыз жалғыз келді. Келді де алдынан шыққан Антипатрға өзінің кім екенін, не үшін келгенін айтты. Барлаушылар бұл адамның соңында ақ боз атты тілмашы, құмайтазысынан басқа тірі жан жоқ екенін хабарлағанда Александр, Гестеион, Кратер үшеуі грек-бранхид тілмашты ілестіріп, асай-мүсейін асынып, Байтақ тоқтаған төбе басына келді. Келді де Оксиарт Байтақтың осы адам екеніне тілмаш арқылы көз жеткізді. Оксиартта шырпы жонар қару жоқ екен... Түкті қабақ, қаба сақал, жалпақ кеуде мығым адам тіл қатты. Оның сөзін тілмаш қыз бірден аударып тұр.

— Ұлы елдің Ұлы патшасы Ескендр Зұлқарнайн!.. Патшалар соғыса жүріп те кейбір жағдайда уағдаластыққа келеді. Оның үлгісін Ұлы Ескендір мен басы алдында жатқан Спитамен баһадүр-патша көрсетіп еді. Дарий патшаның түбіне жеткен Бесті тұтқындарда Ескендір патшаның жан досы, айбынды қолбасшысы Птоломейді өз тұсынан ары-бері аман өткізіп, ол аз болса Птоломейдің патша тапсырмасын мүлтіксіз орындауына бар жағдай жасап еді. Дәл сол сапардан Птоломей баһадүр соңындағы ұрымтал әскерімен оралмауы да мүмкін болатын. Бірақ Дала заны бойынша ер екі сөйлемейді. Спитамен сөзінде тұрды. Патша дұшпанын қолға түсірді, досымен қайта қауышты.

Ұлы Ескендір ол оқиғаны ұмытпаған болар. Ұлы патша үшін жең ішінде кездігі жүрер арамзалар аз болмасы да белгілі шығар? Спитамен сондай бір арамза сатқынның қолынан қаза тапты. Патшаның басы — қашан да мындардың нысанасы... Ол патша атаулының баршасына тән тағдыр. Сол қапыда кеткен патшаның, жақын досымның басын сұрай келдім. Өлі патшаның басын тірі патшаның басына алмастырамын десен, міне, алдарыңда тұрмын.

Александр үнсіз. Байтаққа қарайды, одан қауырсындай желбіреген, грекше ақсүйектер тілінде мүдірмей сөйлеген тілмаш қызға бір қарайды. Үп еткен самал мандайын көлегейлеген ақ шілтерді жұла қашса жүзін толық көрер еді. Бұл кім болды екен?..

— Оксиарт Байтақ патша! Уәжіңіз орнықты. Бәрі де Сіз айтқандай іске асқан. Біреу әлем әміршісінің қолтығына кіру үшін өз патшасын өлтірсе айыбы өзіне. Спитамен патшаның басын да денесін де сақтатып қойдым. Іздеуші-сұраушыларды осы тілмашыңыз бастап қай күні келсе де бәрін дайындатып қоям! Сол күні алады. — Ескендір аттың басын шұғыл бұрып шаба жөнелді. Енді, міне, есіне түсті. Кең даладағы саятшы қыз бен тілмаш қыз — бір адам. Даусы құлақта. Даусы...

Тасқалада түсініксіз жайттар басталды. Әскер атаулыдан патшаның сенімді үш жүз жасағы қалды. Қыздар легі қаруын тастап, сандықтан той киімдерін, әшекей дүниелерін алып шықты. Ақсүйек Байтақ патшаның пәрменімен Битәннан, ойдан-қырдан белгілі өнерпаздар, сазгерлер, әнші-бишілер дереу жеткі-

зіді. Түн қоюланған шақта қорғанның үстіне ақ жалаулар тігілді. Бұл жұмыстар жүріп жатқанда Байтақ патша бекіністің онтүстік қақпасына жақын салынған қабылханасында Үйсін патшасы Күнбегімен онаша сөйлесіп әрі шығарып салып отырған.

— Жарқыным, Күнбегі... Ертең не соғыс тоқтайды, не ең соңғы қызыл қырғын басталады. Біз де Ескендірді бұдан әрі еркелетіп жүргізе алмаймыз. Қамшының сабындай жас қалды. Мен соғыстың тоқтағанын, елдің ес жиғанын көріп, билікті білімдіге ұстатып кетсем деймін. Әгар да ертең жазатайым боп кетсем қанлы елін үйсіннің үйіріне қос. Өзің ел басқар. Екі ел қосылғаннан ешкімнің ұпайы кемімейді. Өзің өз басыңнан өткердің талай шырғалаңды. Сен де алғашқы жылдарғы Күнбегі патша емессің. Сөзің соқталанып, жастыққа тән ойнақылық өтті-кетті. Патша болу бақыт та шығар, бірақ ол мәңгілік жалғыздық, күндіз екеу, түнде төртеу боп әңкі-тәңкі баз кешу. Бас сүйегің қақырап түсерге дейін, жүйке тамырың бырт-бырт үзілер халге дейін жетер ішкі арпалыс, күмән, алан. Соның бәрінде Күнбегі, жарқыным, менің саған, өз басыңа қалдырарым — тәңірім жомарттықпен берген төзімім. Қызбалықпен жасамақ ісінді келесі таңға қалдырсаң бәрі басқаша шешіледі. Мен көбіне солай жасадым. Басқасын Күнбегі өзінің көрегендігіне салып жасайды деп қоштасқым келеді. Ал Ескендір ертең есігімді теуіп ашып, тулағымды тілгілей бастаса мен болайын-болмайын, иә тұтқынға түсейін жасқанбай тартынбай бүкіл Дала бар құдіретімен лап қойсын. Басынып келген дұшпанға Тасқала оба болсын. Бәрін осында қырындар. Бекіністен жорғалаған тышқан шықпасын. Айтпағым осы, Күнбегі. Енді жақсылықпен көріселік.

— Сіз бүгін сақ патшаларының патшасысыз. Сіз секілді бір елді қырық жыл басқарған патша Ұлы Даллада жоқ. Патша болудың да жөн-жосығы, әдіс-айласы көп қой. Жан-жағын жансыздар мен жарамсақтарға толтырып, бірін біріне андытып, қала берді қарақан басына біріне бірі бағынбайтын үш-төрт түрлі жасақ, шәкраттар мен баһадүрлерден қорған жасап жата беретін патшалар да бар емес пе? Ал Сіз ел ішін аралағанда халықсыз, қорғансыз жүре аласыз. Халық сайлаған патша мен қалыққа еңбек еткен патша ғана солай жүре алады. Шыным сол — мен де соған жетсем деп армандаймын. Өз басым өз елімнен жауды қолдан жасағым жоқ. Бірақ пендешілікке салынған бірді-екілі қараниеттер бар. Мен оларға шалқаймаймын. Еңкеюге дайынмын, бірақ еңкейген сәтте етпетімнен түсіреріне көзім жетіп тұр. Қанлы ағайынға қосылсақ түбі жақсылық болғанмен бастапқы кезеңде басы бұлғақ дау-дамай екі жақтан да бұрқ ете түсуі. Сондықтан, аға патшам, елдің де, елді жер-жерде басқарып отырған ердің де амандығы, тыныштығы үшін Сіз қанлы елін өзіңіз басқарасыз. Осылай бір бірімізге сүйеу бола жүріп, елді

сабасына түсіріп, үлкен ел болудың артықшылығын бәрі біліп болғанша бәрібір аттан да, тактан да түспейсіз. Үзеңгі қағыстырып жүрер жолымыз ұзақ болғай, ағасы.

— Мейлін. Бірақ бұның бәрі ертеңгі қамалқадан соң айтылуға тиіс әңгіме еді. Жау қолы жағада тұрғанда бәрі айтылғаны да дұрыс шығар. Жүйке де талады екен, жарқыным. Жас ұлғайған сайын әр нәрсенің байыбына әп-сәтте бару жағы да доғалдана ма деймін... Ескендір аспаннан аяғы салбырап түспеген. Дегенмен Аристотель, Диоген, Демосфендердің көзі тірісінде елін өз еліне күштеп те, амалдап та қосып алған, сан ғасыр жарты әлемді жалпағынан басып, алдына келгенді тістеп, артынан шыққанды теуіп, үстемдікке төзбес сақ баласын да бірде ықтырып, бірде пайдаланып келген ахемендік Босы елін екі бүктеп, базарын тарқатқан, алмаған қамалы жоқ Ескендірмен ертең сөз жарыста тең түсуім керек. Ол да болса жүрекке зіл.

— Тең түссеңіз — жеңілгеніміз, аға патша. Сіздің бір деміңіз артық болуға тиіс.

— Е, сол артық дем сен емеспісің. Арқамда сен тұр деп демілдеміл еске алып отырайын онда. Ха! Ха! Тәйрі! Иә, айтылмаған не қалды? Енді көрісеміз бе, жоқ па, оны Тәңірден басқа ешкім білмейді.

— Тәңірім қолдаса, ертен соғыс тоқтайды, аға... Ескендір мұнда тым ұзақ айналсоқтап жүріп қалды. Бітірген түгі де жоқ. Енді осы жерден абыройын асырмаса да, жиған-терген абырой-атағына нұқсан келтірмей кетудің амалын іздегені анық. Ондай жағдай, міне, жасалды. Ескендір, сірә, жылап көріспес, сыздап, доңайбат көрсетуі... Бірақ оның да шекарасы бар екенін естен шығара қоймас. Қыршындарымызды оққа тосып, күңірене көміп жатқаннан гөрі мына ақылыңыз ұлы кемеңгердің көрегендігі. Ал Ескендір басымен жағдайды дұрыс бағаламай тізеге салса, қылыш суырса Ескендірдің қамалға кірген ізі болады да, шыққан ізі болмайды. Ертең — екiнiң бiрiн жасаймыз, ағасы. Сақ баласы төзімге бай. Қиыншылыққа төзіп-ақ береді. Тұтаңса бір-ақ сәтте өзін де, өзгені де жоқ қылады. Тағдырым сол күнге жеткізді. Жетпіс самала шерік қылышы қылпып, қаны тасып, көзі қанталап тұр. Тіке шауып жетіп келеді. Екі қанатта және он-оннан жиырма самала македондардың өкпесін қысуға дайын. Бастапқыда Зұлқарнайн қатерін аңыз деп ұққан сақ патшалары ең шешуші сәтте шалқаймады, тізе қосты. Сақ баласы бірін-бірі жамандыққа қимайды. Өз жерімізді басып тұрып біз ешқашан жеңілмейміз. Дегенмен, соғыссыз, сөзбен, ақылмен келген жеңістің құны артық. Ертең дәл осылай қауышалық, данышпаным! Құдай сізге қуат берсін! Патшалар түгелдей сізден хабар тосады. Дала демін ішіне тартып, тың-тындайды. Қош, аға!

Македон әскерінен әр-әр жерде, көп болса, жиырма мыңдай қол қалды. Токсан мыңдай әскерімен Александр Тасқалаға лап қою үшін түнімен жүріп отырып, жаңа туған айдың болмашы сәулесін пайдаланып, әскерді бес топқа бөліп, қозыкөш жерде тоқтатты. Таң сыз бере бұлар үш қақпаны тоқпақтың астына алады. Қамал бұзар амалзаттар іске қосылады. Қамалға үш жақтан бір мезгілде өрмелейді. Мұнда негізгі салмақ жаяу әскерге түспек. Қамал ішінде одан да берік және бір орам патша қамалы, патша бекінісі бар. Қалашық көшелері екі арба сүйкөніп өтерлік қана. Тар көшелері түзу де емес, қорғанның бойымен салынған тамдар да шеңбер тәрізді көшелерге бетін қаратқан. Мұндай шынтақ айналмас жерде эллиндіктердің сегіз құлаш найзасы-сариссадан гөрі, ұзындығы бір тұтам бақа бас қылышы онтайлы. Сол есеппен де қамал ішіндегі шайқасқа фалангистер өздері бір сариссаға жабылып үйренген кілең сегіздіктер сайланды. Сегіздіктер арқасын жауға бермей тізбектеле жүріп соғыспақ. Қолбасшыдан бастап, сегіздіктердің аға сарбаздарына дейін нұсқау берілді. Бұл түн сарбаздар да соғысқа келе жатқандай емес, тойға бара жатқан бозбалалардай көңілді, елгезек. Оның сырын Александр біліп тұр. Осы бекіністі алсақ, Үндіге бет түзейміз деген сөз патшаның аузынан шықты. Енді бұларға құм бүріккен желі тынбас айтақыр жерден, жұлқып-тартқан соғыстан, түн баласы ереуілдеп, қопандап - қорқып шыққан айлар мен жылдардан құтылудың сәті келіп тұр. Македондықтар енді аянбайды.

Көшпелі ставкада Александр, Гефестион, Кратер, Птоломей, Лаг, Селевк, Марсий. Монофталым Марақандта.

— Гефестион, — деді Александр жаймен ғана. Сен менің жанымда боласың. Екеуміз батыс жақ қақпаны ашамыз. Басқаларың өз орындарыңды білесіңдер. Енді бірер түйткіл бар... Бастысы — даладан келер сақ әскерінің жолы. Олар өткендегідей бізді қыспаққа алмау үшін бір лек пелтастар¹ біздің ту сыртымызды бағады. Бұл — бір, екіншісі — қамалдың ішіне кірген сон көшедегі әскерге әр үйден оқ борайды. Дөңбек құлауы, көшелерді кесіп-кесіп тастап, бөлшектеп соққыға алуы мүмкін. Одан құтылудың жолы — шапшандық. Қамал ішіне іліккен бойда әскердің дені тоқал тамдардың үстімен тіке тартып, ішкі қамалға шабуыл жасауға тиіс. Ішкі қамалды қиратамыз. Сондықтан қамал бұзушылардың үш тобын қорғау қажет. Патшаны қолға түсіру керек. Қолға түссе тұтқынға аласыңдар. Бірақ қол тигізбейсіңдер. Патшалық дәрежесін сақтайсыңдар. Маған “біз жеңілдік” деп айтар бір патша керек. Содан соң Үнді жорығы басталады.

Александр шағын шатырда отырып, достарымен бір-бір

¹ пелтастар - бес қаруы сай атты әскер.

саптыаяқ шарапты сілтеп тастады. Одан соң бәрі сыртқа шықты. Бұйра бұлттардың қалқасынан жылт-жылт етіп қайықша сырғыған айшықтың жарығымен әлем ала-құла, томаға тұйық, жұмбақты да урейлі көрінеді. Алыста дәрияға жете құлаған алып қодастай боп Соғды Жартасы қарауытады. Александрдың іші жана ғана сылқ түскен шараптан жылып сала берді. Құрыс-тырысы жазылып, шекесінен шып-шып тер бөртеп шықты. Шіркін шарапты ойлап тапқан адам баласы қандай ақылды десенші. Жаңа әзірде Тасқалаға іштей тас түйін шүйілген Александр, бөрінің арқау жібін қатайтып, ақтық айқасқа бейім еткен. Енді бір саптаяқ шарап оның ішін қыздырып, буын-буынын ғана босатып қойған жоқ, арыстан жүрегін де босаң тартқызды. Сол жүректің бір бұрышына Оксиарт Байтақ патшаның кенже қызы Роксана патшайымды үлде мен бүлдеге орап сақтап жүрген екен. Мына қырғында оның күні не болады? Жеңістен соң тірі көре ала ма? Екі ауыз сөзге келе ала ма? Әкесіне еш қиянат жасамай, патша тұқымына ешкімді тиіскізбесе Роксана оны бағалар ма екен? Байтақ патша не дейді? Гефестион екеуі патша бекінісін аларда сол тұста болады. Артық қайрат жасалып, соғыстың ет қызуымен сақ патшасы да, оның тұқым - тұяғы да мерт болуы мүмкін. Роксана... Александр неліктен осынша ынтық болды? Ол торда ұстауға көнбейтін құс тәрізді. Сондықтан, құдайы демеп жіберсе Роксана қолда ұстайтын-ақ ару қыз. Александр көзіне тұтылған түн қараңғылығынан Роксананың бейнесін жасағысы келеді. Роксана елесі салт басты, сабау қамшылы жігіт патшаны аңыз-хиссалар әлеміне жетелейді. Роксаналар тек сондай алыста дүниеге келеді, ілуде бір жаратылар ақылды сұлу, текті де отты, ойға жүйрік боп келеді. Ондайлар әдетте теңіне қосылмай, саясаттың бұйымы боп бір қартаң майбөксеге бұйырады. Солай өмірі өксіп өтеді. “Мен өзімді Роксанаға сыйласам қалай болады? Мен жаспын. Мен – ұлы Александрмын. Ұлы Александрға ақылы ажарымен жарысқан падиша керек. Ім... Мені ол қабылдар ма екен? Қабылдайды. Қабылдауға ақылы жетуге тиіс”.

Қара түн тұтығып барып таң сыз берер шақта шолғыншылар оралды. Аристофан әлгілерді тіке патшаның алдына әкелді.

– Ұлы мәртебелім! Біз қорғанның түбіне дейін еркін барып, еркін қайттық. Қорғанның үстінде әр он қадам сайын ақ жалау желбіреп тұр. Айнала ақ жалау. Қақпалар ашық. “Қала тойға дайындалып жатыр”, – дейді бір сақ шаруасы.

– Қандай той?

– Ескендір Зұлқарнайнды қарсы алу тойы...

– Гефестион! Кратер! – Екі қолбасшы жетіп-жетіп келді.

– Қане, жанағы сөздерінді қайталандар!

Патша да қолбасшылар да аң-тан. Еш пәрменсіз барша қолбасшылар Александрдың төңірегіне жиналды.

- Сақтардың кезекті амалы емес пе?
- Кім біліпті, бұларды. Ол да мүмкін.
- Шолғыншылар кеше Қызыл қырканың етегі толған лек-лек, самала-самала әскер деп еді. Бұлар бізді қорғанға кіргізіп, сыртымызды он орап тастаса қайтеміз?

Александр сөйледі.

— Біз неге аңқалаңдап қорғанға кіреміз? Қорғанды қоршауға аламыз. Оксиарт патшаның өзі шықпай, менімен сөйлеспей ешкім ішке енбейді. Келіссөз ат үстінде өтеді. Содан соң жағдайға қарап көре жатамыз. Келіссөз біткенше ешкім тырп етпейді.

Александрдың бір ойын екінші ой қуалап, мына тосын жайттың артында не тұрғанын іздеп бақты: “...Сақтардың соғыс тәсілі құбылып тұрады. Ол — соғыс. Мен өзім де парсыны жаңылдырып жүріп жеңбедім бе?. Айқын сөз, келіссөз, немесе қаланы соғыссыз беру жорық жылдары талай-талай кездескен жағдай. Одан қорқатын не бар? Иә, Спитамен Бессті ұстап бергенде сақтар сөзінде тұрды. Птоломей ат төбеліндей жасақпен Спитаменнің қалың қолының тұсынан ары да, бері де өтті. Сақтар селт етпеді. Енді Оксиарт Байтақ патша қақпасын ашып, қазан көтеріп жатса ол жақсылық қой. Мұнда еш шығынданбай, өзара келісімге келіп, барар жерге абыроймен аттанып кетеміз. Тек бұл шын пейіл болса...”

— Аристофан! Бронхид-гректерден кім бар?—

— Екеуі де осында.

— Екеуін де шақыр. Ұлы македондықтар! Ұлы жеңімпаздар, алға! — Қалың қол Тасқаланы бетке алып алға жылжыды. Александр мен Гефестион батыс жақтан кіретін салтанатты қақпаның қарсысына барып, өз шерігін қадап қойды. Бұл кез күн көкжиекке ілінген. Көз суырар көк аспанда қылау жоқ. Түп-тұнық. Александр бронхид-гректердің бірін қосып, үш адамнан Байтақ патшаға елші жіберді. Елшінің үлкені Лисимах қарт. Елшілер көп бөгелмеді. Аман-есен оралды.

— Патшаның өзі қабыл алды. Келіссөзге тілмашын ертіп келеді.

Арада шайы орамал кебер уақыт өте параджасын төгілте киген бес-алты ақсақалдың алдында астында ақ сүлгісі бар алтын табак көтерген сақ сарбазы келе жатты. Сарбаз кездейсоқ адам емес, сірә Ұлы Даланың бір пірі болу керек. Өйткені Аристофан, Апанасийлер тұқымынан екен. Аса бойшан, иықты, мойны иыққа тік біткен, әбден күнсіген ақ-сары жігіт. Жүрісі қандай! Басқан жері ойылып кетердей. Сарбаз патшаның үзенгі тұсына бір қадам жетпей тоқтады. Басын сәл тұқыртып, патшаға ишара білдірді де алтын табакты ұсынды. Александр табак қабыл дегенді білдіру үшін алақанын асқа тигізді де Аристофанға қарады. Аристофан табактағы дәмнен ауыз тиді. Бұл дәстүр тамам болғанша Букефалдан кем соқпайтын шайпау жүрісті көк атпен Ақсүйек Байтақ

патша да жетіп келді. Келе зор даусымен екпіндей тіл қатты.

— Македон-грек елдерінің, Босы елінің ендігі ұлы патшасы Ескендір Зұлқарнайнға сақ патшаларының атынан сәлем бердік.

Тілмәш патшаның сөзін аударып біткенше екі патшаның көздері түйіскен қалпы бірін-бірі ұстап тұрды. Тек қарсысында тұрған аса мысты адамның аузынан шыққан сөзде ызғар болмағандықтан Александрдың көңілі сәл босан тартты.

“Бұл — әдеттегі сөз басы... Сақ патшалары арқалатып жіберген сөзін аяғына дейін айтсын”. Александр өз денесінде от-жалын ары-бері көшіп жүргенін аңдады. Қазір тосын ұсыныс жасалса бұл табан астында дұрыс шешім қабылдауы керек. Сәл қиыс кетсе — не жеңіс, иә ажал. Байтақ патшаның алғашқы сөзін қабыл алғанын білдіріп, Ескендір Зұлқарнайн бас шұлғыды.

— Уа! Ерен туған ер патша! Үш елдің еңіреген ерлері мен Ұлы Даланың өліспей беріспес баһадүрлерінің қаны басына шауып, қылышы қылпып бетпе-бет келіп тұр...

Байтақ айтқанымды жеткіз дегендей тілмашына иек қақты. Тілмаш жігіттің аузынан естігені тоңның бетіндей жіпсіген сөз болғанмен Александрға мына жігіттің даусы ұнап тұр. Грекше ән салдыртатын-ақ екен... Бұрын көрген секілді. Иә, есіне түсті. Спитамен Бесс туралы хабар жібергенде үш сарбаз келген. Мынау жігіт сол хабарды жеткізген, онда да грекше сайрап берген жүзі жылы, көзі ашық, зерек жігіт. Александр әңгіменің онайға соқпасын, екі жақ болсаға да саудаласуға да барып қаларын аңдап, бойын тіктеп алды. Бұл жолы жүзінен қатулық есіп, сәл ғана бас изеді.

— Мені патша сайлағанда халқым елді сақта, жерге ие бол, деп сайлады. Бүгін сол елдің де, жердің де тағдыры таразы басында тұр. Таразының бір басында ақыл мен сабыр, екінші басында — қызыл қырғын. Қайсысы бізге тиімді?! Оны атүсті шеше алмаспыз. Тағдыр мың сан жан иесінің дәл бүгін жер бетінде қаларын, иә жер құшарын ұлы патша Ескендір Зұлқарнайн мен сақ патшасы — алдында тұрған Ақсүйек Байтақ патшаға жүктеді. Бүгін ой мен сөзге, пейіл мен көңілге орын кең болсын деп, Тасқаладан әскерді кетірдік. Тасқаланың бар қақласы біздің пейіліміздей айқара ашық тұр. Құп алсаңыздар жарандарыңызбен жарасып, Ескендір патшаға жайылған дастарқан басында уағдаластық сөзімізді бастайық.

— Қамал сақ патшасының қақпаны еместігіне қалай көз жеткіземіз?

Бұл патшаға бір қарап алып сөзге араласқан, Гефестионның сауалы.

— Таскала — алақандай бекініс, мырзам! Өзіңіз бастап желіп өтіп, тінте шолып шығыңыз. Үш жүздік жасауылдан басқасы далада. Бүкіл сақ әскері осы келісімге құлақ түріп, ту

сырттарыңызда тұр. Әғар да Ескендір патша басқаша ұсыныс айтса тындауға әзірміз.

— Менің досым Кратер бір жүздікпен Тасқаланы шолып шығады. Оған дейін келіссөзді менің ставкамда бастайық, құп алсаңыз.

— Келістік, Ескендір патша!

Александр атын тебініп қалды да аймақ түгел көрінер қырка үстіне жана тігілген шатырды бетке алды. Жүре келе Александр Оксиарттың теңесуіне, сөйтіп, үзенгі қағыса жүруіне ыңғай жасады. Даңқы Ескендірдің өзімен жарысып келе жатқан Букефал мен Байтақтың қайсар көк аты біріне-бірі дес бермей егесіп келеді. Ставкаға дейінгі қозы көш жер екі патшаға келесі әңгіме, келесі кадамдарын ойлауға мұрсат берді. Александрды алдымен сақ патшасының тілмаштан өзге ешкімді, тіпті оққағарларын ертпей кете бергені және тандандырды. Заты бөлек демесең дәл осындай қасабалы адамдар Македон жерінде де ұшырасады. Бір қарап-ақ көз тоятын, екі ауыз сөзден соң жатсынудан қалдыратын, бұрын талай рет көрген, сөйлескен адамындай түс таныс боп кетер санаттан екен Оксиарт патша. Александр көз алдына Оксиарт патша мен оның кенжесі Роксананы қатар қойып, ұқсастық іздейді. Түр-түсі жуықтамайды. Мінезі... Иә, мінездері келіп тұр. Патша жай адам болмаса керек. Ол әкеден мұра боп қалған таққа қонжия кеткен мешел патша емес. Бұл бұқарадан қайнап шыққан, бір елдің озық туған тұлғасы. Сөзі нық. Ойы нақты. Жел сөз, көпірме сөзге жол бермес адам... Бірден қақпайына түспей Александр Оксиартты бірде жібітіп, бірде суынтып, келіссөзден өзіне қажет кепілдің бәрін өз ставкасынан табан аудармай жиып алады. Тасқалада іздейтіні бөлек нәрсе болмақ. Сол іздегенін тапқанша да жайылып түспей, кез келген сәтте шоршып түсер адамын сынайын танытады... Роксана осынша күнгі қиялындай боп шықса Александр Тасқаладан онсыз оралмайды.

...Байтақ екі жағына пышақ жанығандай ұйысқан бұйра шашы толқындай келе желкесін жапқан, тұрымтайдай сергек, көздері көк сүңгідей жас патшаның заманынан озып туғанын білетін. Енді бетпе-бет келгенде бар табиғатымен сезінді. Ол өз отына өзі өртеніп кетпес үшін жер-әлемді отқа орап келе жатқан адамнан гөрі ұлы табиғаттың бір сұрапыл құбылысындай көрінді. Не амал табар екен? Ойға жүйрік, іске батыл. Мұның ең басты артықшылығы — қып-қызыл жастығы. Бірақ... бірақ... қырық жыл тақта отырғанның да артықшылығы бар шығар?.. Талай мықты Байтақтың ойы тұрмақ түсіне кірмеген іспен әбден дайындалып, патшаның бір уәжіне он жауап әзірлеп келгенде де сүрініп көрмеген, ұпайын алдырмаған. Соның бәрінде Байтақ істің төркінін Адамның өзінен аңдайтын. Мықтылардан ыққан емес, жылбысқылардан қатты сескенетін. Жақпаса да анық сөзден дән іздейтін, буалдыр, жылымшы сөзден май ішкендей

кілкіп отыратын. Қырық жыл патшалық ету Байтаққа адам тану жылдары болды. Сонда түйгені — табиғаты ақыл да, қайрат та, ажар да берген адамдар көбіне көп залалсыз, терісі кең, өзге тұрмақ өзіне де еренсіздеу боп келеді. Сірә, ондай тәңірім бәрін берген адамдар өз мүмкіндігін іштей сезеді де бейкам жүреді. Сөйтіп көп жағдайда қолына су құюға жарамастардың сонында қалады. Ал әлжуаздар өзінің кембағалдығын пысықайлықпен толықтырады. Олар күші мен ақылы жетпеген соң амалға, айлаға, қарау жүрістерге, қулық-сұмдыққа баруға мәжбүр... Бүгін Байтақтың алдында озық ойлы, жолбарыс жүректі, оқыған-тоқығаны көп біртуар адам — Ескендір Зұлқарнайн отыр. Анық сөз бен жасық сөзді ол жазбай таниды. Бүгінгі соғыс Ескендірге тиімсіз. Оны ол да, Байтақ та анық біледі. Ендігі түйткіл — Ескендір сақ жерінде түк бітіре алмапты деген лақап пен сақтар жеңіліпті деген жаманат. Екі патша қайткенде де осы екі қара таңбаны айналып өтіп, қой да аман, қасқыр да тоқ жағдайға жетуге тиіс...

Ескендірдің күнкағар ретінде ізінен қалмай көшіп жүретін шатыры оншақты адам кең отырып кенесерлік жайлы екен. Байтақтың көзіне үйреншікті парсы үлгісіндегі таға порымдас сәкінің үстіне кілем жабылған. Ескендір жол бастап ішке енді де Байтаққа орын ұсынды. Өзі басынан қораз кекілді дулығасын алып, ізін баққан көмекшісіне ұстатты. Одан соң жанына тілмаштарын қадап қойды.

— Оксиарт патша! Ақ жалау әлемнің қай түпкірінде болмасын не жеңілгендіктің, не келіссөзге мұрсат сұрағанның белгісі. Сондықтан адамзат дәстүрін, соғыс заңын сақтап, ашық тұрған қақпаға лап қоймадық. Қамал үсті қаз-қатар желбіреген ақ жалау. Біз сабыр еттік. Жаңа сөздің төркінін аңдаттыңыз. Енді сақ патшаларының ұсынысын аяғына дейін естісем деймін...

— Македон-грек, Босы әлемінің Әміршісі! Сақ баласы да дәл өздеріңіз секілді атысқанмен атысады, шабысқанмен шабысады. Ұсынған мойынды шаппайды. Адамы табылса, уәжі иланымды болса сөзге тоқтайды, уәдесін, сертін бұзбайды. Бұл — Ұлы Дала заңы. Сондықтан түлкібұлаң әңгімеге орын жоқ. Ашық сөйлесуге келген жайым бар.

Ескендір Байтақтың бір деммен айтқан сөзін бойына сіңіріп, бас шұлғыды.

— Тасқаланың ішінде қырық мың жасақ бекінген. Қазір олар бекіністен тас лақтырым жерде. Олармен қатар Македон әскерінің ту сыртында тиграхауда сақтарының, хаома сақтарының, массагет сақтарының, үйсін сақтарының Соғды-Бақтұр халық жасағының, парадарайя мен сарматтар, исседондар, аримаспылардың жосықтары бес қаруы сай қаланып тұр. Үш жылға созылған лаң македон-грек жерінде скиф аталатын біздің

тұқымдастардың да жанына батты. Скифтер әскері көмекке келді. Әскер атаулы бекіністен белгілі бір қашықтықта, тек белгі берсең қара селдей ағылғалы дайын тұр. Бұл, Ескендір патша, менін бопсам емес. Қазір адамдарынды сайла, мен өз жолбасшымды қосып берейін барсын да көрсін. Сақтар бұдан әрі ешкімді өз жерінде бұлғақтатып жүргізе алмайды. Македонның қола қылышына болат қылыш қарсы қойдық. Садақ та өзгерді, жебе де жанарды. Палангы дейтін жаяу әскеріңнің қалқанын да, сарбазын да тесіп өтер жебе тартылады. Ат үстіндегі сақты ырыққа көндіру мүмкін емес. Әскер де тың, ат та тың. Ең бастысы — сақ баласы тоқымдай жерін ешкімге бермейді. Дәл қазір біз келісе алмаған жағдайда менен де билік кетеді. Ақтық, ең соңғы соғыс басталады... Бірақ бәсиелерінің сөзінен аспайтын халық патшалардың өзара түсіністігін тосып отыр. Анау әскер мен мына македон әскері — тірі адамдар. Тірі адам бүгінгі ажалдан аман өтсе еліне де, патшасына да әлі талай қызмет жасайды, айбынын асырады, адымын ұзартады. Ал соғыс басталып кетсе мына алқаптан кімнің тірі шығары белгісіз. Сан мыңдап қырыламыз. Үміттер үзіледі, барар жер, басар тау азаяды. Бұл соғыс — бізге таңылған соғыс. Соғысуға мәжбүрміз. Қашан да солай. Қыршындарымызды қырғызуға жоқпыз, бірақ жеңілу де ойымызда жоқ. Сондықтан сақ патшалары македон жорығының ұлы қолбасшысын бітімге шақырады. Бітім, Ескендір патша! Бітім деген сөз екі жақ та бүтін деген сөз. Менің айтпағым осы. Қабырғаңмен кенесем десең... Мені қалай атаушы еді бұл ел?

— Оксиарт, бәсиев!

— Иә, Оксиарт бәсиевс Тасқалада жатып жауап тосады. Ертең біздің Тәңірге табынатын күніміз — Тәңірдің телегей-теңізден көкке көтеріліп, мәңгілікке бекінген күні. Яғни, халық құрбандық шалып, Тәңірге табынып, той тойлайтын күні. Ескендір патша райынан қайтса, бұл елмен жауыққаннан гөрі табысканым артық деп шешсе баршаңыз қонақ боп келіңіздер.

Ескендір сақ патшасының соңғы сөздерін ұғып болысымен меңзең ойланып отырып қалды. Содан соң енжар қозғалып барып:

— Сақ патшасының шақыруы қабыл! Біз ертең сәске түс кезінде келеміз. Ұрыссақ ұрысатынымызды, бітімге келсек қояр шарттарымызды айта келеміз. Егер түн жамылып сақ әскері әрекетке көшсе келіссөз жалғаспайды. Біздің тараптан астыртын әрекет жасалмайды. Бұны Александр патшаның сөзі деп біліңіз. Ертең бұдан дұрыс жағдайда кездесерміз деп ойлаймын...

Македон әскері тоқтаған жерінде қалатын болды. Александр қысқа ғана бұйрық берді.

— Кратер әскердің басы-қасында болады. Әскердің тұс-тұсынан жиырма стадия қашықтықта сақшылар қойылсын. Әскер жол шатырларын тігіп, ас-суын сол жерде қамдасын. Алғашқы

жұлдызбен бірге әскери кеңес мүшелері бас ставкаға келсін.

Александр осыны айтты да Лисимахты, Аристофан мен Монолохты ғана ертіп, бас ставкаға жүріп кетті. Алдында жүзшақты телоид желе шауып, қайтадан аяңға кешіп, патшаның жолын ашып келе жатыр. Патша ставкасына келді де ең түпкі жатын бөлігіне өтті. Патшаның қорғаны Аристофан да, патшаның ізінен қалмайтын Монолох та үстіне кіруге батпады. Қажет болсақ шақырар дегендей екеуі қабақ қағысып қала берді.

Патшаны бүкіл әлемнен болмашы ғана кенеп шатыр бөліп тұр. Бірақ оған осының өзі оңаша жүріп, ой кешуге жеткілікті еді. Ой жөңкілген жентек-жентек бұлт тәрізді өз басында көшіп жүр. Бұлттың соңы жарқыраған ашық күнге ұласа ма әлде қап-қара селге айнала ма?.. Оны нақ басу, болжау Александрға түскен жүк. Мұндайда ешкімнен ақыл сұрамау керек. Ақылман не көңілжықпастыққа салынады, не шынымен адасуы. Екеуі де – қатер. Ең дұрысы оңашада патша басымен дүниені таразылау. Жаңа жағдайдың пайдасы мен зиянын жете ұғу. Әскери кеңесте өз ойын, тоқтамын сынақтан ғана өткізеді. Сірә, патша болудың ең қиын сәті де осы. Мұндайда құдай жалғыз, патша жалғыз. Ең жақын, ең жанашыр деген адам да көмек бере алмайды. Дұрыс шешім біреу-ақ. Соны жазбай тану – патшаның ғана ісі.

... Александр киімін жеңілдетіп, өз ойының қамауында жүр. Сонымен, бұл ертең не бітіспес шайқасқа барады, немесе бітімге келеді. Шайқастың жөні бөлек, ол – қызыл қырғын. Керек пе, сол қырғын? Бітімге келсе ше? Оны кім, қалай бағалайды? Сақтар - айтқанынмызға көндірдік демей ме? Парсылар ұрланып мыр-мырс күлмей ме? Елден-елге Александрдың екпіні басылды, деген қаңқу сөз тарамай ма? Тараса... Алдағы жорықтарда македон әскерінің қаһарынан ығу азаяды. Бірақ... бірақ әскердің алдын күреп отырар, жаудың құтын қашыра қап-қара қорқынышты жасау қиын емес. Алғашқы ұрыстарда қарсы тұрғандардың күлін көкке ұшыр. Аяушылық жасама. Одан соң кім алдыңнан ас алып шықса соны жарылқай сал. Ар жағында екі аңыз қатар шауып, македон тасқынына қызмет жасайды. Яғни, ертең бір де бір ұпай алдырмай терезесі тең бітім емес, алдымен ақ жалау көтерген сақтарды сол жалауын ұстаған қалпында қалдыру керек. Александр бұдан бұрын да ымыра іздегендермен сан мәрте келісімге келген. Бұл бітім емес, сақтардың ұсынысына биіктен бас шұлғыған сынай болмақ. Оны тек македон-грек қолбасшылары емес, патша сарайына қабылданған парсылар да көруге тиіс. ... Кеңесте соғысамыз деушілер де болуы. Оған уәж айтып таусылудың қажеті жоқ. Десе десін. Ерең күллі әскерден айырылып, Дарийдің кебін кісе Александр: бөлenniң сөзіне ілесем деп осылай болды, демек пе? Жо-жок! Батырларым, бәрі Александрдың айтқанындай болады. Дарий демекші... Александрдан Дарий Родомани кашса,

дәл осы сақтардан 512 жылы I Дарий бас сауғалап қашқан. Геродоттың “Тарихын”, Страбонның “Географиясы” қостап, бұл елдің екі басты аждаһа екенін баяғыда айтып кеткен. Оны ұлы Ұстаз деректерді салыстыра отырып баян еткен. Бұлардың тарихы Анахарсис атты ойшылдан басталады. Ол Эллада жерін аралап шыққан, табандылығы мен тапқырлығына бола Лидия патшасы Крез дос болған. Скил де озық ойлы патша болған. Яғни ақыл іздесең мұнда ақыл жеткілікті. Ал жеті жүз мың әскермен келген I Дарийді бұлардың Понт Эвксинскийдің¹ солтүстігіндегі қара топырақты шұрайлы жерді мекендеген скиф ағайындары түп-тура бүгінгі тәсілмен шаршатып, шалдықтырып, у ішкізіп, батпаққа батырып, орманда адастырып, аштыққа ұрындырып жүріп жеңіп шыққан. I Дарий скиф патшасы Идантриске елші жіберіп, қызына құда түскен. Александр ұмытпаса... Идантрис парсы патшасымен туыс болудан бас тартады. Сонда... Сонда... I Дарий жеті жүз мың әскерді алдыға салып скиф жеріне өтеді...

Александр осы бір тарихи оқиға мен өзі жасап келе жатқан тарихтан ұқсастық та, қайшылық та, ертенгі келіссөзге керек сәттер де тапқандай. Ұқсастығы сол — ертең Роксана жарқ етіп табыла кетсе Александр да бұл халықпен туыс болуға ниет білдіреді. Ал қайшылығы сол — бұл Дарий емес, ұлы Александр. Ал тиімді тұсы — Дарий скифтерге соғыс жариялағанда намысын таптағаны үшін дегенді желеу етті. Соғыстың түп-төркіні эллиндерге скифтерден барып тұрған ет пен астықтың жолын кесу, скифтерді солтүстікке түріп тастап, теңізден аластау, саудадан шектеу, түпкі қатерді осылай әлсірету, қолдан келсе бөлшектеп-бөлшектеп тентіретіп жіберу. Одан соң Дарий емін-еркін, скифтерге алаңдамай Эллада жеріне тереңдеп кірмек болған. Ол қатерден Эллада жерін сақтардың скиф аталатын бөлігі аман алып қалған. Сонда осы жауынгер халықпен алыс-берісіміз жарасқан, ахемендерге бірлесіп қарсыласқан да кезіміз болғаны ғой? Егер ертең бізбен сақтар келісімге келсе, бұл тарих жарқ етіп қайтадан жаңғырмай ма? Ақындар мен тарихшыларға неге жаздырмасқа, осыны?

Ертенінде македон қолбасшылары Тасқаланың салтанатты қақпасына ат басын тіреді. Қақпа ауыр қозғалып, ың-шыңсыз ашылды. Қақпалардың арғы жағынан мүлдем басқа әлем басталды. Ең алдымен көзге ұрғаны — реттілік, тылсым тыныштық, қайда қараса — гүл. Жол жиегі — гүл, тұғырлы гүлзарда жайнаған гүл, арасы алшақ алма, өрік ағаштарының арасы жасыл кілемдей ұйысқан көгал. Көгалдың ортасында ойдым-ойдым гүлзарлар. Бактың бұйығы тұстарында арқалығы бар ақ сәкілер, аспаннан түскен ақ көбік бұлттай жеп-жеңіл ақ сарай көз тартады. Александр тілмаштан жөн сұрады.

¹ Понт Эвксинский — Қара теңіз.

– Бізді қарсы алған басилевстер кімдер?
– Патшаның кемеңгерлері, ұлы мәртебелім.
– Камергер?! Ол не деген ұғым?
– Камергер емес, кемеңгер, мәртебелім. Әр түрлі сала бойынша ақыл-кеңес беретін патшаға сенімді, зерделі адамдар.
– Басилевстер тәнірге табынады. Яғни оракулдері болуға тиіс қой?

– Сіз айтқан оракулдерді сақтарда “абыз” деп атайды. Абыздар сайланбайды, тағайындалмайды. Оларды халық “абыз” деп біліміне, ақылына, мінез-құлқына қарап таниды. Патша – осы елдің бас абызы. Сол бас абыздыққа жараған адам ғана такқа отырады. Патшаны елдегі абыздар, кемеңгерлер мен қолбасшылар сайлайды.

– Сонда Оксиарт патша өз елінің ең озық адамы болғаны ғой?

– Тек осы елде емес, Оксиарт патшаның ықпалы бүкіл сақ жерінде жүріп тұр. Әділетті, орнықты патша. Елі үшін ғұмыр кешкен абыз-патша.

– Оксиарт патша кангюй елінің ғана басилевсі. Мықты патша деп келесің. Мықты болса құм-шағылда неге отыр? Таулы, нулы жерлер көп қой?

– Қанлылар бұрын Ұлы Даланың солтүстік тігінде, орманды алқапты мекендепті. Осыдан үш ғасыр бұрын ол аймақ күрт суып, жер тоңынан арылмай, өзен-көл мұз құрсаңған, қиын заман туыпты. Сонда жолсыздан қанлылар жанұшырып жаңа қоныс іздеген. Мекен іздеп осы Соғды, Бактұр жерін ала қоныстаныпты. Алғашында іргелес сақ тайпаларының наразылығына қарсы тұрады. Одан соң парсылар Соғды мен Бактұрды алып қояды. Бірақ ел шекарасы ығысқанмен қанлылар қоныс тепкен ағайындарын жерге ие етіп қалдырып кетеді. Сондықтан да Соғдының жеріне сатрапты сақтардан сайламаса ел көтеріліп, сатрапты шыдатпайды...

– Оксиарт патшалық құрғалы қанша болды?

– Қырық жыл. Осы патша тұсында ел дәуірледі, Оксиарт аға патша атанды. Сондықтан тарихшылар осы бір өзгерістерді әлі андай алмай отыр. Түбінде қанлы мен үйсін қосылып, бір патшалық болады деген сөз бар. Тілі бір, діні бір.

– Үйсіндердің түрі бөлектеу сияқты ғой?

– Үйсіндер... Екі түрлі үйсін бар, мәртебелім. Бірі осы қанлылармен солтүстіктен бірге келген сары үйсіндер. Ал сол сары үйсіндерді қабылдаған жергілікті тайпалардың түрі қара-торылау болғандықтан қара үйсіндер деп атайды. Бірте-бірте айырмасы азайып, өз ішінде сарысы мен қарасы араласып, бір ел құрап жатыр. Тәңірі қолдаса қазір Үйсіннің патшасы Күнбегі мен Спитаменнің орнын басқан, оның туған інісі Қайымерден патшаны да көріп қалуыңыз. Бұл үш патшаның жұбы жазылмайды.

— Олай болса массагеттер неге қанды мен үйсінге қосылып, бір мемлекет болмайды?

— Болып та қалар, ұлы мәртебелім. Қазір осы әнгімені ширатып, ел естиярларын келістіруді Оксиарт патша бастап та жіберсе керек.

— Ортақ патша кім болады?

— Үйсін патшасы Күнбегі.

— Оксиарт патша шаршаған ғой, сірә?

— Бұдан былай абыз бен патша екі адам болады деген сөз шықты. Байтақ патша үш елден құралған мемлекеттің бас абызы, Күнбегі патшасы, Қайымерден бас сардары болады деген жоба ел аузында жүр.

— Енді мынаған жауап бер... Сақтар сендерге — грек-бранхидтерге қалай қарады?

— Жақсы қарады. Әр грек жалғызсырамасын, тілін, дінін, салт-дәстүрін ұмытпасын деп жинақы қоныстандырып, басқа рутайпалармен теңестіріп қойды. Тіпті патша сарайына дейін жол ашық болды.

— Дер кезінде айттың, отандасым!..

Байтақ патша Ескендір Зұлқарнайнды сарай алдында қарсы алды. Сарайға жол бастап, сонда сақтардың ас-суы мен грек аспазшыларын шақыртып Ескендірдің құрметіне алыстағы елінің ең таңсық деген ас-суын жайнатып тастады. Ескендір екі жақтың да дәмін татты. Одан соң келіссөз басталар деп еді Оксиарт патша шын ықыласымен сөйлеп берді.

— Ұлы мәртебелі Ескендір патша. Кеше айтқанымдай бүгін біздің елде — той. Той ойын-сауықсыз болмайды. Егер ол ойын сауыққа Ұлы Ескендір патша қатысып, қызықтаса елдің ризашылығына бөленер едік. Қарсы болмасаңыздар халықтың қуанышын бөлісейік, өнерін көрелік. Айтылар сөз қашпас. Той мекеніне барайық!

Сарайдың ту сырты — амфитеатр екен. Той қырық бес үдешінің аспандап кете барған кікуынан кейін басталды.

Ескендір мен Байтақтың ортасында Македон патшасының тілмашы отыр. Ескендірдің сол жағында эллиндіктер, Байтақтың оң қапталында сақ абыздары жайғасқан. Алдымен ат ойнақ басталды. Танауы шелектей жирен ат, ақ-боз ат, күрең ат, бөрте аттардың оншақтысы аланда нөқта-жүгенсіз еркін жүр. Енді бір кез бір жігіт дауыстап, алақанын шапалақтап еді ақ боз иесіне қарай құстай ұшты. Жігіт атпен жаяу жарысып келе жатты да қолы жалына іліге қарғып мінді. Одан соң шауып жүріп жерден теңге ілді. Қыздар кестелеген орамалдардың бірін ат үстінде түрегені тұрып іліп кетті. Ел у да шу. Бір айналымнан соң беторамалдың иесін ортаға шақырып жігіт қыздар отырған тұста тұрып алды. Қыз ортаға шықты. Жігіт қызды қолынан жетектеп патшалардың

алдына келді. Байтақ патшаның қатарынан бір абыз жақындап барып екеуінің бас құрауына ризашылығын білдірді.

Одан соң жамбы ату, найза лақтыру, аударыспақ, ордан, жардан атпен секіру секілді жан алып, жан берер қиын ойындар басталған, Александр мына әлеметтің бір қимыл, бір әрекетін көзден таса қылмай қызықтады.

Арсын-гүрсін ойындар тамам болды. Енді ән мен күйдің ерендері шықты. Олар патшалардың қарама-қарсысына орнығып, жеңіл де ойнақы сазды бастағанда біркелкі киінген жүзшақты қыз алыстан орағытып биді бастады. Сол билеген күйі сақ даласының сұлулары екі патшаның тұсына жетті. Осы кез Александр орнынан атып тұрып, биші қыздарға қарай жалғыз өзі кетті. Әне, ол соңғы баспалдақтан түсіп, сәл кідірістеді. Өзі тосқан шептегі он екі қыз тұсына келгенде арасына кіріп барып, дәл орта шенде келе жатқан қыздың қолын алды. Басын иіп, жігіттік ишара жасап, әлгі сұлуды бишілерден бөліп әкетті. Сол жетектегеннен жетектеп, өзі отырған құрметті орынға келе тоқтады. Александр Байтақ патшаға қаратып тың сөз бастады.

— Қанлы-сақ елінің басилевсі¹ Оксиарт патша! Роксана патшайым Құланды далада қыздар легионымен саятшылық құрған кезде кездейсоқ кездесу бақытына ие болып едім. Таныстықтың алды жауығумен басталған. Македон сарбаздарына қарсы келгендер қыздар легионы екенін білген соң біз шегіндік. Сонда ту сыртымыз мұздап-ақ еді. Роксана патшайым кендік жасады. Сөздің шыны сол — Роксана патшайымның үлкен парасат иесі екенін біз мойындадық.

Александр тілмашына аудар дегендей иек қақты.

— Дәлме-дәл аудар. Әйтпесе Роксана патшайым шалалығынды әшкере жасайды...

Байтақ, Александрдың жіби сөйлегенінен, әзіл қоса сөйлегенінен жақсылық нышанын аңғарғандай. Байтақ алғашқы сөзді құп алған соң Александр сөзін жалғастырды:

— Сізден рұхсат болса Роксана патшайым екі патшаның ортасында отырып, тілмаштық жасаса әрі мына ойын-сауықтың жөнін айта отырса артық болмас па екен? Әрине, ел салтына қайшы болмаса...

Байтақ бас шұлғыды. Роксана патшайым екі патшаның ортасында қаздырып отыруға мәжбүр. Роксананың тілмаштығынан гөрі бірінен соң бірі алмасып жатқан ойын-сауықты Ескендір патшаға түсіндіруі көбірек болды. Өйткені Ескендірді, сірә, қыз буы шалып, жеті жыл бойы көргені, ойлағаны, жасағаны тек жамандық болғандықтан да шығар той жалқыны да сіреспе күйден бір сәт құтқарып тұрғандай. Македондық патшаға Роксанамен еркін сөйлесудің әдемі қисыны да келгендей. Ескендір бұл сәтті

¹ Басилевсі - бас иесі, деген мағынада.

барынша пайдаланып, Роксананы сөйлеткен үстіне сөйлете түсу үшін жас балаша сұрақтан-сұрақты үдетіп жатыр. Роксана аялы – ағы ақ, қарасы кара түп-тұнық көздерімен сұрақ сайын Ескендірді бір қарып түсіреді. Сөзіне не қылық, не мінезден еш рең қоспай нақпа-нақ жауап беріп отыр. Керісінше Ескендір екеуінің әңгімесін бірсарындылықтан алып қашуға болмашы ғана әрекет жасап қояды.

– “Мені жүз қыздың арасынан қалай ғана жазбай таныдыңыз”, – деп неге сұрамайсыз, Роксана?

– Ал... Сұрадым, ұлы...

– Ұлы дегенді қоя тұр, Роксана. Басқалар айтса да жетер. Қалай таныдым?.. Өткендегі кездесуден көзін мен қасың, аппақ жүзің ғана есімде қалды. Содан соң ойша сурет салып, Роксана патшайымның түр-түсін толықтырдым. Бәрі түп-тура шықты. Біркелкі киінген, шаштарын біркелкі етіп өрген қырдың қызыл гүліндей жүз сұлудың арасында көрем деп ойламап едім. Жүз сұлудың арасынан шын сұлуды танымасам мен Ескендір болып қайтейін. Ол – бір. Екіншіден, әйел затына көз тоқтатпаған, некесі қиылмаған жалғандағы жалғыз патша мен шығармын.

– Бүкіл Македония, Грекия, Парсы елдерінен бір ай мандай табылар, ұлы мәртебелім?

– Сол үш елден де табылмады, Роксана. Тек сақ елінен тапқандаймын... Табиғат бір ғана қызға биік те берік рух, қол жетпес армандай сұлулық, білімділік, тіл қатпай-ақ ұғысуға болатын зеректікті жиып бергеніне қалай таңданбассың. Ол қыздың аты – Роксана патшайым...

Роксана толқып-ақ кетті. Бірақ ішкі дауылдан сыртқа еш белгі көрінбеді - гүлде тұнған таңғы шықтай мөлдіреп отыра берді. Егер Роксана жас патшаның ағыл-тегіл ықылас-ынтызарлығынан туған, жанамалатпай түп-тура айтқан сөздеріне тосқауыл қоймаса соны не болары неғайбіл еді.

– Ұлы мәртебелім... Менің естуімше Сіз әлемнің әміршісі болмай тоқтамайсыз. Ал әлемнің шеті мен шегін анықтаған ешкім жоқ. Мүмкін ұзақ ғұмырыңыз соғыспен өтер? Сондықтан жүрекке құрсау, аяққа тұсау салу қажет пе?

– Қажет, Роксана! Дара туған екі ақылдыдан ұрпақ тарау керек. Мен жығып берген жауды бас көтертпей ұстайтын, мен жеңіп берген елдерді ахемендер әулетінше ғасырдан ғасыр асырып билейтін тұқым қалуға тиіс...

– Ақыл-есі, денсаулығы жақсы, бетінен қан тамған жас сұлулар өз ғарыңызда да жетіп жатыр емес пе? Әйел заты тұқым үшін қажет болса егін егетін жеріңіз аз емес.

Александр тұтығып барып күліп жіберді.

– Сөзден ұтылдым, Роксана. Сірә, ойымды шашыратып алсам керек. Дәл қазір дүние қалай өзгерсе де, аспан жерге түссе

де турасын айтайын. Мен саған шын ғашықпын, Роксана. Мен бүгін Оксиарт патшамен келіссөз жүргізбеймін, құда түсемін. Маған бір нәрсе аян. Патша да біреуге сүйенгісі келеді. Патша да жанына сая іздейді. Сонда қасынан өзі жанындай жақсы көретін, ақылды жары болғаны жөн. Мен жалғыздықтан, ешкімнен мейірім сезінбегендіктен күннен-күнге курап бара жатырмын. Мен, Роксана, бұл жерден сенсіз кетпеймін... Не айтасын? Уақыт тығыз. Жағдай қиын.

— Мен еш нәрсе айтпаймын, мәртебелім. Сіз әлі Оксиарт патшамен келіссөз жүргізген жоқсыз. Жүз мың әскермен төніп тұрып құда түскенді естуім бірінші. Одан гөрі сол қалың қолмен мені тұтқындап әкеткеніңіз онай шығар?

— Хм... жақсы. Бұл сөзіңнің де қисыны бар, Роксана. Мен бүгін ерекше сүріншек күйде отырмын. Онда бәрін рет-ретімен, жөн-жосығымен жасайық. Сенсіз кетпеймін дегенде әскер, соғыс, кара күш менің ойыма келмеп еді. Бірақ дүниенің бір ғана ұшқыннан қып-қызыл өртке айналып кеткелі тұрғаны да анық. Қазір бұйрық беріледі. Македон әскері алғашқы шебіне шегінеді. Келіссөз басталғанша әскердің ту сыртын да көріп қалармыз.

Александр жарандарына бұрылды.

— Кратер!..

Кратер аттап-бұттап жетіп келді.

— Кратер! Әскерді түгелдей алғашқы позицияға алып кет. Сонда дұрыстап жайғаса берсін.

Ойын-сауық тамам болған соң үй иесі Байтақ патша македондықтарды сарайға шақырды. Қанлы патшасының қонақ қабылдауы Александрдың дүркін-дүркін өтіп тұрар пирлеріне ұқсады. Шарап шалқып ақты, көкқұтанның сирағындай ыздиган тілерсегі бар кілең алтын тостақтар әр қолда. Ұзына бойы бір тайпа елге жетер етіп жайылған дастарқан асқа батып тұр. Би де, күй де, ән де осында. Сырты құлазыған Тасқаланың ішінде інжу-маржандай тамаша сарай, сарай маңы хош иіс, небір қияли мүсіндер, гүлзарлар, шымқай жасыл көгалдар, сылдырап аққан бұлақтар, оймақтай-оймақтай тұнба су, енді-енді түйнек тастаған жеміс ағаштары... Отырыс барысында Оксиарт Байтақ патша Ескендір патшаға арнап ықылас айтты — базиливстер қолдарын көкке көтеріп, күмбездеп салған шаңырақтың көк тәңірін еске салар көгілдір тұңғиығын айнытпай салған суретіне бастарын кекжиге ұмсынып: “Уа, Тәңірім, қабыл ал! Көк Тәңірі өзін қолда!” деп жамыраса қабыл алды. Байтақ Ескендірге бөлек дастарқан жайғызып, оны баршаға арналған дастарқаннан бір текше жоғары қойғызыпты. Байтақтың жанында осы елдің Байтақтан кейінгі бас иесі Ақ абыз, Ескендірдің жанында Гефестион досы.

Той үдеген бір тұста Ескендір Оксиарт Байтақ патшаға сөз жүгіртті.

— Көзбе-көз ғана айтылатын сөз бар... Дәл қазір.

Байтақ ауырлау қозғалып жол бастады. Екінші қабатқа бастар баспалдақ алдында Ескендірді тосып алды. Екі патша және екі тілмаш азан-қазан тойдан үзіліп шығып тек ағашынан жасалған ауыр есіктің арғы бетіне өтіп, оңша әңгімелерін сабақтады.

— Алдымен кеше басталған келіссөзді аяғына жеткізсек, Оксиарт Байтақ патша.

— Әрине, мәселе бір жағына шықсын. Оны үлкен екі әлем тосып отыр.

— Скиф, сақ халықтарының ерен жауынгер екені, ешкімнің езгісіне төзбейтіні туралы Ұлы Ұстаздан естіп едім. Ұлы тарихшылар да оны растап көп жазды. Соңғы үш жылда оған өзімнің де көзім жетті. Бірақ бұдан македондықтар қаймығып тұр деген ой тумау керек. Македон әскері алмаған камал жоқ. Македон әскері жеңбеген жау жоқ. Македон әскері соғыс шиеленіскен сайын шиыршық атады. Алысқан жауын алмай қоймайды. Егер Таскаланың үстінен ақ жалау желбіремегенде македон әскері бұл бекіністі жер бетінен жойып жіберер еді.

— Оны Сіздің құдайларыңыз бен біздің Көк Тәңіріне қалдырайық. Кімнің басы қайда домалайтынын, кімнің дәм-тұзы тау-сылғанын тек құдай, тек Тәңір біледі. Құлағым сізде, ұлы патша...

Байтақтың қаны басына шапты. Бірақ Ескендір Зұлқарнайн қанша жерден қайтар екен деп мұқият тыңдап, әр сөздің астарын аңдап, сабыр сақтап отыр.

— Өткен түні құдайлар маған аян берді. Кеше басталған келіссөзден соң қара түнді жамылып, қарақан басым қатты ойға шомдым. Патшаның ісі басыңызда бар, Оксиарт патша. Содан — Бактұр жерінен сәл ғана озып, сақ жеріне сұғынғаннан не таптым, деген сауал таудай боп тұрып алды. Алдында мен осы қадамымнан ұғылыс көрдім деп есептедім. Үш жыл уақытым босқа кетті. Жолымнан қалдым... Артынша басқа ой келді. Скиф-сақ тарихын, оның соғыс өнерін тарихтан, ауызекі сөзден емес майдан алаңында көрген де ұтыс емес пе? Ол — бір. Екіншіден, сақ патшасы ымыраға келейін деп тұр. Мен жауығып, ұлы шайқастан азда болса кеміп кеткенімнен гөрі Ұлы Даланы туыс етіп аттансам скиф-сақ баласы маған арқа болмай ма? Зевстің өзі жол ашып, әлемнің әміршісі бол деп тұрғанда мен неге дереу жолға шықпаймын деген ой еді. Сол ойда отырған шағымда Зевстің өзі үн қатты. “Ұлы Александр, — деді Зевс, — Ұлы Дала — сағым. Онда сен қызығар қала да, камал да, қазына да жоқ. Ұлы даланың қазынасы да, киесі де адамдары. Сен іздеген алтын мен күміс әр салт аттының сауырында, ат әбзелінде, ер-тоқымында сұлпылдап жүр. Сактар үшін алтын мен күміс — темір-терсек. Олар дүние үшін дүрлігіп жүрген жоқ. Сактар қасиет тұтар ең үлкен, ең басты құндылық — жер, — деді Зевс. — Жеріне тиіспе,

адамымен туыс бол, тұқым ал”, — деді. Мен — Зевстің ұлы Александр құдайдың айтқанын екі етпесем деп тұрмын. Оған қоса өз ықыласым, өз жүрегім туыстықты тілеп тұр. Мен жаһанамдағы некесі қиылмаған жалғыз патшамын. Мүмкін ең жақ патша да мен болармын. Сіздің қанатыңыздың астында өзіңізге ақылшы болуға жараған, тал бойына эллиндік білім мен Далалық кемеңгерлікті сыйғыза білген, әлемде тендесі жоқ көркем Роксана патшайым отыр. Македон әскері сақ жерінен ұзаған соң шаң басылып, ел бейбіт өмірге бет бұрады. Сақ патшалары ішкі шаруаларға көшеді. Ұйқы оралады. Тыныштық орнайды. Ал менің әлем әміршісі болу сапарым онай болады деп ойламаймын. Ал қиын-қыстау шақтарда патша қашанда жалғыз, қашанда сүйеусіз. Сондай шақта менің қасымда тұңғыш рет жүрегімді қозғалтқан, санамды жаулап алған Роксана падиша боп отырса менің қуатым екі есе артар еді, менің бақытым қолыма қонар еді. Ұлы патша Оксиарт базилевс дұрыс түсінсе Роксананың теңі бұл арада жоқ. Роксана патшайым Эллиндік одақтан, ахемен империясынан құрылған жаңа ұлы империяның тұңғыш падишасы болуға лайық. Ұлы патша Оксиарт батасын берсе біз осы жерде некемізді қиып, екі елдің де салт-дәстүрін толық өткеріп, ел-жұрттың ризашылығын ала ұлы жорыққа аттанар едік. Менің сөзім тамам.

Ақсүйек Байтақ патша ойланып отыр.

— Хм... Құдай текті ұлы патша Ескендір Зұлқарнайн... Тұяғы бүтін тұлпар жоқ, қанаты бүтін сұңқар жоқ. Аудар... Иә, тоқпағы мықты жау шықса жеңілмейтін шерік жоқ. Айтып келген жауыңнан іштен шыққан жау жаман. Осының бәрін қырық жыл ел басқарып жүргенде талай-талай көргенбіз. Грек те бізге таң емес. Милетті шапқан біз едік. Ахемені әулеті қанша мықты болғанмен грек-македон жеріндегідей баса-көктеп жүрген жоқ. Бір патшасы басын қалдырды, екіншісі бас сауғалап қашты. Сақ жеріне олар гректің білекті батырларын да алдыға салып келген. Одан да ештеңе шықпады. Сақ баласынан көп нәрсе тегін алуға болады. Бірақ сақ баласы алтын берсең де алақандай жерін ешкімге бермейді. Солай болған, солай бола да бермек. Рас, Таскала жер бетінен жойылып кетуі мүмкін. Бірақ оның ішінде кімнің сүйегі қалатыны белгісіз еді ғой! Тасқаланың үстіне ақ жалау тіккізбес бұрын, қарттыққа бет түзеген, мына, Оксиарт патша базилевстің көз алдына ертең оққа ұшар мыңдаған македон-грек қыршынының ах ұрған ақтық демі, аңырап аттан ұшар, жардан құлар сақ боздақтарының үні құлағымда жаңғырып тұрып алды. Бұл — бір. Екіншіден, сырттан келген жаудың әр қадамы жер иесіне аян. Македон әскерінде қожырау бар, азық-түлік тақ-түк, көлік аттарын, өсіресе мініс аттарын үш жылда едәуір кемітіп тастадық. Не үшін соғысып жатқанын білмейтін сарбаз-көзі байлаулы жауынгер. Македон сарбазы қазір сол күйде. Сақ

әскері тың, саны басым, рухы берік. Өйткені өз жері, өз ошағы үшін шайқасады. Соғыс өнерін сақ баласы ат жалын тартып, ерге қонғаннан бастап үйренеді. Жеңіліс менің ойыма келген емес. Тек бір ақтық айқаспен іс бітсе деп басты күштердің тоқайласқанын ұзақ күттік. Жеме-жемге келгенде осы сарайда жатып, Ескендір Зұлқарнайн патшаға дәл қазіргі жағдайда не тиімді деп ойлауға тура келді. Ойдан жүйрік, ойдан озар барлаушы жоқ. Сонда Сіз бен Біз ертең оққа тоспақ, отқа айдамақ бейкүнә жан иелерінің ішкі жан айқайы құлағыма жетті. “Оксиарт патша, үш самаланың алдында үш ұлын тұр. Солар үшін, мына баршамыздың көрер күніміз бір күнге болса да ұзарсын десеніз ақ жалауды көтеріңіз. Македон сарбазының екі басы, екі жаны жоқ. Оларға да керегі сол. Ақ жалау жеңілгендік емес, тек пәтуаға шақыру ғана. Соны жасаңыз. Ол ісіңізден қайран кетсе мәселені майдан алаңында біз найзаның ұшы, қылыштың жүзімен шешеміз, — деді. Міне, ақ жалаудың сыры осылай.

Енді мың жыл ешкімге дес бермеген ахемендерден ата-бабасының кегін қайтарған, Тир тәрізді ұлы қамалды алған, соғыстың бар қатері, бар қиындығының ұштығында қатардағы сарбазбен бірге жүріп келген жолбарыс жүрек қолбасшы, тапқыр да, алғыр жас патшаның қолқасына келейін... Роксанаға теңі де, тегі де өзіне пара-пар адам табылады. Сақтарда “қымызды кім ішпейді, қызға кім сөз айтпайды” деген бар. Рас, сөз салған жуандар баршылық. Бірақ мен ешкімге уәде берген емеспін. Өзіме ақылшы боп жүрген балапанымның, ең соңғы қызығымның бас еркі өзінде. Роксана мен солай ұйғардым десе, маған тек бата беру ғана қалады. Ал, өз ниетімді білмек болсаңыздар...

Есік екі мәрте жұлқынды. Патшалар үдірейе қарап қалды. Іле ішке далалық киімнің бар жақсаысы үстінде, камшысын салақтатқан, кеудесі алқам-салқам, көзінен от шашқан біреу кіріп келді. Жас мөлшері — Байтақ шамалас.

— Мынаны неге кіргіздіңдер!? — Байтақтың көзі ұясынан шығып барады.

— Мен өзім кірдім! Қарадан шыққан қарау патша! Сенің алдында патшаның бел баласы тұр. Екеуміз өмір бойы алыстық. Енді ымыраға келудің жөні құдалық деп Роксананы айттырып ем... Сен оны бағаламадың. Қызынды мына жалаңбұттар¹ патшасына ұзатқалы отырсың ғой?! Даукес шал саусағымен Ескендірді қадай нұсқады. Ескендір тілмашына бір нәрсе айтты. Сірә, мынау кім, бұл не шатақ, деген болу керек. Тілмаш ерні-ерніне жұқпай түсіндіріп бағуда. Бірте-бірте Ескендірдің де қаны қыза бастаған. Оқиғаның дәл осылай өрбуіне жібермей Байтақтың ызғарлы үні өршіген үндерді су сепкендей басты.

— Сен өмір бойы өз тайпанның берекесін алып, өзді өзін

¹ Жалаңбұттар - грек-македон әскерінің киімін айтқаны

соғыстырып келдін. Бір қолын менін жағамда болды. Сенімен ел болу мүмкін емес. Қудалықтан құдай сақтасын. Осымен өзіне өзін үкім шығардың. Сенің көзін жойылса Байсаты руы бұдан былай куллі қанлымен қауышып, тамаша өмір сүреді. Сен енді тірі шықпайсың. Далада екі жүз мың сарбаз дүние не болады - қан су боп аға ма әлде бір ауыз сөз сол сұрапыл соғысты тоқтата ма деп тосуда. Дәл сондай тағдырлы сәтте өлексенді сүйретіп, өлген балықтың дауын жоқ жерден қуып кеп тұрсың. Ел тағдырын өзіңнің күйкі тірлігіңнен артық қойған сен үшін, жаңа сасық саусағыңды мейман патшаға қадағаның үшін, сенің кесіріңнен сөзіміз жараспай, келсіссіз тұйыққа тірелсе, дүлділдер мен ақ маңдай азаматтардың жаны қиылуы... Сен солардың ешқайсынан артық емессің. Баяндұр, баһадұр! Жақын кел... Қынықты тұтқынға алындар. Зевстің ұлы Ескендірге қарата шошайтқан саусағы шабылсын. Өзін зынданға салындар. Жанына ілескен жарбақайларды байлап тастандар. Егер және бір тосын жайт болса Баяндұр, басың кесіледі. Барындар!!!

Тілмаш Байтақтан қалмай болған-біткенді аударып отырғаны Ескендірдің сөз сонына қарай жүзіне қан жүгіріп, көзіне жылылық үйірілгені байқалды.

Қынықты екі қара дәу тұрған жерінен тік көтеріп, бөркін бетіне кептеп ала жөнелді.

— Мынадай әбестік үшін мен, ұлы патша Ескендір Зұлқарнайннан кешірім өтінем. Аудар...

— Жөнін айтайын. Өйткені жаңа Роксананың аты аталып қалды... Бұдан бұрын айтқанымдай Роксанаға сақ патшалықтарының бөрінен дерлік сөз салынды. Біздің әдет-ғұрыпта оған әркім ерікті. Ал қыздың иесі, яғни әкесі солардың біреуіне тоқтап, құдалыққа уәде берсе қыздың басы бос емес деп есептеледі. Кешікпей ұзату тойы қыз елінде, келін түсіру, отау тойы жігіт елінде өтеді. Мен ешкімге уәде бергем жоқ. Роксананың басы бостан. Және де... Роксана көптің бірі емес. Тәңірім ерекше жаратқан жан болғандықтан, оны ел-жұрты түгел білетіндіктен бұ дүниеде өзіне кім лайық екенін Роксана өзі шешеді. Сондықтан ұлы патша Роксананың алтын басын шын сыйласа одан хабар болғанша бірер күн тосуға тиіс. Патшалардың басқа да мүмкіндігі бар — күшпен алу. Оны ұлы патшаның өз ықтияры біледі. Мен ақ жалау көтеріп, өз ниетімді білдірдім. Сол ниетте тұрамын.

Ескендір сәл езу тартып, жаймен орнынан тұрды.

— Күш көрсетудің қажеті болмас. Онсыз да мен үшін дәл қазір бір тайпаның базиливсі саусағынан айырылды. Ха! Ха! Ха!

Байтақ та күлкіге басты.

— Сол саусақтан тамған қан македон мен сақ арасындағы соңғы тамшы болса деп мен де тілек тілеймін. Біз, Оксиарт

Байтақ патша тынысымыз кеңіді, жана туыс таптық деп ставкаға ораламыз. Маған Соғды-Бактұр-Сақ жеріндегі үш жылдан гөрі Роксананың не ұйғарғанын тосар үш күн ауырлау соғатын шығар. Тосамын. Роксанасыз жалғыз аттану – мағнасыз өмірге бет алу деп білем. Осы сөзім құлағына жетсе Роксана мені ұғар деп үміттенем. Дәл қазір мен патша да емеспін. Жаны жадау ғашық жігітпін. Бар болғаны... Александр патша сөзінде тұрмапты дегенді ешкім естіген емес, естімейді де. Александр патшаның сөзі өтпейті дегенді де естіген жоқсыздар. Зевстің ұлы ұмтылса жетеді, ұмсынса алады, кемсітуге төзбейді. Жақсылықпен қауышайық. Қош!

Ескендір бастаған македондықтар түн жамылып жолға шықты. Оларды сақтардың үш жүздігі үш жағынан қаумалап, кездейсоқ қақтығыстан қорғаштап, бас ставкаға әкеп бірақ тіреді. Сақ сарбаздары аттан түсіп, оң қолдарын кеудеге басып, патшадан үзір сұраған ишара жасады. Патша сақ сарбаздарының жіті қимылына, тәртібіне қарап қалыпты. “Егер шын туыс болсақ Оксиарт патша Үнді сапарына әскер қосар ме екен? Бес мың әскер беріп, мініс аттарының, сүйретпеге лайық шаруа аттарының, кемшінін түгендеп берсе Үнді сапары сәтімен басталды дей беруге болар еді”. Патша оң қолын жоғары көтерді – сарбаздар үзенгі іздеместен ат үстіне қона кетті. Көбіне-көп қарагер атты жасақ ат тұяғымен құм-тасты алқаптың миын шаға қараңғылыққа сіңіп кетті.

Сақ патшалығынан оралған оншақты адамды Ставкаға өткізіп барып, Александр ішке енді. Ол әңгімесін қысқа қайырды.

– Мен Оксиарт патшадан Роксананың қолын сұрадым. Сақ патшасы үш күннің ішінде жауабын аласың деді. Роксана қалай ұйғарса әңгіме сонымен тынады. Менің сөзім қабыл болмаған күнде де біз сақтармен енді соғыспаймыз. Рас, сақ патшасы да, Роксана патшайым да қатты ойлансын деп екі ұшты зіл тастадым. Ол тек сақтарды тезірек иілту үшін айтылды. Ал шын сөзім – соғысқым жоқ. Бітімге келу үшін ақ жалаудың өзі жеткілікті. Негізгі күш алдағы Үнді соғысына шашау шықпай баруға тиіс. Келіссөз көзбе-көз жүрді. Сіздер қатыспадыңыздар. Сондықтан маған ілесіп барған өкіл болмағандықтан келіссөздің токетерін айтып тұрмын. Бүгінгі шаруа осымен тамам. Маған сұрақ бар ма?

– Бар. – Селевк.

– Тындап тұрмын.

– Туыс боп аттансақ бәрі түсінікті... Ал құр алақан қайтсақ әлденеден ығып, сытылып шығуға асыққандай болмаймыз ба?

– Маған қалғаны иә соғыс, иә бітім. Одан басқа қандай мүмкіндік алып бердіңдер, ұлы қолбасшыларым? Сақтың қанша қаласын қараттыңдар? Қанша әскерін жойдыңдар? Қанша

сахрап сайладык? Бүгін кирайсоқ етіп жаулап алған жерін ертеңінде қайтадан сақ жері боп таңын атырады, ту сыртынан оқ жаудырады. Бұл елді жеңу онай деп кім айтты? Сақ... Скиф... Бұлардың жері қайдан басталып, қай жерде аяқталатынын білемісін, Селевк?

— Білмеймін, Александр!

— Мен де білмеймін! Яксарттын бергі бетінен сонау Византияның қыр желкесіне дейін созылып жатқан, табынатыны Тәңір, бірін бірі тілмашсыз түсінетін іркес-тіркес сақ патшалықтары, хандықтары, тайпалар одақтары жатыр. Біріне тиіссең басқалары бас көтереді. Бүгінгі келіссөзден аңғарғаным Истра мен Идел¹ арасындағы скифтерден көмекке үлкен әскер келіпті. Біз бар күшімізді Таскалада сарқып алуымыз әбден ықтимал. Оксарт патша менің өзіме македон әскерінде қаншалықты азық бар екенін, жүк аттарының, мініс аттардың санын, кімнің қай жерде қанша күшпен тұрғанын жатқа айтып берді. Бұл жердің қамыс-құрағы, тал-терегі, ұшқан құс, жүгірген аны да бізге қарсы...

— Сонда біз неге үш жыл аялдадық, ұлы патша?

— Жаңағының бәрін түсіну үшін. Түсіндік. Көзіміз ашылды. Енді керек жерінде сақтардың соғыс тәсілін пайдаланатын боламыз. Соғыс өнерін, алмас қылышын, садақ жасауды, тартуды, ат өнерін үйрену де артық болмайды. Енді Үндіге барғанда басқаша соғысамыз. Біз мүлдем құр алақан кетпейміз. Біздің ықылас-ниетімізді, сірә, сақтар әскер қосып, бес-алты мың жылқы, азық-түлікпен сатып алатын болады. Одан ары қинауға мен де бармаймын, олар да жібермейді. Сақтардың Ұлы Даласындағы мыңғырған малды есепке алсақ бес-алты мың мініс аты теңіз бен тамшыдай-ақ. Солай, батырларым. Иә, бұрындар, Граника, Гавгамел тұстарында мен алға ұмтылатын едім де, Парменион тежеуші еді. Енді шабатын да, тежейтін де өзім. Бұл жолы сақ жерінен әскерімді тыңайтып, кем-кетігін толықтырып аттанғанымды үлкен олжа деп білер ем. Скиф-сақ, естерінде болсын, бір кезде мен құрған ұлы империяға кіретін болады. Ол үшін Варварлар бізді еш шүбәсіз мойындауы шарт. Біздің бүгінгі салмағымыз оған жетпей тұр. Үндіні қаратып, Балқанды, Аппенинді жаулап, бір күшпен Яксарт жақтан, екінші күшпен Истраға дейін соғыса жүріп жетсек скиф-сақ патшалары және ақ жалау көтереді. Солтүстігі мұз теңіз, шығысы таулы орман, ортасы Ұлы Дала боп келер қиял жетпес кеңістікке, Селевк, сені бас сахрап етіп тағайындаймын. Сонда жаңағыдай қыжыртпа сұрақтарды саған мен қоятын болам! Бәрің боссың. — Патша шалт бұрылып түнемелікке беттеді.

¹ Идел - Еділ, қазіргі Волга өзені

Македондықтар кетісімен кіші сарайға, келіссөздің немен тынарын тосып жатқан үйсін Күнбегі, массагет Қайымерден мен парадарайя сақтарының бас иесі Мекелхамар Байтақтың шақыруымен жаңа ғана Ескендір Зұлқарнайнмен онаша сөйлескен қауызға¹ келді.

— Сөздің токетерін айтайын, мырзалар!.. Ескендір Роксанаға құда түсті. Ақиқаты сол — доқ көрсету, тізеге салып сөйлеу болған жоқ. Бәрін өте сыпайы келтірді. Бұл кадам патшаның саясатқа шатысы бар hareketі емес, ет пен сүйектен жаралған адамның жүрек қалауы. Сондықтан тұңғыш рет некемді Роксанамен қисам арманым жоқ деп жігітін ах ұрып тұр. Мен өзімнің ұстамымнан таймадым. Роксананың еркі өз қолында. Роксана қалай шешсе солай болады делім.

— Роксана қабыл алмаса ше? — Күнбегі.

— Оны да сұрадым, мырзалар. Ескендір ежірейе карап: “Болдыру керек, Оксиарт басилевс. Мен жасап жатқан әлемдік империяның падишасы болу Ұлы Даланың қызы Роксанаға ғана лайық. Оның жанында мен де шексіз бақытты болар ем”, — деп шегінбеді. Ұмтылсам жетем, сұрасам алам, кеудемді ешкімге бастырмаймын, деп те сипай қамшылады. Қалай түсінсендер де өз еріктерінде.

— Роксана келіссөздің жайын естіген болар, аға патша?

— Жоқ. Алдымен өздеріне айтып отырмын. Роксана жалғыз Байтақ патшаның еркесі емес. Роксана күллі сақ даласына тән өз биігі, өз даңқы бар адам.

— Роксана, әрине, қазіргі жағдайды түсінеді. Сақ әскерінің ұзын саны жүздің сәл үстінде екенін анық біледі. Ескендірдің әскері тек Тасқала түбінде тоқсан мың. Олар өзінен басым күшпен соғысып үйренген мықты әскер. Ал шетте және елу мындай тірегі бар. Сонда Ескендір мені менсінбейтіндей кім едіңдер деп лап қойса не істейміз, ағалар? — Қайымерден сөздің турасын айтуға шақырды.

— Күнбегі көреген не айтса сол болсын. Басында одақтастық тізгінін бергіміз. Енді бір-ақ шайқас, ақтық шайқас қалғанда өзі айтсын. Қане! Тәуекел деңіз, жарқыным. Екі өлім жоқ. Екі Отан жоқ. Не істесек те осы алдағы үш күн саябырды барынша пайдалану керек. Біздің “скифтен көмек келді”, әскер саны екі жүз мыңнан астам, оның үстіне ел боп түгел көтеріледі деген деректеріміз, әзірше, Ескендірді тежеп-ақ тұр. Егер оның барлауы мен жансыздары осы үш күнде бәрін айқындап берсе Ескендір күшке салады.

¹Қауыз - ғимараттың бір бөлігі, бөлме, зал, помещение ұғымын берген.

Сөз кезегі Күнбегінің өзіне келді.

— Біз жағдайдың ең қиынына дайындалуымыз керек. Бүкіл сақ елін қаршадай қыз қорғап қала ма, жоқ па деп отыру — ер атымызға сын. Роксананы жат жұрттық ету обал. Оған қажымаңыз, аға патша. Енді нақты іске келейік. Қайымерден, інім... Мекелхаммар басие, Бүгінгі түннен бастап көз көретін тұстағы қойнаулар мен беткейлердің бәрінде көз байлана сансыз от жанатын болсын. Оған әскерді тартпай қолына бір құлаш таяқ ұстай алатындардың бәрін салыңдар. Ескендірдің көзі қайда түссе сол жақта жыпырлаған от жанып жатсын. Көп қорқытады, терең — батырады. Ол жайт Ескендірдің шешіміне ықпал етуі. Мүмкін туыстық жараспаса да дәм-тұз татыстық, бет-жүзімізді ашып алдық, деген желеумен, қиналғансып, донайбайт жасап, біздің ақ жалау көтергенімізді тілге тиек етер... Және... Ескендір ешкімнен ақыл сұрамайтын, тірі пендеден бір демі артық туған құбылыс. Ол кімді болмасын есептен жаңылдыруы. Мүмкін таяу күндердегі қарабайыр шабуылынан бас тартып, біздің әскерді далада, ашық жерде тосып алуы. Сірә, солай болуы... Онда бар әскерді македондық аждаһаның аузына тыға салуға болмайды. Біз өз тәсілімізден танбаймыз. Әскер лек легімен жанап өтіп оқ жаудырады. Македон шерігін еліктіріп, ары тартып, бері тартып, ен далаға, қырқа-қыраттарға жетелеу керек. Қырқаларға жақындаса арғы беттен құрама садақпен бетпе-бет қарсы алып, біраз жосылтқан соң шегіну қажет. Құдайдың күні жетіп жатыр. Біз өз жеріміздеміз. Асығатын ештеңе жоқ. Соғыс қайтадан созбұйдаға айналғанын түсінсе Ескендір бірінші боп аға патшаға өз адамын жіберіп, пәтуаға шақыруы әбден ықтимал.

— Тасқалаға лап қойса ше?

— Тіпті жақсы. Қалада тірі жан қалдырмай үнгір жолмен шығып кетеміз. Сол үнгір жолмен келіп, түн баласы қынаша қырамыз. Басқа амалымыз жоқ. Қазір аға патшаны қозғамайық. Үш патша сардарларға барып кеңес өткізейік. Әскерді соғысқа әзірлейік. Жаңа айтылған амалдарды жасауға жер-жерге шабармандарды жіберейік.

— Жағдай өзгеріп жатса, мен үшеуінді қайдан іздеймін?

— Сарай түбінде тұрған шабарманға айтсаңыз болғаны, біріне бірі жеткізіп, табан астында табыла кетеміз, аға патша. Енді Сізден үзір сұралық.

— Жортқанда жолдарың болсын, Тәңірдің көзі түзік болсын...

Үш патшаның сарайдан асығыс аттанғанын көріп, Роксана анасына таяп келді. Не дерін білмей кідірістеп тұр.

— Ә, қызым, бұ не тұрыс? Тынықпадың ба?

— Қайдан... Ел тағдыры ойпы-тойпы... Нәубеттен аулақ! Жүрегім зу-зу! Ескендір не деп аттанды, әкеме не жүк артты?

– Білмек болсаң әкене жатын орынға ішер сусының апарып бер. Мүмкін бірдеңе естірсің.

Роксана қуанып кетті.

Күміс табақша үстінде алтын тостақ қалқып барады. Байтақ патша жозы басында екі алақанымен екі шықшытын қыса тұнжыр отыр екен. Роксананың келгенін білді ме, жоқ па белгісіз. Роксана ыдысты жозыға қойғанда да Байтақ селт етпеді.

– Әке...

Байтаққа мына дауыс алыстан талып жеткендей болды. “Роксана... Қызым... Алданышым... Ақылшым...” Басын көтеріп карағысы келді – дәті шыдамады. “Сен кетсең екеуміздің күніміз не болады? Сен үнемі қатердің қасында жүрмексің. Күні-түні сені ойлап анаң екеуімізде не тамтық қалады? Осы кеткеннен мен сені көзімнің тірісінде көрем бе, жоқ па? Роксана, Тәңірім сені неге осынша ыстық қып берді? Адамның зоры болмай-ақ, – тек адамның қоры емес біреуге, осы төңірекке неге ғана ұзатылып кетпеді екенсің? Ең болмаса мандайыңнан иіскеп, көргім келгенде сипактап барар ем ғой! Сенің алдында Байтақ деген патша жоқ – Байтақ жүрек қана. Сол жүрек қан жылап тұр, балам!”

– Әке... Ауырып отырмысыз?

Байтақ болар-болмас бас шайқады.

– Сусыныңызды әкелдім...

– Балам... Ананды шақыр. Өзін де келе ғой.

Роксанаға ілесіп, еңтігіп Дәниша бәйбіше келді. Дәниша бәйбішенің күні-түні Тәңірден тілейтіні бір-ақ нәрсе – отбасының бүтіндігі, амандығы. “Шақырып жатыр” деген сөзден соң-ақ Дәнишадан ес кетті. Байтаққа бір бәле таяған жоқ па деп қаны басына шапты.

– Басиеем! Ауру-сырқаудан аманбысың, өзі... Бұ не отырыс? Қорқыттың ғой әбден.

– Отыр бәйбіше. Тында. Ұзақ баяндар хал жоқ.

Байтақ басын көтеріп, алдында отырған бәйбішесі мен қызының жүздерінен көзін алып қашып, төбелерінен асыра карап отырып сөйлеп кетті.

– Ескендір менің бермесімді сұрады. Мен өзіме өзім берген сертімде қалдым – бас еркі өзінде дедім. Ол мұнда дос боп келмегені аян. Енді, мен адам танысам, шын пейілімен, жас адамға тән ашықтықпен қуда түсті. Жүрегін тосты. Доқ көрсеткен жоқ. Ұлы империяның падишалығына тек Роксана лайық деп ағынан жарылды. Үш күнге үзіліс алдық. Содан соң туыстығымыз жараспады деп, намысын таптады деп соғыса ма әлде басқаша ақылға келе ме – мен білмеймін. Үш патша не де болса қапыда қалмайық деп соғыс әзірлігін жасауға аттанды. Соғыс басталса, сірә, екі жақ та баудай түседі. Екі жақтан қырық мыңдай боздақ жер құшады. Ол – анық. Кім жеңеді – Тәңірім біледі. Бір нәрсе

анық – Ескендір болмақ түгілі оның Зевс құдайы келсе де Байтақ елді, жерді тастап ешқайда кетпейді. Мен қалай соғыссам елім солай шайқасады. Сақ топырағында тайрандағандар аз болған жоқ. Бірақ бір сүйем, бір қарыс жер тартып ала алмады. Алмайды да, Қандының тоғыз жүз алпыс түтінін түгел көтерем. Сақ баласы аман болсын. Күнбегі көрегенім, Қайымерден інім, Мекелхаммар ақылманым тірі тұрғанда мен кімнен қорқамын. Сол – айтарым. Мен бір мызғып алсам таң да атар. Жан-жақтан хабар-ошар да келе бастар. О, Тәңірім, ертенгі күндерімді бүгінгіден жарқын ете гөр! Елімді аман, жерімді бүтін ет!

Роксана анасының қабағына кірбең ілінбесін деп, маржан тісі жарқырап, көк шыбықтай солқылдап, бейкүнә көздерінен жылу есіп кете барды.

– Шаршадым, апа! Ұйқым келді.

“Қыз махалланың” ортасындағы сәукеле порымдас шағын сарайда Роксана түнгі салқыннан тітіркеніп келіп, мамық төсекке батып кетті. Ұйқы дұшпанға қарсыласып, ғаламдық оқиғалардың кесімді күніне айналған күнді ақылға салмақ еді шамасы жетпеді. Манаурап жатып, адасқақ елестердің арасынан Александр бейнесі қалқып шықты. Қадалған жерін ойып түсердей өткір көздері Роксананы ұстап тұрғандай. Қасына ерген ашаң да көркем Гестифион, тас мүсіндей берік Кратер, қашанда патшаның ту сыртында тұратын Аристофан, мол денелі, басына бас тең келмес, ажырайып қарасы жан шошырлық Птоломей Александрдың жанында қаланып тұр. Роксана бәрін жағалата шолып шығады. Одан соң қайтадан Александрға тоқтайды. Александр бәрінен ерекше. Мүмкін патша болғандықтан шығар? Роксана қайтадан әр тұрпатты мықтыларға салиқалы адами көзбен қарайды. Бәрі орнында. Бірақ бір нәрсе жетпейді-ақ. Ол не? Қайтадан Александрға қарайды. Суарылған қылыштай суық. Жайшылықта оның қат-қабат сауыт-сайман, темір торлау төстіктерінің арғы жағынан басқа адам қылаң береді. Әкедей қамқор, баладай сүйкімді, нәрестедей пәк бір адам менмұңдалап тұр. ...Бірақ күллі Кіші Азияны, Грекияны қанға бөктіріп, қаласын қиратып, адамын құл етіп келген адамнан жақсылық нышанын іздегені қалай? Қолы білегінен қан. Қарулас қасабаларын өлтіртті, өзі де өлтірді. Сонда бұл кім? “...Патша” – деді әлдекім. Роксана одан басқа жауап іздемеді. “Патша” дегенде Александрды көмескілеп өз әкесі Байтақ елес берді. Роксананың көз алдына, неге екенін, он екі жасында өз көзімен көрген әкесінің қатыгездігі сурет боп тұра қалды. Роксананың денесі тітіркеніп, жүрегі шым етті. Ұйқысы сейіліп, әлгі бір лаңның шырмауында қалды.

Қайрактас деген жерде үш жүз түтін кент бар-тын. Іркес-тіркес, ығы-жығы сұрықсыз мекен. Кенттің бас иесі әппақ сақалы сүйірлене келе белбеуін жабатын созалаң қимылды, әр

сөзін сатып, тілін еміп, ділмарсып сөйлейтін кісі-тін. Ауыл болған соң оның өз арызқойы, өз ұрысы, өз сайқымазағы, өз әншісі, өз күйшісі, өз пысықайы, өз қыңыры, өз тентегі, өзінің жатыпатары түгел болатыны бесенеден белгілі. Сол Қайрақтас бұлығынан бүлік шықты. Жалғыз Қайрақтас емес Сарысудың ашасына таман отырған бұлық¹ көптен бері ата қонысқа ауамыз дегенді қоздырып жүр. Созалаң шал тілін безеп жүріп, төрт бес ауылды байырғы жұртқа қайта көшуге көндіреді. Оның анық-қанығына жеткен Байтақ абыздары мен кемеңгерлерін жиып талқыға салады. Содан қандай шешімге келсең де қарсы емеспіз. Іріткішіл ел адамына кешірім жоқ деген ұйғарымды көкейге түйіп, бес жүз жасақпен Байтақ Қайрақтасқа дүр етіп жетіп келеді. Шабармандар көшпек болған төрт ауылдың бас иелерін лезде алдыртып, олардың патшаға айтпай жасаған әрекеттерінің себебін тындайды, уәжін ұққансиды. Бүлікшілер не айтса да көшпей қоймайтындарын білдірді. Жай жеткізбей тіл ұшындағы уды да Байтаққа дарытуға тырысты. Бүлікшілер аузы көпіріп қанша ақталғанмен басиелердің үкімі Байтақтың көмейінде тұрған.

— Болдыңдар ма?!

— Естір құлаққа бұл аз сөз емес, жалаңаяқ Байтақ... — Созалаң шалдың көзінен көк ұшқын шашырап тұр. Байтақ бас иелерді ортада қалдырды. Айнала ентелеген жұртты жасақ аттың бауырына алып, тірескенін дойырман көндіріп, оп-онай түріп тастады. Байтақ қарагер атымен ортаға шықты.

— Уа, жұртым! Сендердің ішіп-асқа, киіп киімге жарымай отырғандарың мына бесеуінің кінәсі. Бұлардың бәлендей байлығы жоқ. Бірақ қазаны майлы, құрметшілері жеткілікті. Осы сексен үйдің бәріне бас сұқты ма, сұңқылдаған Сұңқар басиелерің?

Жұртта үн жоқ.

— Бұлар тіл безеуге жорға, тіршілікке жоқ. Сендерде темір жоқ па? Түрен соғар бір еркек табылмады ма? Соқа тартар өгіз жоқ па? Жерге себер тұқым алдыру осылардың ісі емес пе еді? Суға тапшысындар ма? Ақылдарың кем бе, армандарың аласа ма? Әне, тұрып жатқан лашықтарыңның сұры. Ішкі қанлыдағы жасыл желекке оранған мырсындай кенттерді көрмеп пе едіңдер? Олардан жер жағдайларың едәуір артық. Су да, ну да бар. Соған мұрындық болудың орнына ызындап елді азғырды бұлар. Осылардың жігерсіздігінен, бойкүйездігінен аса алмай сендер де, жұртым, тақ-тұқ тірлікке бой алдырдыңдар. Кенттерінде тау көшірер жігіттер жоқ па? Әр түгін қысы-жазы бір ат, бір сиыр, бес-алты қойдың шаруасынан аспай қалдыңдар. Бұл күйлерінде осы бес ауыл қанды патшалығына да керектерің жоқ. Ал кетті екенсіңдер, сонда ағылып мал, ұмар-жұмар дүние-мүлік алдарыңнан шыға ма? Кірме қашан сүйкімді болып еді?! Әзірше

¹ Бұлық- әкімшілік бөлік

шықпа жаным шықпамен отырсындар. Көшсендер жолай бар малды сойып жеп, нағыз жырындының кебін киесіндер. Одан гөрі серпілмейсіндер ме?! Әйел мен қолғанат балалар үйдің, азаматтар түздің тірлігіне жұмылып, егін егіндер, бақ отырғызындар, кесек құйып патша көңілің білер там соғындар. Жалпиған там емес, адамның әдемі қиялындай, бірінен бірі озған ғимарат соғындар. Үйлеріннің жан-жағы бау-бақшаға малынып тұрсын. Тірліктің бір жағын төрт түлікке, бір жағын жерге, егін-жайға, кіре тартып, мал айдап, Бактұр-Соғды, Марақан базарына жол түсіріндер. Сендерге осыны жасатпаған кім? Байтақ патша ма, әлде көбік ауыз басыелерің бе?

Байтақ сәл бөгеліп барып, қайта сөйледі.

— Соңғы рет айтам! Бұл жалғыз менің сөзім емес. Абыздар мен кемеңгерлердің ұйғарымы. Міне, бес ауылға бес арба дән әкелдім. Бас салып жесін деп емес. Жерге ексін деп. Бес ауылға еңсесін көтеруге жарар алтын әкелдім, күміс шақа әкелдім. Бас ие оны ым-жымы бір сумақайлармен судай шашсын деп емес. Аузына қараған елдің кем-кетігін базардан алдырсын, тірліктің көрігін қоздырсын деп. Ал осы сөзіме тоқтаймысың, Сұңқар басые?

— Байлығыңды басына шайнап бүрк, жалаңаяк Байтақ!

— Хо-ош! — деді Байтақ сабырмен. — Сен не айтасың, Тайсойғанның басыеси?

— Итке тастаған сүйегің ғой, бұл жалаңаяк Байтақ, қалай әкелдің солай алып кет. Біз көшеміз.

— Басқалары не дейді?

— Көшеміз!

— Көшеміз!

— Қарамызды батырамыз! Естімегеніміз Байтақ, көрмегеніміз қорлау болсын. Осы күнге дейін қайда жүрдің, данышпаным? Ел алдында алтын әкелдім, астық әкелдім деп көлгірсисің. Тері шалбарыңның көті жылт-жылт етіп, ел кездін. Құдай берген қара күшпен палуан атандың. Жұғымсыздың баласына тән төтті тіліңмен санатқа іліктің. Өзің биіктің көтін жалап жүріп, таққа ұрланып барып отырдың. Елдің қыбын таба сөйледің, өз ісінді алдымен ойладың. Біреулерді аузы-мұрнынан шығара жарылқап, халықтың дені, қайталаймың, халықтың дені, сенің салығың мен тойына, сенің салтанатына жем боп, осы халге жетіп жығылды. Сенің жидашыларың¹ шетінен бек аталып, бір-бір бекініс соғып алды. Соны көрмедім деп айта аласың ба, данышпан? Елдің естілерін арсыздарға жәутендетер неше айла-шарғы жасадың! Оны жұрт білмей ме? Сенен басқа қаңлы баласы тек айдағанға жүретін түйсігі жоқ мал деп пе едің?! Сен де түбінде өлімнен құтылмайсың. Менің қорқатыным қаңлының тағын қаңлыдан қызғанып, қазір ауыз жаласа қалған жас патша үйсін Күнбегіге

¹ Жидашы - салық жинаушы.

билікті ұстатасын. Менің де айтпағым сол. Сұры жаман, сусылдаған жидашыларының мың құбылған салығынан өлгенше ата қонысқа жетіп, жер жастанғанымыз артық. Сен сыртың қара, ішің ала патшасын. Сен сайқал патшасын. Сенен жақсылық күте-күте күніміз бітті. Енді ұрпағымыз мұндай нойыстан, адамның харамынан ада болсын. Арманымыз да, ниетіміз де сол!

— Мен біреудің сандырағын естуге келгем жоқ. Жақсы патша болайын, жаман патша болайын оның бағасы бүгін берілмейді. Патша дүниеден озған соң, келесі патшаның ісімен салыстырғанда ғана белгілі болады. Менің таққа жалаңаяқ келгенім рас. Бірақ елімді қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай жерге жер қосып, елге ел қосып, іргелес патшалармен тіл табысып, осы отырған қасиетті жерге басы бүтін иелік етуге күш салдым. Қотанның қамын Отанның қамымен теңестіру ешкібастардың ісі. Осы тұрған бәрінде тіл бар. Бәрінде ой бар. Соның бәрін ойша шолып, жүректен өткізіп, жігерін жанып ойға да, қырға да, жауға да шабатын кім? Патша! Мына, пиғылы мүңсік бесеудің елді сарыуайымға салып, еңсесін басып ұстауына енді төзбеймін. Патшаның кесімін тындандар. Ел іргесін сөуге жымысқы әрекет жасаған бесеуді елден аластаймын! Сардар! Іске кірісіңдер!

Сайланған сарбаздар бес атқа бесеуін мінгізіп, аяқ-қолдарын таңып, үстеріндегі лыпамен айдап ала жөнелді. Жұрт у-да шу болып, шыңғырған дауыс, лағнет жаудырған ауыз, айдалып бара жатқандарға араша болмақ ышқыныстан сыртта, әкесіне айтпай, араға қозы көш жер тастап, құрбыларымен ілесіп келген Роксананың жаны түршікті. Әкесі басын кекжитіп, екілене пәрмен беріп жатты. Әлден уақытта сойыл ұстаған елу шақты жігіт айдаушылардың соңына қарай құстай ұшты.

— Токтатындар! Болмаса атындар! — деді Байтақ бар даусымен. Токтату кеш еді. Әккі сарбаздар жақындап барып, әлгі бәсиелеріне араша түспекші сойылшы жалаңқат жейделі жігіттерді бір-бір атып далада қалдырды. Шыңғырған жылқы ес таппай ауылға қарай құйындады. Ол кез әлгі қатігездікті көрген халық сарбаздардың шаужайынан алып жатқан. Жарылған бас, шыққан көз, ат тұяғының астында қалған жаралылар, бетін қан жапқан әйелдер саны көбейе Роксана ат басын Битанға қарай бұрды да, атқа қамшыны көміп-көміп жіберді. Мұндай сұрқия тірлікті көрген емес, көргеніне өкінді. Енді әкесін көру оған онайға соқпайтын болды.

Роксана болған біткенді анасы Дәнишаға айтып еді шешесі шарт кетті:

— Нең бар еді соңынан бұқпантайлап? Әкең кім сенің? Күйкі тірліктен шыға алмаған майда кісі ме еді? Әкең патша! Ел ішіндегі барлық іске жауапты. Сұңқар шал өзінше хандық құрғысы келеді екен деп елді босытып жіберуге бола ма? Патша кейде мақтайды,

кейде ақылға көндіреді, шетке шыққандарды жазалап та ел ішінде тәртіп орнатады, – деп Роксананы қатайтып тастады.

... Міне сол бір оқиға Александр мен Байтақ арасына теңдік белгісін қойғандай. Бұлар тағдыры өзгеше жандар – патшалар. Олардың иығындағы жүкті тірі пенденің басына бермесін, дейді Дәниша падиша екі сөзінің бірінде. Бірақ патша болу әр адамның арманы емес пе? Әлде Тәңір патша тағын армандағанға, қайтсем жетем деп өліп-өшкенге емес, іздемеген, ойламаған адамға бере ме? Ол да шындыққа келмейді... Сөз жоқ патша атану да, падиша болу да теңдесі жоқ бақыт! Сондай бақыт Роксанаға қонғалы тұр. Бірақ Роксананың басы қара бұлт, кеудесінде ызғырық жел, жан-жағы толған үрей. Міне, қолы бақытқа жеткен адамның жан азабы... “Е, Тәңірім, ертең маған тың жол көрсет, дұрыс жолға сал. Сабыр бер, күш-қуат бер”... Роксана түнді ортадан асырып барып, әрен көз ілді.

Ертеңінде Роксана өз сарайынан шықпады. Ас-суды сонда алдырты. Ешкіммен сөйлеспеді. Түс ауа бас сұққан анасымен іштегі аласапыранды бүркемелеп, көңілді сөйлесті.

– Ауырғам жоқ, апа! Тек көпке дейін ұйқы қашып, таң алдында көз ілдім.

– Мен де сол, қызым. Байтақ та солай шығар. Құт-береке қашпасын. Ол қашса бәрі сонымен бірге кетеді. Заманды көрмеймісін? Әкең елді әкетіп жатыр. Қала бос. Оның есесіне дәрияның астынан басталатын үш үнгір жолды қару-жарақпен толтырып тастады. Ертең кіші сәскеден соң біз Битанға жүреміз. Мына жерде қырғын соғыс болатын сұры бар. Әкең тағ түйін. Сен де былай, күндеріне айтып, жолға жинал. Тәңірдің басқа салғанын көрерміз. Бүгін жан-жағымыз жым-жырт. Тыныштық. Ертең де аса еш нәрсе бола қоймас. Дегенмен ерсілі-қарсылы жүріс көбейеді. Ал оның арғы күні қанша адамның жаңы шырқырап, сонындағылар шулап қаларын білмеймін. Мен не білер дейсін, бірақ әкеңнің сыры маған мәлім. Жойқын соғыс болғалы тұр. Әкең ондайда бұғып қалмайды. Өзі басқарады деп естідім. Тек аман шыға ма, жоқ мерт болып, аяғымыз аспаннан келе ме бір Тәңірдің жазуы біледі. Жақсылық болғай, қызым. Өз орнымда болайын. Байтақ көнсе дұрыстап тамақтандыру керек еді.

Дәниша орнынан тұрғанда аппақ қынама бел дүрия көйлегі сусып сықырлауық көк етікті тобыққа дейін жауып қалды. Шәлісінің шашағын сол иығынан асыра лақтырды. Өрнексіз, әшекейсіз доқаба желеткісінің қапсырмасын жүре бекітіп сыртқа беттеді. Қызы анасына қарап, оның сөзі мен қимылынан іште бір шайпау сөз жатқанын аңғарды. Бірақ өмір бойы Байтақтың жығылмақ түгілі, сүрінгенін көрмеген Дәниша бүгінгі әлемнің ең үлкен екі күші тарихтың бетін бұрарлық буырқанас үстінде екенін терең сезбейтін секілді. Оның ойынша бірер күн соғыс

болады. Байтақ жеңеді. Жау кашады. Дегенмен ғұмыр бойы санасына сінген Байтақ құдіреті сыр бермесе етті деген үлкен алаң да жоқ емес. Қайткенде, Дәниша үшін дүниенің кіндігі қашан да Байтақ тұрған жер. Бар оқиға, бар жақсылық, барша жеңіс, татымды, айтулы істер сол Байтақ тұрған жерден бастау алады. Дәнишаның көзі жиырмадағы Байтақ пен алпыс жетідегі Байтақтан айырмашылық іздемейді. Дүние өзгерген сияқты. Тек бүгін Байтақ дудыраған шашын таратып, желкесіне бекіткізгенде¹, бетін білем-білем әжім сойып-сойып тастағанын, көз алды көлкіп, ісініп тұрғанын байқайды. Шашы түгел ағарып біткеніне көзі жеткенде жүрегі шым етіп, байының мына соғысқа қаншалықты шыдас берері, қанлы мен үйсінде бір де бір палуан тең келмеген Байтақтың қимылы қаншалықты қағылез, жіті екеніне тұңғыш рет күмән келтірді. Содан ба еріксіз:

— Басием, оққағарларыңды алыстатпа. Қабат-қабат қорғасын. Қанша батыр болғанмен бір адамның қолынан еш нәрсе келмейді. Сенің ол жерде патша ақылың керек. Сен аман болсаң талайдың басы аман шығады. Елің иесіз қалмайды. Сүрінсең де қайта тұрасың!

— Тек! Ондайды атама! Сүрінгенді тұрғызатын жау емес бұл. Соғысамыз! Тұяқты тұяқ жібере қоймас. Біреудің еркесін, біреудің серкесін, жалғзын, дара үмітін ажалға салып кеп жіберейік деп тұрғамыз жоқ. Біз әлі де түтеміз македонды. Әлі де әрі-сәрі ұстаймыз. Сонан соң көрсін - бұл соғыс кімге тиімді екенін. Өзі де титықтап болып тұр. Сәл қажасақ икемге кеп қалар.

Дәниша Байтақтан босасымен қызына келген. Міне, енді өз ішінен шыққан шынашақтай неме еш сыр бермеген қалпы шығарып салды... Роксананың сарайындағы өзінен басқалар тек шақырса ғана имене аттар бас қауызда тылсым тыныштық орнады. Ашық күнгі аяздай тыныштық. Рас, Роксана бүгін не істесе де бір мәнді іс қолына да түспеді, бір дәмді ой да санада тұрақтамады. Бәрі-бәрінен Роксана қашып жүрген тәрізді. Роксана бүгін адамнан да, мүмкін болса Тәңірінен де бой жасырып, еренсіз қалғысы келеді. Тіпті Роксананың бұл дүниеде бар екенін бәрі ұмытса етті... Бүгін жалпақ дүние бір бөлек те, Роксана бір бөлек. Дүние осылай ұласа береріне көзі жетсе Роксана осы қауыздан аттап баспай-ақ бар ғұмырын өткізер еді. Бірақ бір жан төзгісіз салмақ оны басып тұр. Жүрегі зіл, аяқтары батпан. Тұла бойын ара-тұра діріл жайлайды. “Е, құдай, мені неге Роксана етіп жараттың? Көптің бірі етіп жаратсаң ғой, жайрандап жаман тамда ішкен-жегенім бойыма жұғып отырар ем. Енді міне... сұрақты күн келді. “Роксана сенің падиша болғаның дұрыс па? Әлде жойқын соғыс басталып, ерлердің еңіреп аттан ұшқаны

¹ Бекіткізгенде - сақтар мен скифтердің сыртқы ұқсастықтарының бірі - шашты тарандап әкеп желкеге бекіту. Тойға, салтанатқа түсті өрім жіппен, жолға, ұрысқа қынаға боялған таспамен шарт буатын болған.

керек пе?” – деп тұр аспанның өзі күнгірлеп. Неліктен маған осынша салмақ түсті? Неліктен?..”

Даладан жанына жақын дауыс құлағына еміс-еміс шалынды. Іле дүркірей күлген топ еркектің арасынан жарқылдап әлгі дауыс және естілді. Иазыр! Роксана қоныраудың жібін тартып қалды. Қызметші қыз кіріп келді.

– Үй сыртындағы мамағашқа жүгір! Иазыр сонда болса маған соқпай кетпесін!

Қыздың баруынан келуі тез болды. Кіре кен жымыып тұрған ағасы Иазыр есіктен өтті. Жалғыз емес. Қасында Роксананың ең кіші шешесі, Байтақтың төртінші әйелі Айхоннан туған інісі Бекасыл ілесе келді. Роксана дәл осы екеуін көруге сусап тұрғандай жайылып түсті. Ішті өртеп бара жатқан қуанышты дызақтата ұстап, төрде оттай қызарып, Роксана тұр.

– Әу, бір қадам жасасаңшы, бізге қарай! Патшанын еркесі, патшаның ақылманы! Бармысың! Сағындық қой, әбден!

– Кел! Келіндерші! Жаман түрлеріңді көрсетіндерші!

Үшеуі құшақтасып, аймаласып кетті.

– Иазыр?.. Қай үйіңнен шығып, қай ауылына бет түзедің? – Роксана тетесіне осылай көп әйел алғаны үшін, серілігі үшін тиісе сөйлегенді ұнататын. Иазыр Роксанаға дені дұрыс жауап берген емес. Бірақ тетелерге осының өзі жарасып тұратын.

– Патшаның қызына қандай жауап берсем екен?.. Мақұл айтайын. Бесінші тоқалдағы үш ұлдың бетінен сүйіп, бәйбішеммен қоштаспақ ем. Жолай мені дүниеге әкелген адамдар бар еді-ау деп, соққам. Сөйтсем Байтақ патша Дәниша бәйбішесімен осында тұрады екен... Патшаның сарқытына разы боп екеуіміз майданға аттанып барамыз. Жолай өз бәйбішемнің қолынан дәм татсам – арман жоқ. Ал мына босбелеу, Бекасылдың жүрісін көрмеймісің? Он төртте. Мұның жасында мен Бөкене, Байтақ дегенім ғой, екі келін түсіріп бермедім бе? Әй, Бекасыл! Бекасыл! Роксана, айтсайшы, ақылыңды!

Роксана екі жыл көрмеген інісінің бойы теректей боп, әкесінен аумай қалғанына таң. Әрі ішіне бір қуаныш жүгірді. Мына өзімен бір анадан туған үш ұлдың ешқайсысы аттаққа да, таққа да ұмтылмады. Мүлдем қызықпады. Әсіресе үшеудің кішісі – Иазыр. Ол елдің сүйіктісі. Өйткені аса көркем. Тілге, әзілге ойнап тұр. Әнші. Қолына ғижажак¹ түссе оны зарлатады, канун² түссе дауыл тұрғызады, үде³ түссе құлақ тұндырады. Отырған жерінде түк табылмаса қуыс құрайдан аспап жасап ала қояды. Іздегені той, әдемі қыз, жүйрік ат, әзіл-оспақ, ду-ду күлкі. Оның бір жақсы жері балажан. Жеті әйелі едәуір туып-ақ берді. Оларды

¹Ғижажак - қобыз тәріздес қыл шыбықпен ойнайтын аспап.

²Канун - 36 шекті музыкалық аспап.

³Үде - үрлеп дыбыс шығарар аспаптар.

бағу керек-ау деген Иазырдың ойына келген емес. Шүкір, әкесі патша, мал көп, дәулет жетеді. Дәниша тақақтап жүріп, Иазырдың әр сайдың табанында отырған отау ауылының бары мен жоғын түгендеп жүреді. Оған бәрі үйренген, ол ерсі болудан қалған.

Роксанаға Бекасыл жаңалық боп үйіне енді. Оның — орнықтылығы да, бойын тәккаппар ұстайтыны да, сөз саптасы, күлкісі де, бар болмысы Байтақтан аумай қалыпты. Үш жылдықты емес, елу жылды оймен шолуға құштар Роксана Байтақтың орнын басар адам табылғаны ма деп, қуанып тұр.

— Сен де майданға тартылдың ба, Бекетай?

— Енді... Затымыз еркек, табиғатымыз түздік болғасын үйде бөркімді ыстатып жатам ба?

— О-о, Роксана, Бекасыл дегенің тура Бәкеңнің өзі!

— “Бәкең”, Байтақ патша ғой?

— Иә, сол кісі. Бекасыл да Бәкең секілді палуан! Әскерге келгелі күрестен-күрес. Басқа не істейміз. Кәрісі де, жасы да шақ келмеді. Найзагерлігін, садақ тартқанын көрсен! Бәкең анау-мынау боп кетсе, әрине, жүре тұрсын, жас патша, Байтақтың өз кіндігінен тараған мұрагер дайын тұр. Оны күллі әскер айтып жүр. Аузын ашпаған Бәкең ғана. Айтсашы! Сені өлердей тындайды. Бізді күнсігіп бір-бір самаланың басына қойды да ұмытты. Теке сасыған шеріктен шығандап шықпағанымызға, міне, төртінші жыл. Соғысы бола ма, өзі? Болса екен! Тезірек құйрықтан теуіп, суға қолтырауынға жем қылайық. Жаяу-жалпылап, жалаңбұт жүргендерді сонша әулиесітіп. Айтшы, әкене, бастасын соғысты. Өлсек — өлейік. Өлмесек талтандатып қоймай елден аластайық. Ұят екен! Жалаңбұт жүз мың еркек. Не сұмдық!

— Сонда сендер жеңесіңдер ме?

— Енді кім? — Бекасыл дүр ете қалды. Тіпті қоюлана шығар барқыт даусы да Байтақтыкі.

— Ал соғысты болдырмаса ше? — Роксана ел ішінде не сөз барын білмекші.

— Жаңа... Иә... Естідім. Ескендір құда түсті деп шешем айтты. Сен ұзатылсаң, әрине, соғыс болмайды. Бірақ ел намысы қайда? Біз кімбіз, сонда. Бекасыл сөзді іліп әкетті. Мұнайып, Роксанаға жаны ашып тұр.

— Роксана, сен саспа. Біз жеңеміз. Сен келіспе, мақұл ма? Сені жауға беріп, біз қалай өмір сүреміз? — Есіктен тықыр естілді.

Қызметші қыздың рұқсатымен қаба сақал грек-бранхид екі жігіттің біріне грекше тіл қатты. Иазыр оқуға, тіл үйренуге жоктын. Бекасыл грекше судай ақты. Роксана аң-таң.

— Қашаннан бері үйреніп жүрсін, Бекетай?

— Осы кісіні атқосшы, ұстаз етіп жапсырып қойғалы үш жылдан асты. Оқытыным Аристотель, Диоген, Демосфен, өзіміздің Анахарсис, Скил. Соғысатыным грек — оқытатын грек.

Мен оның айтқанын өзімізше таңбаласам күйіп-піседі. Күйсін-піссін. Біздің таңба олардан кем емес. Тезірек жазылады.

— Хм... Солай де Бекасыл... Әкем бәрін білгенде түптің түбі не болады деп ойлай ма, деуші едім? Әкемді жұрт жайшы¹ деп бекер атамаған екен. Көңілім орнына түсті. Енді сол қуанышымнан айрылып қалмауым керек, бауырларым.

— О, не дегенің, Роксана? — Бекасыл сұраулы қарап тұр. Иазыр қалың топтан басы озып тұратын бойшан. Ал Бекасыл одан бес елідей биік әрі жауырынды жігіт боп қалыптасыпты. “Болсаң — бол!” — деді Роксана құдайға іштей мың бір рахметін жаудырып.

— Мен не дейін... Мені құдайым төмен етек етіп жаратты. Мен уақытша адаммын ғой, қалай болғанда да. Ел үшін, әкеміз төрт бұрышын түгел бекіткен қаңлы патшалығы үшін сендер аман болындар. Сендер елге керексіңдер. Сол үшін қырық жыл қырғын болса да аман шығуға міндеттісіңдер!

Роксана екі бауырымен кимастыққа жеңсік беріп, құлазып тұрып қоштасты. Көзінен ыстық жас та домалап түсті. “Бұларды мен енді көрем бе, жоқ па?..” — деген қап-қара ой жақындап келіп, бағыш тұрып алды.

Қызметші кірді.

— Патшайымды бас иеміз үлкен дастарқан басына шақырып жатыр.

Роксана бас сарайға келгенде ортасына қол жетпес жозының басында жақпар тастарша одырайып, Байтақ патша мен Күнбегі көреген әңгімелесіп отыр екен. Алғашында Роксана естілер-естілмес қана сәлем берді. Патшалардың құлағына сәлем жетті білем, екеуі бастарын бір-бір шұлғыды да жайбарақат әңгімелерін жалғастырды. Роксана анасы Дәнишаның оң тізесін баса, жер жетпегендей сүйкене келе жайғасты.

— Үйкүшік боп қалдың ғой, қызым? — деп еркелете сұрады.

— Үйдің не екенін енді түсініп жатқандаймын, апа... Үйде болғанға не жетсін.

Дәниша не айтарға білмей тосылып қалды. Қызының неңі мегзегенін аңғарып, өзінің де күйреуік халде екені сыр берді. Қызының қолын сипалап, алақанын өз бетіне басып елжіреп отыр.

— Тамақ алшы, қызым. Құдай, осы отырған әкелеріне қуат берсін. Сені қозы-лақша бақыртып, біреудің қанжығасына байлайды деймісің. Македондар — дәлдеп келген нәубет. Бүкіл елдің басына түскен ажалды ауыртпалық. Қайтеміз. Көгереміз. Тістенеміз. Шыдаймыз. Қиналамыз, қайысамыз — жеңеміз. Екі патшаның арқа-жарқа күлкісіне қарап, соғысқа бәрі дайын ба деп қалдым.

Дәниша мен Роксана ақырын ғана сөйлесіп отырғанда қырағы көз патшалар қыз жанарынан жылу кетіп, тұла бойынан

¹ Жайшы - күннің көзі жететін жердегінің бәріне, елге күн жайпататын, дүниенің бәрін ойлайтын адам.

қайсарлық тебіндемей тұрғанын бірден аңғарды. Роксананың ішінде дүние түбірімен өзгеріп жатқанға ұқсайды. Күйреуік, жылауық, ес таппаған кезеңнен өгіп, бұрк-сарк көңіл сабасына түскендей. Өз қауызындағы тылсым тыныштықта дүние таразыға түскен. Ақылы жетік, ойы тұнық Роксана қаншама үлбіреп тұрғанмен сезімге жол бермейді. Бар мен жоқты, ақ пен қараны, сағым мен нақтыны орны-орнына қояды.

Ешкім еш нәрсе айтып отырмаған секілді. Бірақ патшаның үлкен дастарқаны басындағы төртеу іштей ұғынысып тарасты. Роксана келген ізімен қайтты. Терезе алдына барып күн батыс жаққа ұзақ-ұзақ көз салды. Заманның тынышында сонау бір шерктей¹ жерде ерекше өскен бәйтеректің маңы – жастар кешкілік жиналатын хиабан² еді. Сәл әрірек жүрсе жайдақ кабак. Төменде қара таста шоршып арынды бұлақ ағып жатыр. Бұлақтың екі жағасында ойдым-ойдым көгал, шоқ-шоқ тал. Ойынға, сауыққа одан артық не керек?! Міне бөлен жылдан бері сол бәйтерек маңындағы хиабан дәуірі біржолата өткен мекендей құлазып көрінді. Өткенде... Роксана маңдайына перде тұтып, әкесіне тілмаштық жасау үшін Ескендірге барды. ...Спитамен патшаның табытын қайтару үшін барған қатерлі сапар. Содан қайтып келе жатқанда Байтақ дәл анау бәйтерекке жеткенде аттан түсті. Бәйтерек үлкен бір жотаның жон аркасына тырнақты барынша салып, алып күшпен сол жотаны бүркітше бүріп тұрғандай әсер етті. Өзі әуел баста жалғыз тал болмаса керек. Сірә, үш терек тамырласып, біріне бірі өріле өсе келіп, әбден күш алғанда сыртын бір бүтін етіп алғандай. Өйткені оның түбіндегі ордалы жыланша мың бұралған білем-білем тамырлардың жуандығы-ақ бәйтеректің мәңгілікті бетке алғанын аңғартады. Байтақ бәйтерек дүміне арқасын жапсырып, екі аяғын созып жіберді де еңіске қарап ұзақ отырды. Сірә Ескендірге бара жатқандағы күбірі көңіл, алда тұрған Спитаменді жерлеу рәсімі, Спитаменнің жоқтығы, енді қайтып келмесі Байтақты тоқтатса керек. Көкірегінен көк жалын шығып болғанша отырмақ.

– Қызым, асықсаң – аяңдай бер...

– Жок, әке... Жолдасты жолға тастауға болмайды. – Роксана осыны айтты да әкесінің оң жақ төсіне басын қойып отыра кетті. Әкесіне керегі де сол еді, қайта-қайта мекіреніп, орай тұсынан шуылдаған мұрнымен иіскеп-иіскеп қояды.

Сонда Байтақ ара-тұра басы жоқ, аяғы жоқ бір сөздерді айта отырды. Бірақ Роксана ол сөздерді інінен шығарған қандай ойлар екенін танбай таныды.

¹ Шерк - ұзындық өлшемі. 1 шерк - 2 шақырымға тең.

² Хиабан - жұрттың серуен құратын, бас қосатын, ойын-сауық өткізетін оңтайлы орны.

– ...О, дүние-ай! Қайшыласқан канды ұрыста мерт болсашы! Оған тек соғыста өлу жарасқан ғой...

Байтақ және үнсіз қалды.

– Көзі жыпылықтап, алақаны базданып тұрар жылбысқының қолынан кеткенін кара! Спитамен кім, Зака кім? Сақ баласының басынан бақ тайып бара ма деп қорқам, кейде. Бақ таярда азғындар алға шығады. Азғындыққа елдің еті өледі. Сонан соң оны тоқтату қиын.

– Неге олай дедіңіз, әке?

– ...Дегізіп тұр ғой, мына өмір. Қарқарадай бастарын әрең көтеріп бүкіл сақ патшалары үш күн кеңестік. Жеме-жемге келгенде көпшілігі тырс етпей, қай жеңгенін менікі дегендей жатыр. Сабылтып қанша білдіргі жібердік. Жауабы болады деп қайтарумен бүгінге жеттік. Сонымен оқ пен оттың өтінде тұрған бесеуміз ғана қалдық. Ақылың бар ғой, қызым. Аузыннан шықпасын, македонмен кен далада Дарийшілеп лап берме соғысқа кірсек табан астында жоқ боламыз. Ескендір соғыспай беріскенге қайырым жасайды. Ал соғыста жеңілгенді тігерге тұяқ қалдырмай қырады. Ал біз Ескендірді толғамай жұтатын Ұлы кеңістікке ие бола тұра қанша мехнат шектік. Ескендірді тиграхауда, хаом, ғұн патшалары елітіп, ішкертінге, тереңге тартып кетсе, оның шығар есігін біз жауып қояр ек қой. Екі жүз мың болмақ түгілі бес жүз мың әскермен кел... Бәрі бір сар далаға бір іліндірсек не су, не ну, не ішім-жем таппай ақсүйек боп бостан бос шашылып қалар еді. Соны айттық-ау Күнбегі, Спитамен, Мекел боп... Бас шұлғыды – кетті. Енді қайыр жоқ. Бақ тайды деген осы емес пе? Ол аз болса Спитамендей тау тұлғалы патшаның басын өз массагеті кесіп, Ескендірге апарып берді... Бұдан өткен маскара бола ма? Шын шайқастың уақыты да жетті. Әттең тірі болғанда Спитаменнің жұлдызы жарқырар еді. Ол нағыз батыр еді ғой. Ескендірдің есін алар Спитамен емес пе еді?! Жер бетінен Ескендір кетіп, Спитаменнің жұлдызы жарқырар деп күткен ем!

– Неге Спитамен патша сонша ақыл-адуынмен қапыда кетті?

– Батыр аңғал келерін білмеймісін, қызым? Массагет баласы түгелдей Спитаменнің басымен ойлап, аузымен сөйлеп, айтқанымен жүруге әдеттеніп алған. Оның төңірегінен інісі Қайымерденнің табылғанына тәуба! Басқаларын әлжуаздық жайлады. Әлжуаз тек сасық қулық, амал-айлаға, жымысқы іске бара алады. Өйткені Спитамендікіндей ұлы рух жоқ. Ұлы күш, батыр жүрек жоқ! Міне...

. Байтақ өзі отырған тұстан бәйтеректі бойлай қарады.

– Бәйтеректі көрмеймісін... Ұштығына қарасаң көзің карауытып, басың айналады. Тамырлануын! Жайқалып өскені сонша бұтағының астына қасты орданы сиғызуға болар еді. Бірақ қызым,

осы бір адам танданбай өтпес алып бәйтеректің жаң-жағына карашы!

– Қарадым.

– Не көріп тұрсың?

– Ештеңе.

– Солай. Бәйтерек осы бір жуан төбенің бар құнарын, суы мен сөлін бойына тартып әкеткен. Мұның өзінен басқа ағаш өсуі мүмкін емес. Өзі өседі, өзгені өсірмейді. Теректің астында не бар?

– Ештеңе жоқ. Топырақ.

– Һм, көрдің бе, бәйтерек түбіне күн түспеген, сондықтан топырағы шығып жатыр. Енді түсіндің бе? Кейде алыптардан соң оның алды-арты, соңы құлазып қалады. Сақ-скифтер дегенде қоңсы елдер кірерге тесік таппаған заман болған. Азаймасак та бөлшектендік. Әлгі ұлы қуат жоқ. Отаннан гөрі өз қотанын ойлайтын бас кебі бір уыс патшалар өрді. Енді өз патшасын аңдып жүріп, басын кесетін азғындар шықты. Міне, алыптардан соң табиғат майдаланып, тынығатын тәрізді.

Байтақ сәл үзіліс жасап, қайтадан іште ұзақ қайнап, енді сарқындыға айналған ойын алға жетеледі.

– Адам өмірінде де жаңағыдай құбылыстар болады. Соның мысалы тиграхауда сақтарының Дүр-баһадүр алтын патшасы...

– Дүр-баһадүр алтын патша такқа отырғанда елі Кіші Ызық¹ көлдің маңында, мұзарт таулар шаншыла бітер көлбегей тегістікте отырған. Негізгі кенті Алатаудың күнгеінде ғайыптан пайда болған Үлкен Ызық² көлдің астында қалған. Алатаудың адам таппас көп жұмбағының бірі болған, биік таулар арасында тұнған қасиетті көлді тиграхаудтар иесіз қалдырған. Содан ол жерге кім көрінген ие бола бастаған. Дүр-баһадүр алтын патша бір мың шәкрат жасақтады. Шәкраттыққа тектілер ұландары шақырылып, патша сынағынан өткендер ғана қалдырылды. Шәкраттар патшаға қызметі үшін жақсы ақы алатын болды. Бұлар өмірін әскери қызметке біржолата қиған адамдар-тын. Солардан келе-келе тұрақты жүз басы, мың басы, лек басы, самала сардары, бас сардарлар шықты. Дүр-баһадүр алтын патша елдің берекесін алмай, салықты үдетпей бар тірлігін еренсіз ғана жасата берді. Елге, сыртқа еренсіз болғанмен патшаның арғы ойы алыста болатын. Сондықтан болар алғашқы мың шәкратты соғыс өнеріне күн құрғатпай екі жыл дайындады. Одан соң олардың әр қайсысына елуден сарбаз бекітіп берді. Сарбаздар өз атымен, бес қаруын сайлап келіп, күнұзақ машықта болады да түнге қарай үйді үйіне тарап жүрді. Солай бір жыл ақ қар, көк мұзда, от шарпыған шілдеде, сіркіреген жауында машықты үзбеді. Сонан соң Дүр-баһадүр алтын патша ата қоныстарын саны аз,

¹ Кіші Ызық - қазіргі Есік қаласының аумағы.

² Үлкен Ызық - қазіргі Ыстық көл.

аса тегеурінді жосыкпен-ақ түгел қайтарып алды. Триграхауд рулары Дүр-баһадүр алтын патша қайтарып алған құтты қонысқа ертеңінде ұбап-шұбап кеп қоныстанып жатты. Әрине, бір күн де болса иеленген жерді келімсектер оңайлықпен бере қойған жоқ. Ондайда Дүр-баһадүр алтын патша ашуға да басты, сақ баласымен аралас-коралас отыра алмаймын деп қасарыскандардың тас-ошағын талқан етті. Қыңырлар ес таппай босып, өлгендерін жерге жасыра алмай безді. Басы осылай аса қатқыл басталған соң кейінгілері мөңді-мөңді күй кешіп, тиграхаудтарға сінбе болуға келісті. Ең үлкен қақтығыс қазіргі Сантаста болыпты. Сиырдың бүйрегіндей қырық бөлек ру-тайпалар Дүр-баһадүр патша алғашқы үш кентті тентіретіп жіберген соң, естері кетіп, күш қосып жетпіс мың қолмен бөгет жасамақ болады. Дүр-баһадүрдің соңында сайдың тасындай отыз мың. Сонда патша соғыстан бір күн бұрын сарбаздарына бір-бір тастан алып соғысқа бара жатқанда мына жерге тастайсындар, соғыстан соң әркім бір тастан алып жүз кадам жерге қайтадан үйесіндер деген екен. Соғыс ұзаққа бармапты. Басы бірікпеген, әр тілде сөйлейтін жетпіс мыңды Дүр-баһадүр патшаның сайлаулы жосығы бас көгертпей жеңіпті. Ұрыстан соң сарбаздары бір-бір тастан алып, екінші жерге үйсе, ескі орында иесіз үш тас қалған екен... Сөйтіп, Дүр-баһадүр алтын патша елінің іргесін кенейтіп, бекітіп, отыз жыл патшалық жасапты. Бүгінгі тиграхаудтар сол баба Патшадан қалған жерге, сол ұстатып кеткен кенттерге әрең ие боп келе жатыр. “Жақсы әке, жаман балаға елу жылдық азық” деген сол... Дүр-баһадүр аса азулы, адуынына азуын айға балағандар төтеп бере алмайтын адам болған. Ұрпақтан кенде болмаған - жеті ұл, бес қыз сүйген. Өзімнен соң таққа біреуі ие болар деп ұлдарын жанында ұстаған. Жанында ұстағанда да желкелеп-жерлеп, тұқыртып тәрбие берген. Нәтижесінде жетеуі де өз сөзі жоқ, жасқаншақ, жасық, бозөкпе боп шығыпты. ...Жаңағы бәйтерек пен Дүр-баһадүрдің ұқсастығы осында. Дүр-баһадүр өзі өлерде ұлдардың тұңғышын таққа жарбитып үлгерген. Бірақ бір жылға жетпей-ақ еркін өскен ағайындар оны саятта аттан құлады-мыс жасап жоқ қылған. Одан соң билік Дүр-баһадүрдің інісінен тараған Шәкратқа көшеді. Шәкрат-патша елді қайта ес жиғызады. Бірақ өзі ежелгі бір жарақаттан қайтыс болады. Содан соң тиграхаудқа есі дұрыс патша келген емес. Оны жақсы білетін Күнбегі көреген тиграхаудтарды бірер толғап, Үйсіннің сары қарнынан шығарары анық. Жыланның торғайды арбағанын көріп пе ең?

— Көргем.

— Ендеше тиграхауд сол торғай. Барынша шырылдайды, қанаты талғанда Үйсіннің салымды аузына топ етіп өзі түседі. Күнбегі сондықтан Эллақ патшаға налығансиды. Бірақ оған өз

тарапынан жағымсыз бір сөз айтпайды. Үйсіннің малшылары өрлей-өрлей тиграхаудтардың ең қонды, ешқашан қуаншылық, жұт шалмайтын, қойнау қолаттары ық әрі отты жерлердің бәріне дерлік кіріп кетті. Енді тиграхаудын үйсінге айбат шақырам десе де түк бітіре алмайды. Үйсін ағайын тиграхаудтын буын-буынын түгел басып қалды. Сонымен сақтардың аға баласы тиграхаудтардың жер бетінен көшіп, үйсінге сініп жоқ болар ақыр заманы таяп тұр.

Сондықтан мен ұлдарымды түзде өсірдім. Рас ел басқарарлық құлық үш үлкеннен табылмады. Тәңіріме тәуба орнымды басар деген бірі ойпы-тойпылау, екіншісі – тіл-көзден аулақ, тәңірі қолдаса әне-міне ержетуге жақын. “Кім?”—деп сұрама. Атын атаудан өзім де шошимын. Аман болса ел есті бәсіесіз қалмайды. Оның ілімі мен білігі менен артық болсын деп өзінді оқытқандармен қоршап қойдым...

Роксана әкесінің сөз төркінін араға біраз күн салып, міне, енді түсінді. “Орнымды басар”... Күні бүгін Иазырмен бірге келіп кеткен Бекасыл болғаны ғой?! Болсын! Ол да Байтақтың бел баласы. Бәрің ойлайтын, бәрің болжайтын Байтақ патша елдің ертеңін ойлағанда таққа кім ие болады деп кара басы қаңғырып оны ойламады деймісің? Қазір қосында¹ жүрген үш ағасына арқа сүйейді де бірте-бірте патша өміріне мойынсұнады. Ал егер ертеңнің арғы күні соғыс басталса ше? Манада жастық албырттықпен Бекасыл: “Біз жеңеміз, Роксана, ешкімге басынды име, тәуелді болма,—”деп жүрегіндегісін сарқа, жалына айтты. “Әй, тентектерім-ай”... Иазыр да соғысты бұйым құрлы көріп тұрған жоқ. Иазырдың табиғаты сол – ешқашан ес тоқтаттым демейді. Ол – қараңғы жерді жарық етуге, жарықты жарқыратуға жаралған ел қуанышы, ел сүйіктісі, ел еркесі. Соғысқандар... сақ жеңілмес. Бірақ соғыс қашан шығынсыз болып еді? Аңыраған жебе, ысқырып ұшқан көк сүңгі адам тандамайды. Ертеңдер Ұлы Даланың бір пұшпағында жанына келер жан жоқ қанға бөгіп, дүние дөнгеленіп төртеуіңнің бірін жатсаң мен қалай өмір сүрем? Ат жалын құшып қаншама боздақ – біреудің жалғызы, біреудің үміті қыршынынан қиылса... Біреу-екеу емес жүздеп, мыңдап жайрап жатса біз жеңген күннің өзінде мен қалай өмір сүрем? Патшалардан пәрмен тосып, атының қамау терін алып, күнде машық жасап, арқалары қозып, бірін-бірі жанықтырған, ажалмен қоса өзді-өзімен әзіл-оспағын жарастырған мойымас сақ батырлары... Бәрің менің бауырымсың. Бірінді де жамандыққа қимаймын. Елге керек адам сендерсіңдер. Қыз жат жұрттық. Сендер аман болындар. Қамаған үрей, лағыған қауесет, сыбыс, жылаған-сықтаған жылдар тым созылып кетті. Елдің берекесі ұшты. Бәрі, бәрі – жамандықтың бәрі осы елден менімен кетіп,

¹ Қосын - әскерлер топталған жер, военные сборы

елде қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман орнаса, мен соған жарасам армансызбын, әке, армансызбын ана. Сөкпендер ағаларым. Ренжіме, Бекасыл, тентегім. Өкінбендер достарым, құрбыларым...

Роксана қонырау жіпті тартып қалды. Қызметші қыз кірді.

— Атшыны келтір.

Атшы еңтігіп жетті.

— Күн көтеріле ақбоз сейілге дайын болсын...

* * *

Жаңа күн жер шетінен сәл көтеріліп, енді одан әрі шарықтап кете беруге дәрмені жеткізмей қалтырап тұр. Роксана таңғы саумалмен көкіректегі қапырықты тазартқысы келгендей атын жетектеп, лекілдеген самалға қарсы жүрді. Алыстарға көз салды. Жоғары қарады — Көк Тәңірі бүгін жердегінің бәрін анық көргісі келгендей аспанды көз суырар көк тұныққа айналдырыпты. Роксана ең жақын қақпадан қала сыртына атын жетектеген бойы өтті. Қақпа күзеткен сарбаздар тұстарынан Роксана өтіп кеткенше қаққан қазықтай тік тұрып, демін ішіне тартты. Патшайым оқыста алдынан шыға келген қартаң қақпашыға ғана сәл бас иіп сәлем берді. Тасқаланың қақпаларының топсасын уақытылы майлап, әрі берік, әрі көркем күйінде ұстау осы кісінің мойнында. Қарт қақпашы патшайымның таң бозында сейілге шыққанын талай көрген. Бірақ онда соңына ілескен оншақты қызымен қоныраулатып өтетін. Бүгін сейілге саяқ шығыпты. Бұл ненің белгісі екен?...

Сырт көзден тасалау тұста Роксана ақбозға қонды. Қала сыртында сай қуалап құлдырайтын ұзынбұлақтың бойымен біресе жылғадан ары өтіп, біресе бері өтіп, патшайым өрлеп келеді. Осы бір жылуынмен ұзап алса сырт көзден біржолата құтылады. Арғы жағы — таяк тастам жер. Ақбоз жолды өндіріп-ақ келеді. Бірақ оның екпініне Роксананың ойы ілесе алмай, айтар сөз, қояр шарттарының басы бірікпей мазасы кетті. Оның үстіне өзінің осы беталысының, жасамақ қадамының дұрыс-бұрыстығына да көзі жетпейді. Содан ба, қыз жүрегі бұлқына соғады. Не де болса патшайым ойындағысын жасамай тоқтамайды. Кейде ақыл өте алмаған жерден тарыдай түйсік алып шығады. Роксананы жетелеген сол түйсік.

Патшайым жылуынның астауша тәрізденіп, тұйықталар тұсындағы шоқтыққа көтерілді. Аттан түсіп, тоқымдай көгалға тізе бүкті. Сол жаққа қарайды — қосында сабылған, таудан азар да безер боп шайқасқа ұмтылған қалың жосық көзіне елестейді. Олардың арасынан бауырларының суреті қалқып-қалқып шыға келді. Үшеуі көмескіленіп, он төртке жаңа ілінген інісі Бекасылдың бейкүнә жүзі көз алдынан кетпей тұр. Қомпылдап

сөйлесінде, бет-жүзінде, қимылында әлі де балаңдықтың көп белгісі бар. Бірақ өзін сақа жігітше ұстауға, ересектерше сөз саптап, ел адамдарынша ақылдың төркінін аңдатуға тырысады. Сірә, Байтақ патша оған сөздің ашығын айтқан. Сондықтан Бекасыл үшін өзінің болашағы, бүгінгі қалыптасу, икемделуінің қайсысы шын, қайсысы ойын екенін өзі де толық сезінбейтін болу керек. Роксана Бекасылды бұрын да өте жақсы көруші еді. Енді сол түптің түбінде Бекасылға көшетін патшалықтың бір курайы сынбасын деп Ескендірдей ұлы катерге өз тағдырын құдайға тапсырып келе жатыр. Кешеден бері Бекасыл есіне түссе езу тартатын болды, жүрегі елжірейді.

Роксана сонау төменде дөрияға қарай баяу жылжып бара жатқан алып кемедей Соғды жартасына көз салды. Оның үстінде Таскала бұлдырап тұр. Онда қаба сакалын саусақтарымен тарамдап, ойға бөгіп Байтақ патша отыр.

Патша қызының қайда екенінен, әрине, бейхабар. Роксана өз қауызында тәтті ұйқыда деп ойлар ойша іздеген болса. Байтақ, сірә, әр дыбысқа елегізіп, қосын басынан хабар күтуде. Өйткені ертен — шайқас...

Роксана өзін белгісіз күш көтеріп әкеткендей жалма-жан атқа қонды. “Сөз де, ой да қисынға қарай айтылар. Жақсылық жарты қарыс жерде тұрған болса ел-жұртқа тездетіп алып беру керек. Мен Роксана шығармын... Бірақ қаңлының қай қызынан әулиемін?! Маңдайға жазылғаны әлем әміршісінің әйелі болу екені анық болса көндік. Көнбес бұрын оны да біраз жайтқа көндіру керек”.

Роксана лекілдеген суыт жүріспен өткенде әкесі Спитаменнің мәйігін сұрай келгендегі төбенін үстіне кілт тоқтады. Ақбоз аттын үстінде қынама бел қызыл камзол, аспан түсті желмен желкілдеген көгілдір көйлек, басында үкілі тақия — бір қиял ма, даланың және бір жұмбағы ма селт етпестен, еш белгі берместен тұр.

Аристофан екі телойдымен тапырақтай шауып, Роксананың алдына келіп, сәлем берген ишара жасады. Одан соң төбені айналсоқтап жан-жақты тіміскілей шолып шықты.

— Патшаға не айтайын? — Аристофан ажырайып төніп тұр.

— Роксана патшайым Александр патшамен көзбе-көз сөйлескісі келеді.

— Құп! Роксана патшайым! Қазір патшаға сөзіңізді жеткізем.

Аристофан бір телойды патшайымның қасына қалтырды да өзі Александрдың ставкасын бетке алды. Өзі тұрған биіктен Роксана бәрін бақылап тұр. Ставка алдына үш ат келтірілді. Ортадағысы Александрдың Букефалы. Аттарға қарап, дала қызы Александрдың жанына Гестеион мен Кратер ілесетінін жазбай таныды. Әне, үш салт атты Роксанаға тіке тартып келеді. Асығыстық байқалмайды. Үш мықты келе аттан түсті. Александр Роксананы шынтағынан ғана демеп, аттан түсуге қызмет етті.

– Қош келіпсіз, Роксана патшайым. Есен-саулықпен көргеніме қуаныштымын.

– Рахмет, ұлы әмірші! Мен жана шабарманыңызға Александр патша қабыл етсе, көзбе-көз сөйлесем деген едім.

– Иә, айтты.

– Сіз, ұлы әмірші! Бес қаруыңызды, екі қолбасшыңызды сайлап келіпсіз.

– Менің бес қаруым – менің сертім. Әлемнің ең үлкен империясы құрылған күні үстімнен соғыс киімі түседі.

– Жақсы... Мен ата-анасыз емеспін. Бірақ олар жоқ жанымда. Мен елсіз емеспін. Бірақ жаныма бір адам ілестіргем жоқ. Айтар сөзімді, жасар қадамымды осы жерде өзім ұйғарам деп келдім. Ал сіз, ұлы әмірші, ақылшыларсыз сөз бастай алмайтын болсаңыз, мен қарсы емеспін.

Александр еріксіз бас шайқап, екі досына қарады да үшеуі дүркіресе күліп алды.

– Келіссөз дейміз бе, бұны? Әлде қалай?

– Өзара түсіністік, ұлы әмірші!

– Онда шақырайған күннің астында тұрғанша ставкаға барайық.

– Оның жөні жоқ, ұлы әмірші. Әр елдің өз салты болады. Егер мен сіздің табалдырығыңыздан аттасам сол үйдің иесіне қосылған боп шығам. Осы жер де жарар...

– Гефестион, Кратер! Бізді онаша қалдырындар. Дәл осы жерге дереу шатыр тігілсін мамық отырғыштар, дәм әкеліңсін.

– Ашық сөзге көшейік, ұлы әмірші!

– Мен дайынмын, Роксана!

– Өткен сапарыңызда менің әкем Байтақ патша екеуіңіз көзбе-көз сөйлескенде маған шын ғашықтық жолымен, жүрек қалауымен үйленбек ойыңызды айтып құда түсіпсіз. Құда түсушілерге әкем де, мен де үйренгем. Оған аса-мән бермейтін де болдық. Ал ұлы әміршінің құдалығын өзгелермен тенеуге болмайды. Бұл Ұлы Александр өмірінің бір айтулы кезені болып тарихқа кірері сөзсіз. Ал менің білгім келетіні – осы ниет қаншалықты саясат, қаншалықты адами қадам?

– Александр Македонский – Зевстің ұлы. Ол ешкімнен жеңіліп көрмеген қолбасшы, патша. Ол – ешкімнен тайсалмайтын, ешкімге арқа сүйемейтін, өз еркі өзіндегі бірден-бір адам. Сонымен қатар патша жиырманың ішіндегі жас адам. Сезімі, жүрегі көнермеген жас жігіт. Сондықтан Роксана патшайымға деген сезімді – алғашқы махаббатым деп қабылданыз. Мұнда саясаттың исі де жоқ.

– Жауабыңызға, қанағаттандым, ұлы әмірші! Егер құдалығыңыз баянды болса одан әрі Македон әскері бұл жерде нендей әрекеттерге баруы?

– Ешқандай. Үнді сапарына аттану үшін жер-жердегі жосықтар

мен шеріктер косынға шақырылады. Аз күндік дайындықтан соң Үндіге аттанамыз.

— Онда, осымен соғыс аяқталды. Сақ жеріне, Бактұр, Соғды халықтарының басына бейбіт күн оралды дей аламыз ба?

— Әрине. Бәрі Роксана патшайымның қолында.

— Роксана патшайым жалғыз сақ баласын емес македондық қыршындарды да ажалдан арашалайтынын мойынданыз, ұлы әмірші!

— Соғыс шығынсыз болмайды. Оны мойындаймын.

— Және бір сауал, патша! Туыс боп жарасқан елден әскеріңізге тың күш қосып алуға қалай қарайсыз?

— Оны патшаларға қалдырсақ қайтеді, Роксана?

— Жаксы. Патшаларға қалдырмайтын менің өз талабым бар.

— Айта беріңіз, Роксана патшайым.

— Мен өзімнің қыздар легионымнан үш жүз құрбымды ілестіре кетем. Олар сіздің ғардағы сұлуларша масыл болмайды. Легионер қыздар әскери тәртіппен өмір сүреді. Мүмкін патшаның да, падишаның да амандығына септігі тиер?!

— Қарсылық жоқ.

— Және бір жайт... Роксана бір ғана Байтақ патшаның ерке қызы емес. Ол сақ даласының еркін өскен бір қызы еді. Оны бұйым ретінде алып кете беру — елді қорлау. Сіздер үйленудің, неке киюдың өз салт-дәстүрін жасаныздар. Мен оны, әрине, қабыл аламын. Өйткені Эллада менің бұдан былайғы ел-жұртым болмақ. Менің бұдан былайғы уайымым, аланым — Александр патшаның да амандығы, оның ұлы жеңістері. Дегенмен, біздің елде қызды ұзату деген той болады. Маған оң сапар тілеп, бата беруге, қош айтысып қалуға келетіндер аз болмас. Сол ата салтымыздан аттап кетпесек деймін.

— Аттамаймыз!

— Енді ескерту.

— Тындап тұрмын.

— Ұлы Александр бес жылға дейін Роксананың үстіне және бір әйел алатын болса ол әйел өледі.

Александр рахаттана күліп алды. Роксана сол ұрты томбайған сүйкімді күйі еш өзгерместен ұзын кірпіктерімен сүзіле қарап тұра берді.

— Ол әйелді өлтіріп қайтесін, Роксана. Одан да өлі күйінде әкелейін де?!

— Ең дұрысы сол, ұлы мәртебелі!

— Жаксы. Әзіл ғой. Біздің қай кезде келгеніміз жөн?

— Бүгін уағдаластықтың соңғы күні. Сондықтан, сақ пен скифтің қалын қолы орнынан қозғалмай тұрғанда Байтақ патшаның алдына барыңыз. Мен өз елімдегі жағдайды білгендіктен айтып тұрмын. Атқа ерте қонғаным да ұшқыннан өрт шықпасын деген екі жақтың қамы еді.

Роксана қауырсындай қалқып атқа қона кетті.

— Бақ пен сәт, ұлы мәртебелі!

— Көріскенше, Роксана!!!

Александр Роксана бұрылып кеткен соң адам қиялынан да асып түскен сұлулықты көргендей тұрып қалды. Ақбоздың әр қимылына айызы қанады. Алыстан алдырды ма екен? Ат өзінше, ал оның үстінде отырған қызылды-көкті әлемді айтсайшы. Керемет жарасым тапқан екеуінің арғы тұсына аспан мен дала сурет боп тұтылып, ұлы кеңістіктің кең тынысын сездіріп тұр. Роксана... Қаншама қуғын-сүргін, қаншама қырғыннан құтқарып кетті. Сақтарға керегі тыныштық еді оны да Роксана дәл қазір өзімен бірге Ұлы Даласына апара жатыр. Ұлы Дала ешкімнің аяғын басқан жоқ. Төтеден киліккен өзіміз. Құдай алдындағы шындығым, ешқашан ешкімге айтпас сырым сол — сақ жеріне келуім — үлкен қателік болды. Шығын да болды. Ең үлкен ұтылыс — алақандай жерді үш жыл шандатқанмыз. Бұл — соғыс сабағы, әлемді екі аяқпен кезіп жүріп, ел мен жерді тану мектебі деп білейін. Өз басым — олжалымын. Бұл жерге соқтықпасам Роксана менің өмірімнен беймәлім боп өтер еді. Танығаным аз күн болды. Мен қиялдан жасаған, қолыммен қалаған әлемнің жартысы Роксанаға айналды. Мен ел ішінде патшамын. Өзіммен өзім қалғанда кәдімгі басы айналған ғашық жігіттің. Мен ғашықпын! Нендей бал татыған күй. Бір таңнан екінші таңға аман жеткенде де бір зұлмат екі иықтан басып, күлімдеп атар тандар келмеске кеткендей еді. Енді олай емес. Александр ертеңгі таңды ойлап, жатын орынға ынтызар, тағатсыз ынтызар көңілмен келіп, көзінен ұйқы қашып, жұлып-қашты ойларға бой алдырып, осы ниетіне біреу қастандық жасардай қорқады. Роксана ынтызарлығымды өз аузымнан естіді — сыр бермеді. Әкесіне айттым — Роксананың бас еркі өзінде деді. Ал Роксана жатсынып тұрған жоқ. Сақ қыздарының Әллада қыздарынан асып түсетін еркіндігіне салып, көзіме тура қарап, тең адамша сөйлесті. Енді сонын бәрі артта қалды. Күмән — артта. Алаң — артта. Роксана келді де бір ауыз жылы сөз айтпаса да Александрды бақытқа бөлеп кете берді. Рас, Роксанадан әйелге тән көркемдіктің бәрі табылады. Сұлулар, құдайшылығын айтса, шешесі Олимпиада қосқан гетералардың, парсыдан, Марақандтан қасып алған ғар ішінде аз ба? Александр III Дарийдің екі қызын да талай-талай көрді. Бірі емес екеуі де менікі десе қолында тұрды. Жорық жолында талай патша, талай сатрап уылжытып, “мынаған қалайсын” дегендей ең сұлу деген қыздарын Александрдың алдына әкелді. Бірақ Александрдың жүрегі селт етпеп еді. Олар оның алдынан аса көркем жасалған жанды қуыршақтай өте шықты. Роксана сонда несімен мұны осынша босатты. Неге Роксана дегенде езу тартады, рахат дүниеге алаңсыз елтіп кете береді?. Неге?! Неге?! Мм... Тапты... Александр

осы бір өзгерістің сырын тапқандай. Бірақ ол ой түтілген шүйкедей үп еткен желмен ұшқалы тұр. Адасып қалмаса етті.

... Роксана Александрдың теңі. Шыққан тегі, ажары өзінше. Ол Александрмен сөйлесе кетсе кейде патшаның өзін логикамен тұйыққа тіреп қояды. Сөзінде, яғни ойында айқындық бар. Математикаға өте жүйрік деп естіді оның бранхид-грек ұстаздарынан. Күрделі пәлсапаны оп-оңай, қарапайым тілмен жеткізеді дейді ұстаздары. Яғни Александр үшін Роксана шынайы ақылшы әйел болады. Александр қашанда қиындықты жеңуге, жұмбақты шешуге, мықтыны мойындатуға, ой жарыстырса логикамен көміп тастауға құштар еді. Роксана әлемнің төрт сарынан, бойына жиған қасиеттерімен жарқырап тұр екен-ау. Оған үйленудің өзі, сірә, теңдессіз жеңіс.

Роксана бұлдырап барып шоқ-шоқ талдардан көрінбей кетті. Александр дереу ставкаға келді. Әскери Кеңесін шақырды. Кеңесте бір-ақ жаңалық айтылды.

— Ұлы отандастарым, сак, Бактұр, Соғды жерінде, Марақанда соғыс аяқталды.

Күтпеген жерден Кеңес мүшелері қол шапалақтап жіберді.

— Оксиарт — Байтақ патшаның қызы Роксана патшайымның ықыласына қол жетті. Мен тұңғыш рет өз салтымызды, бұл елдің салтын қоса сақтап, неке қиып үйленбекпін.

— Ұлы Александр жасасын!

— Ұлы қолбасшы ұлы шешім тапты! Жаса, Александр!

— Ұстаз, тарихшылар, Эллиндік неке қиюдың дәстүрін ойластырыңыздар. Адамдарын белгілеңіздер. Бар әскер дәл осы жерге шоғырлансын. Қолбасшылар, әскерге патша жарлығын жеткізіндер. Жарлықта айтылатын сөз біреу-ақ, алды бір апта, соны он күн дегенде Үнді сапарына аттанамыз. Қару-жарақтар түгенделіп, шатырлар жаңарып, киім-кешек ұзақ жолға ынғайлансын.

Қазір менімен бірге Гефестион, Кратер, Лаг, Ұстаз және біркелкі ақ желбегейлі үш жүздік — Тасқалаға Оксиарт-Байтақ патшаға барады. Бұл жолғы миссиямыз — туыстық, құдалық. Селевк! Әскерге бас-көз бол, босаңсуға жол жоқ. Біз өз жерімізде емеспіз. Күзет, шолғыншыларды қатайтындар. Дүние бір сәтте өзгеруі! Дегенмен, сак жеріндегі жорықтың аяқталуымен баршанды құттықтаймын!

* * *

Байтақ патшаның шарадай басы шақшадай, бүкіл денесі таспадай тартылып, жүйкесі бырт-бырт үзілуге жақын. Ыссылатып шайды үсті-үстіне ішсе де тұла бойы жібіп, мандайы тершімей қойды. Қураған жөкедей тиіп кетсең ыдырап түскелі отыр. Жүрегінің басында тобықтай түйнек тұр. Ол аз болса

жүректі найзағайлатқан шаншу көзінен отын шығарады. Ондайда Байтақ еріксіз оң қолымен жүрек тұсын басып: “О, Тәңірім, сақта!” — деп үлкен қиналыстан титтей ғана белгі береді.

Байтақтың көз алдында — ертенгі қырғын. Өзі отырған сарайдың да, Тасқаланың да отқа оранған, ойраны шыққан суреті. Қиқулаған дала, жер көшіре дүсірлеткен атыс-шабыс. Сонымен, бұл төңіректен тіршілік нышаны жойылады да, жорғалаған тышқан іннен шықпас, тек тырнақ басындай қара нокаттар — қарға-құзғын қарасаң бөркін жерге түсер тік биікте қан сасыған даланы шолып, көбейе береді, көбейе береді...

Байтақ қосыннан хабар алды. Күнбегінің сөзін бір кеменгері жатқа айтып келді: “Түс ауа Тасқалада ешкім қалмасын. Азғантай күшпен бекіністі қорғаймыз. Күштің дені осында екен деп македондар бар қуатымен ұрынғанда шегіне соғысып, үнгір жолдармен кетеміз. Қаланың іші македонға толсын. Сол кезде жауды екіге бөліп тастаймыз. Даладағысына қырық мың ескі ән ұрыс салады. Тасқалаға садақтан от жаудырамыз... ы ұзаққа жібермейміз. Ескендірді есебінен жаңылдырып, ы едәуір сүйретіп, олар шамырқанып, көздеріне қан да жым-жылас боламыз. Тасқала мен Битанның арасына ыл қойылды, аға патшам. Өзіңіз де кешікпей Битанға ңыз. Бәрімізді Тәңір қолдасын!”

ітақ таңғы ас төңірден деп ырым жасап, жан-жағына н сезік білдірмей мығым отыруға тырысуда. Қазір ерлерін шақырады да сан қилы пәрмен береді. Кеменгерлер қауызда үн-түңсіз ас-су алғансып қаз-қатар отыр. Байтақ ан қозғалақтап барып, алғашқы сөзін айтып, гүж ете қалды. Қаланың басыесін... — қолымен шақыр дегенді білдірді. а, көзі де, өзі де дол-домалақ, шымыр, қалай лақтырсаң да т аяғына түсер жігіт ағасы келіп бас иді.

итанға қараған қақпамен елді әкет. Битанға... Дыбыстарың ысын. Шандатпандар!..

ұп, басыем... — Домалақ домаланып есікке жеткенде есікке ан ауыр матаны қақ жарып Роксана ішке енді. Ішке енді де ысиесіне сыбыр етті.

дтағасы, патшаның пәрмені өзгеруі... Сәл кідіріңіз...

ітақ қызына байыптап бір қарады да ерке қызы осы уақытқа лде мен бүлдеге оранып жатпағанын түсінді. Білезіктігінде ыамшысы жер сызып келеді. Өзі буын-буынынан әл кетіп, ып та қалғанға ұқсайды.

өңірден келген таңғы ас қуат болсын, әке.

йтканың келсін, қызым. Дәмге келдің...

йшылықта “а” десең аспан қақырап түсердей кең тынысты, үмбезді ас-суға арналған қауызда Байтақ пен Дәниша ғана і да жер жетпегендей Роксана әкесінің оң тізесін баса,

сүйкене барып тізе бұғуші еді. Бүгін ол еркіндігін әке қабағына карап жасамады. Оның үстіне көкіректі кернеген жаңалықтарды ақтаруға асық.

— Әке, мен токетерін айтайын...

Байтақ та, Дәниша да үнсіз құлақ түрді. Әңгіме үшеуіне ғана қатысты шығар деп Байтақтың қолдыаяқты ұланы орнынан атып тұрып сыртқа беттеді. Ол есіктің арғы бетіне өткенше тылсым тыныштық бұзылмады.

— Кеше маған Иазыр мен Бекасыл келіп кетті, әке. Қосында және екі бауырым үш жылдан бері жылы төсек көрмей ат үстінде күн кешіп, киіз күйдіріп, жарасын жазып жүріп жатыр. Ал олардан басқа жетпіс-сексен мың боздақ — бәрі сіздің балаларыңыз, менің бауырларым емес пе? Ертең соғыс басталса кім бар, кім жоқ, кім жеңеді, кім жеңіледі — оны тек құдай ғана біледі. Алдыңызда айбарлы жау тұр. Ертең құм-шағылдың бір пұшпағында соғысты ойын деп білетін Бекасылым жатса мен қалай өмір сүрер едім, әке...

— Иә, құдай, жаманаттан аулақ, — деп Дәниша күбір етті.

— Мен көп ойландым, әке! Түн баласы көз ілмедім. Өйткені Ескендір дәл бүгін құдайы қолдап тұрған патша. Қанлы елі бес патшадан соң құласа өлі мен тірінің лағнеті бізді табады. Бір емес төрт патшалықтың, арысы Ұлы Даланың, сақ баласының басын бәске тігуге дәтім шыдамады. Ескендір маған адамшылық жолымен құда түсті, алдыларыңыздан өтті. Оны ел-жұрт түгел білді. Мен Ескендірді үш мәрте көрдім. Үшеуінде де әңгіме ішінде болдым. Әрине, бір патшаның кемінде он кебі бар. Мен соның екеуін аңғардым. Біріншісі — тасы өрге домалаған, беті қайтпаған, от жүректі, оттан да, оқтан да жасқанбайтын аса ақылды, тапқыр қолбасшы — патша. Екіншісі — іші ілім мен білімге, әуезге толы, кісілікке берік, кісілік жасағанды бағалай білетін алды кең Ескендір. Екінші қасиетін Ескендір жүрегінің ең түпкірінде, ешкімге білдірмеуге тырысып ұстайды. Сондықтан жана ғана, осы таңда мен өзім барып өзара түсіністік сөз айту үшін көзбе-көз сөйлесіп қайттым...

Байтақта үн жоқ. Дәниша сүзіліп жерге карап қалған. Роксана сөзін жалғады.

— Кырық мың кыршын өлгенше қанлының бір қызы ретінде құдай ерекше жаратқан, әлемнің әміршісі болам деп азуын айға білеген, некесі қиылып көрмеген жас патшамен жат жұрттығымды жасасам деп ұйғардым. Уәдемді бердім, әке. Шарт қойдым. Енді соғыс емес, қактығыс та болмайды. Бар әскерін осы төңірекке шақыртып, жолға, Үнді жорығына дайындалады. Неке кию, ұзату салтын Әллинше және қанлыша жасаймыз. Осы қадамым дұрыс па әлде қателестім бе, бір тәңір қазы, одан соң әкем мен анам біледі. Мен — білмеймін. Менде қазір ақыл-ес жоқ. Тек бір түйсік жетелеп келеді, жетелеп келеді.

— Ескендірдің ендігі әрекеті не?
— Екіндіге қарай жарандарымен келеді. Менің өз шарттарымды қабыл алды.

— Қандай шарт?

— “Мен үш жүз құрбымды ерте кетем”, — дедім. “Мақұл” деді. “Бес жылға дейін үстіме әйел алмайсың” — дедім. Қабыл алды. “Үнді сапарында бірге болам”—дедім. “Жағдайға қараймыз”, — деді. Сак әскерінен кемі бір самала сарбаз қосып ал деген ем, ол істі патшаларға қалдыр, Роксана, — деп күлді.

Осы тұста Байтақ та езу тартты.

— Жақын келші, қарлығашым, — деп Байтақ босаң тартқандығын білдіріп алды. Сірә, іште екі алып сезім итжығыс түсіп жатса керек. Патша басымен не жыларын, не қуанарын білмейді.

Роксана лып етіп әкесінің етегін баса қона кетті.

— Балапаным, сен маған қашан да шынында айтушы ең. Мені патша деп білмеген жалғыз адам, сен едің. Айта қойшы, сен өзінді құрбан еткен жоқпысың? Іштей жылап жүргеннен аманбысың?

— Бұрын бала едім. Бәрін айта беретінмін. Бүгінгі таңда бойжеттім, есейдім, әке. Жүз жасаған кейуанадан кем емеспін. Енді неде болса бәрі өзіммен кетеді. Сұрағыңызға берер жауабым жоқ. Тәңірдің бұйрығынан аса алмаймын. Мен көкпарға тастаған лақ емеспін. Мен — Роксанамын. Байтақ патшаның еркін өскен қызымын. Александр мені өзінің теңі деп білді. Мен оны да бағаладым. Ұлы Александрмен теңмін деп шалықтамаспын. Бірақ падишаға, Ұлы Даланың еркін өскен қызына шақ теңдігімді кемітпеспін. Соңымда бейбіт өмірге жеткен елім қалып барады деп өзімді жұбатармын, жаратқан ием осылай жат жұрттық етіп дүниеге әкелді екен — ендігі тілеуім Александрдың амандығы болады...

Сәл үнсіздікпен соң Роксана ата-анасын жұбатқысы келді ме сөз төркінін күрт бұрды.

— Қаңлының басыесі! Апа! Елге бейбіт өмір орнады. Бейбітшілік күллі далаға келді. Неге жар салмайсыздар?! Мұндай ұлы хабарды жұрт неге қаңлы патшасының аузынан естімейді?

— Айтқаның болсын, қызым!

Байтақ жозы үстінде қынама бел көйлекті төгілте киген қыз баланың бейнесіне келтіріп жасаған саф алтын қоңырауды жұлып алды да қағып-қағып жіберді.

Қосшы жігіт кіріп келді.

— Шерік кемеңгері келсін.

Шерік кемеңгері ішке кіре сәл өрледі де оң қолын кеудесіне басып, бас иіді. Одан соң тас мүсіндей қатып қалды.

— Жақында... енді мұқият тындап ал...

— Әке, өзімде болсам?..

— Бара ғой, қызым, демал.

Байтақ кемеңгеріне бұрылды.

— Алдымен қосын басындағы Күнбегі көрегенге адам жібер. Одан соң Мекел патшаға аттандыр. Қайымерден өз әскерінің қасында. Оған да дені дұрыс, шатып-бұтып кетпес адамынды жібер. Бәріне айтар сөз біреу-ақ: “Жағдай өзгерді. Соғыс тоқтады. Тездетіп кеңеске келсін. Әскерде тәртіп күшейтілсін. Байланыс екі есе жиіленсін”. Болды. Алғы қауызда отырған кемеңгерлер күн Тәңір тағынан¹ ауғанда келсін. Сен боссың. Қаланың бәсиесі келсін... — Домалақ кісі ішке бас сұқты.

— Жағдай сәл өзгерді, жарқыным. Жүрісі ауыр жасамыс адамдарды, ауру-сырқаулыларды, бала-шағаны Битанға аттандыр. Қалада патшаларға, одан соң екінді мезгілінде жарандарымен, үш жүздік сайыпқырандарымен келетін Ескендір Зұлқарнайнға қызмет жасайтын елсекті ер-азаматтар мен өз талғамына сай шарбатшылар² ғана қалсын. Саманшыға³ менің атымнан қажет пәрменінді бере бер. Дастарқан алғашында сыпа болсын. Оң келісімге келген тұста менен белгі болады. Одан соң Ескендірдің сайыпқырандарынан бастап, арқаның⁴ бас дастарқанына дейін аста-төк етіп мейімдет. Бұлар Босының шарабына құныққан. Сен Жынның ащы суын, Соғдының сотқар шарабын, Марақандтың бал татыған хаомын да аяма. Даяшыларды тек жастардан, көркем қыз-келіншектерден сайла... Бәрі бірқелкі киінетін болсын. Аяғы-аяғына, қолы-қолына жұқпай баршасы мұқият қызмет етсін. Бұл — ұлы сын.

Түнімен дөңбекшіп шыққан Байтақ жатын қауызға кіріп бара жатып бәйбішесіне ескертті:

— Ұлы бесінге жеткізбей оят...

* * *

Ескендір Зұлқарнайн мен сақ патшалары Оксиарт-Байтақ патша, Күнбегі көреген, Мауреннахрдың патшасы Мекелхаммар, Массаеттің патшасы Қайымерден көзбе-көз кездесіп, соғысты тоқтату жөнінде бітімге келді. Одан соң ғана Ескендір Роксана екеуінің салтанатты, барынша жариялы жағдайда екі елдің салт-дәстүрін сақтап некелесуі жайлы сөз қозғады. Байтақ қызын шақыртты. Роксана анасына ілесе кірді. Дәниша бәйбіше керден басып келіп, Байтақтың оң қанатынан орын алды. Роксана анасының қасында қаздырып отыр.

— Роксана, қызым! Ұлы әмірші Ескендір Зұлқарнайнға берген уәдең сол қалпында ма?

¹ Тәңір тағы - көнеде Тәңір аспанда дәл төбеде отырады деп есептеген.

² Шарбатшы - аспаз.

³ Саманшы - зав.хоз.

⁴ Арқа - патша сарайы.

— Сол қалпында, әке!

— Ендеше мен Роксананың бас еркі өзінде деген сөзімнен кете алмаймын. Роксананың анасы не қосады?

— Патшаның айтқаны, Роксананың еркі біледі. Мен алдымен Тәңірге, одан соң ұлы әмірші Ескендірге айтарым — қызымның амандығы аманат. Екінші сұрайтыным — даланың ерке құлының еркін ұста, жасқама. Роксананың тағдыры Ескендір патшаның тағдырына байланды. Роксана, балам, ендігі тілеуім — Ескендір. Отқа да, суға да бірге кір. Қасынан екі елі қалмай бірінші қамқоршы өзің бол. Мен қаңлының падишасымын. Патша алаңсыз іс жасасын, падиша кімнің дос, кімнің жымысқы екенін сырттай бақылаушы, тарықса рухын көтерер досы болсын. Алдарыңнан жарылқасын. Құдай қолдасын екеуінді...

... Осыдан он бір күн бұрын бәрі дәл осылай болған. Келісімді туыстыққа жалғаймыз деп Македонның, Грекияның, Босының билеп-төстеушісі Ескендір Зұлқарнайн да, сақ патшалары да әскердің буынын босатпай, қырағылықты үдете отырып, ұзақ арбасқан. Нәтижесінде әркім өз мүддесін қорғап қалды.

... Кеше, 327 жылы маусымның онында Ескендір Зұлқарнайн мен Роксананың некесі қиылды. Эллиндік салт бойынша буы бұрқырап, иісі аңқыған, туған күндей қызара піскен нан екеуінің алдына қойылды. Патшаның жан досы Гестеион қылышпен нанды ортасынан қатқал бөлді. Ескендір мен Роксана екі бөлінген нанның өзіне жақын бөлігінен дәм татты. Сол-ақ екен Ескендірдің достары жүгіріп-жүгіріп жетіп келді де дүркіресе күлді. Сөйтсе нан тең бөлінсе екі жақтың сүйіспеншілігі тең деп есептейді екен. Бұл жолы нанның Ескендір жақ бөлігі көлемдірек боп шықты. Яғни Ескендірдің сүйіспеншілігі басым деген сөз. Жас патша саспады.

— Күлетіндей еш нәрсе жоқ, достар. Роксана менің тұңғыш махаббатым екенін жасырмаймын!

Одан соң Байтақ патша Битандағы арқасында, яғни, патша сарайында сақ патшаларының жақын-жуығын қатыстырып, ұзату тойын жасады.

327 жылдың көктемі түгесіліп, құдалық, бітім-келісім орныққаннан кейінгі он күнде Ескендір әскерінің бас-аяғын түгендеді.

Жүз тоқсан мыңдық қол жинақталған екен. Сыртқы ел Соғды жартасы, сақтар Тасқала деп атайтын бекіністің төңірегін, өз сарайын ас-су, қызметшісімен қоса Байтақ Ескендірге тастап кетті. Ескендір дабыра жасамай қайын атасына екі мәрте барды. Бір сапарында Байтақ патша мен Күнбегі көреген екеуімен Битанда кездесу сәті түсті. Ескендір алдағы ну орман, пілге бай, орманы толған жыртқыш, жер жағдайы соғысуға өте қолайсыз, жерін жетік білмейтін Үндіні айта келіп, көлік пен азық сұрады.

Ол жолы он бес мың жылқы мініске, табын-табын ірі қара азыққа деп даладан алдырылды.

Ескендір бұдан артық еш нәрсе сұрамауға бекінген. Бірақ екі жүз мыңға жуықтаған әскерді түгел тізіп, өзі бастан-аяқ асықпай қарап шыққанда өз әскерінен өзі шошыды. Жадап-жүдеген, ішімдікке жем болған, шау тартып күші әбден кемігендер, жаракат, сырқаттан мүжілгендер тым көп екен. Ескендір әскерді тынығуға қоя берді де үлкен әскери Кеңес шақырды.

— Менің бүгінгі көргенім әскер емес. Сақ жерінен Үндіге бет алған босқындар деп таниды ел. Мынадай жүнжіген әскермен ешқайда жылжымаймын. Үш күннің ішінде сайдың тасындай жүз жиырма мың қалу керек. Қалғанын, әсіресе, гректерді қайтам десе Грекияға, болмаса өз еріктерімен қазір салынып жатқан жиырма тоғыз Александрияның кез келгеніне қатырма куәлік ұстатып жіберіндер. Барған жерінде оларды елге еңбегі сіңген ер деп танытып болсын. Еңбекке тартылсын, баспана беріلسін.

Екі күннен соң патша кеңсесінің басшысы, құм санаған қазымыр шал Антипатр Ескендірге тосын жайтты өз аузымен жеткізді.

— Ұлы мәртебелім, өзіңіз айтқандай жүз жиырма мың шерік қалдырсақ деп едік, шын жарамдысы тоқсан бес мыңнан аспады. Қалғаны өзіңіз көргендей сан көбейтіп, азықты жалмағаннан басқаға жарамайтындар. Тізімі міне, әрқайсының тұсында жарамсыздығы туралы дерек бар.

— Олар жорық әскерінен бөлектенді ме?

— Бөлектенді.

— Антипатр! Жанағы әрекеттеріне ризамын. Тек бір нәрсе ескерілмеген. Анау-мынау емес жүз мың қарулы, соғыста әбден ысылған адам біраз жер бірге жол жүреді. Олар теңізден ұзамайды, тау бөктерлерімен жылжиды. Рас па?

— Рас. Ал теңіз жағалауында, таулардың біз жетпеген алқаптарында ел жоқ емес. Мына миын шарап улағандардың бірі: “Біз өзімізше әскер болайық. Біз Александрға қанша ел, қанша жер әпердік. Енді өзімізге де ел мен жер қаратып алайық десе үлкен бүлік шықпай ма?”

— Мүмкін. Сондықтан әлгі сотқар мыңбасы кім еді?

— Певколай ма?

— Сол Певколайды жазалау жасағына басшы етіп, бұлар жеті тарам боп айырылысқанша күнді күнге, түнді-түнге ұрып айдап тастау керек. Жазалау жасағын Певколай басқарды дегеннен-ақ өздері де жым болады.

— Дұрыс-ақ, Антипатр. Певколай бізді қуып жететін болсын.

Ескендір енді Битанға екінші мәрте жол жүрді. Келді де Байтақ патшаға сырын түгел ашпай жағдайдан үстірт әрі елеусіз ғана хабардар етті. Сонан соң Роксаның аузынан шыққан сөзді аяқсыз қалдырмасын білдіргенсіп, өз қолқасын жеткізді.

– Роксана... Өзінің қыздар легионынан үш жүз қарулас құрбысын ертіп кетем дегенде мен келісім бергем. Ал әскер ілестір дегенде оны патшалар шешсін деп едім. Мен көп ойландым. Тарихқа үңілдім. Парсылар ең қиын тұстарға сақ сарбаздарымен келгенін біздің тарихшылар жазып отырған. Енді ол сақ елі менің бір жұртыма айналғанда мұндай сұрапыл күштен мен неге бас тартамын деп ойға қалдым...

Байтақ бұл әңгімеге даяр-тын. Әрі сақтан әскер ілессе Роксана үшін шырылдаған қу жаны сәл де болса тыншыр еді.

– Қанша?... – деді саудаласқан адамша Байтақ кең жымиып.

– Жеті мың жетіп қалар.

– Жақсы. Он бес мың сайыпқыран жорыққа ілеседі. Ескендір патша сол он бес мыңнан жоқ дегенде он сарбазды тандап, өзінің ұрыс кезіндегі қорғанышына алса біраз қатер айналып өтер деп ойлаймын.

– Оны Роксана іріктеп берер...

Маусымның он бірінші жұлдызында Ескендірдің жүз мыңнан сәл асатын, бес қаруы сай, еш нәрседен кемшіні жоқ, әбден тыңайып алған жосығы Үндіні бетке алды. Елінде, Македонияда отыз мың жосық машыққа кірісті. Ол күш Ескендір Үндіге жеткенде жолға шықпақ. Шеріктің орта шеніндегі алтын күймеде екі құрбысымен әңгіме-дүкен құрып, Роксана падиша жер мен көкті алтын күйменің терезесінен көріп келе жатты. Әзірше Роксананың оны мен солынан көрінген жер бедері, табиғаты көзге үйреншікті. Ал қиямет жолы қол созым еді...

БЕСІНШІ БӨЛІМ

1

Соғды жартасынан жолға шыққан Македон жосығы он екі күнде Гиндикуш асып, Кофен¹ өзенінің арғы бетінде, аз күндік аялға жайғасты. Осы жерден Александр Үнді өзенінің оң жағалауындағы үнділік әміршілерге шабармандар жіберді. Шабармандардың қойнында Ұлы Александрдың суреті мен мөрі басылған ресми Білдіргі бар-тын. Онда Александр: “Қарсылық көрсетпей, Македон билігін мойындап, әлем әміршісін қарсы алған елдерге патша мейіріммен қарайды, өз империясына бейбіт түрде қосады, ел ішінде еш дүрбелең болмайды”, – делінген. Кешікпей Үнді өзенінің бергі бетіндегі елдердің ең ірісі әрі ықпалдысы Таксила елінің патшасы Амбхидан күткен жауап келді. Александр төрт-бес күн аяқ суытып, ес жиған әскерін дереу жолға шығарды. Амбхи патша өз астанасының қақпасынан бері өтіп, Македон жосығын тойға келгендей қарсы алды. Александр алдынан шыққан алғашқы үнділік патшаны сол жерде Амбхи-Таксил деп атады. Дуалы ауыздан жаңарып шыққан есім елге бірден сіңіп кетті, тарихшылар да со күйінде қағазға түсіре бастады. Амбхи-Таксилге қарап, оның ығында жүрген ондаған тайпа Македон билігін мойындады.

Ел де Таксил, елдің бас қаласы да Таксил деп аталады екен. Таксил Үндінің зәулім де шайнасып өскен тұнжыр орманына тереңдеп барып орналасқан қала боп шықты. Сыртында пәлендей қорған жоқ, дегенмен қала халқының бұдан былай да өсетінін ескеріп, бос жерлерді кеңінен қалдыра атты кісі бойы қалың дуалмен қоршап тастапты. Александрдың құрметіне жасалған пирде Роксана еш нәрсеге көз тоқтатып, таң-тамаша қалмауды ойында ұстады. Оған өзінің де патша сарайында өскені, талай патшалықтардың сән-салтанатын көргендігі дем болды. Амбхи-Таксил патша сарайының сыртын Роксана өз еліндегі тезек қалау үлгісіне ұқсатты. Белек-салағы жоқ біртұтас сарай дөңгелене бой көтеріп, басы күмбездене бігеді екен. Сырты өте жұпыны - жігін талсаң жарылатын қара көк тастар тікенектеніп тұр. Керісінше,

¹ Кофен - қазіргі Кабул өзені.

сарайдың ішкі жадыранқылығы табалдырықтан өте алып мүрдеге кіргендей зілді сылып тастады. Пирге келген македон қолбасшылары үнді әуезі мен үнді биіне тәнті болды. Шарап басқа шыққан тұстарда кейбіреулері о жарлықпен биші қыздарды өз жанына отырғызып, мысық пен тышқанның ойынына ұқсас көрініс белең алды. Масаң қолбасшылар кәнизактармен кәдімгідей сөйлескен болады. Кәнизак та мәз, қолбасшы да сойған түлкідей. Оларды елеусіз ғана бақылап, Роксана жиреніп-ақ отыр. Бірақ падишаның ондай-ондайды елемейі тиіс екенін, өзін өз мәртебесіне сай әрі жайдары ұстау керектігін ұмытпады. Бала жастан бойға сіңген еркіндікпен Роксана Амбхи-Таксилдің жеті әйелінің ортасында еркін жортты. Көзінен күн төгілген тілмаштың арқасында Роксана кейде бөтен ортада жүргенін ұмытып та қала берді.

Әңгіме арасында Роксана өзіне тән танымдыққа құштарлықтан Үнді елдерінің өзара қарым-қатынасы, салмағы, күші, пиғылы жайлы біраз нәрсе біліп алды. Дәл со мезгілде онаша жүріп сөйлескен, дастарқан басында қатар отырған Александр мен Амбхи-Таксилдің де әңгімесі осы төңіректе өрбіген. Александрға ол барлау ретінде қажет болса Амбхи-Таксил бұл әңгімені Македон найзасын енді қайда бұру керек деген өз есебімен жетекке алды. Александр да қарап қалған жоқ: Үнді патшасының сарайынан табан аудармай өз әскеріне жиырма бес піл, бес мың жауынгер қосып алды. Қаланың шығыс жағында бір күндік жерде Певкелаотиду мемлекеті Таксил мен Үнді өзенінің ортасында көлденең жатыр. Амбхи-Таксилдің сұқ саусағы сол мемлекетке қадалды. “Ол елді жаулап алмай Үнді өзеніне жете алмайсың”, — деді Амбхи-Таксил. Певкелаотиду Таксилдің ежелгі жауы екенін де үнділік патша жасырмады. Александр Амбхи-Таксилді дос санаған соң Певкелаотиду Александрдың да, Амбхидың да жауы. Бұл басы ашық әңгіме боп шықты. Амбхи-Таксил Александрдың бұл өңір туралы түсінігін кеңейту үшін Үнді өзенінің арғы бетін жайлаған аса адуынды Пор патшасы бар екенін ұқтырды. Певкелаотиду мен Пор — одақ. Ал өзеннің бергі бетіндегі аспасий, гураизм, ассекен тайпалары өліспей беріспеуге бекінгенін және жеткізді.

Пирден кейінгі күндері Александр қауырт іске кірісті. Александрдың алдында қанша маймандаса да бұл елдің тәртібін өзгерту жеңімпаздың қолындағы іс еді. Амбхи-Таксил сондықтан Александрдың жарлығын дегбірсіздене тосқан. Сол жарлық та жария болды. Амбхи-Таксил орнында қалды. Махаттын ұлы Филиппті сатрап етіп тағайындап, жиырма бес мың әскерді резервке қалдырды. Енді әскер алмасқанда осы жерден тың күш алдыртып, жарамсыз жаралылар Таксилде ес жиятын болады.

Амбхи-Таксил осы жағдайын қуана-қуана қарсы алды. Қаланың дуал ішіндегі бос жатқан көлемді жеріне ол өзінің бас ставкасын тіккізді. Ставканы қоруға бір мың парсы, мың македон, бір мың сақ жасағын қалдырды. Роксана бас ставкада қалатын болды. Бас ставкаға патшаның кеңсе басшысы Антипатрдың бас-көз болуы ұйғарылды. Өзімен жорық кеңсесінің басшысы етіп Эвменді ертті. Жорыққа аттанарда жаңа тігіліп, жасау-жабдықтары орын-орнына енді қойылған әңгередей шатырдың ішіне патша жалғыз енді. Роксана екеуі онаша отырып тамақтанды. Алғашында үнсіздік едәуір созылғанмен, ас ішілген соң тоқ басып, сусын ішіп отырып Александр күнiрентпей, төндiрмей де, тым алып-ұшпа жеңiлдiкке де жiбермей Роксанаға жағдайдың ашығын айтты.

— Үнді жорығы оңай деп мен ешқашан ойлаған емеспін. Өйткені бұл жұмбағы көп ел, жұмбағы көп жер. Кешелі бергі түсінгеніме, барлаудың дерегіне қарағанда өте күрделі бес-алты шайқас тұр. Жаудың біразы осы бергі жағалауда. Үнді өзенінің бергі жағалауынан Парсы жеріне дейінгі аралық ежелден ахемендерге қараған. Бұл жер маған қарамай Парсы империясы түгенделмейді. Амбхи-Таксилдің ата жауы алда жатыр. Ол елді күшпен аламыз. Онсыз Үнді өзеніне жол ашылмайды. Ал Үнді өзенінің арғы бетінде жаудың үлкені — Пор патшасы отыр. Оны не талқандау керек, не мойындату керек. Онсыз маған бас иген ірілі-ұсақты елдер Порға арқа сүйеп, бізге тән жерде маза болмайды. Осы мақсат орындалмай бас ставка Таксилден жылжымайды. Өйткені қауіп-қатер тым көп. Мен сағынсам да келе алмаспын. Сәті түссе болды өзіннің жаныңнан табылуға тырысам. Әлемнің әміршісін жаулап алған Роксана падиша еш нәрседен мұқтаждық көрмейді. Маған айтарың болса шабарман жібер. Жорықтың барысын өзіне кеңсе қызметшісі арнайы хабарлап отырады.

— Бәріне қанша уақыт кетуі, ұлы әміршім?

— Мен білмеймін, Роксана. Бұл — соғыс. Дәл осында ең кемі бір жыл отыратының анық. Үстіңнен құс ұшырмайтын үш мың қорғаныс жасағың бар. Ол аз болса жиырма бес мың әскер гарнизон сатрап Филипптің қол астында болады. Амбхи-Таксилдің әскері қаланы, бекініске айналдырып жатыр. Бүгін Амбхи-Таксилге көз алартушылар көп. Сондықтан Амбхидың отыз мың әскері тап қозғалмай қаланы күзетеді.

— Түсіндім, әміршім! Мені ең сенімді деген жерде қалдырып бара жатырсың. Менің алаңым да, азабым да — күту. Күткенді жек көруші ем. Әкем сыртқа кеткендегі анамның терең-терең күрсінуді маған енді түсінікті болды. Мен бір нәрсемен айналыспай бос отыра алмаймын. Сондықтан, маған үш ұстаз керек.

— Нендей ұстаз?..

— Бірі үнді тілін, екіншісі парсы, үшіншісі араб тілін үйретсін.

Сонан соң ара-тұра құрбыларыммен әскери машық жасамасам бұларға да обал ғой...

— Машығынды өзің біл. Ал осынша тілді үйренудің керегі не?

— Ұлы Александр әлемді жаулап болған соң неше түрлі мәмлегерлер, жер-жердегі өзі сайлаған кіші патшалар, сатраптар алдын босатпайды. Сонда елеусіз бір тұстарда жүріп, кімнің не пиғылда екенін біліп отырмаймын ба?

Александр Роксананың көзінен есті еркенің бір нышанын аңғарып мез болды.

— Ах, Роксана! Осыдан соң қалай ғана сені сағынбай жүре алам? Шын дос бұрын жалғыз Гестеион еді. Енді оған сен қосылдың. — ...Екеуі ойда жоқта, мезгілсіз уақытта төсектен табылды. Одан соң Александрды келесі таңға дейін Роксанадан басқа ешкім көре алмады.

Келесі күні Александр өзін алтынның буы шалғандай бір өзіне ғана аян, бұрындар болмаған әуезді сезіммен Букефалға қонды. Гестеион мен Пердикка Певкелаотиданы жаулап алуға тапсырма алып, қалың қолмен шығысқа шұбатылып кете барды. Александр тау мен қырат-қырқаға, жақпарға жармасқан қайсар тайпалардың бетін бері қаратуға аттанды.

Александр жорыққа аттанған соң Роксана үшін мазасыз өмір басталды. Ставканың төңірегінде сатырлата шапқан дабыра естілсе өзінің мәртебесі ұмыт болып, далаға жүгіріп шығады. Бірақ сабылған жүріс, ставканы бетке алып шабу — Роксанаға беймәлім соғыс жағдайындағы үйреншікті өмір екенін бірте-бірте ұқса да тұяқ дүрсілі естілсе-ақ Роксананың да жүрегі дүрсілдеп береді. Ақыры ол Антипатрды шақырды.

— Екі мәселемен шақырдым сізді, патшаның ең сенімді диадохы¹...

— Тындап тұрм, мәртебелі падиша.

— Бірінші мәселе — тіл үйретушілердің кешігуі... Екіншісі — ставканы бетке алып тасырлата шабу. Мен мұндайға үйренбегем. Менің елімде елді мекенге, үйге, патша сарайына қарай шабу қаралы хабарды, немесе жау келе жатқанды, оба шыққанды немесе басқалай нәубет соққанды білдіретін бірден-бір белгі. Біз сайрандап жүргеміз жоқ. Ұлы мәртебелімнен бастап баршасы сәт сайынғы қатерлі өмірге бас тігіп кетті. Сондықтан жаңағыдай бейбастақ ала шапқыннан адамның жүйкесі жұқаруы заңды нәрсе деп білем. Осыны реттесеңіз...

— Айтқаныңыз әбден орынды. Бізде ондай ырым жоқ. Дегенмен ақылға қонымды уәж екен. Оған дәл қазір пышак кескендей тыйым салам. Бұл тәртіп біздің өмірге енді деп

¹ диадох - жақын, жақтас қаруласы.

есептеніз. Ал екінші мәселе — тіл үйретушілердің үнділік ұстазы дайын. Парсы мен арабы ұстаздар ертендер келіп жетер. Үнді тілін бастауға қалайсыз? Қашан келсін.

— Ертең, таңғы астан соң.

— Түсіндім. Басқа тапсырма болмаса...

— Хм... Айып етпеніз... Александрдың айтуынша патша жорығының күнбе-күнгі жәдігері, шабармандардың жедел хабарлары Сізге келіп түседі емес пе?

— Дәл солай, аса мәртебелі падиша.

— Сол жәдігерлерді келген бетте оқып, біліп отырсам деп едім.

— Жақсы. Қазір қолда барын дереу әкеліп береді. Одан соң келген бетте оқитын боласыз.

... Айтуы мұң екен, Антипатр Роксананың алдына майданнан келген Одаларды, аса жоғары мадақ рухында жазылған күнделіктерді, суретшілер Апеллес пен Лисиптің майданды бейнелеген суреттерін үйіп тастады. Қол қусырып отырғаннан гөрі мына тарихи деректерді, майданның барысын білу мың да бір ғанибет еді. Роксана бірден оқуға кірісті.

...Тимофейдің мадақ өлендеріне алғашында елітіп отырды да ақын патшаның аяғын жерден көтеріп әкеткен тұста Роксана суына бастады. Табиғаты берген зеректік пен одалар патшаны мадақтауға, оның істерін бұқара ішінде таңғажайып аңыз-хиссаларға, ертегіге, ауыздан ауызға құлпырып, жұмбақтана тарар, патшаны ұлы құдірет дәрежесіне көтерер уағыз екенін ұқты. Иә, Александр ондай мадаққа тұрады. Оның үстіне мұндай дәріп-уағыз адам баласы естіп білмеген мұндай жеңістерді, мұндай аса көлемді көзсіз жорықты жасаған адамға сол Македон гегемондығын мойындаған елдерді ұстап тұруға, сатраптардың салқын тартпауына көмектесуі. Сондықтан Роксана Тимофейдің жалынды жолдарының ақындық қарымын ғана аңғаруға тырысып, тек көз жүгіртіп шықты. Керегі — тарихшылардың күнбе-күнгі жазбасы еді. Одан түсінгені Александр аттанған жақта соғыспай берілген тайпалар жоқ. Алғашқы кактығыс аспассилермен болған. Александр сегіз жүз атты әскермен тау басындағы бекініске лап қойған. Аспассийлер македондықтарды шегінуге мәжбүр етіп, Александр қоян-қолтық шайқаста жарақат алған...

Роксананың жүрегі шым ете қалды. Жаралы... Келесі күндердің тарихнамасын аударыстырды. Міне, тапты. Сол күннің ертеңінде аспассийлер жеңілген. Александрдың бұйрығымен қала түгелдей қираған. Бірақ аспассийлер шегіне жүріп және бір тау басындағы бекіністе македондықтарды тоқтатпақ болған. Бұл жолы Александр, Леоннат және Птоломей үшеуі үш лек әскермен үш жақтан қысып аспассийлерді біржолата тізе бүктірген. Еңбектеріне орай олжа да аз болмаған. Қырық мың

адам тұтқындалып, құлдыққа айдалған. Екі жүз елу мың ірі кара бір қойнаудан табылған. Александр малды Амбхи-Таксилге жіберіп, аса асыл тұқымды қырық мың бұқаша мен тайыншаны Македонияға айдатуға пәрмен берген.

Гефестион мен Пердикка Певкелаотиданың басты қаласы Пушкалаватиді қоршауға алған. Соғыс жүріп жатыр...

Бұдан кейін екі майданнан да оншақты күн хабар келмеді. Роксана үш мезгіл үш тіл үйренумен өзін алдарқатып, арасында қала дуалының күнбатыс жағындағы жасыл алқапты ақбозбен үш мәрте айналып, қыздарымен желпініп, атының қамау терін алып қайтты. Бұл сейіл кезінде орман ішін қалқа етіп, Роксананың үш мың қорғаушы жасауылдары шеп құрып күзетті.

Жарты ай өткенде майдандардан және будақ-будақ хабар-ошар келіп, үйіліп жатты. Роксана жарты күн тарихи жазбаларды оқығанда Александрдың ассакендерді алдап түсіргені, сол ассакендерді түн жамылып қырғаны есінен кетпей қойды. ... Македондықтар бар күшімен алдына фаланганы салып Масага қорғанын біраз әурелейді. Содан соң беті қайтқан сынай танытып, фаланга жалт бұрылып тайып тұрады. Алдында екі-үш мың атты әскері бар фаланга қаладан едәуір ұзағанда ассакендер қақпаны ашып, фаланганың соңына түседі. Македондықтардың шегінісінен желпінген ассакендер фалангаға найза лақтырар жер қалғанда македондықтардың ең мызғымас күші — фаланга жалт бұрылып, сегіз құлаш сариссамен ассакендерге тап береді. Ашық жерге алдап шығарып алған соң фаланга ассакендерді ес таптырмай қыра бастайды. Шегінер жолды Македон атты әскері бөгеп тұрып, садақпен, сүңгімен ассакеннің тұрақты, кәсіби әскерін баудай түсірді. Бұл кез бекіністің әр тұсында тас лақтыратын, от лақтыратын амалзаттар іске-кіріскен. Сол қаңғыған оқтың біреуі Масагада бекінген ассакендердің көсемін мерт қылады. Көсемі жоқ тайпа келісім-бітім іздейді. Александр бітімге келген сынай танытып, ассакендердің негізгі күші — жалдамалы үнді жосығын өз әскеріме костым деп жар салады. Түнге қарай жалдамалы үндістерді окшау гарнизон етіп жайғастырады. Түн жарымында өзі бастап барып, әлгі бейбақтарды шатырларынан шығармай кескілеп, жеті мыңнан бір адам құтыла алмас қызыл қырғын жасаған.

Роксана осы оқиғаны ерлікке балап, көрегендікке меңзеп жазған тарихшылардан жиренді. Өзі Александрдың мұндай жымысқылыққа бармайтынына сенімді еді. Дәл қазір патша қасында тұрса Роксана: “Неге олай жасалды? Сен кісі өлтіруші емес, ұлы қолбасшы емес пе ен?”—деп қайтсе де сұрар еді... Бірақ ол алыста, қиянда жүр. Жай жүрген емес соғыста жүргендердің жағдайы қандай екенін Таксилден тап қозғалмай отырған Роксана

өз жағдайына қарап шамалайды. Өйткені жаралы жауынгерлерді Александр Таксилге жіберіп, олардың орнына осы жерден тың күш алдырып жатыр. Үнді жерінің сынсыған орман-тоғайы, қапырық бөккен ауасы, ауадағы ылғалдың молдығы Роксана падишаның өзін де шаршата бастады.

Роксана ара-тұра македон гарнизонын аралап, сарсылып жатқан сарбаздармен әңгімелесіп, тұрмысымен танысады. Көпшілігі науқас. Ал жаралылардың жарасы мынадай бусанып тұрған жерде жазылып болмайды екен.

— Парсыда, сақ жерінде де жарақат алғанбыз. Бірақ онда екі-үш күнде жараң қарақотырланып, оншақты күнде орны да қалмаушы еді, — деп бірде сол қолы білектен жоғары таңулы, сырқат қолын мойнындағы кендір орамалға іліп қойған қартандау жауынгер көзі тайсақтап тұрып айтты.

— Аса мәртебелі падиша! — деді және бір сарбаз. — Сақ жерін өз елінен кем көрмейтін бранхид гректерінен сіз туралы көп естідік. Ұлы Александрға ұлы падиша жолыққанын, міне, көзімізбен көріп отырмыз. Біз қатардағы адамбыз. Үніміз патшаға жетпейді. Сондықтан сіз арқылы айтарымыз — әскер шаршады. Міне, жетінші жыл жолда жүрміз. Енді бізге алтынның да, одан зорғысының да керегі жоқ. Елге тірі жетсек содан артық олжа болмас. Ұлы Александр жер шетіне дейін барам десе мына қаусаған әскерді түгелдей таратып, соғысты қызық көретін тың әскер жасақтасын...

Жаралыларға тігілген ұзына бойы жүз қадамдай кен шатырдың іші: “Үйге қайтамыз”, “Жорықты тоқтатсын”, — деген айқай-ұйқайға толып кетті. Роксана гарнизонды жайлаған самарқаулықтан іш жиып, жаралылардың ашынған айқайынан шошынып қайтты. Роксана ставкаға келді де болған-біткенді бұлжытпай Александрға хат жолдады. Он екі күнде жауап келді. “Роксана... Сенің хатың маған тосын жайт болды. Өйткені маған шындықты шылкитып айтатын Монолох атты сайқымазағым еді. Ол өлді. Елден шыққалы менен екі елі ажырамаған оққағарым, шын қорғаным Аристофан еді, ол жарақат алды. Сонда да ставкадан кеткісі жоқ. Ешкімге сенбейді. Таксилдегі гарнизон, онда шоғырланған жосықтың азығы, керек-жарағына айтпасам да сен қамқорсың. Ал Антипатр бір сабақ жіп, бір тұяқ малды шашау шығармайды. Филипп сатрап боп тұрғанда бас ставка Таксилді де, оның төңірегін де тап қозғалтпайды. Оған сенімім зор. Ал әскердің көңіл-күйін олар біле бермейді. Өйткені сарбаздар осылай бір көтерілгенде “айыптылар” легіне жазылып, Таскалада ең қатерлі тұсқа жіберілген. Солардан санда бірі ғана тірі оралды... Ал падишаға айтылған сөздерден мен әскердің ішкі күйін біліп отырғаным өте қажет. Ұлы мәртебелі падишаларына сенімдері

кемімеу үшін, арыз-шағым айтқандарды тізімдетпеу үшін қасына әскер басшыларын ертпе. Падиша енді бір барғанда жігерлі сөздер айтып, қосымша тамақ, сый-сыяпат ала барып, жылы-жылы сөйлер деп ойлаймын. Жер шеті алыс емес. Біз ахемен еліне тән жерді алып болсақ, аттың басын елге бұрамыз. Сегіз жыл соғысқан ерлерді елі оларға лайық қошеметпен қарсы алуға тиіс. Мен әскеріммен елге осылай оралсам деп армандаймын.

Роксана, сенің өзіңе деген аңсарлы сөздер кеудемде, жүрегімде қайда жүрсем, не күй кешсем де өзіммен бірге. Елден аттанғандағы антым Эллада жерін, оның қастерлі мекендерін, қасиетті орындарын сан ғасыр таптаған ахемендерден кек алып, жерін түгелдей Македон билігіне қосу еді. Соған қол созым жер қалды. Пор жеңілген соң, сірә, бас ставка Үнді өзеніне көшіріледі. Сонда жүздескенше, Роксана! Александр”. Хат Роксанаға майдай жақты. Өзінің де қоңылтақсуы сейіліп, көзінен өмір нұры, жүзінен шексіз мейірім есті. Падиша шарбатшыға таңсық тағамдар әзірлетіп даяшыларға кең дастарқан жасауды бұйырды. Кешкі асқа Роксана сатрап Филиппті, кеңсе басшысы Антипатрды, арыз айтқан екі жаралы сарбазды, өзінің жақын құрбыларын, өзін қорғашуы сақ, парсы, македон шеріктерінің қолбасшыларын шақырды.

Таксидің іші алагеуімденген шақта падиша шақырған адамдар дастарқан басына жиналды. Роксана үй иесінің міндетін атқарып, бәріне жылы қабак таныта қарап алды. Тек Филипп пен Антипатр, үш қолбасшы жаралы сарбаздарға одырайып қарап қояды. Ал Роксананың құрбылары құлпыра киініп, бас қосудың тігісін жатқызуға көп септігін тигізді. Теке сасып, көп жыл түзде жүрген еркек сорлының жүрегі тас боп тұрса да көзге сүйгі төмен етекті көргенде қазанға түскен майша еритіні бар емес пе?! Роксана, сірә, оны да ескерген. Алдымен, мына отырыстың киюын келтіру үшін Роксана екі тост қатар ұсынды.

– Жеңімпаз македон әскері үшін! – Бәрі шараптарын сарқа ішті.

– Ұлы жеңістердің Ұлы қолбасшысы Александр патша үшін!
– Бірінші тостақ шарап өткен соң екіншісі, тіпті, сылқ ете қалды. Осыдан соң ешкім ешкімді жатсынбады. Жарықтық шарап өзі сөйледі ме әлде сөйлетті ме бәрінің тілі шығып, көздері майланып, ғайыптан - ғайып бір рахат еркіндік келді. Бақауыл¹ Роксанаға енді қандай тағам әкелейін, деп сыбыр еткен соң-ақ буы бұрқырап ет келді. Етті сақ аспазы әзірлеген-тін. Жас ет келсе ұлтына қарамай еркектің баршасы бөріге айналатынын Роксана көзімен көрді.

¹ Бақауыл - Патша дастарқанына келер тамақтың дәмін татып, тексеретін аса сенімді қызметші.

Қуатты тағамның тоғын шараппен басып, мелдектеп отырғандарға Роксана Александрдың хатын оқып берді. Ол хаттан әркім өзіне керегін алып, жігері тасып, арқалары қозып, керемет сөздер айтылды. Өздеріне сырттай берілген үлкен сенім, мақтау сөздер үшін Филипп пен Антипатрдың жігері тасығаны анық. Роксана бұл екеуін Александрдың мәңгі достарына айналдырды. Жаралы сарбаздар елге ерлерше ораларын, құрметке бөленетіндерін, соғыс жуырда бітетінін естіп, қорғасынша балқыды. Үш қолбасшыға Роксана атын атап, түсін түстеп алғысын айтты. Олар туралы ұлы Александрға жақсы мінездеме айтыларын білдірді. Жинақы ғана отырыс Таксилде көзі бозарған жосықтың да, жаралылардың да, кіші әскер басыларының да, қолбасшылардың да кеудесіне жан кіргізді. Ол әңгімені жел ұшырып, Амбхи-Таксилдің де құлағына жеткізді. Амбхи-Таксил екі иығынан басып тұрған македон билігі жеңілдер күн алыс емес, деп сойған түлкіше ыржалақтады.

Арада бірнеше ай өтті. 326 жылдың қысқы айлары аяқталуға жақын. Бір кездегі көңіл-күй шараптын буындай сарқыла бастаған. Сондай бір күні Александрдан шабармандар сау етіп жетіп келді. Хабаршылардың қойнындағы екі пәрмен Филипп пен Антипатрға жолданған. Үшіншісі Роксананың өз қолына тиген хат болды. Хат қып-қысқа. “Роксана! Ставканы Үнді өзеніне, басты күштер шоғырланған жерге жақындатамын. Ұлы өзеннің жағасында кездескенше! Александр”. Таксилде сатрап Филипп гарнизонымен және жаралылар қалды. Мал-мүлік те қозғалмады. Тек бас ставка төрт мың қорғаныс жасағымен Александр жіберген үш жүз жасақтың ізімен суыт жүріп отырды. Жол бастаушылар патшаның тапсырмасымен көлденең кедергілерге, қарулы қаскөйлерге ұрындырмай Бас ставканы жетінші күні Үнді өзенінің жағасына жеткізді. Патша риза.

Ставканың аман-есен ахемендер иелік еткен жер шетіне жеткені құрметіне патша пир жариялады. Бұрынғы пирлер үнемі Александр мен оппозиция арасындағы текетіреспен, андысу, сөз қақтығысы, төбелес, тіпті кісі өлімімен бітіп келген еді. Оппозицияның басы Клито мен Каллисфеннің көзі жойылды. Олардың запыранымен уланып, патшаны өлтірмек болған паждар қастандығы әшкереленіп, олар да о дүниелік болған. Содан да болар Александр алтын такқа парсы шалыс, бірақ таза парсы да, шығыс та, үнді де емес, солардың бар үлгісінен үйлесімді етіп тіктірген жаңа порыммен келіп жайғасты. Ал проскинезаны бәз-баяғыша өткеруді талап еткендей Ұлы жеңімпаз қабылдауды бастады. Сол тізесінде отырған Роксана падиша патшаның ажарын ашып, құдіреттендіріп жібергендей. Алдымен парсылық жарандары өздерінің қанына сіңген тәртіппен сусылдап өте шықты. Одан соң Гефестион кіріп келді де көң

жымыып, дайынсың ба дегендей қабақ қағып, патшаны күлкіге булықтырды. Өзі парсылардан асып түсердей лыпылдап, досының он жеңіне ернін тигізіп, бір тізерлеп барып, бас иген бойда өте шықты. Оған карап оқтау бел македондықтар ебедейсіздеу болса да қолдарынан келгенше ырымын жасады.

Александрдың күткені үнділік ақсүйектер еді. Олар алдыңғы екі лектің жасағанын айнытпай жасап, патшаның иығынан жүк түсіргендей болды. Проскинезадан соң Александр қоқилануды доғарып, иықтағы әмірші шапанын алып кетуге белгі берді. Пир үстінде Александр күні кеше найзаласып, оқ атысып, қандыбалақ күндер кешіскен, ал бүгін жеңілгендігін мойындап, дос-жар пиғыл білдірген үнділік билеушілерге көп көңіл бөлді. Солардың көңілін аулады. Жеңілген елмен жең ұшынан жалғасып, тезірек өз жағына шығару, оларды жылы-жылы сөзімен баурап әкету Александрдың парсы жеріне аяғы жеткелі бергі тәсіліне айналған. Міне, бүгінгі пирде де Александр сол әдетінен таймады. Өзі де арқаны кеңге салып, шараптан тартынбады.

Патша жатын орынға аюдай ақырып, арыстандай айбарлы күйде келді. Сол тұрған бойы Александр Роксанаға шарап толы құмыра боп елестеді. Бір жағынан Александрдың әліптің артын андамай алқып-шалқығанынан секем алды. “Қасиетіннен айналайынның мұндай да “қасиеті” бар екен-ау”, —деп ойланып қалды. Пирден соң Александр ешқашан дара кетпейді екен. Ол ставкаға баяғы жомарт жүректігіне салып, көзіне іліккен диadoхтары бар, бер жағынан күлімсіреген тегі бөлектері бар ұмар-жұмар үлкен топпен келіп, пирді жалғастырды. Әбден ауырлап, кей сәттерде еш нәрсе естімей отырған сыңай танытқанмен оның ойдан шатыспайтыны Роксананы таң қалдырды. Қаншама болып, бітіп отырса да пир тізгінін жібермейді. Сондай бір басы салбырап, шашы додаланып, мастық жеңсік алған сәтте ол басын көтерместен қолын аспанға шаншыды. Бәрі тынши қалды.

— Менің саптыаяғымды әкеліндер! — деді ақырып. Шарап шайқалып, шып-шып төгіліп, патшаның қолында алтын саптыаяқ жарқ-жүрк етеді.

— Ұлы македондықтар! Парсының игі жақсылары! Үнді патшалары! Мен қашан да елін қорғаған ерлерді, мемлекеті үшін соңына дейін тірескен патшаларды сыйлағам. Бүгін менен жеңілмеген тек сақ патшалары. Біз бітімге келдік, туыс болдық. Басқа жерлерде менен жеңілмеген бір де бір патша жоқ. Бірақ жеңілудің де жөні бар. Осында табандылығымен, жау жүректігімен менің сый-құрметімді жеңіп алған патша бар. Ол — Гидасптың патшасы, болашақта да Гидасп пен Акесина арасында жатқан үлкен мемлекеттің патшасы бола беретін Пор патша. Пор патша! Қайдасың? — Александр орнынан атып тұрды. — Саған,

Пор патша, өз заңыңмен өмір сүруге, патшалық тағыңды сақтауға жарлық етемін. Сен сыйға тұратын патшасың. Сен ер патшасың. Мен сені бағаладым. Саған сендім. Бұдан былай сенімен қалай сөйлескеніміз жөн, Пор?

– Патшамен патша сөйлескендей!

– Міне, мінез! Міне, кісілік! Солай болады, Пор. Бірақ жаныңда сатрап отырады. Амбхи-Таксилде үлкен гарнизон, Гидаспта одан да үлкен гарнизон қалады. Өйткені жер де, ел де Зевстің ұлы Александр патшаның әлемдік империясына кіреді, Пор! Мына тост сөзінде тұратын ер патша, өзіне арналады! Пор патшаның құрметіне!

Той тарқады. Александр сылқ түсті. Ертеңінде сиыр сәскеде патша ұйқысы қанып, түк болмағандай жаңа күннің тірлігіне тікелей араласып кетті. Түнімен соны ойлап шыққандай Антипатр мен Эвменді шақырып алып, бірнеше жарлықтың төбесін нұқыды. Біріншісі, Гидасп еліне парсылық аксүйек Артабазды сатрап етіп тағайындау, екіншісі – Гидасптағы жеңіс құрметіне естелік декадрахма шығару, Үнді өзенінің батыс жағалауында Никея қаласын салу, Үнді бойындағы бір қаланы кәріліктен, көптеген жарақаттан өлген өршіл аты Букефалының құрметіне “Букефалия” деп атау жөнінде еді. Никея¹ Александрдың сегіз жылдық жорығында салдырған немесе салдыру жөнінде жарлық шығарған жиырма тоғызыншы қаласы-тын. Кешікпей Никея үнділіктердің күшімен салына бастады...

Қала салынып жатқанда Үнді өзенінің арғы бетінен оқ жауды. Александр, Гестеион мен Птоломей жолға шықты. Сөйтсе өзеннің бергі бетінде бір Пор патшалық құрса, арғы бетте және бір Пор патшасы үлкен бір елді жайлап жатыпты. Олар тыншымай бергі бетке маза болмасын бергі беттегі Пор мойындады. Соғыс қайта жалғасты. Ендігі Пордың елі Катаи деп аталады екен. Олар Үнді өзенін құрайтын үш өзеннің бірі Гифасистің арғы бетінде Нанд елімен жалғасып жатыр. Нанд Ганга өзенінің бергі бетіндегі орманды, жасыл алқапты, өзгелеріне қарағанда біршама дамыған ең қуатты ел деп Александр жаңа дерек алды. Нанд асыл тас, алтын, күміс, ақ маржанды кешіп жүрмесе де көсіп алып, күреп беріп, алыс елдермен саудасы қалыптасқан ел деген еліртпе мәліметтер Александрдың құлағына іліне берді. Катаилармен негізгі шайқас Сангал қаласында болды. Мықты шеп құрып, берік қамалда бекінген катаилықтарды Александр Македонский жарты ай жұлдмалап жүріп, ақыры қамалды бұзып кірді. Ешқандай бітімге, ымыраға көнбеген катаилардың жиырма мыңға жуық адамы Сангал қаласының ішінде өлді. Патшаның бұйрығымен

¹ Никея - Жеңіс.

македон әскері қатыгездікті шегіне жеткізді. Жетпіс мың адам құлдыққа айдалды. Осы соғыс соңғысы деп білген македон жосығы патшасын риза етуге барын салды. Бірақ қара табан фалангистер Сангалды түп-тамырымен қиратып, қып-қызыл өртке жем қылғанда патшаның қиялы Ганганың алып ойпатын шарлап жүрген. Ганга бойындағы Нанд елі нағыз Үнді елі, оны алмай Үндіде болдым деу бекер сияқтанды да тұрды. Оның үстіне Александрдың маңына шоғырланған үнділік бес-алты патша өздері өмір бойы қызығып та, қызғанып та келген Нанд еліне осы пақырды айдап салып, екеуінің де сілесін қатыруды ойлаған тәрізді. Өйткені Нанд – анау-мынау емес, мындаған піл, бес жүз мың әскерді оп-оңай қарсы қоя алатын ел... Ол аз болса бұл нағыз жылан жайлаған жер. Нанд Ганганың бергі беті ғана емес, арғы батыс жағалауында да аумақты жері, Декан аталатын кірме елі бар алпауыт. Александр сак жеріне сәл тереңдегеннің өзінде ескексіз қайықтай шыр айналып, қай жағы жағалау, қай жағы шексіз айдын екенін әрең-әрең шамалап, үш жылғы митың-митың әрекеттен соң реті келіп, әдемі құтылып еді. Егер Нанд елінің құйрығын басса Александр нағыз аждаһаның бас көтергенін көргелі тұрған. Жеңістен кейінгі желік оның ойын тұмандатып-ақ тастаған. Оны өзінен басқанын бәрі ұққан. Патша бар күшін жиып, ұлкен дайындықсыз-ақ, шолғыншы жіберіп, барлау жасатпай-ақ Нандты бетке алып: “Алға”–деуін деді. Сонда бір қолбасшы, бір сарбаз міз бақпады. Әскер бір бөлек, Александр соқа басы бір бөлек боп, македондықтар екіге бөлініп түсті.

Тек жан досы Гефестион жақындап келіп, жарылып кетуге сәл қалған досын сабасына түсірді.

– Александр! Сабыр ет. Нанд сақтарға ұрынғандай екінші, мүмкін соңғы қатең болуы. Саған анау үнді патшалары Нандтың не екенін толық айтпаған. Мындаған пілі бар, әскер саны шексіз өте ұлкен ел, бай ел. Ойлан. Ставкаға оралайық. Біраз күн аялдайық. Өзің дерек жина. Таразыла. Үнді патшаларыныңкі – арандату...

Патша тұнжырап:

– Мен ешкімнің айдауымен жүрген емеспін. Аналарды... – Александр қолбасшыларын мегзеді. – Көргім келмейді. Әскерді ставкаға өзің бастап кел.

Александр үшін бүгінгі оқиға өлімнен де ұлкен қатер еді. Үңірейген әлемде жападан-жалғыз қалғанына тұнғыш рет көзі жетті. Ұлы қолбасшы, патша болу мен бәрінен жұрдай боп жалғыз қалудың арасы қас қағым сәт екен...

Ставкаға түнеріп, тұтығып келген Александр келді де жалғыз өзі моншаға кірді. Моншадан соң бір саптыаяқ шараппен шөл

басты да состиып тұрғандарға, соның ішінде Роксанаға да қарата зілді нұсқау берді.

— Мен. — жоқпын. Кім сұраса да. Тірі пенде жаныма жоламасын!

Патша түнемелікке еніп, үш күн төбе көрсетпеді. Роксана бір бөленің болғанын ұқты. Келесі күндері өзі түнемелікке кіріп-шығып патшаның жүзіне ұрлана көз тастап жүрді. Апарған тамаққа патша тиіспеді. Тек сусындық әр түрлі шырындар ғана ортайып қалады. Соған да шүкірлік етіп, Роксана сусынның және екі үш түрін қолы жетер тұсқа қояды. Үш күннен соң патша үн қатты.

— Кім бар? — Роксана жанына келді. — Тізе бүкші, Роксана...

Александрдың жүзіне анықтап қарағаны осы. Үш тәулік асқа ауыз тигізбегені көрініп тұр. Жағы солып, өні қуаң тартқан. Өткір көздер терендеп, құдық түбіндегі кара судай жалтырайды.

— Тамақ алдыртайын ба, Александр?

— “Александр” дедің бе, Роксана?

— Иә, қалай айтқанымды өзім де байқамадым...

— Дұрысы сол ғой. Мен “Роксана” деген соң сенің “Александр” деп атауың заңды. Маған ұнап та қалды...

— Тамақ...

— Соңыра, Роксана... Есінде ме, сенің сарбаздар соғыстан шаршадық деп арызданғаны туралы хат жазғаның?

— Есімде.

— Есінде болса Сангалды алып, әскерді Нанд мемлекетіне бастамақ болғанымда сонымнан не бір қолбасшы, не бір сарбаз ілеспеді. Дәл қазір менің патша атым да қолбасшылығым да бос сөз. Мен тақтан түскен болармын? Не айтасың?

— Эллада жерінен жорыққа шыққалы, Александр, сен өзің сенген сарбаздарыңды отқа салдың, оққа төседің, аштыққа көндірдің, шөлге қақтадың, өлімге жұмсадың, мындаған адам өмірін сенің арман-мүдденің жолына қиды. Сен оларды мың мәрте неғайбілге бастадың — олар ілесті, жеңістен жеңіс әперді. Мың біріншісінде ғана мінез көрсетті. Сен соған, балаша өкпеледің. Мен үш күннен бері бос отырғам жоқ. Қолбасшыларға жөнін айтып, Александр науқастанып қалды деп қайырдым. Ешқайсысының не жүзінен, не сөзінен өзгеріс көре алмадым. Жарандарың мына үнсіздіктен өздерін қоярға жер таппай жүрген секілді. Үнді патшалары көрінбеді. Бірақ үнділік философтарың бірінен соң бірі келді. Айтар сөзіміз, ақылдасар ісіміз бар еді деп әлі де келетіндіктерін айтып кетті.

— Өзің еш нәрсе айтпады ма олар?

— Жалаңаш философ...

— Қалан қарт.

— Иә, сол әулие кісі үстінде еш лыпасы жоқ күйінде қисық таяғына сүйеніп тұрып езу тартты. “Мен Александрға бір жұмбақтың шешуін тапқызсам деп едім. Жазылып қалар. Киын ауру емес. Мүмкін септігі тиер. Мен айтты деп жеткізші... Александр ойша өзін қарапайым сарбаз деп есептесін де Сангал қырғынынан соң Нанд еліне бірден аттанамыз деген патшаға қалай қарайтынын ойласын. Және де, Нандты жаулап ал деген үнді патшаларының пиғылын саралап көрсінші. Мүмкін ұлы патшаның тез айығуына септігі тиер”, — деді.

Александр басын көтерді. Көзі қарауытып, басы айналды. Дүние дөңгеленіп барып тоқтағанда ұзын дәлізбен тура барып қоңыр салқын тұнбаға кеудесінен малшына отыра кетті. Соңынан Қаланның сөзі қуып жетті. Калан, әрине, жай адам емес. Дегенмен оның айтқанын, оның ойын мен бір ұйқыдан соң-ақ талдап, орны орнына қоймадым ба? Екеуміздің ойымыз бір жерден шыққан... Бірақ мына тоқырау-тұйықтан қалай шығу керек? Оны кім айта алады? Абыройым да, айбыным да кемімеу керек. Оны қалай жасаймын. Ойлану керек... Сөзді сөз қоздырмас үшін елге көріну қажет. Түк болмағандай басқаша бір әрекеттер жасап барып, ел назарын қырсықты күннен алып қашудың жолын іздейін.

Александр ас ішіп, жан сергіткен соң қатарға енді қосылған Аристофанды, Антипатрды, Эвменді шақырды.

— Бас ставка маңында өзгерістер болады. Міне, жобасы. Жарлық дайындалып, бүгін бәрі ауысып болуға тиіс.

Александр патшаны қорғайтын ерекше жосықтың басына Гарпалдың ұлы Аполлонияны тағайындады. Аполлонияның оң қанаты мен сол қанатына сақ жосығында ерекше ерлік танытып келе жатқан Чепні баһадүр мен парсылық қолбасшы Мифренді қосыпты. Аполлония қарадан шыққан, осы жорықта әбден сенімге де, құрметке де лайық болған патшамен жас шамасы қарайлас адам. Александр оны алты мәрте өз жарлығымен жоғарылатқан. Бірақ қолбасшылар санатына, патшамен тікелей іс жасар дәрежеге жетпеген. Аполлония өзіне тапсырылған басты фалангамен талай шайқастың таразысын Александрға аударып берді. Бүгін сол фалангыдан жұлып алып, Аполлонияны өзінің ең сенімді адамдарының қатарына бір-ақ көтерді. Чепнінің патшаға қарсы болар, жамандық ойлар еш қисыны жоқ. Оның жаны бұдан былай патшамен қосақтаулы. Өзі өлгісі келмесе патша аман болуы шарт. Мифрен де орнықты адам. Енді ерте ме кеш пе ахемендер әулеті орнатқан Парсы әлемін қайтадан кешіп өтері анық. Мифрен парсы жақтан патшаға жел соқтырмайды.

— Қолбасшыларда да үлкен өзгеріс болады. Ұзап кетушілер болмасын. Әркім патшадан жарлық болмайынша орны-

орнынан тап қозғалмасын. Бұл — бұйрық. Тәртіпке көнбегендер жазаланады!

Бұл пәрменді барша қолбасшыларға ауызша жеткізіндер! Құрылымдарда инспекция болады. Оны да алдын ала айтындар!

Өзін қорғайтын ерекше жосықтағы ауыс-түйіске қарап, одан кейінгілері де бір соқпай өтпейтін қатердей көрініп, қолбасшылар қобалжулы, кіші әскер басылары мен қатардағы сарбаздар демін ішіне алып тосумен күн кешпек. Бүкіл әскер Александрдан ескен ызғардан дірдектеді. Ал патшаның өзі сарай философы Аноксархты шақыртты. Патша әңгімені ойшылдарға қажет еркін жағдайда жетелеп отырды. Әңгіменің басында Роксана болды. Роксана бәз баяғы білуге, дүниені түсінуге деген ынтызарлықтан өзінің бар-жоқтығын сездірмеуге тырысты.

— Құрметті Аноксарх... Біз Үнді жеріне найзамен, қылышпен келгеніміз рас. Біз өзімізге керектіні алдық та. Бірақ алып кете алмайтын, өте қызық, өте құнды дүние бар. Ол үндінің сан-сала философиясы мен діни ағымдары. Сіз қалай ойлайсыз, қай философия бізге аян, біздің елде бар ағымдарға жақын? Қайсысы біздің саясатқа оңтайлы?

— Ұлы мәртебелім... Менің пайымдауымша бірінен бірі айна-қатесіз ағымдар жоқ секілді. Ал негізгі постулаттары сәйкес философиялық мектептер ұшырасады. Өзіңіз көп пікірлескен жалаңаш философтар, яғни, дигамбарлар джайнизмнің бір саласы, кәдімгі өзіміз гимнософистер деп атайтын діни ағымға өте жақын.

— Дигамбарыңыздың басында бүгін Калан философ тұр ғой? Ол да үстіне еш нәрсе ілмейді. Құдай дүниеге қалай әкелсе адам солай жүру керек дейді. Біздің жер мен ариппейлер арасындағы қыс болмайтын кеңістікте жанағы гимнософистеріңіз тырдай жалаңаш жүріп жатыр. Бұл тек сыртқы ұқсастық болар... Ал айырмашылығы дигамбарлардың сана мен тәнді өз канондарына лайық бағындыра білуінде ме деп қалдым.

— Әрине, ұлы мәртебелім. Дигамбар ілімін меңгергендер менің саусағым шабылады, бірақ ауырмайды десе шынымен-ақ ауырмайды. Олар қара тастың үстінде мамыққа бөленген адамша рахаттана ұйқыға кетеді. Тағамның арасына жан-жануар атаулының етін қоспайды. Тек өсімдікпен тамақтанады. Өзіңізге айтқаным бұл ағымның негізі.

— Иә, жан мен тән рахатынан биік бол... Уайым-қайғының жеміне айналма... Жан қиналысы мен еңбектің мехнатын шатастырма... Үнемі ойлау қабілетін арттырып отыру, қоғамға, жеке адамдарға ішкі есепсіз қайырымдылық жасау.. Және... Иә, өзгенің есебінен пайда таппа, басы артық, ел назасын тудырап байлық жинама... Осылай демеп пе еді, Калан карт.

– Солай, ұлы мәртебелім. Ол біздегі киниктердің де дүниетанымына жуық. Ал ұлы Александр жиырма мың мириад жер жүріп, жүздеген ұлттар мен ұлыстардың патшасына айналды. Бұл халықтарды күшпен ұстау аздық етпес үшін өзіміздің Диогеннің космополитизмі мен симбиоз уағызы керек деп ойлаймын. Адам өзін рухани бұғаудан босату керек деп Антисфеннің кинизмін де қатар дәріптесе деймін. Оның бәрін, әрине, ұлы ұстаздың сүйікті, ең озық ойлы шәкірті – ұлы Александр өз қалауынша, жағдайға орайластыра шешеді.

– Құрметті философ дигамбарлардан сана мен тәнге бұйрық берудің – құпиясын білуге ден қоймады ма екен?

– Бұл құбылыс адам баласы жеткен үлкен жетістік. Оны білу қиынға соғып тұр. Себебі өте қарапайым... Дигамбарлардың ойын толық түсіндіре алатын аударма жоқ. Сірә...

– Мен түсіндім... Сіз аса дарынды деген үш философтың ауылын аңдатыңыз. Біз оларды елге әкетеміз. Біздің тілді еркін меңгергенде олардың құпиясы да аян болады.

– Әлбетте. Одан басқа амал жоқ.

– Аршак! – Парсылық окқағар жетіп келді. Тез арада Калан қартты осында жеткізіндер!

Александр мен Анаксарх философияға тереңдеп, қанша уақыт өткенін де сезбеген секілді. Роксана екі мықтының пәлсапаға әбден сусап жеткенін аңғарды. Әлден уақытта қабығы қожыр-қожыр қисық таяғын табалдырықтан алдымен аттатып сүйекке тері қаптағандай боп ілмий Калан қарт келді. Қолтығында екі бүктетілген ешкінің иленбеген, қауқайып қатып қалған терісі.

Александр да Анаксарх та орындарынан тұрып, еріксіз еті қашқан екі санның ортасында әне-міне үзіліп түсердей боп созылған, шүмегі ініне кіріп жатып қалған кара-көк еніне қарап қалыпты. Каланның өзі ол ауылға ден қоймағаны ғана аздаған жайсыздықтан құтқарды. Калан жанындағы аудармашыға қарап бірдеңе айтты.

– Патша не үшін шақырды екен?

– Жұмбағыңызды шешсем деп ем.

– Онда іске кірісейік. Себебі Сангалдағы дағдарыс мені қатты күйзелтті. Патша, әрине, бізге басқыншылықпен келді. Бірақ бұрын-сонды философиядан, біздің ұстанымдардан қорықпай, соған мән берген патша өзімізде де болмап еді. Александр тұмысынан патша болмағанда ұлы философ-дигамбар болар еді. Ол патша болу бақытынан да артық. Ал ұлы патша мен бұ дүниедегі ең соңғы кеңесімді мына жұмбақпен жеткізсем деп тұрмын.

Калан теріні жерге тастады. Тері қайқиып, екі шеті көтеріліп жатыр. Калан Александрға алдымен терінің бір пұшпағын

табанымен бастырды. Екінші пұшпақ қауқайып көтерілді. Калан терінің қарсы жақ пұшпағын бастырды - арғы пұшпақ көтерілді. Енді ортасынан бас деді. Александр теріні дәл бүктелген тұстан басып еді, тері жерге жабысып қалды.

— Жұмбақ осы, ұлы патша, — деп Калан үнсіз тосты. Александр Анаксархқа бір, Роксанаға бір қарады. Екеуі де аң-тан. Қарт не айтпақ, сонда? Александр алмай қоймас, жеңбей тынбас, шешпей шегінбес, қиындықты жеңбей тоқтамас әдетіне салып, теріні қайта-қайта ары басып, бері басып ілік іздеді. Сүт пісірім уақыт патша ставкасында тылсым тыныштық орнап, дүние сілтідей тынды. Александрдың мандайы тершіп, тайқы мандайға қызыл теңбілдер тебіндеді. Роксана жұмбақты шешті. Бірақ Александрға айтса ол намыстан жарылып кетуі. Роксана ставканы шарлап кеткен Александр мен Анаксархқа қарап, олардың елінде мұндай жұмбақтар болмайтынын еске алды. Сақ жерінде ол жастар бас қосатын үйреншікті орын — хиабанда, халықтық мерекелерде жиі кездеседі. Тіпті онсыз той да өтпейді. Роксанаға далалық табиғаты сыбыр етті де жұмбақ шешілді. Роксана әлі де ойланған адам боп Александрды алақоленке тұста қуып жетті. Жанына келіп, қатар жүріп келе жатып сыбырлады.

— Меніңше, тері — өзіңнің бүгінгі империяң. Империяның императорының орны шетте емес, ортада...

— Роксана, сен менен ақылдысың. — Александр да жұртқа ту сыртын қаратып, дауыс естілместей етіп сыбырлады. — Мен түсіндім. Сен менен ұзанқыра.

Және аз-кем уақыт өтті. Александр жалт бұрылып, теріге жақындап кел ортасынан басты.

— Мынау патшаның орны. Тері менің империям. Империя өте үлкен. Бір шетіне шықсаң екінші пұшпағы көтеріледі. Патша ортада отырып, тізгінді тең ұстауы керек! Солай ма, ойшылым?!

— Дәл өзі. Ұлылығыңа көзім және жетті. Патша дигамбар бола алмайды. Бірақ ақылды патшасы бар ел бақытты. Қош! Ұлы Александр. Енді көрісе алмаспыз. Енді екі күн жолға дайындалам. Үшінші күні шығарып салуға келерсің.

Александр Каланның айтқанын түсінбеді де аудармашыны тергеп, ежіктей сұрап барып ұқты. Сөйтсе Каланның жер бетіндегі өмір мерзімі біткен екен. Сондықтан екі күн о дүниелік болуға төсек тартып әзірленеді. Содан соң үлкен от жағылып, Калан күлге айналмақ...

Үш күннен соң бүкіл македон әскері, аяғы жеткен барша үндіс Каланмен қоштасуға келді. Жасыл алаңның ортасында белгілі бір тәртіппен жұмыр қу ағаштар текшелене қаланған. Текшенің ортасында, қуыс-қуысында үлпілдек шөп. Қызметші тақуалар әлгі ағаштарға мөлдір май құйды. Бір кезде атқа

жайдақ мінген Калан келді. Ешкімге, ешқайда мойын бұрып, көз салмастан өзінің ең соңғы тұғыры да, биігі де — қаланған ағашқа жақындап келіп, тақуаларына бірнәрсе айтты. Тақуалар айтқаның болады деп құлдық ұрды. Калан екі адам тік ұстап тұрған саты ағашымен салтанатты түрде көтерілді де, бес-алты сырықты байластырып жасаған жайдақ төсекке шалқасынан жатты. Әлден уақытта тақуалар аспанға қарап жамырап берді. Ол шулыған сап тиылғанда төрт бұрыштан от қойылды. Сатырлап, өршелене жанған алпауыт алаудың ортасында Калан кара күйеге айналды. Одан соң қаһарына мінген қызыл от Каланнан ештеңе қалдырмады. Мұны көріп тұрып жаны түршікпеген адам жоқ. Ал қып-қызыл өрт жалап-жұқтап, тірідей пісіре бастағанда да Каланның бір мүшесі бүлк етпеді. Сұлқ жатқан күйі жоқ болды.

Мынадай сұмдықты көрмеген қалың әскер әлі де болған-біткен оқиғаның әсерінен табаны жерге жабысып қалғандай боп үнсіз тұр. Осы сәтте көз үйреніп қалған төрт тақуаның егделеуі ат үстінде отырған Александр патшаға қарай өзі секілді арық-тырық бір адамды ертіп келе жатып, айтарым бар деп ымдады. Шерік қак айырылып әлгі екеуіне жол ашты. Патшаның қасына енгігіп жеткен тілмаш:

— Ұлы мәртебелім! Бұл кісі Каланның досы, дигамбарлардың ендігі абызы Дандамид, — деп үлгерді. Дандамид базары тарқаған жастағы кісі екен. Дегенмен Каланнан, шамасы, он бес жастай кіші көрінді. Ол да кеудесінде жаны бар демесең төрт сырық, бір құрықтан жасай салған тірі әруақ. Ол да баяғы құдай жаратқан күйі — тырдай жалаңаш. Иыр-қиыр, маңдайы күнге тотыққан Дандамид патшаға иілмеді. Жақын келді де Александрдың көзіне тесіле қарап тұрып Каланның ақтық сәлемін жеткізді:

— Александр патша оқтан өлмейді, өз елінде астан өледі. Сақтанбаса кешікпей кездесеміз, — деп сәлем айтты Калан әулие.

— Калан қарттың ескертуі есте болады. Ұмытып бара жатсам Дандамид абыздың өзі еске салсын.

— Қалайша?

— Дандамид абыз бен жанындағы төрт тақуаға менің сарайымнан орын табылады. Әвмен! Қазірден айналыс.

Қызыл іңірде қолтықтарында ширатыла оралған перғауыны бар төртеу ставкаға келді. Роксана оларды түстеп те танымады, не үшін келгенін де ұға алмады. Олар Александрға төрт бөлік перғаунды жерге жатып, киюластырып болған соң кезекпен кезек әлде бір нәрсені баян етті. Жерде жатқан төрт перғаунды айналып, ұзынша таяқшамен перғаун бетіндегі көп ноқат, айқыш-ұйқыш сызықтарды нұқып Александр ұзақ-ұзақ ойға шомады. Кейде әлгі төртеуімен қатардағы әріптес адамдарша еркін сөйлесіп барып даяшылар самсатып үлгерген үстел басына ығы-жығы отыра кетті.

Отырыс ұзаққа бармады. Александр әлгілердің әрқайсысымен қол алысып қоштасты. Бәрінің арқасына алақанын салып, адами ризашылығын білдірді. Одан соң дереу Антипатр мен Эвменді шақырды. Екеуіне әлдебір тапсырмаларды шегелей айтып жатты. Олар да жалт бұрылып бірден сыртқа беттеді. Кешкі ресми асқа патша ешкімді қатыстырмады. Роксана екеуі ошаа отырды. Патшаның асқа аса зауқы жоқ. Тек әдеп сақтап, рет-ретімен келген астың бар түрінен ауыз тиіп, сырғытып отырды. Роксана әлі де ой шырмауында отырған патшадан жөн сұрамады, іші қайнап тұрса да әміршінің ісіне сұғанақтық жасамады.

Кешкі астан соң Александр алтын тақтың екі канатындағы сәкілендіре жасалған мамық орынға барып, киімін жеңілдетіп, сөл мызғып алды. Екі иығынан басқан зіл, кеудені кернеген өкініш уыты азайғанда басын көтеріп, тілі орамға келді.

— Роксана... — Падиша жақындап келіп тізе бүкті. — Роксана, Үнді жорығы аяқталды. Енді үш күннен соң жолға шығамыз. Әскердің жарамсызы флотпен, қалғаны теңіз жағалауымен жүріп отырады. Сен осы жерден Вавилонға барып, мені тосасын.

Александр өзен жағасына он екі алтарь тұрғызып, сол жерде құрбандық берді. Содан соң бүкіл әскерге: “құдайлар жорықты тоқтат, елге қайт деп тұр. Елге қайтамыз. Бірақ Македон әскерінің ісі осымен бітпейді. Алда — Карфаген, Сицилия, Рим тұр”, — деп өзінің тақтан сыпырылып түсе жаздаған масқарасын жауырды жаба тоқығандай салдыртып өте шықты.

Үнді сапары... Александрдың жүрегінде бір тамыр үзіліп кеткендей кеудесі сыздап тұратын болды. Санғалдағы әскери қарсылықты көзіне елестетсе өмірден де, адамнан да түніледі. Патша деген аты болмаса осы жорықта қиындықты осы қарақұрымның кез келгенінен артық көрді. Оның денесіндегі жарақат іздері-ақ отыз мың шақырым майдан жолының кескініндей. Парсы — мемлекеттерден құралған алпауыт империя. Соның байлығын талапайға салғанның өзінде қарабайыр жауынгердің өзі елге қыруар байлық жөнелтті. Үндінің асыл тас, алтын, күмісі, піл сүйегінен жасаған асыл заттар, теңіз түбінен сүзілген маржанын да Александр ешкімнен қызғанбады. Қолбасшылар — бар-жоғы он бес-жиырма адам әлемдегі ең бай адамдар санатына көтерілді. Патша сарайына қабылданған, сегіз жылда сегіз қадам жаяу жүрмеген ақылгөйлер мен әр түрлі саланың озық ойлы адамдарына Александр патша үлесінен аямай арқалатып келді. Олар да бүгін аса бай адамдар. Елге аман жетсе олардың өз өмірі ғана емес, кейінгі ұрпағы да жорғаның үстінде ғұмыр кешеді. Олар Александр секілді бүкіл әлемнің көз сұғы қадалған ерекше тұлғалар емес. Жиған-тергені қаншалықты болса да жалпының назарынан да, назасынан да

тыс. Алтынның буына шыдап берсе өмірдің қызығына тоймас еді. Александр қолдан жасаған мықтылар Сангал соғысынан соң жеңісін біз көрсетті. Сол бір сәт Александрдың рухын тонап кетті. Бұдан бұрынғы сатқындықтардан Александр жүрегін тілім-тілім етіп шығып еді. Мына қарсылықты Александр жаппай сатқындық, опасыздық деп ұқты. Рас, Нанд еліне бірден тартып кету — көзсіздік болатын. Александр бұл жолы үнділік төрт патшаның арамзалығын андамай оңбай қателесті. Патша Сангал әлі өргеніп бітпей әскерін де қолбасшыларын да сапқа тұрғызды. Әдеттегідей саптың орта шенінде ең жоғары дәрежедегі қолбасшылар шоғыры өз орнын алды. Патша әрі бас қолбасшы дәстүр бойынша қолбасшылардың қарсысына келіп сөз бастайтын. Бұл жолы да солай болды.

— Македондық жеңімпаздар! Міне, алдарында және бір Үнді елі сұлап жатыр. Еңбектеріңе, ерліктеріңе рахмет! Македон әскері жасасын!

Әскер қылышты қалқанға жалпағынан соғып, патша сөзіне жауап қайтарды.

— Менің қарулас достарым Птоломей, Лак, Леоннат артта қалған әскерді басқарып, бізді қуып жетеді. Бізді жаңа жеңіс, адамзат көріп-білмеген шын байлық, жаңа кеңістік, тосулы. Ол — Нанд елі. Алға, ұлы жеңімпаздар! — деп Александр аса жоғары рухпен, әлі де суынбаған жастық албырттықпен қылышын жоғары көтерді. Тебініп қалды. Жиырма-отыз қадам жерден кері қайтты. Әскер оған ілеспей мелшиіп тұр. Александрдың қаны басына шапты. Мұндайда әскер түгелдей қылышын аспанға шаншып, айғайға аттанды қосып, жерді тітіркендіруші еді. Бұл жолы күллі әскер, барша қолбасшы үнсіз сұлқ тұрды. Сол сәтте қолбасшылар әскермен бірге, яғни қара халықпен бір сапта, бір пікірде, бір пиғылда жақтас боп шыға келді де, ұлы патша, бас қолбасшы, барша жеңістің рухы, ақыл-ойы, көрегені Александр Македонский алмас қылыш шауып түсірген бас тәрізді бөлініп қалды. Сол сәтте әр сарбаз, әр әскер басы үшін, Александрдың өзі де жер бетіндегі қым-қуып тіршілік тоқтап қалғандай болды. Қолбасшылардың бойында қан жүрмей қалды. Бәрінің көз алдынан Парменион, Филота, Клито, Каллисфен, Гермолайлардың тағдыры зуылдап өте шықты. Олар көзі шатынап, аспанды жерге түсірердей боп тұрған Александрдан көз алмай тұрғанда қыңыр Кэн айқай салды:

— Үйге, Александр! Үйге қайтамыз!

“Үйге қайтқанды көрсетем, саған, Кэн!” — деді іштей қас қағым сәтте тақтан омақаса құлаған Александр. Келесі сәтте оның не істерін бір құдай біледі. Оқыс жайттан патшаны Гефестион құтқарды. Гефестион, баяғы жан досы зу етіп жанына жетіп келді.

— Александр, есінді жи! Әскерді гарнизонға бұр. Алдына түсіп, өзің ертіп әкет. Қалғанын көре жатармыз...

Александр үшін бұл тұйықтан бұлт етіп шығудың жалғыз амалы еді. Ол және қылышын жоғары көтерді.

— Шерік! Оңға бұрыл! Қолбасшылар алға шығындар! Гарнизонға! Алға... бааас! — Патша тебініп қалды да өзі оқ бойы озып кетті. Әскерді өзімен сөйлесуге дәті шыдаған Гестеионға тапсырып, ставкаға тура тартты.

Енді міне, үш күннен соң македонның қарулы күші еліне қарай айналма жолмен жөнкіледі. Кеткенше үнділік төрт патшаның тынысын тарылтып үлгерді. Александр патшаларды шақыртты. Олар македон әскерінің кетеріне байланысты осы төңіректе Александрдың қол баласындай лыпылдап қызмет жасап жүрген. Өзін маскараға ұрындырған төртеуі Ставкаға кіргенде патша алтын зерлі әміршілік шапанын киіп, алтын тақта отырған. Төртеуі де бүккендеп келіп, жең ұшына ернін тигізіп, көткеншекттей жылыстап, дайындалған тапалтақ сәкіде арбалған көжектей боп отырысты. Патшаның жанындағы биік сәкіде Таксилдің сатрабы, Махаттың ұлы Филипп отыр.

— Ертең төртеуің де әскерлеріңді Филипке өткізіп бересіңдер. Патшалардың қолында сарай сақшылары ғана қалады. Бұл — бір. Екінші... Парсы жерінен Үнді өзеніне дейінгі төрт патшалыққа Махаттың ұлы Филипп сатрап болып тағайындалды. Сатрап Филиптің сөзі — менің сөзім. Бұдан былай Үнді жері мен үшін жұмбақ болудан қалды. Егер әлдекімнің пиғылы өзгерсе жазалау әскері екінші ойран әкеледі. Онда ілуде біреудің басы аман қалады. Мен сендермен қоштаспаймын. Көзім де, құлағым да осы жақта болады. Боссыңдар!!!

Александр сөзінің соңында ақырып жіберді. Алдап шақырып, мыта сала ма деген қаупі бар төрт патша шыбын жаны шырылдап, Ставкадан ұзағанша дегбірден айырылды.

II

Антигон Монофтальмге Роксананы Вавилонға жеткізу тапсырылғанда патша қарт қолбасшының Вавилоннан хабары толық екенін ескерді. Тирден де мықты, аса күрделі бекініс Вавилон еді. Парсылардың әкімшілік ордасы Сузы қаласы болғанмен ең қастерлі, ахемендер рухы ұйыған шын астана Персепольға бара жатқанда Вавилонды айналып өту мүмкін емес-тің. Александр Вавилон туралы Геродоттың жазғанын оқыған. Вавилон мұнарасы, аспалы бағы кезінде жасөспірім Александрға Шығыстың қиял-ғажайып ертегісі боп қабылданды.

Өзі жер қайысқан қолмен қиял қала Вавилонға жақындағанда Вавилон қарсылық көрсетпесе етті деп тіледі. Өйткені оның көз алдында Геродот суреттеген азан-қазан көшелер, сан тілде сөйлеген саудагерлер. Әрине, Вавилон мұнарасы, аспалы бақты көруге асықты. Әлемге әйгілі таңғажайыпты қиратушы боп тарихқа кіргісі жоқ. Құдай сол жолы да Александрдың тілеуін берді. Гавгамел шайқасынан соң Вавилонға қашып келген, осы өңірдің парсылық әміршісі Мазей ересек ұлдарын ертіп Александрды жайма-шуақ қарсы алды. Қамалдың әрі қаланың даруғасы¹, Дарийдің қазынашысы Багофан көшелерге гүл төсетті. Қураған гүлдерге от қойғанда көше бойы хош иіске толды. Александр дәл осындай қошемет көрем деп ойламаған. Әрине Мазей де Багофан да өз заманындағы аса маңызды мәдени, сауда, саяси орталықты бөз қалпында алып қалу үшін шыр-пыр. Александр оны түсінді әрі ақылдары жеткеніне риза да болды. Өзі қалаға енгеннен-ақ Геродоттың Вавилонды суреттеп жеткізе алмағанын түсінді. Патша қайда мойын бұрса сол тұстан оқыс бір керемет көреді.

Қамал шеңбері 365 стадия², биіктігі 50 шынтақ³, қалыңдығы 32 фут⁴ қамалдың өзінен бас айналып, көз қарауытты. Керемет сарайлар салтанаты, адам қиялының шегіне жеткен храмдар мен ғибратханалар, кең көшелер мен қысаң жаяу жолдар, Ефраттың екі жағалауын жалғап тұрған тас көпір, басы артық суды жинайтын тұнбалар, қарсы алдында табандап бір күн тұрсаң жалықтырмайтын алып қақпалардағы бедерлі суреттер, ләззат атаулының бәрі – соның ішінде көрікті де асыл киімді көңілшек әйелдер македондықтардың есін кетірді. Вавилонға Александрдың мейірімі түсті. Ішіне, түптің түбінде өз империясының астанасына Вавилон лайық екенін ол пирамидаланып басталып, ең соңғы текше тамы қорғаннан 80 фут артылып, айнала төңірек түгел көрінетін мұнара аталған ең жоғарғы қауыздың өзі Александр біржолата құдайға айналғанда мекендер жай екенін ішке түйіп қойған. Жорық кезінде Александр бас қақпаға жақын әрі өте мықты бекіністік сипаты бар Итар сарайлар кешенін резиденция етті. Ара-тұра ғажайып қаланы зерттеп, кезінде парсы патшасы Ксеркс қиратқан, жергілікті халық құдай деп таныған Мардун храмын аршып алып, қайтадан қалпына келтіруге пәрмен берген. Вавилонда қалатын македон гарнизоны, азды-көпті жарақаты бар жауынгерлерді, басы байлы құлдарды Александр жұмысқа салды. Қала даруғасына құл-құтандардың еңбегі өнімді болу үшін ас-суын күшейт деп Дарийдің қазынасының есебінен қалып бара жатқан жауынгерлерге әр түрлі мөлшерде күміс ақша

¹ даруға - қала басшысы.

³ 50 шынтақ - 22 метр.

² стадия - 70 метр

⁴ 32 фут - 9,5 метр.

бергізді. Жалдамалы әскер де риза — үш айлық көлемінде сыйақы таратылды.

Сол жылы, сол сапарда Александрмен бірге Вавилонға Антигон Монофтальм да кірген. Резиденцияның бір қанатында қарт қолбасшы күн сайын жас иіске кенеліп, отыз күнде жас шағында орайы келмеген рахатты түндердің орнын едәуір толтырған қанағат сезімімен аттанып еді. Сондықтан Антигон Монофтальм Вавилонға келген сәтте Мазей мен Багофанды шақыртып алып, кеңсенің темір-қазымыры Антипатр дайындаған Александр патшаның нұсқауларын табыс етті. Іс қағазына, патша тапсырмасына аса мұқият, ешнәрсені ұмытпайтын, майда-шүйдеге дейін тәтпіштеп жазатын Антипатрдың бұйрық ретіндегі құжатын оқыған соң ешкімде ешқандай сұрақ-сауал қалмады. Енді тек сол сала құлаш нұсқауларды бұлжытпай орындау қалған.

Роксана өзі көп естіген Вавилонды ақбоз атымен алты күн аралады. Ең соңында мұнараға келді. Көрген-білгенін әкесі Байтақ патшаның Вавилон туралы айтатын аңыз тәрізді әңгімелерімен салыстырды. Әкем кейін елге оралғанда Тасқаланы түгелдей салдырып, орта шеніне патша сарайын тұрғызды. Гүлзарлар, жеті ай жазда күн көзінен жылынатын су тұнбалары, жалпақ тас төселген жаяу жолдар — бәрі-бәрі Байтақтың Вавилоннан алған әсері болса керек. Ал өзінің бас кенті Битанда салдырған сарайы орталық, ең биік күмбезді қоршаған он екі кіші күмбезбен күдіреттеніп тұр. Онда да Байтақ Вавилоннан көргенінің жобасын жасатқан. Рас, мына Вавилон сарайлары мен Зиккуратындай ғажайып болмағанмен бір елдің патшасына әбден лайық көлемді де, көркем ғимарат боп шыққан. Роксана бұл кішігірім әлемді бірден түсіне алмасын білді. Дегенмен толық түсінігі болу үшін Зиккураттың бірінші қабатынан бастап, ең жоғарғы “мұнара” аталуына себепші болған, биіктігі он бес құлаш ғибадатханаға дейін сақшыларын, үш жүз құрбысын, жергілікті сатрап пен даруғаның әйелдері, Вавилонның бетке шығар аксүйектерінің нақсүйерлерін шұбыртып, сейіл құрды. Ғибадатхананың іші де, сырты да алтынмен апталған, күтімі жақсы екен. Жол бастаушы, Вавилон тарихын кәсіп еткен жергілікті ғұламадан Роксана өзіне өте қажет көп дерек алды. Соның ішінде алғашқы биіктігі алты метрлік қабаттың астында құпия жолдар мен құпия қауыздар бар екенін, қатерлі жайт гуса ең жоғарғы ғибадатханаға апарар баспалдақтар бітеу тас есікпен оп-оңай жабылып қалатынын да еренсіз ғана біліп алды.

Александр мұхитқа жетіп, жолай соғысып, Үнді өзенінің бергі бетіндегі майда тайпаларды түгел қаратып, бір-ақ келеді. Оған дейін, деп ойға шомды Роксана, Вавилонды зерттеуден басқа не істеуге болады? Зерттеу де керек, тек көрген адам таң-

тамаша қалатын әуестік үшін тұрмау керек бұл қасиетті орындар. Оларды адамға жақындату қажет. Өмір, тіршілік демі білінетін болсын. Александр мені бұл жерге бекер жіберген жоқ. Оның ойы тереңде. Десе дегендей. Вавилон әлемдік империяның астанасы, әлем әміршісінің бас резиденциясы болады. Александр бұрын досым көп деп ойлаған. Санғалдағы дағдарыстан соң көзі ашылған сияқты. Әне, Александр ту сыртын қаратып ұзағаны сол еді, төрт патшаның үстінен қарар сатрап Махаттын ұлы Филипп қастандықпен өлтірілді. Мазей мен Антигон Монофтальм Роксана әзірлеткен кешкі аста неше түрлі сұмдықтарды айтып берді.

Патшаның анасы Олимпиада мен империяның Европалық бөлігіне Александрдың өзі наместник етіп тағайындаған Антипатрдың арасындағы тартыс баршаға аян-тын. Қазір екеуінің дау-дамайынан ел іші екіге бөлініпті. Екеуі де бірінің үстінен бірі шағым айтып, Александрдың басын қатырумен отыр. Сақ даласына жасаған жорықта Александр Шеткі Александрия деп қала соқтырған еді. Қаланың басшысы етіп, хат танымағанмен табиғатынан зерек, Александрға көп жыл оққағар боп қызмет істеген, сол қызметінде бір аяғынан айырылған Апанасий алпауытты тағайындаған. Сол қаладағы жеті-сегіз мың грек бас көтеріп, араларынан Афинадор дегенді қолбасшы сайлапты. Македондықтар мен гректердің қақтығысында Афинадор өліпті. Бірақ гректер сол тулағаннан тулап, Александрия Әсхатаны тастап, Элладаға қарай босып кетіпті. Шамалы қару-жарағы бар екі мыңдық әккі сарбаздар жолай не бүлдіретіні белгісіз. Апанасийдің де тағдыры беймәлім.

Сатраптар жақтан да жел есті. Олар Александрдың соғыстан қолы босамағанын, шалғайда жүргенін пайдаланып, елді де, жерді де тонауға кіріскен. Сірә, Александрдың табаны Парсы жеріне тиісімен үлкен лаң басталады.

Қатердің үлкені – Александрдың жуырда ғана қатты жарақат алғаны еді. Патша кеудесіне қадалған жебені өзі суырып алғанда қансырап, ес-түссіз құлаған. Патша жан тапсырды деген қауесет Непархқа жеткен. Патшаның Гестифион, Птоломей, Кратер тәрізді достарының қатарына қосылған ұлы теңізші, үлкен білгір, ержүрек қолбасшы Непарх патшаның өлгені рас болса не істеу керектігін ойластырып, әскердің босқынға айналмауын қамдап қойғанда көз ұшында зәмбіл үстінде сұлқ жатқан адамды көреді. Бір кезде жаралы адам қолын көтереді. Сарбаздар қобырап, жаралы адамды атқа көтеріп мінгізеді. Сонда барып Непарх та, көз тіккен қарақұрым әскер де жан шақырып, қуанғаннан айқайға басыпты... Антигон мен Мазей ол хабарды, әрине, дастарқан басында айтпады.

Александр жақтан қилы-қилы хабарлар келіп жатыр. Анаумен соғысыпты, мынаумен соғысыпты дегендеріне Роксананың еті өле бастады. Сол қисынсыз қақтығыстардың қисапсыз хабарынан сүзіп алатыны біреу — Александр тірі. Ал патша Роксананы Вавилонға аттандырып, мені сонда тос дегеніне бір жарым жыл болды. Бұл уақытты Роксана бостан-бос өткізген жоқ. Алғашында Мазей де, қала даруғасы Багофан да падиша жан тыныштығы, алдында асы, сайлы қызметшілері болса керіліп-созылып жата беретін адам болар деп ойлады. Бұрын Үнді орманында сөйілдеп қайтар, көсіліп шабар жер жоқ еді. Оның үстіне белінде оншақты сүңгі, қолында садақ жүретін жалаңтөс, жалаңбұт үндістер маймылша өрмелеп ағаш басына шығып аң аулайды. Топтанып жүреді. Егер олар аңшы болмай Александр бездірген босқындар болса тасадан оқ жаудырып, орманға сіңіп жоқ болуы әбден ықтимал-тын. Вавилонның сыртындағы сары даланы Роксана өзі туып-өскен жерге ұқсатты. Құмы майда, сәл ғана жел көтерілсе шаң қабасын. Жер түгі дерлік қылтанақ та шамалы. Сақ жерін Роксана көп аралаған. Кейін өзі қыздар легін құрған соң алыс-алыс мекендерді бетке алып, серуен де құрды, саятшылық та жасады. Енді соған ұқсас, тынысы кең, ашық аспан, ашық жерге келгенде: “Александр тос,”—деген, деп майысып, мұнайып отыра алмады. Роксана Вавилонның ішінде өзін еркін сезінетін күйге жетті. Одан соң ең алғаш Вавилон мұнарасына, аспалы баққа жол бастап, жөн айтқан тарихшыны шақыртып алды.

— Өткенде мұнараға, аспалы баққа барғандағы әсерден арыла алмадым... Ныспыңыз кім еді?..

— Оксатр.

— Оксатр мырза... Сөз арасында қамалдың сыртына шығатын жерасты жол бар дегенді айтып едіңіз. Ол рас па?

— Рас.

— Ендеше, жол қай жерден басталады?

Оксатр ойланып тұр. Үнсіздік ұзап кетті.

— Мен сұрақ қойдым!

— Жол бар екені рас. Бірақ кірер құпия есігі қайда екенін білмеймін.

Роксана Оксатрдың өтірік айтып тұрғанын түсінді. Шын оқымысты, шын ақын, шынайы абыздарды айтқаныңмен жүргізу қиын екенін Роксана біледі. Алдында сондай өз елінің тағдырын патшадан да, басқадан да көбірек ойлайтын, ішіп тамаққа, киіп киімге жарымаса да өз ұстанымынан қайтпайтын дара батырдың бірі тұр.

— Оксатр мырза... Жасыңыз қаншада?

— Қырық жеті...

— Қай бұлықта тұрасыз?

- Кедей базар жақта.
- Қанша баланыз бар?
- Сегіз.
- Жақсы... – Үйіңіз тарлық етпей ме?
- Одан артыққа жағдай жоқ.

Роксана аудармашыға шыға тұр деп белгі берді. Өзі бір жарым жылда парсыша еркін сөйлейтін халге жеткен. Сірә, қыныр тарихшыны жібітуге септігі тиер деп тікелей соның тіліне көшті.

– Жағдай қолда, Оксатр. – Оксатрдың көзі атыздай болды. Манадан грекше сөйлеп келген падиша парсы тілінде саңқ ете қалды. Шынымен-ақ Оксатрдың іші жылып қалды. Дегенмен, бойын тіктеп, іштей қатайып алды.

– Сіздей ел мұрасын ардақтап, халқына бергенін міндет қылмай ғұмыр кешетін адамдар бірен-саран әр жерде ұшырасады. Мен сіздің ішіңіздегі аласапыранды көріп тұрмын. Сіз бәрін білесіз. Айтқыңыз келмейді. Қалауыңыз білсін. Әркім өз парызын орындайды. Мен де бір парыымды орындайын. – Роксана қазынашы Гарпалға арнап бір пәрмен жазды. Одан соң екінші қатырманың басына “Багофан мырзаға” деп әлденелерді парсыша жазды. Оксатр “бұл жағдай зынданмен бітер, патшалар күліп тұрып-ақ үкімінді шығара салмаушы ма еді?..” дегендей қатып-семіп қалды. Роксана коңырау қақты. Күндікші¹ кірді.

- Толым баһадүрді шақырыңдар!

Тарихшы қаққан қазықтай боп қабарып тұра берді. Роксана ішкі қауызға кіріп жым-жылас болды. Аяздай тыныштық. Сүт пісірім уақытта Оксатрды жұдырығымен төбеден бір-ақ ұрып жоқ қылатын ақсары келген нағыз алпауыт кірді. Кірді де үн-түнсіз тұрды. Роксана енді сақ тіліне көшті. Оксатр және іш жиды. Кетерде Роксана Оксатрға сөздің ашығын айтты.

– Толым баһадүрге ілесіңіз. Қала иесі сізге жана қоныс береді. Қазынадан ақша аласыз. Ол ақша сіз алаңсыз Вавилонның тарихын жүйелі жазып шығуыңызға мүмкіндік жасайды. Ал әлгі құпия туралы... Жазбаларыңызды, жәдігерлерді қарарсыз. Бір дерек табылып жатса, мен сізге борыштар болар ем... Сізге сарай есігі әрқашан ашық. Сау болыңыз, Оксатр мырза!

Құпия жол үш күннен соң Роксанаға аян болды. Оксатр өзі келді.

– Жасаған жақсылығыңызға рахмет. Ең бастысы – біздей қолында билігі жоқ, тек оқумен, тану-білумен кеткен адамдардың жанын түсінгеніңізге мың мәрте рахмет, ұлы падиша. Мен құпия есікті білем. Көрсетсем деп келдім. Тек жаныңызға ең сенімді жалғыз адамды ертіңіз. Бұл есікті сатрап та, қала басы да білмейді.

¹күндікші - жалдамалы қызметші.

Вавилонда білетін жалғыз мен едім. Енді үш адамға аян болғалы тұр...

– Білесеніз неге сонша қиналдыңыз?

– Патшада, байларда қорғаныш көп. Олар дүние олай-былай болса елді тастап алдымен қашады. Дарий патша да солай жасады. Қырылатын, баяғы қара халық. Сондай жаманатты күн туса елді осы жолмен алып өтем деп ішке түйіп ем. Ол жол Сізге де, ұлы падиша өте керек. Тарихтан белгілі. Патша сарайының ішінде үздіксіз үнсіз майдан жүріп жатады. Оның үстіне Сіз македон-грек ортасында, парсы жерінде жалғызсыз... Мен соны ойладым.

– Әнгіменіз көңілге қонды, Оксатр мырза. Ал іске кіріссек қайтеді?

– Бұйырсаңыз болғаны... Тек... Құпия есік бұл сарайда емес. Аспалы баққа ең жақын, шын мәнінде ең сәулетті, ең үлкен сарай Семирамида сарайында. Сарайды да, аспалы бақты да, жер асты жолды да Навуходоносор Мидия патшасының қызына үйленген соң салдырған. Бақтың Семирамида, біздіңше, Шаммурамат атты Ассирия падишасының атымен аталуы кейіннен, зорлықпен, әділетсіздікпен жасалған қиянат белгісі. Сізге, ұлы падиша сол Семирамида сарайы қай жағынан да қолайлы. Ашығын айтсам, жазаға тартпассыз... Егер қауіп-қатер төне бастаса осы жер асты жол сізді екі қыр асырып, көзден таса қылады.

– Бізге үшінші куәнін керегі жоқ. Қазір Семирамида сарайына барамыз. Сақшылар сыртта қалады, оққағарлар сіз белгі берген тұста тоқтайды.

Семирамида сарайының жанында Роксана жайғасқан Иштра сарайы қарапайым дүние боп көрінді. Ал жер асты жолы үңгір жол болмады. Ол едені, қабырғалары, төбесі әлеміштелген, Мараканның көк тасындай таспен қаланған, үш атты кісі үзеңгі қағыстыра қатар жүре алатын тіп-тік дәліз боп шықты. Кірер есігі – Мардук құдай айтты деген сөздер көне ариппейлер тілінде жазылған он жеті тастың жетіншісі. Беті жылмағайланған, шыбын тайып жығылар жап-жалтыр. Бас жағы күмбездене доғалданған, өте биік. Жетінші тастың бетіндегі жазудың жетінші жолындағы бір таңба тастың арғы бетінде салбырап тұрған шығыршықтың түймесі екен.

– Роксана Оксатрға қарады.

– Ілесесіз бе, Оксатр?

– Сізден рұқсат болса. Мұндай бақыт маған енді бұйыра қоймас.

– Жүріңіз! – Роксана есікті өзі ашты. Арғы бет тас қараңғы. Сырттан түскен сәулемен дәлізге түскенше тас есік өзінен өзі қайта жабылды. Дәліздің тынысы кең іші мырсындай екенін

Роксана жан-тәнімен сезінді. Және бір ғажап — өте алыстан күн сәулесі себезгілеп, өзіне қарай шақырып тұр. Падиша мен тарихшы алға жүруге жүрексініп, кібірткітеп біраз тұрды. Әлден уақытта көзге түртсе көргісіз қаранғылық сұйылып, дәліздің төрт бұрышты кескіні көрінді. Еденнің ортасында еденмен еден кіріктірілген ақ тастан жалтырата жасалған жолақ—атқан оқтай боп жатыр. Дәліздің әрбір жиырма қадамы сайын шырақ қойылыпты. Шырақ тамға тереңдетіле орнатылған тұғырда жуандығы білектей боп тұр. Роксана біріне от қойды. Одан соң қарсы беттегі және біреуіне... Жер асты саяхатшылар қозы көш жерден оралды. Шығар есіктің де құпиясын, есіктен себезгілеген жарықтың да сырын Роксана ұғып алды. Тысқа шықты да жан-жағына қарады. Шығар есіктің арғы жағы еңкейме жазық екен. Ұзаған сайын көзден таса. Тіпті мұнара үстінен де бұл жер көзге шалынбайды.

Семирамидадан қайтқан соң Оксатр Роксанаға және бір сырын айтты.

— Мендегі дерек бойынша осы дәліздің шыға берісінде оң жақтан үнгіп жасаған қалтарыс бар.

— Бар. Оны көрдік.

— Сол қалтарыста тиеп әкетуге дап-дайын алтын-күміс, асыл тас, інжу-маржан қазына болуға тиіс.

— Қазына болса болған шығар. Қазір оның орны бос жатыр. Ғасырлар бұрын нендей тағдырлы жайттар болғанын бізге кім айтады? Оқасы жоқ. Оксатр мырза үйге құр қол қайтпайды.

Роксана өз қобдишасынан бір маржан моншақ, бір алтын әйкел¹ алып берді.

— Есіңізде болсын, Оксатр. Қымбат мүлік көз тартып қана қоймайды, қаскөйдің пиғылын да бұзады. Әйеліңіз абай болсын. Дұрысы Вавилонның хан базарында жүрген жат-жұрттық бай саудагерлерге апарып, алтын теңгеге айырбастасын. Мына жауһардың құны — бір сарай тұрғызарлық пұл...

Осы кезде есіктен тықыр естілді. Түс ауа сатрап Мазей мен қала даруғасы Багофанды, қазынашы Гарпалды, өз сақшыларынан үш әскер басы келсін деп шақыртқан. Оксатр құны құнан қойға жетер-жетпес адамдарға тән үркектікпен екі асыл затты қалтасына тыға салды. Өзі бір уыс боп тұр.

— Сізге рұқсат, Оксатр мырза. Тек қойма туралы деректі, жол туралы деректерді де жинақтап әкелсеңіз дұрыс болар еді. Асығыс емес. Жазудан бір шаршаған шақта келерсіз...

Мазей, Багофан мен Гарпал қабылханада жайғаса бергенде лағыл түсті көркем көйлекті төгілте киіп, басында падишаның тәжі құлпырып, құдай жомарттықпен берген сымбаты мен

¹ әйкел - асыл тастан көзі бар алтын кулон.

сұлулығын жарқыратып, шілтерлі есіктен өткенде Роксананың мысы үш еркекті бірдей желкеден басып қалды.

— Ұлы Александрдың аса сенімді достары, аман боларсыздар! Мен сіздерді көп бөгемеймін. Тек сауалдарыма ұғынықты жауап алсам болғаны. — Роксана есіктен өтті де тоқтады. Сол жерден санқылдап сөз бастады.

— Ұлы мырзалар?! Мен бүгін тарихшыны жалдап, Семирамида сарайын аралап келдім. Семирамиданың жанында мына сарай жеркепе емес пе?! Әлде оны бұрын білмеп пе едіңіздер?

— Білгіміз... — Мазей.

— Әлде әлем әміршісіне, оның падишасына осы да жарайды деп қомсындыңыздар ма?

— Ұлы падиша! Мен жөнін айтайын... — Мазей орнынан тұрды. — Вавилонға патша салтанатты жағдайда, бар құрмет-қошеметпен кірген. Сонда өзі осы сарайды таңдады...

— Александр патшаның әр қаланы зерттеп жүруге уақыты жоқ. Жорықта жол үстіндегі сарайды таңдауы заңды. Ал менің затым әйел, тегім патша. Семирамида сарайында тұруға Роксана падиша лайық деген ой келмеді ме сіздерге, ұлы ақылмандар? Босағадағы сарай кімге лайық? Тәрдегі, ең қасиетті жердегі Сарайды кімге сақтап отырсыздар?!

— Сөзіңізде қате жоқ. Антигон Монофтальмның айтуымен ұлы әмірші тоқтаған сарай деп ұйғарғанбыз. Ер адамдардың сән мен салтанатқа кейде жетесі жетпейтінін есіңізге салып, Сізден, ұлы падиша кешірім сұраймыз. — Мазей қасындағыларға бұрылып еді екеуі де жөпелдете бас шұлғыды.

— Он күн мерзім, мырзалар. Сарайды қауіпсіз, қаннен қаперсіз өмір сүруді ұнататын падишаға лайықтап дайындаңыздар! Қолбасшылар! Ертең осы отырған ел иелерімен кеңесіп, падиша сейіл құрар аймақты барлап, белгілеп қоясыздар. Сейіл-арғы күні. Әскер түгел қатысады, ойын-машық өткізесіздер. Ол машық апта сайын өтетін болады. Падишаны сақшылар алыстан орағыта қорғайды. Үш жүздікпен таң ата жолға шығамыз. Әзірше осы! Сіздер боссыздар!

Роксана жалт бұрылып, шыққан есіктің арғы бетіне өтті. Роксананың уәжін тауып, қаумалап әкеліп, сатрапқа да, даруғаға да тек бас шұлғуды қалдыратын өткірлігіне бәлен жылдан бері жан қинамаған ақсүйектер үйрене бастады. Сірә, бас қатырап істің жоқтығы олардың ойлау қабілетін де доғалдай бастады ма екен?..

Оксатр Роксана Семирамида сарайына жайғасқан соң тілім-тілім, күлдіреп тұрған перғаундарын көтеріп келді. Роксана Оксатрды бір арба азық-түлікпен жеткіздіргісіп салды. Роксана мазасы болмай отырған адамның сыңайын танытып, асықпай

танысу үшін перғаундарды уақытша тастап кетуін өтінді. Оксатр есіктің көзінде тұрып, күмілжи сөйледі.

— Ұлы падиша! Мен бір нәрсе айтсам өзіме, бала-шағама зияным тиіп кете ме деп те тұрм...

— Айтыңыз. Зиян болмас жағын қарастырармыз.

— Осыдан бір жеті бұрын патшаның қазынашысы Гарпал мені жендеттерін жіберіп, бас сарайға алдыртты. Сонда: “Роксана падишаға мен туралы не айттың”,—деп қатты шүйілді.

— Мен: “Қол жетпес адамдар туралы не айта алам? Сіз туралы сөз де болған емес. Падиша өнерді, тарихты жақсы көреді. Әңгіме Вилонның тарихынан асқан жоқ”, — дедім.

“Бас сарай туралы біле ме?” — деп сұрады Гарпал.

“Әзірше білмейді. Падишаға Семирамида қатты ұнады”— дедім.

Гарпал: Байка! Ғұлама... Бас сарай туралы аузыңды ашпа. Егер өзі падиша білген болса не айтасың? — деп тақақтады.

“Семирамида оңаша, тыныш, қорғанысқа да, аспалы бақта демалуға да қолайлы. Ал бас сарай ғасырлар бойы бірінің басын бір алған әміршілердің бақталас орны болған. Ырымы жаман жер, деп ұқтырам”,—дедім.

— Ол не деді?

— Барқырап тұрып күлді. Риза болды. Алты талант алтын берді.

— Бас сарай шынымен де солай ма?

— Солай. Ол мынадан үлкен. Өзі жатқан бір қала.

Тарихшы бұрынғыдай емес, киімі жаңаланып, көзі майланып, жүрісі екпіндеп-ақ қалыпты. Роксана жаны аши қарап, ол көзден таса болғанша үнсіз тұрды. Арада үш күн өткенде Оксатр түсініксіз жағдайда қаза болды. Тарихшы өз көшесімен-келе жатқанда сатырлата шапқан оншақты оны қапталдай өткен соң кеудесінің жартысы бөлек жатқан Оксатрды жұрт бір-ақ көреді. Әне-міне дегенше қаскөйлер жұғынып тұрған аттарымен көшеден көшені адақтап, бұлт-бұлт жүріспен ұзап кеткен.

Роксанаға бұл хабар жеткенде падиша селт етпеді. Тек айтқаны:

— Оксатрдың өлімі кімге керек болды екен? — Одан соң Гарпалды дереу шақыртты. Роксана тіке кетті.

— Оксатрды жендеттеріңмен алдыртқанда неден жасқандың? Елге аян не қылмысың бар еді?

— Қылмысым жоқ... Бірақ бұ заманда кім бірінші барып жамандаса соныкі жөн боп жатыр ғой. Қазынашыны кім жақсы көрсін, падиша!

— Оксатрды, өлтірген кім, деп ойлайсың?

— Қалай? Ол өлді ме? Қашан?

— Мен оны өзіннен білмек ем, Гарпал. Патша сенің бала кезден бірге өскен досың. Жас кездерінде, әкесі Филипке қарсы алғашқы қиындықта тайсалмай Александр жағына шығып, айдауға бірге кеткенінді патша ұмытқан емес. Бірақ патша да оның өтеуін қайтарған болар, Гарпал?

— Өтеді, ұлы падиша! Өтеді, артығымен...

— Солай, артығымен деп естимін. Досыңа адал бол. Менің нұсқауларым аса қиынға түспейді. Қазынашы мен падиша сыйлас адамдар болғаны жөн. Өйткені қазынашы алтынның үстінде отырғанмен, падиша патшаның құлағына жақын ғой! —Роксана күміс қоңыраудай күліп алды. Ебедейсіз семіріп кеткен Гарпал ыр-ыр етіп құптаған болды. Кетерінде Оксатрдың отбасына қомақты қаржы, ас-су жіберем, деп Гарпал терге малшынып қайтты.

Ертенінде: “Тарихшы Оксатрды қазынашы Гарпалдың адамдары өлтіріпті, падиша оны жазаға тартқызам депті. Гарпал айыбын ақшамен, дүниемен жуып-шайыпты. Ажал шарапқа тойған Гарпалдың сақшыларынан келгенін қазынашы мойындапты. Жазатайым жай болғандықтан падиша Гарпалды кешіріпті”,—деген қауесет Вавилонда гу-гу айтылып, құлпыра қайталанып жатты...

325-тің аяғы 324 басында — Александр Македонскийдің табаны парсылардың ежелгі, ата-бабадан бұйырған жері — Иранға тиді. Дәлірек айтқанда Иранның Кармания деп аталар бұлығында патша өз жеріне келгенді болып бастаған. Бұл — жыл басы еді. Үндіден Филиптің қазасын естігелі Калан әулиенің: “Сенің орның империяның ортасы”,—деген даналық сөзі есінен кетпеді. Міне, империяның бір пұшпағын тастап кеткені сол еді, мынадай сойқан шыға келді. Осылай шаршауық өмір таусылмастай боп көрініп, көңілі алабұртып жеткенде жаңағы жайттан секем алды.

Александр демалып үлгерместен Кратер құрылықты аралап, қалың шерікті аман-есен алып жетті. Қара тастан кашалғандай берік адам патшаға жалғыз келмеді. Өзі жүріп өткен жерлердің сатраптары: Арахосиядан — Стасанор, арийлер мен зарангтердің сатрабы Фарасман, Парфия мен Гирканияның сатрабы Фратаферн аттан түсті. Олардың ізінше аттарын ақкөбік қып атақты әскер басылары Клеандр, Ситалк пен Геракон жетті.

Парсы текті сатраптар патша алдында иіліп, майысып, патшаға майдай жағатын салтпен аман-сәлемін, құрметін жеткізді. Біраз жыл ешкімнің алдында бас имеген македондық әскер басылар парсылардан біраз нәрсе үйренген екен. Олар келе бір тізерлеп отыра кетті де сатраптардан өтер мәймөңке салтын өткерді. Александрдың көзінен еш нәрсе таса болмаушы еді.

Бөлек-бөлек келген сатраптар мен әскер басылары патшаның екі канатына бөлініп тұра қалды. Ал өзара амандық сұрасу ишарасын жасамады. Керісінше бір-бірінің төбесінен асыра қарап, көздерін алып қашумен болды.

— Сатраптар мен әскер басылары бүгін кездескен болдыңыздар ғой?! — Александр сынай қарады. Екі жақ та абдырап қалды.

— Кездескен жоқ, ұлы мәртебелім. Патшаның алдында тәртіп сақтағандары болар, — деді Кратер.

— Тәртіп?.. Оған қарсылық жоқ. Тынығып, бір-біріңізбен көзайым бола тұрасыздар, мырзалар! Баршаңызды кешке қабылдаймын. Ел ішіндегі әңгімелерді білуге өзім де асықпын.

Күндізгі уақытын патша достары Гефестион, Кратер, Птоломей, Пердикка, Певкестермен моншада өткізді. Одан соң бірер саптыаяқ шарап ішіп, бүкіл әлемді уысында ұстап тұрған алты-жеті арлан Дарий моншасынан тер басып, тынығуға арналған бөлігінде жас нәрестеше бұты-бұт, қолы-қол боп шашылып, ұйқыға басты.

Өзіне ерекше бап іздемейтін патшаның Сангалдан кейін достарымен қауышқаны осы. Бүкіл әлемді өз атағымен толтырып тастаған Александр, сан мың қолды соңына ілестірген ұлы қолбасшы, жарты әлемнің әміршісі соңғы кезде дос, мүдделес, армандас деген ең жақындарын да белгілі қашықтықта ұстайтын болды. Ара-тұра өзімен өзі, ойдан ой қуып, жалғыздық арқасына аяздай батып жүргендей көрінеді. Осының бәрін жіті аңғарып, жаны ашып жүретін Аристофан монша төңірегін оқ бойы оқшаулап тастады. Патшасының сыздаған жараны, талған жүйкені, мазаң ойды сілкіп тастап еш алаңсыз тынықпағанына көп болған. Аристофанға патша бәлен уақытта оят деп табыстаған жоқ. Сондықтан мазасы кетіп, патшаның Ставкаға барар жолын тосқан сатраптар мен әскер басыларды да жуықтатпады. Қыстың келте күні құйрығын шолтаң еткізді. Бірақ қызыл іңірге жеткен жоқ. Аристофан кешкі тірліктен хабарлар. Енді оятуға да болар деп тұрғанда аршылған жұмыртқадай боп патша сыртқа шықты. Аристофан езу тартты.

— Жайша ма, Аристофан?

— Жай... Моншаға үндістерге ұқсап кіріп едіңіз, шыққанда сүттен ақ боп шықтыңыз, ұлы мәртебелім. — Александр күлді.

— Оу, батырым! Қай елде жүрсең — сол елге сәл де болса ұқсау керек қой!..

— Оят, мына “бала-шағаны”... Ставкаға келсін, — Александр атқа мінді де Ставкаға бет түзеді. Кешкілік бәрінің бас-аяғы жиналғанда нағыз лаң басталды.

— Көрмегелі көп жыл өтті, ел иелері! Ел орнығып, тарихтың бұдан былай жаңа арнамен ағатынын түсініп болған шығар?

Халықтың тұрмысы қалай, көңіл-күйі нені аңғартады? Кәне, әнгімелерінді айтындар.

Александр және байқады — сатраптар бір бөлек, әскер басылары бір бөлек топтана қарама-қарсы отырысыпты. Алдымен Клеандр атып тұрды. Ол осы жылдары өзі басқарған гарнизонның арқасында ел ішінде бүлік-шатақ болмағанын айтты. Әскерді де тәртіппен ұстағанын, тек кейбір кезеңдерде сатраптар әскерді шөміштен қысып, салық уақтылы келмеген соң әскерді пайдалануға тура келгендігін, патша қазынасын ойлап, қолды болып кетуі мүмкін деген алтын, күміс пен жауһар тас және де басқа асыл заттарды қордаландырғанын баян етті.

— Алдыңғы сөздерінді ұқтым. Ал патша қазынасына деп алтын, күмісті, асыл заттарды қайдан алдың? Ситалк, Геракон! Сендердің де айтпақ сөздерің осы такылеттес пе?

— Дәл солай, ұлы мәртебелі...

— Сендер де алтын, күміс жинап қойдыңдар ма?

— Дәл солай, ұлы мәртебелі...

— Ал, Клеандр, алтын мен күмістің көзін қалай таптың? Айтшы!

— Ұлы мәртебелі Александр патша! Осы сауалыңызға

— Клеандрдан гөрі мен анығырақ жауап берем ғой деймін.

— Арийлер мен Зарангтардың сатрабы, аса орнықты адамның ауылын аңдататын парсы ақсүйегі Стасанор орнынан көтерілді.

— Ұлы мәртебелі! Маған табыс еткен Арийлер елі мен Заранг бұлығында отызға тарта тайпа мен ұлыстар тұрады. Егетіні өніс, баптайтыны жеміс, бағатыны төрт түлік мал. Бұл бір момын ел. Аштық аяздай батпаса, қиянат қанын қайнатпаса, еңбегінің жемісін көріп, ертеңгі күнге үміт артар жағдайы болса ерте тұрып, кеш жатып, еңбекпен өсіп өнуді ғана білетін жұрт. Маған тапсырылған бұлықты соғыс айналып өтті. Рас, әр мекеннен соғысқа тартылған адамдардан шығын болды. Соның өзі бұл елді соғыстан азар да безер етті. Майдан шебі алыстап, араға айлар мен жылдар түскенде жұрт үстімізде қай патша отыр деген жоқ. Ежелгі кәсібі, ежелгі тіршілігіне кірісті. Елдің еңсесі көтерілсе, қарны тоқ, қайғысы жоқ болса сатрап болу да оңай. Бәрібір Дарий патшаға да бұл жұрт күн сайын сәлем берген емес. Дарий патша осы бұлыққа келген де емес. Сол бір ынтымағы ұйыған жерге Клеандр мырза гарнизонын әкеліп орнатты. Бәрі түсінікті: Гарнизон — Ұлы мәртебелінің пәрмені. Сатрап гарнизонның барлық мұқтажына жауапты. Мен өзімді сатрап етіп ұлы Александр патша тағайындағанын бақыт деп санап, гарнизонды бір күн, бір нәрседен мұқтаж етпедім. Клеандр мырзаның өзіне ерекше жағдай жасап, осы өңірдегі македон құдіретінің белгісі деп түсіндім. Ұлы қолбасшымыз бәлен кентті алыпты, бәлен өзеннен өтіпті, секілді ұшы қиырсыз тойлардың шығынын

көтерумен келдім. Бәріне де шыдар ем, бірақ Клеандр мырза әлемнің әміршісінің қолы бар Антипатр мырза мөр басқан алым-салық мөлшері мен түрлері бойынша қызмет жасауға мүмкіндік бермеді. Сатрапияның жидашылары айтқан салыққа бұл халық мәу деген жоқ. Салық уақтылы жиналып, қазынаға заңды түрде табыс етіліп тұрды. Бұдан соң Клеандр мырза “әскери салық” деген салықты өз жанынан қосты. Оның не тұрақты мөлшері, не айтулы түрлері, не мерзімі көрсетілмеді. “Әскердің мұқтажына орай жиналады”, — деп осы жылдары халықты тоздырып, аздырып, ұрып-соғып, үй-жайын өртеп, қорқытып, халықтың ашу-ызасын тудырды. Бұрқылдап әр-әр жерде ел көтерілді. Сатрапияның аруақты, дуалы ауыз адамдарын алдыға салып барып, басу айтып келеміз. Жаңағы алтын, күмісін Клеандр мырза елдің қасиетті орындарынан тартып алды, ежелгі ел сиынатын обаларды қаздырып, сонда адаммен бірге жерленген асыл заттарды, алтын ділделерды алдыртты. Клеандр мырзаға ел “молашы” деген ат қойды. Ұлы мәртебелім, аса өтініп сұрарым — екеуімізді бірдей тексертіңіз. Мен астамшылық жасасам басым қолыңызда. Ал Клеандр артық қайрат жасаса бағасын өзіңіз берерсіз. Мен Клеандрмен бір бұлықта қызмет жасай алмаймын. Мені ең күрделі, ең қиын жерге жұмсаңыз — даярмын. Тек Клеандр тектес бүлікшіні қосып бермесеңіз болғаны.

Қалған екі сатрап та өз бұлығында ойына келгенін жасаған македондық әскер басылар Ситалк пен Гераконды айыптың астында қалдырды. Александр үш бұлыққа үш тексеріс тобын аттандырып, сатраптарды да, әскер басыларын да ұзын арқан, кең тұсаумен тексеріс біткенше ұстады. Тексеріс парсы текті сатраптардың сөзін растады. Сірә, әскер басылары Александрдың бұл жорықтан тірі оралмайтынына сеніп, ойларына келгенін жасап баққан. Александр көп ойланып жатпады — македондық сенген серілерін өлім жазасына кесті. Мұнда сырт көзге байқалмайтын Александрдың ішкі есебі де жоқ емес-тің. Бұл үшеуі және Агафон дейтін әскер басы кезінде Филотаны айыптауда белсенділік танытып, Полидамантпен бірге барып, алыс Мидияда бейкам отырған Парменионды өлтіруге қатысқан. Сол жолы қанқұйлы тапсырманы орындауға аттанған жүз сарбаз осылардың гарнизондарында қалған. Александр оларды мұқият тергізіп, бәрін бір жерге жиды да Агафонмен бірге қырып тастады. Таққан айыбы — елді тонауға, жәбірлеуге қатысқан... Александр үшін “қызықтың” үлкені Персепольдің өзінде еді. Қалаға тай шаптырым калғанда қошеметі мейімдеп бейтаныс адам күллі жарандарымен қарсы алды. Жүзінен күн төгілген, майлы бет, майлы көз парсылық мән-жайды бірден баян етті. Сөйтсе, Александр тағайындаған сатрап Фрасаорт Александр Үнді

орманына тереңдеп кеткен шақта қайтыс болыпты. Персепольді, оның қат-қабатындағы халық тығыз орналасқан басқа қалашықтарды енді кім басқарады деп игі жақсылар аңқайып қалғанда патшаның алдында тұрған Орксин өзін-өзі ұсынады. “Александр патшаға Персеполь мен оның аумағын менен артық сақтап тұрар жанды көріп тұрған жоқпын”, —депті сабаз.

Александрға Орксиннің сөзі ұнады, бірақ жылы қабақ танытуға асықпады. Персеполь армандай ақ қала еді. Еш қарсылықсыз қақпаларын ашып тастап еді алғашқы келісінде. Бірақ төрт ай бойы македондықтар қаланы қиратумен, тонаумен, зорлық-зомбылықпен болды. Өйткені ол кезде Парсының астанасы тәркіленсе эллиндердің заманалық кегінің қайтқаны болып есептелген. Александрдың ойында бұдан әрі сақ жеріне, одан соң Үндіге, ол бітсе батыстағы алпауыттар: Карфаген, Сицилия, Римге аттану жоспары жоқ болатын. Жоспар осы Персепольдағы төрт айда пісіп, жетілді. Ал қазір сол Персепольді осынша қиратқанына іші ашып, Александр көбіне сау-саламат тұрған сарайларға ғана көз тастап келеді.

Атаксеркстің сарайын резиденция етіп, әлем әміршісі бары мен жоғын және түгендей бастады. Бұл кезеңде салмақ әскерге емес құпия қызметке түсті. Құпия қызмет және үш-төрт тұзақты салбыратты. Дар тұзағына кімнің басы ілінері көп тостырмады. Александрдың алдына өзін-өзі сатрап сайлап, бір жылдан астам Персепольді шырқ иірген Орксин туралы дерек қат-қатымен келіп түсті. Орксин храмдардағы жылт еткенді тонап, патшалар жатқан кесенелерді қабанша қопарған. Қарсы келген естиярлардың өлтіргенін өлтіріп, өлтірмегенін елден аластаған. Орксиннің түбіне жетер дерек бұл да емес. Оның ең үлкен айыбы — Дарий Родоманидың туған жиені, ахемендердің бел ортасынан шыққандығы болды. Мұны білгенде Александрдың қаны қарайып кетті. “Сонда қалай... Александр жанын шүберекке түйіп, мындаған мириад жол жүріп, мындаған эллиндіктің өмірін киып, парсының, оның ішінде ата жауы — ахемендердің билігін мына болмашы сарқындыға ұстату үшін жүрген болды ғой?! Бұдан артық қорлық бола ма?!”

...Орксин өзінің қалай дарға асылғанын білмей де қалған шығар. Орксин дар ағашта салақтап күн ұзақ тұрды. Александр саяси мәні өте зор бұл бұлыққа соңғы кезде жанынан жарты кадам алыстамай жүріп келе жатқан оққағары әрі ескі досы Певкесті сатрап етіп тағайындады. Бұл тұстағы шаруа осымен саябыр болғандай еді. Пресиданың әкімшілік орталығы Сузыдан да құпия қызмет небір құқайларды тауып шықты. Александр ашудан булығып, сатрап Абулитке дүрсе қоя берді. Оның айыбы — әскерге азық-түлік жеткізіп тұруды ұмытқаны. Абулит

патшаның алдына қыруар алтын ақша — дариконы үйіп тастады. Александр алтынды ақырға төктірді. “Атқа алтынның керегі не!?” деп патша айкайға басты. Өзі теңіз жағалап, астан да, ауыз судан да тапшылық көріп, бүкіл әскерімен қырылып қала жаздаған сәтін есіне түсірді. Осы ашу үстіне Абулиттің Парэтакенді билеп-төстеген баласы Орсит келді де Александрдың өз қолынан жан тапсырды. Өкіріп-бақырған Абулитті патша баласының ізімен о дүниеге аттандырды.

III

Роксана Семирамида сарайында отырғанмен, Александрдың әр қадамынан хабардар. Патша, әрине, жол үстінде жатқан Пасаргад, Персеполь, Сузыдан шауып өтіп Вавилонға тіке келмейді. Ал патшаның аяғы жеткен жерде былықтан былық шығып, Александрдың ілгері басқан аяғы кері кетуде. Оның бәрі падишаға өз ретімен, белгілі мерзімде келетін поштадан емес, құпия қызмет басшысынан белгілі болып жатыр. Роксана — патша қызы. Сарайшілік өмірдің қалтарыстарын жақсы біледі. Ең алғаш Вавилонға келіп, Семирамидаға жайғасқан соң жұбы жазылмайтын екі македондық — қазына басшысы Гарпал мен құпия қызмет басшысы Фиоклдың соңына Роксана өз сақшыларының арасына әкесі қосып жіберген әккі тыңшы Суниотты салып қойды. Суниот пен Роксананың руы бір. Шешесі грек-бранхиді болғандықтан оның өң-жүзі грек-македон ортасында жым-жылас жүруіне әбден келіп тұр. Грекше судай, адамға жұғымды, көркем жігіт. Суниот — Роксананын айтуымен өзінің құпия жүйесін жасады. Іс жүрмеген жағдайда Роксана оны ақшаның күшімен бұзып беріп отырды. Ашылмаған есіктерді де Суниот ақшаның күшімен оп-оңай ашып келеді. Енді, Роксанаға наразы адам боп көрініп, өзін сақ жерінде туған бранхид-грек деп таныстырып Фиокл мен Гарпалдың дос-жар адамына айналды.

— Рас, сен өзге сақтарға ұқсамайсың. Өзіміздікі екенің түрінде тұр, — деді бір күні Фиокл шарапқа балқып отырып. — Бірақ сенің қалайша қанлы патшасының сарайында өскеніне таңмын. Түсіндірші...

— Түсіндіретін түгі де жоқ. Менің әкем білімдар адам. Рас, маған ол қасиеті аса қонбады... Қанлы патшасы балаларына Эллиндік білім бергісі келді. Өзіне де гректерден бір кемеңгер керек болған. Сонымен біздің отбасымызды сарайға алдырды. Әлі де әкем сонда. Патшамен дос, сенімді адамы. Кемеңгер деген сақтарда өте жоғары атақ.

— Аты кім?

– Афинет.

– Жаксы...

Роксана Александр жаракат алды дегенді естігенде өз жұртының салтымен құрбандық шалдырып, аман-есен тезірек келуін тілеп ырым жасатты. Сол ырымға падиша сатрап Мазей, даруға Багофан, қазына басы Гарпалды, құпия қызмет басшысы Фиоклды, әскер басыларын, Вавилонның бетке шығар атакты ақсүйектерін шақырды. Құрбандық шалу, тоқым қағудың сонын Роксана ойын-сауыққа айналдырып, шараптын ең бір таңсық дегендерін жайнатып тастады. Киім киісінен, өзін еркін ұстауынан-ақ Суниоттың жай сиырдың жапасы еместігін жиналған жұртқа аңғартқан. Суниот осы кеште еренсіз, кездейсоқ тіл қатысқансып барып, Гарпал мен Фиоклге соқтықты. Шараптан бусанған екі досқа тілінің қуақылығы бар, келбетті жігіт ұнап қалды. Суниот оларға өзін бір көрсетті де жергілікті биші сұлуларға ұмтыла берді. Өзі Гарпал мен Фиоклға аса мән бермегендей.

– Әй, мына жігіт қатын көрмей әбден қурауға айналса керек. Байғұстың сауабын алсақ қайтеді? – Гарпал досына қарады.

– Сонда, не істемесің? – Фиокл ұрланып, Роксананың ізінен қалмады. Төмен етектінің бәрі тек төсектегі қызыққа жаратылған деп әбден еркінсіп біткен сабаз Роксанаға көз тастау, қызығу тек өлгісі келгеннің ісі екенін ұмыта берді.

– Фиокл! Сен өзің не ойлап отырсың? Мен не айттым?

– “Суниоттың сауабын алайық”, – дедің. Қалайша?

– Ертіп кетейік те жүз қатынның ортасына лақтырайық.

– Жарайд... Лақтырайық...

Суниот осылай Фиокл мен Гарпалдың ойнаскор достарының біріне айналды. Әңгімелері шарап, қатын, тұрпайы қызықтар. Кешікпей Роксана Гарпалдың қазынаны қалай болса солай шашып жатқанын нақтылай біліп алды. Ал Фиокл Гарпал төңірегінен еш сыбыс патша жаққа кетпеуін шегелеп тастаған. Бірақ елде құлақ пен көз бар емес пе?! Бұл екі достың жүгенсіздігі баршаға аян еді. Мазей мен Багофанның бұларға билігі жүрмейді. Ол аз болса сатрап та, даруға да ел мұқтажына деген қаражатты Гарпалдан алады. Гарпал патшаның ен жақын, ен сенімді досы деген лақап оны бөле-жаладан қорғап келеді. Гарпал мен Фиокл басы бос әйел жетпегендей, Вавилонда тордағы құстардай бағулы көркем келіншектерді де күйеулерін қонаққа шақырғансып, түгендеп шықты. Сабасына сыймаған Гарпал Афинадан аса сұлу, аса қымбат тұратын екі гетера – Пифионика мен Пликераны алдыртты. Түнгі жын ойнақтан ісіп-кеуіп, әрең бас көтерген бір күні Гарпалды Роксана шақырып алды.

– Гарпал мырза, мен падишамын. Патша құрған елдің

тағдырына мен немқұрайды қарай алмаймын. Александр шексіз сенген адамдардың шектен асқан қылықтарын патшадан жасырмаймын. Александр ең қиын жолдан жаралы да болса тірі өтті. Есіңізді жиыңыз, есебіңізді түгендеңіз. Сыртқа, бей-берекет кеткен ақы-пұлдың ширегі Александрға аян болса, басыңызбен жауап бересіз. Танысыңыз, мұнда өзіңіздің пәрменіңізбен сыртқа шыққан қаржының рұқсат түбіртектері, міне, менде. Осының өзі сізді дарға апаруға жарайды. Ал бас сарайдағы жын ойнақ, қымбат гетералар?.. Гарпалдың жүрегі тоқтап қала жаздады.

Екі тізесі ұстамады ма, Роксананың алдына сылқ түсті.

— Бәрі рас, ақталып та жатпаймын, ұлы падиша! Мен де бір қажетіңізге жарармын. Бәрін пышақ кескендей тоқтатам. Тек патшаға айта көрмеңіз. Құлыңыз болайын! Мен жақсылықты ұмытпайтын адаммын.

— Мені де сатып алмақсын, ба, оңбаған!

— Жо-жок. Жай, адамдық борышты айтам да!..

— Бар! Ойлан! Түзе, ісінді. — Роксана “сізден” “сенге” көшті.

Түс ауа жылмандап Фиокл келді. Роксананың қабылдауын тосып едәуір жүрді. Роксана іс дәл осы бағытта өрбитінін білген. Мырс күлді де Фиоклды әдейі ұзақ тостырды. Фиокл тосатоса төзімнен де, әншейіндегі жайбарақаттығынан де жүрдай бопты. Сөйлесе ерні ерніне тимай селкілдеп кетеді. Роксана оны сөйлетпеді де.

— Гарпал екеуің құрдымға бірге кетесіндер. Оны өзін де білетін боларсың, Фиокл? Сен де өз міндетінді ұмытқансың. Қай жерде қанша адамың жүргенін, шын аты-жөнін мен бес саусағымдай білемін. Бұдан былай тырп етсең Александрсыз-ақ басынды өзім алдыртам. Жауабын мен бере аламын. Бір жақсысы — өлген адам ақтала алмайды, Фиокл. Гарпал екеуің қазынаны тауықша шаштындар. Енді есеп-қисабын түгендеп көріндер! Шашқандар екеу — қазынаға құюшы бүкіл Вавилония, Сузыдан бергі аймақ, өткен-кеткен бай саудагерлер... Мүмкін қазына ортаймай, артылып-төгілуге жақын шығар? Ойланыңдар, достар. Ал бұдан былай патшалықтағы барша құпия мәліметтің көшірмесі күн сайын менің алдымда жататын болады. Енді менің де тапсырмаларымды орындайтын боларсың, Фиокл! Сенің қызметін маған таң да емес, құпия да емес. Есінде болсын, ізің андулы болады. Өзіңнің амандығың үшін... Енді Персепольдағы жаппай үйлену туралы айт. Александр бір күнде екі рет үйленіпті — рас па?

Роксана мәліметке шүкшия түсті. Біріншісі Дарийдің қызы Статира¹, екіншісі Атаксеркс III Оханың қызы Парисатида. Тойға патша жарандары түгел дерлік қатысқан: Гефестион, Птоломей,

¹Статира - Дарийдің әйелінің де аты - Статира.

Кратер, Пердикка, Селевк, Неарх, Певкест, Леоннат, Марсий, Никонор, Лаг. Әрине жастарға тілекші боп Антигон Монофтальм мен әлі де алпысқа жетпеген, бірақ өзін жорық бойы қарт адамша ұстаған Лисимах ұстаз бас шұлғып, айылын жимай жүрген.

Роксана жырақта жүріп, жаңылыс баспас үшін бір кеш бұрк-сарқ кайнаса да бәрін ақылдың тезінен өткізуге тырысты. Александрдың бұл әрекеті – саясат екенін, екі елді жақындастырудың амалы екенін түсінді. Дарий мен Атаксеркстің қыздарына үйленгенінде де үлкен мән жатқанын ұқты. Енді Александр Парсы патшаларының ет жақын туысына айналды. Енді парсыларға оны жатсынудың жөні қалмады. Гефестионға Дарийдің үлкен қызы Дрипетиде тиіпті. Гефестион Александрдың жан досы, енді әйелдері арқылы туыс та болды. Птоломей де, Неарх та, Эвмен де үйленген. Ең қызығы Селевктің үйленуі. Кезінде массагет патшасы Спитамен Александрдың әрекеті арқылы өлтірілгенде Александр оның бала-шағасын өз сарайына алдырған. Кешіктірмей оларды Персепольға жіберіп, сонда патша отбасына сай жағдай жасаған. Оларды қайтарып алуға Байтақ патшаның құрығы қысқа болды. Заман өзгерер, бір жөні болармен бұл бейбақтар Персепольда тұрып жатқан. Селевк осы тойда Спитаменнің қызы Апсанаға үйленіпті. Апсана Роксанадан бірер жас кіші. Спитамен патша қызының атын Роксанаға ұқсатып, Апсана деп қойған еді. Роксана Апсананы жақсы біледі. Өні сүт сарғыш, көздері ашық күнгі аспандай көкпенбек, тұп-тұнық. Мінезі сынық, сұлулығында мін жоқ қыз. Бұл тұста Роксана сәл жібіді. Апсананы бауыр тартып, көргісі де келді.

Фиокл Роксанадан тірі шықты ма, өлі шықты ма белгісіз. Көзі жер тесіп, өң-сөлсіз қыбырлап бара жатты. Роксана Мазей мен Багофанға қатаң тапсырма берді: Гарпал мен Фиоклдің әр қадамы аңдулы болатын пәрменді өз қолымен жазып берді.

Бір күннен соң Суниот Роксанаға келді.

– Ұлы падиша... Гарпал мен Фиокл айып-пұл әкеліпті. Не істе дейсіз?

– Әкелсін.

Роксана сыртында алтын өрнегі бар, піл сүйегімен көркемделген сандықты екі қара палуанға көтертіп екі қу жетіпті. Роксана сыр бермеді. Сандықты патша кенес өткізеді деп ыңғайлаған кең тынысты ападанға² кіргіздіріп, патша тағының оң қанатына, қол созым жерге қойғызды.

– Қазына – патшаныкі. Оның қаншасы қазынашыда, қаншасы өзінің қол астында тұрғаны бәрі бір емес пе? Жақсы. Патшаның қолма-қол жұмсауына, біреулерге құрмет көрсетуіне

²Ападан - жиын өткізер немесе үлкен қабылдау жасайтын салтанатты зал

кажет болар деп Гарпал мен Фиокл әкеліп қойды деген жауап алады патша. Енді боссындар, достар.

Роксана Александрдың әр қадамын Фиокл арқылы нақпанақ біліп отырды. Оның Иранға келген беттегі ланды істерден малтығып шыға алмай жатқанынан да толық хабардар. Хабардың бәрі бірдей жайлы емес. Көбіне Александрдың жанына бататын жайттер. Парсы жеріндегі аз күнде Александр қылмыскерлерді жекелей де, жүздеп те жазаға тартқызып жатыр. Өз қолымен де кісі өлтірді. Сірә, әбден титықтап, ашу-ызаның шегіне жеткен.

Дегенмен, сұрқайы хабарлардың арасынан бір күні Александр Персепольда үлкен той жасапты. Он мың македондық бір күнде парсы қыздарына үйленіпті деген хабар келді. Үйленген мықтылардың алдында әрине, Александр тұр. Терісі кең патшаның жүрегі де кең боп шықты. Роксананың кеудесінде кек пайда болды. Өйткені Александрмен отасқанына екі жылға аяқ басқанымен Роксана бала көтермеді. Ал күні кеше Александрдың етегі тиген екі қар тоғыз айдан соң бір-бір ұл туып берсе Роксанадан тараған ұрпақ үшінші дәрежелі боп, сүмірейіп қалары сөзсіз. Осы ой сап ете қалғанда Роксана Суниотты шақырды. Суниот Фиоклды ертіп келді. Роксана мен Фиокл көзбе-көз сөйлесті.

— Фиокл... Персепольдан алдырған соңғы хабар мені қатты толқытты. Александрдың екі әйелін және Гефестионға ұзатылған Дрипетиданы менің жолымнан алып тастайсың... Өтеуін өзің айт.

— Қайдағы өтеу, ұлы падиша. Бізді жамандаушылардың аузын жаптырсаңыз болды. Гарпал екеуміздің қателіктерімізді айтпасаңыз... Және... Ел болған соң оның бәрінің аузын жабу қиын болуы. Сондықтан қатер төнсе біз алдымен еститін болайық. Кеудеде жан бар ғой. Жол табармыз. Мына тапсырмаңыз табан астында орындалады. Үшеуі сіздің болашақ ұрпағыңыздың бағын байлайды. Оған жіберуге болмайды. Мен дұрыс түсіндім бе, ұлы падиша?

— Дұрыс, Фиокл. Мүмкін істі жеңілдетуге қаржы керек болар? Керегінше ал, Фиокл. Тек жарты айға жеткізбей істі бітіріңдер.

— Бітіреміз. Қай күні патша Персепольдан бері қарай жылжиды, сол күні тапсырма орындалады. Иә, қаржы, сөз жоқ керек. Бірақ Гарпалда ол жағы көбірек қой... — Фиокл әзілге сүйеп езу тартты. — Керегінше береді. Естуімше Гарпалдың да басы біреу-ақ. Рұқсат етсеңіз...

Бұл әңгімеден соң сегіз күн өтті. Тоғызыншы күні Персепольдан жиырма бес мың әскермен Александр Вавилонға бет түзеді деген хабар жетті. Александр Вавилонға қарасты жерге іліккеннен-ақ әр-әр жерде тоқтап, ел ішіндегі әңгімелерге ден қойды.

Сондықтан әскер өте баяу жылжыды. Вавилонға үш күндік жол калғанда Фиоклға берілген тапсырма орындалғаны естілді. Дәл осы мерзіммен қат-қабат Мазейге патшаның жасырын пәрмені жетті: “Гарпалды көзден таса етпендер. Қаладан шығып кетпесін. Бұл пәрмен құпия қызметке айтылмасын”. Мазей Роксанаға бұл пәрменді өзі келіп, оқытты да үн-түнсіз кетті. Сірә, Вавилонда да лаң басталатынын түсінген Мазей Роксанаға жағынып үлгеруді жөн көрген. Майбөкселігі, мимырттығы болмаса Мазей елге жайлы сатрап болды. Роксананың жүрегі атша тулады. Бір нәрсе анық – Гарпал мен Фиоклдың сұраққа алынуы Роксанаға қауіп. Бұлар сірә, өлім жазасынан құтыла алмайды. Ал өлеріне көзі жеткен адам Роксананы аясын ба?! Іле кетері анық.

Роксана түнделетіп, Гарпал мен Фиоклды шақыртты. Патшаның пәрменін жеткізгенде екеуі күзгі жапырақша қалтырады. Роксана ертеңінде өзінің үш жүз құрбысымен, мыңға тарта жасақпен қала сыртына үйреншікті сейілге шықты. Сол қарақұрымның бел ортасында әскерше киінген Гарпал мен Фиокл да кетіп бара жатты. Гарпал алты мың талант, Фиокл да көтергенінше алып жолға түсті. Сыртта Гарпалды осы төңіректің қарақшысы Қауға сақал атанған, қарақшы аннан-мыннан құралған алты мың әскермен тосып алды. Қауға сақалға жеткен соң Гарпалдың күлкісі түзелді.

– Қош, ұлы падиша! Тезірек бала көтеріңіз... Біз Қауға сақал екеуміз өз мемлекетімізді құрамыз. Қазынаның жартысын елге жеткізіп тастағам. Менен басқа жан адам оның қайда екенін білмейді. Әлемді билейтін – алтын. Алтын менде жетіп артылады. Рахмет! Бұ дүниеде кездеспегеніміз дұрыс шығар. Сау! – Фиоклдың жанына Роксана жүз сақ сарбазын қосып берді. Олар соғды, Марақанд басып Битанға кетті. Фиоклдың қолында сақ таңба жазуымен жазылған, тек әкесі немесе інісі Беқасыл оқи алатын жазу.

IV

Александр Вавилонға тұтығып, Персепольдағы үш әйелдің қазасын кімнен көрерін білмей ашулы кірді. Гарпал мен Фиоклдың сытылып кеткенін естігенде арыстанша ақырды. Мазей сорлы өз басынан түніліп, Роксанаға кісі жіберді.

Александр Семирамида сарайына бас сұқты да бұл жерде өзін сарғая тосқан адам бар екенін жан-тәнімен сезді. Өйткені бұдан кем соқпайтын сарайларда дәл мынадай жылылық, әр нәрседен есіп тұрған мейірім мен сүйіспеншілік жоқ-тын. Александр сарайды аралап келе жатып, Роксана қай тұстан шығар екен, деп елегізді. Александрға сарайдың бас саманшысы патша тынығатын

данғаза үлкен қауызды, қабылханасын, Кенес өткізуге арнайы жасалған кең тынысты, патша тағы аса құдіретті етіп орнатылған ападанды көрсеткенде, патша сүйеушісі бар адамның күйіне түсе бастады. Бірақ қайда барса да Роксана көрінбеді. Шыдамы таусылған патша жалт бұрылып Мазей мен Багофанға қарады. Іштей және бір қаралы хабар тосып тұрған жоқ па деген үрей алқымына қара кесек боп тығылды.

— Падиша... Ұлы падиша Роксана қайда?

— Аспалы бақта, ұлы мәртебелім. — Роксананың көлеңкесі — сак сұлуы Баршын. — Падиша басы ауырып, салқын ауаға шыққан еді.

— Басы ауырып... Онда отыз мың мириад жол жүрген адам отыз қадамға қинала қоймас. Жол баста.

Патша Баршынға ілесіп, жалғыз кетті. Аспалы бақ та алғаш көргеніндей жадау емес. Жасыл желегінің күтімі түзелгені көзге ұрды. Бір саты көтерілгеннен-ақ даладан самал есті. Сылдырап аққан бұлақтар, кіп-кішкентай сарқырамалар Александрды Македонның орманына кіргізіп жібергендей. Патша және бір саты көтерілгенде ауа және өзгерді. Жасыл желек буырқанып, ырғалып тұр. Көз ұшындағы аспалы өреде Роксана жатыр. Александр және толқыды. Онысына өзі тан. Бірақ бұл бір бал татыған сезімді шашпай-төкпей аңсаған адамына жеткізуге тырысып келеді.

— Роксана!

Роксана қанша ұстамды болам десе де көзінен ескен сағыныш аралас қуаныш, алабұртқан өңі бәрін жайып салды. Патша мен падишаның құшақтары айқасып, екеуі де біраз уақыт масаң күйде қалып қойды.

V

311 жылдың 13 маусымы. Бұл — ұлы Александрдың қайтыс болған күні. “III Александр”, “Ұлы Александр”, “Әлемнің әміршісі”, “Зевстің ұлы”, “Екінші Дионис”, “Ұлы қолбасшы”, “Александр Македонский”... Көзінің тірісінде оның есімі жетпеген жер қалмады. Ол көз жұмғалы бергі он екі жылда бар-жоғы отыз екі жасқа дейін қарама-қайшылығы көп, жақсылығы да аз емес, қиял қатар шаба алмас іс тындырған Ұлы Александрдың есімі жер бетінен өзімен бірге кеткендей жым-жылас. Әлде “Александр” деген сөз әлі де үрейлі ме, әлі де Александрдың мысы оның жаулап әперген елдерін басып қалған қарулас достары — диадохтарының мысын баса ма екен? Бүгін, міне, Александр қайтыс болғаннан кейін дүниеге келген артындағы жалғыз тұяғы

IV Александрды ересектерше киіндіріп, өзі ақ пен кара түсі тен көйлек киіп, Роксана жатын қауыздан ерте шықты. IV Александр бұл күні жасалатын рәсімдерді ес білгелі көріп келеді. Анасының оны не үшін аса бір тебіреніспен жасайтынын түсінуге тырысады. Бұл күні анасының сөзі санаулы, ісі өзі қалыптастырған реттен ауытқымайды. 13 маусым — Ұлы Александрды еске түсіретін күн. Роксана оны осымен он бір жыл қатарынан бұлжытпай орындап келеді.

Құрбандық шалар орынға жеті кара өгіз, жеті қарагер ат байланды. Бәрі де бордақы. Қасапшылар пышақтарын жанып, алжапқыштарын таңып, сақадай сай тұр. Семирамида сарайын пана еткен жеті мындық сақ жасағы, елге қайтарған үш жүз қыздан өз еркімен қалған тоғыз құрбысы, әр түрлі қызмет жасайтын екі жүзге тарта қызметшісі амфитеатр тәріздендіріп Роксана жасатқан құрбандық орнына таяп, жарты шеңбер құрып, үнсіз тұр. Роксана оған ілесіп бала Александрдың ұстазы, македондық кекселеу кісі әйелімен және сақ сақшыларының арасында жүрген естияр кісі, тәңірші тақуа Қынық абыз барып сәкіге жайғасты. Алдымен македондық ұстаз орнынан тұрды.

— Адам боп туып, құдай боп дүниеден өткен Ұлы македондық, ұлы Александр! Тәнің жерде, Рухың аспанда! Адамзат сені ұмытпайды. Македон халқы үшін сен мәңгілік мақтанышың. Сенің жер бетінде жасамақ ісінді, жете алмай кеткен арманыңды өзіннің бел балаң, IV Александр жалғастыруға жазсын. Енді сенің есімің өмір сүреді. Сенің рухын жаңа ел, жаңа ұрпақтарға ұласа береді. Сенің есімің ғасырлардан, дәуірлерден асып, сен естімеген, сенің өзін қиялдамаған жаңа жерлерде, жаңа елдерде адамдардың жүрегін, санасын жаулап алады. Сен мәңгіліксің, Александр! Македон халқының ұлы перзенті... Бүгінгі құрбандықты қабыл ал!

Македондық ұстаздан соң тәңірші тақуа екі қолын аспанға атып, өзі тілінде құрбандық шаларда айтылар сөздерді Ұлы жаратушыға бағыштай сөйледі. Осыдан кейін Роксана баласы екеуі қасапшыларға жақындады:

— Ұлы Александрға бағышталған құрбандықты бастандар! — деді IV Александр.

Бүгінгі түн — Семирамидадағы соңғы түн. Ертең түн жамылып, бүкіл сақшыларымен, құрбыларымен, елінен бірге келген қызметшілерімен Роксана Александрия Эсхатаға қоныс аударады. Вавилон бір сәтте зынданға айналуға жақын. Бұл қадам қорыққанға қос көрінгеннің ісі емес. Вавилонда қазір Македония мен Грекияның наместнигі Антипатрдың ұлы Кассандр жіберген жүз отыз жансыз жүр. Олар аздаған топпен келіп, күннен күнге көбеюде. Сондықтан ертең әскер екіге бөлініп, дала тыншығанда бала Александрды алып бірінші жасақ кетеді. Түн жарымда Роксананың өзі қалған жасақпен, өзіне осынша жыл қызмет

еткен адамдарымен жолға шығады. Барар жер, басар тауын, жолда не болуы мүмкін екенін, қауіп-қатердің қайдан, кімнен екенін Роксана мұқият есептесе де аса қобалжулы. Ол күн кешкіре Вавилоннан жалдаған қызметшілерінің ақысын төлеп, бәріне Александрдың еске алу күні жасаған қызметі үшін дегенсіп, бір күн емін-еркін базар аралар сыйақы таратты. Қызметшілерге бір тәуліктік демалыс берілді. Сонымен, Семирамидада тек Роксананың адамдары қалды.

Роксана Александр Вавилонға келген күннен бастап, күнделік тәрідендіріп, маңызды сәттерді нақпа-нақ жаза бастаған. Ол күнделік бүгін Роксанаға алтыннан қымбат, жанынан артық көретін жәдігер. Ол енді IV Александрдың көре алмаған әкесінің соңғы жылын көз алдына елестететін, әкесінің қаншалықты алып тұлға болғанын растайтын, әзірше, жалғыз дерек. Ол дерек бір-ақ дана... Егер Роксана қолға түссе баласы оған жете алмайды. Не істеу керек? Роксана көп ойланбастан күнделікті көшіріп, екінші дана жасауға кірісті.

“324 жылдың 29 қаңтары. Александр оралды”.

“Ақпанның 3 жұлдызы. Александр келгелі Вавилон, оның ішінде Семирамида сарайы жер-жаһанның кіндігіне айналды. Адам нөпірі патшаға бар-жоғы екі күндік тыныштықты әрең қиды”.

5 ақпан. “Әскер ішінде нарызылық басталды. Грек-македон сарбаздары өздерін парсылармен, басқа да азиаттармен теңестіріп қойған жаңа тәртіпке наразы”.

6 ақпан. “Осыдан төрт жарым жыл бұрын Александр отыз мың парсы баласын кемеге тиеп, грек-македон әскери өнерін, тілін, салтын, мәдениетін үйретуге жіберген екен. Сол отыз мың Сузыға келіп, патшаның жарлығын тосып жатыпты. Патша олардан арнайы әскер құрып, патшаның тікелей қарамағына көшірді. Қазір әскер ішіндегі грек-македондық менмендікті жою үшін Александр Бактрия, Соғды, Арахос, Дрангиан, Ария, Парфиядан шақырылған жаңа күшті ескі әскердің арасына қосып жатыр”. “Әскер ішіндегі наразылық ұшығып тұр. Александр грек-македон сарбаздарын сабасына түсіру үшін “қарыздарыңды өтендер” деп ақша таратты. Сарбаздар бұл ақшаның арты жамандық болар деп алмаған. Патша ақшаны еш тізімсіз, аты-жөнін сұрамай таратқызды. Бірақ мұнда да бәрі онай болған жоқ. Масқара болғанда ең қарт қолбасшы Антигон Монофтальм осы қалаймақанды пайдаланып, едәуір алтынды жымқырып қалыпты. Ол жайт Александрға аян болғанда патша қатты қынжылды. “Парменионмен бақталасқан Антигон осылай істеген соң басқа қолбасшыларды да, сатраптарды да таза қырып тастау керек шығар?!” деп Антипатр мен Эвменге шүйілді”.

14 ақпан. “Антигон жасының ұлғайғанын көлденең тартып,

ұмытшақтыққа жығып, ақша ұрлаған қылмысын жуып-шайды. Александр сенбеді, бірақ кешірді.

Александр жалпақ жұрт таңғы асын ішіп, күнделікті тірлігіне кіріскеннен соң төсектен тұрады. Оның есесіне таң жұлдызы босағадан ауғанда ғана әбден шалдығып келіп құлайды. Империяның шаңырағы шайқалып тұр. Патша күн сайын бір дауды басып, екінші дауға дауа іздейді. Кезінде грек полистарынан түрлі саяси күрес, қайшылықтар үшін қуылған аты мәлім отыз мың адамды елге қайтару туралы, олардың мүліктік, азаматтық, саяси құқықтарын қалпына келтіру туралы тәптіштелген патша жарлығы бүкіл Эллиндік одаққа таратылды. Бірінші боп Афиныдан қарсылық келді. Баяғы Демосфен. Демосфен патшаға Панэллиндік одақтың жарғысын жіберіпті. Онда патша алдымен жергілікті Халық жиналысының келісімін алып қана мынадай Жарлық бере алады, делінген тұсқа Демосфен түсінік жазыпты.

Александр рахаттанып күліп алды. Жанында Птоломей мен Пердикка бар. Антипатр мен Эвмен, Аристофан да патшаның қасында болатын. Александр Демосфенді күлкіге айналдырды: “Мен соңғы рет Афиныды тізе бүктіргенімде естерінде болар, Демосфен қырқа басындағы орамынан шықпай, тығылып жатып қалып еді. Сірә, сол үңгірден кеше ғана шыққанға ұқсайды. Өйткені әлемнің жаңарғанын, Александр үшін Панэллиндік одақ - бала кезде киген итжейде екенін түсінбеген соң осы адамды ақылды деуге бола ма? Мен оны ініне қайта кіргізем! Демосфен халықтың адамы болса, сынап көрелік. Жаз, Эвмен! Самос аралы Халық жиналысының шешімін қолдансын. Арал Афиныдан бөлінсін. Жеке әкімшілік аумағы құқы берілсін. Горг аумақтық әкімшіліктің басшысы болып тағайындалсын”.

“Самос аралы үлкен дауға айналды. Енді Самос пен Афины арасында соғыс болғалы тұр”.

“21 сәуір. Аяғым ауыр. Александр оны білгелі маған ерекше мейіріммен қарайды. Оңашада ішімді сипап, тезірек томпайса екен, бәрі көрсе екен деп мәз болады. Ондай сәттерде мен алдымда кім тұрғанын оп-оңай ұмытам. Патша екені рас. Бірақ ол менің некелі күйеуім ғой.

... Александр анасы Олимпиададан хат алды. Антипатр екеуінің жауығуы шегіне жеткен. Антипатр грек полистарының Александрды басқыншы санайтынын пайдаланып, бұл өңірге басы бүтін иелік етпеқ ойы бар. Олимпиада көмек сұратты. Көмек те, Жарлық та дайын. Кратер өз қалауымен Антипатрды орнынан түсірерлік мықты әскер жинақтап жатыр. Антипатрды түсіріп, оның орнына Кратер тағайындалмақ. Жарлықты Кратер өзімен бірге алып барады”.

“Мамыр басталды. Самоста тыныштық орнады. Никанор қалың қолмен Афинаға кіргенде Демосфеннің үні өшті.

Александрдың айтуынша Демосфен секілді демократтардан халыққа пайда жоқ. Олар халықтың санасын, ақыл-есін саясатқа бұрып қояды да кәдімгі күнұзаққы, жыл бойғы қарапайым тіршіліктен ажыратады. Самос — олардың сауын сиыры. Онда көбік ауыздар жоқ. Халық теңізден балық сүзеді, егін егеді, бақ баптайды”.

“... Кратер отыз мың әскермен жолға шықты. Самостың билеушісі Горг Александрға “Аммон құдайдың ұлы III Александрге” деген жазуы бар үш мың алтын гүлалқа жіберіпті. Алтын патшаға таң емес. Дегенмен, елге жасаған көп жақсылықтың бірі үшін алғыс келгені оны қуантып-ақ тастады”.

“Мамырдың 10 жұлдызы. Эфраттың шығанаққа құяр тұсында кеме жасау ісі мықтап қолға алынды. Карфаген, Сицилия, Рим, Испания жорығында негізгі күшке айналатын кемелердің алғашқылары теңізде тербеліп тұр. Ол туралы Александр аузын ашпайды... Бірақ мен оның болашақ жорықты жобалаған жазу-сызуларын көрдім. Содан да болар қазір ұлы теңіз қолбасшысы Неарх былтыр жыл аяғында марқұм болған Гестифионның орнын басты деуге болады”.

“Мамырдың 21 жұлдызы. Кезінде көп жәрдем жасағанын есепке алып, Гарпал Афиныға барыпты. Бірақ Демосфен оны жолатқызбапты. Гарпал тыққан қазынасын түгел көтеріп Крит аралына жеткенде сыбайластарының қолынан қаза тапқан. Александр бұрын оған қаншалықты ашулы болса, қаза тапқанын естігенде ішек-бауыры езіліп, мұнайып-ақ қалды. Гарпал қылмыскер. Бірақ Гарпал Александр өмірінде үлкен орын алған, бала жастан бірге өскен жан досы да емес пе?”.

“Патша Эфратқа барғыш боп алды. Онда көркем кемелер тізбегі жасала бастады ғой. Соны бір көріп, кемешілерге не жетіспей жатқанын қарапайым балташылардан сұрайды. Певкест осы жерге парсылардан тұратын 20 мың әскер әкелді. Сірә, бұлар теңізшілер өнерін үйрене бастайды.

Мессопотамиде кассит тайпасы бас көтерді. Александр бес күн соғысып, тайпаны елі мен жерінен біржолата қуып тастады. Келе анасы Олимпиададан ашулы хат алды. “Қайда, әлгі Кратерің? Мына мимырттықпен қалай ғана елден ел жаулап жүрсіндер?” депті Олимпиада. Александр Кратердің жолға қашан шыққанын есіне алды. “Мынауың мен білетін Кратерге ұқсамайды. Петроупол! Кратер, сірә, тірі емес. Антипатр алдынан адам жіберіп өлтіртті ме? Тез анықтандар! Болмаса Кратердің жолында біреулер тұр ма?”.

“Мамырдың 27 жұлдызы. Эфратқа бардық. Суға шомылдық. Патша жайшылықта тәж орнына киетін диадемасын суға түсіріп алды. Диадема жалбызға оратылып тереңде көрініп тұрды. Диадеманы алу үшін сүнгіген жігіт малтауға жеңіл болсын деп, 18-787

диадеманы басына кие салған екен. Александр қатты ашуланып, рахмет орнына оны үш күнге қаматып тастады.

“Маусымның 1 күні. Түс әлетінде Александр жарандарымен Кенес өткізетін ападанға кірген. Кірсе тақта қара киімді біреу отыр... Әлгі адам тұтқындалған, сұраққа алынған, бірақ аузын ашпаған күйі өлген. Кім екені, не үшін солай істегені жұмбақ боп өзімен кетті. Александрдың жаужүректігіне ешкім шек келтіре алмайды. Ал оның секемшілдігін, ырымшылдығын екінің бірі біле бермейді. Ол диадемасын басқа біреудің кигенін де, таққа келіп жұмбақ жанның отырғанын да жаны түршіге қабыл алды. “Бұл – жақсылық емес, Роксана”, –деп күрсініп қойды. Ел іші әлі де бұрқ-сарқ. Александр қанша мықты болғанмен бір ғана адам ғой. Қалай ғана шыдайды деп таңданам. Дегенмен, Александр “менмін” дегендердің бірін басындырған жоқ. Александр ендігі кезде бүкіл империясының жер жердегі сатраптарына, грек полистарына, Македонияға мені құдайдың ұлы емес, құдайдың өзі деп мойындандар деген Білдіргі таратты. Бір қызығы, ең ақылды, ең бір санасатын жауы Демосфен оны құдай деп тануға қарсы емеспін деп қалың ел алдында айтып, рәсімін патшаға жолдапты. Сірә, Александр, мен алған бетімнен қайтпаймын дегенді осы ісімен аңғартқан. Александр айтса орындайтынын алдымен түсінгендіктен Демосфен келісімін бірінші боп берген.

Бұл хабардан соң Александр бұлттан шыққан күндей жарқ еткен. Көтеріңкі көңілмен Вавилондық абыз, тұқым-тұғыянынан бай, ақсүйек Медийдің сарайында қонақ болды. Мен, әрине, патшаның жанында отырдым. Кейде, достарымен тойлағанда шарапты түбін түсіре ішетін Александр Медийдің төрінде өзін өте жинақы ұстады. Сөзі орнықты, жүзінен ақыл-парасат ескен адаммен аспандап, аса биік, аса нәзік, аса күрделі пәлсапаларға барды. Екеуі де арқасы қозып, аса биік деңгейде сөз қозғау, ой толғау бақытына кенелгендей қанағат сезімімен оралды. Медий Аристотельмен сан рет кездескен, хат алып, хат беріскен ойшыл боп шықты. Аристотельдің өзі де Медийде екі мәрте қонақ болыпты”.

“Маусымның 2 жұлдызы. Таң ата Александрдың ет қызуы көтерілді. Жүрегі айнып, іші жүрді. Қазір дәрігелер қаптап кетті. Бірі уланған, дейді. Бірі өкпесіне суық тиген дейді. Енді бірі ескі жаралардың бірі жөнді бітпей ішке қан кетіп жатыр деп қояр да қоймайды”.

“Маусымның 4 жұлдызы. Александр дәм татуды қойды. Бірақ бой бермей атқа мініп, кемелердің жағдайын көріп қайтты. Неархты шақырып алып, небір жоспарларын айтты. Бірінші кезектегі тапсырмаларын берді”.

5 маусым. Александр қара түн сейілгенше тыншымады. Оның қаншалықты қиналғанын бәріміз жан-тәнімізбен сезіндік. Бір

кезде Александр басын жастықтан жұлып алып, өзінің өктем үнімен емшілерге бұйырды: “Өздерің қаншасындар?! Бәрін жабылып ұйқының дәрісін таппадындар ма?! Күйіп барамын ғой, күйіп! Тоқтатпайсындар ма?!! Табындар! Әйтпесе бұл менің соңғы үкімім болады!” Қалғып-мүлгіп, қыбыр-жыбыр жүрген емші-күшнаштар басқа бөлмеге кіріп кеңеспек еді. Александр маған қадалды. “Роксана! Сак балгерін шақырт. Өзің анау емшісымақтардың ішінде бол. Оларға сенім жоқ. Жаланаһ философ Калан дүниеден өтерінде не сәлем айтқаны есінде ме?”

...Есіме түсті, әрине. Біз Александр екеуіміз Калан қарт өртке оранар алдында өзінің ізбасарына: “Александрға менен мынадай сәлем айт: асқа абай болсын. Оны ұмытса кешікпей о дүниеде кездесеміз”, — деп аттанған. Ұлы патшаға төтесінен келген кесел астан болуы деген жорамал ол ауырған күні-ақ бес емшінің үшеуінің аузынан шыққан. Әрине, күдік бізді қонаққа шақырған Медийге түсті. Медий тұтқындалды. Асқа у қосып бергені анықталса немесе Александр осыдан жазатайым болса дәл сол сүні Медийдің де күні бітеді деген үкім шыққан. Қазір Александрдың әупіріммен болса да тірі қалуын құдайдан сұраушы ең мүдделі адам да сол Медий болар.

7 маусым. Александр таң бозында көз іліп, түске жуық оянды. Көзінің ағы — ақ, карасы — қара, өңі де байыз тапқан адамды аңдатады. Жуындыруды өгінді. Аяқта әл жоқ... Денеден еті қашқан. Әлемді әлі де тігірентіп ұстап тұрған Ұлы Александрдың бар болғаны осы.

Александр ложасына қайта жайғасқан соң мені ымдап шақырды.

“Роксана, тізе бүк”. Ол аз-кем ойланып, анық та тұнық көздерімен терезеден арғы әлемді аралап кеткендей. “Мен білмеймін... дәлдеп келген ауру ма, әлде өтпелі кесел ме, әйтеуір осы жолы қиналыстан соңғы бір дамыл сәттерде қайдағы-жайдағы пәлсапалар иектей берді. Сірә, мен өз өмірімнің не екенін түсінуге тырысқан шығармын. Сонда көп дүние алдамшы кейпінен аршылып, көз алдыма нақпа-нақ келді. Мен отыз мың мириад майдан жолымен жүріп өткенде өлімнен қорықлап едім. Мен — Зевстің ұлымын. Өлім — өзгелер үшін. Өмір — тек мен үшін деп білдім. Мына жатысым соның бәрін жоққа шығарды. Роксана, алдында жатқан мына мен — патша да, құдай да емеспін. II Филип патшаның баласы Александрмын. Бар болғаны сол. Жер де, аспан да, теңіз де, ну ормандар да әлі Александр Македонскийдің атын естігеннен-ақ қусырыла бастайды. Менің шыбын өлтіруге қауқарым жетпей жатқанмен мен жасаған үрей мен қорқыныш бүкіл империяны тап қозғалтпай ұстап тұр. Менің жасамағым ол емес еді. Отыздың үстіне жана шыққан, Македоннан Үндінің ортасына дейінгі үлкен империяны өз

қолымен жасаған патшаның жоспары, ойы, өмірді өзге арнаға салар жобасы болуы заңды емес пе? Бірақ, тағдыр маған сол ұлы жобаның екеуін ғана қиды. Біріншісі — осынша кеңістікті маған қаратты. Екіншісі — сол кеңістікті үрей мен қорқынышқа толтырды. Осы тұста үзілсем — мен тек қылышынан қан тамған тойымсыз патша, қатыгез қолбасшы боп ел жадына сіңермін. Соғыс бір кезде аяқталар еді. Сонда мен империяға кірген мындаған тайпа, жүздеген ұлт пен ұлыстың бойындағы, салт-дәстүріндегі жақсылықтарды бірінен біріне көшіріп, озық ой, озық өнер, озық білімге ғана жол ашсам деп едім... Менен кейін осыны диadoхтарымының бірі жасайды деп ойламаймын. Менің диadoхтарым демін ішіне тартып, осы сарайдан хабар күтуде. Бірақ қандай хабардың оларға онтайлы екенін біле алмаспын. Өйткені Ұлы Ұстаз жорыққа шығарда айтып еді. "...Егер өзің сенген жарандарыңның, жақын қызметшілеріңнің саған еті өлсе — сол жаман",—деп. Диadoхтарымының дені балалық шақтан ілескендер. Олардың еті өлмеді деп айта алмаймын. Олардың әрқайсысы өз ішінде бір-бір патшаның өсіп жеткенін сезіп, буырқанып отыр. Бірақ бәрінің алдында көлденең тұрған аса қатерлі бір адам бар. Ол — менмін. Егер, Роксана, ажал тура келгені рас болса мен үшін жанын қиған мындаған пелтастар, телойдтар, гоплиттердің ешқайсысынан артық емеспін. Оларды өлімге жұмсауға құдіреті жеткен адам сол өз атына сай өле де білуі тиіс. Өлімнің не екенін мен бұрын білмегем. Ойламағам. Енді оған дайынмын. Арман тым алыс, өкініш өте көп. Мен осы сәттен бастап сен үшін патша емеспін. Адамдық жолмен қосылып едім, адамша қоштасқым келеді. Мен тақтан түскен жоқпын, тек сенің алдында ғана сенің Александрыңмын, Роксана. Жылама. Бекін. Гефестион досым түсіме кірді. Судан өткізіп, жетелеп әкетті... Өмір мен өлімнің арасындағы жантәсілімнен ол өтті ғой. Соған төзді. Мойынсұнды. Мен де төземін, мен де өте аламын. Анама осының бәрін айтып хат жолда. Қазірше ол кісі сені қабыл алмай тұр. Мен кеткен соң бөлісер де, таласар да, қызғанар да ештене қалмайды. Бір-бірінді бұ дүниеде көрмей өтсендер де сен жазған хат анамның мен жиып берген тау-тау байлығы мен қазынасынан артық дүниеге айналады".

Александр қолымды қысып, осымен әңгіме тамам дегенді білдірді. Өзі де әлсіреп, кірпігі айқаса берді. Ол өлімге бекіндім дегенде, мен ол ойын растағандай болмайын деп: "Александр, сен көптен бері ашылып сөйлемеп едің. Сондықтан ғана тыңдадым. Өмір бойы тек сенің әңгімеңді тыңдап өтсем арманым болмас еді. Бүгінгі жайың бір жақсылықтың хабаршысы болғай. Өнің аршылған жұмыртқадай. Ойың анық. Көзің тұнық. Сірә, Ұлы Александр және бір жеңіске жеткелі тұр. Бірге күресеміз, Александр"...

“Маусымның 8 жұлдызы. Александр мені жанына шақырды. Бөгде адамдарды қауыздан шығарып жіберді. Өзі тек шырыннан басқа ештеңе ішпей әбден қалжыраған. Әлі қашып, әрең сөйлеп жатыр. Сонда айтқаны: “Роксана, мені тағдыр талай рет сынады. Мен шыдадым. Ал жазатайым, мен жеңіліп қалсам... Түсініп тұрмысың? Хм... Онда үлкен жарыс, ұлы талапай басталады. Сен мына ұлдың атын IV Александр деп ата. Көзіңнің карашығындай сақта. Мен бұл елде бөленге арқа сүйе деп айта алмаймын. Тек өз туыстарына сен. Алдымен бәрі Александр екеуінді өлтіруге ұмтылады. Ең дұрысы Александрия Эсхатаға жетіп ал. Өзің патша бол. Сүйенішің алыста емес. Бәрі дұрыс болады. Ертен мені аспалы баққа апарып жатқыз. Мүмкін пайдасы тиер. Мұнда ауа жетпейтін секілді. Жаңағының бәрі қалай-қалай емес деген әңгіме. Қайғырма. Қандай жағдай болса да падиша жалғыз сенсін. Өмір үшін күрес. Сен күресе білесін. Ешкімнен ақыл сұрамайсың. Жағдайға қарай жедел қимылда. Сені жолықтырған тағдырға рахмет. Мен сені шексіз сүйемін, аянышым да шексіз, Роксана. Мені айыпқа бұйырма...”

“23 шілде. Александр туралы бір нәрсе жазуға қолым жүрмеді... 9 маусымда аспалы баққа апарып жатқыздық. Александрдың тілі байланды. Тек ыммен ғана түсінісетін күн туды. Бүкіл әскер, қалын жұртшылық, қолбасшылар: “Александрдың бүгінгі халін өз көзімізбен көреміз”, — деп маған талап қойды. Ішім жамандықты сезгендіктен рұқсат бердім. Алдымен қарулас қарапайым сарбаздарына жол аштым. Әр сарбаз сәл ғана езу тартқан боп жатқан Александрдың қолын сипап өтіп жатты. Көпшілігі патшаның тұсынан өте өкіріп жылауды шығарды.

13 шілде күні тілі күрмеуге келмеген күйі, алыстай берді. Ұлы төзімнен жаратылған ұлы патша, өз заманында ешкім иық теңестіре алмаған Александр Македонский менің қолымды қатты қысқан бойда қиналыс танытпай жан тәсілім берді.

Патшаның денесі суымай жатып Вавилонға жиналған диadoхтар айтыс-керісті бастап жіберді. Бір сәт, бір күн мына империя бас иесіз болуға тиіс емес. Ол — үлкен қатер. Егер патшаның көзі тірісінде босанып, ұл туған болса, Александрдың орны баласына ауысатын еді деп ол жағдайды да диadoхтар ескергенсіді. Тіпті, Роксана ұл туса регенті хилиарх Пердикка болады деп те бекітіп тастады. Әзірше оның қандас бауыры, ақыл-есі кемістеу Арридейді қоя тұрайық деген шешімге келді диadoхтар. Арридей бұдан былай III Филипп деген атқа ие болды. Осы шешім күшінде тұрғанда Александрдың жақын досы, әккі қолбасшы Птоломей патшаны жөнелту билігін қолға алды. Ол Александрдың денесін арнайы жасалған науаға салып, үстіне меймілдетіп бал құйды. Солай еш бүлдірмей Александрияға жеткізіп, бұрын-соңды болмаған, небір асыл

заттардан жасалған саркофагқа салып, ұлы Александрға лайық жөнелтті. Александрияда белгісіз біреулер мені Александрдың ізімен жібере жаздады. Қаралы шерудің алдыңғы тобында, бес оққағар сақ жауынгерінің ортасында келе жаттым. Әлден уақытта әйелше киінген, бетін қара торлауыт көлегейлеген ер адам маған кездік сілтеді. Оққағар білектен шап беріп, өз қанжарымен әлгіні өлтіре салды. Қолбасшылар шеруді тоқтатып, арнайы адамдарға істің анық-қанығына жетуді тапсырды. Птоломей мені тездетіп Вавилонға жеткізді”.

“Александрдың қайтқанына тура бір жыл толды. IV Александр дүниеге келгелі оның регенті Пердикка мен Ұлы Александрдың ең сенімді адамдарының бірі — жорық кеңсесінің басшысы Эвмен екеуі сатраптардан есеп алуды, орталыққа бағынуды қалпына келтіреміз деп барын салды. Бірақ бір кездегі достардың көкейін тескен тақ пен байлық дауға, кісі өліміне әкеп тіреді. Пердикка мен Эвменге—Птоломей, Антигон, Кратер, Антипатр қарсы шықты. Пердикка қастандықпен өлтірілді. Эвмен Антигонның қолына түсті. Дүниеқоңыз шал Эвменді жоқ қылды. Әуел баста III Филипп деп ат қойып, патша сайлаған жарымес Арридей IV Александр дүниеге келген күні жоғалып кетті. Оның тағдыры әлі күнге дейін белгісіз. Аяқ астынан Кратер қайтыс болды”.

“315 жыл. Қазан айы. 317 жылы Александр айтып кеткен “үлкен жарыс”, “ұлы талапай” қайта қозды. Антигон Монофтальм сексенге таяп отырғанмен баласы екеуі тізе қосып, Кіші Азияны түгел дерлік басып алды. Птоломей Египетті иемденді. Лисимах шалдың белі жазылып, жүрісі ширап, даусы сұңкылдап Фракияға ие бола қалды. Селевк — Месопотамияға бекінді. Антипатрдың ұлы Кассандр Грекияның гегемондығына ұмтылды.

315 жылы Антигон баласы екеуі Кіші Азияны түгелдей жаулап алып, Кассандр мен Птоломейді де бір-бір соғып өтті. Әкелі-балалы Антигон мен Деметрий күйеу балалары Селевктің бүкіл Месопотамийді Вавилонымен басып қалғанын есептесе Македонскийдің империясы біртұтас ел болуға жақын еді. Бірақ империяның ендігі иесі Антигон мен Деметрий болған соң олар өздерін патшамыз деп жариялады. Олар патша болса біз сатрап күйін кешіп жүрмейік деген асығыстықпен Птоломей, Кассандр, Лисимах, Селевк те өздерін патшамыз деп жариялады”.

“311 жыл. 9 маусым. Бұл — жат жұртта қорғаусыз қалған Александрдың жесірі Роксананың соңғы жазбасы болсын деп тілейін. Түн жамылып отырып, ақиқаттан аспайын. Жол түссе Александрдың қайтқан күні 13 маусымда құрбандық таратып, келесі түн елге қайтамыз. Ол да Александрдың көрегендікпен айтқан ақылы. Менің ендігі орным — Александрия Эсхата. Онда қазір Фиокл мен Апанасий мені тосұлы. Сарай сайлаулы. Мен келген сәтте Бекасыл жиырма мың әскермен қалаға кіреді. Одан

соң бүкіл Бактур, Соғды жерін өзге биліктерден тазартып, грек-бранхидтер мен Александрия Эсхатадағы македондықтар мені IV Александр он сегізге толғанша басқаратын патша етіп сайлайды. Бәрі Александрдың айтқанындай болса деймін.

Селевк патша маған көп жақсылық жасады. Өзі тұңғыш рет Спитаменнің қызы Апсанаға ғашық боп үйленген. Апсана көп тұрмады. Қайтыс болды. Селевк таза есеппен Антигон Монофтальмның немересі, Деметрий Полиоркеттің қызы Стратоникаға үйленді. Селевк Стратониканың қызғанышына қарамай Апсананың атымен атап үш қала салдырды. Біреуі портты қала. Сақ қыздарының құны артқаны жақсы-ақ. Бірақ қалт-құлт патша боп отырғандардың қай-қайсысына да IV Александрдың аты түптің түбінде таялар тажалдай көрініп тұр. Ал Кассандр Селевкке ықпалы жүрмеген соң Стратоника арқылы мені де, баламды да өлтіруге әрекет жасап жатыр. Осыдан төрт жыл бұрын Кассандрдың бұйрығымен Ұлы Александрдың анасы Олимпиада өлтірілді. Ендігі кезекте біз тұрмыз... Селевктің ішінде сақ еліне, сақ қызына деген үлкен сый бар. Сондықтан ол Семирамиданы “IV Александрдың патшалығы” деп атап, қорғап, демеу келді. Бірақ Селевк те патша. Патша қашан да жалғыз. Ол иегінің астында не болып жатқанын бірде білсе, бірде білмейді. Стратоника Роксанамен бір қалада отырғысы жоқ. Оның үстіне Роксана Апсананың туысы, деген ой оған маза берсін бе? Қош Вавилония! Қош, Семирамида сарайы! Қош, Вавилон мұнарасы, Аспалы бак, қош!”

311 жылдың 14 маусымы да Вавилонда өткен атаусыз, қызықсыз көп күндердің бірі боп түнге ұласты. Күн батқан тұстың қабағы ауырлап, жұлдыздар сары жапырақтанған шақта Роксана құпия есікті ашты. Аттарын жетектеп сарбаздар жер асты жолға сарайдың іші арқылы өтіп жатыр, өтіп жатыр. Орта шенінде алтын күйме. Оның ішінде Александр мен Баршын отыр. Күйме кере құлаш есікке дәлме-дәл сыйды. Өзі—жатып тынығуға да ыңғайланған кішігірім қауыздай көркем дүние. Роксана түнде көшірген күнделікті баласының қойнына тықты. Бір кезде Гарпал мен Фиокл ауыз бастырық ретінде Роксанаға әкеліп берген қазына сандығы ішіндегі бар асылымен күймеге салынды.

— Мен жазатайым болсам сен өсір, Александрды, Баршын. Мұнда екеуінің бар өміріңе жететін пұл бар...

Бес мыңдық жасақ далаға сініп кеткен секілді. Айнала жым-жылас. Айқай-ұйқай жоқ. Бір жағдай болса кері шабуға тиіс хабаршы да құмға сінген судай жоғалды. Ұзасын, оралмасын... Түн жарымында Роксана соңғы лекпен жер асты жолға түсті. Сарайдың дарбазасы тас боп жабылып, құпия есік те қайтадан орнына тұрған соң да екінші лек едәуір бөгелді. Өйткені марқұм Оксатр тарихшының жәдігері көрсеткен Семирамида қазынасын

аттарға теңдеп артқанда жиырма бір атқа жүк болды. Қазына түгел тиелген соң кеңістікке бастар тас есік ашылды. Вавилон қорғанынан қозы көш жердегі қабақтың астынан шығып, көлбеп жатқан ылдидімен екінші лек түнде жортқан алып аждаһадай иретіліп, тез арада көзден таса болды.

Сол 311 жылдың 18 маусымына қараған танды Роксана Соғды жерінде қарсы алды. Осы жерде Бекасылдың әскері қаланып тұрған. Шексіз боз даланы шимайлаған шұбырынды жолдардың бірінде бір кезде өзі ұзатылғанда мініп кеткен, Александрдан қалған алтын күйме тұрды. Роксана аттан түсіп, күймеге ауысты. Күймеде IV Александр пырдай боп ұйқыда жатыр. Бекасыл Роксанамен қауышып, күймеде жатқан жиеніне күле қарады.

– Жиеннің сөзі нағашыға заң. Сарайларын сайлаулы, халқын тосулы, Роксана патша! Кеттік! – Жаңа таң атты, жаңа үміт Ұлы Даланың бір пұшпағын шандатып, болашаққа асығып барады.

VI

Шеткі Александрия Вавилоннан, оның Семирамида аталған ғажайып әлемінен кейін Роксанаға шынымен-ақ дүниенің шеті, ұмыт қалған бір бөлігі болып көрінді. Өзі көрмегелі бергі 13-14 жылда Шеткі Александрия, грекше Александрия Эсхата орныққан елді мекенге айналыпты. Эсхатаның ортасында оншақты еңселі ғимарат бар. Одан соң грек-македон әскерінен қалған, жорық жылдары біраз дүние жинағандардың дөнкіген үйлері, биік дуалмен қоршаған атшаптырым жері көсіліп жатыр. Грекиядағы бір-біріне ықтаса, жапсарласа салынған қиқы-жикылық жоқ. Әлгі отырықшылыққа айналған бұрынғы сарбаздардың дені осы Эсхатаның бетке шығарларына айналған. Қылыштарын тамға іліп, қолдарына кетпен-күрек алған элладалықтар араларына кең бау-бақша тастап, топтаса қоныстанған. Сол алғашқы жылдары отырғызған шыбықтар бүгін мәуесін әрең көтерер баққа айналыпты. Тек адам жасаған көк желек Эсхатаның көркі де, байлығы да.

Роксана патша сарайы деп салынып, бұл жылдары үлкен мерекелер өтетін орынға айнала бастаған ақ үйге түсті.

Тобан аяқ Апанасий – қазір қырықтың ішіндегі жігіт ағасы Ұлы Александр берген биліктен айырылмапты. Роксана IV Александрмен келе жатыр, осы елдің билігі енді соларға көшеді дегенді естігелі Апанасийдің қу жаны қуырдақ. Апанасий билікті қызғанып жан терге түсіп жүрген жоқ. Ол осы билікті берген адамдар күндердің күнінде бір оралып, оны басқа біреуге берсе де өз қолдарымен жасаса етті деген ниетте еді. Әйтпесе, Ұлы

Александр: “Сен осы Александрия Эсхатаның басиесі боласың”, — деді. Одан соң басқа пәрмен естіген емес. Апанасий Эвмен жазып, мөр басқан, Александр Македонский қол қойған тағайындау Грамотасын алған күйіндегідей сақтап келді. Патшаның бір ауыз пәрмені Апанасийді білек сыбанып кірісер тұстарда іркіліп қалуға көп себепкер болды. Патша: “Заман олағай да бұлағай болып кетсе өзің шешерсің”, — дегенді айтпай кетті. Жиырма жыл осы кентті басқару оңай болған жоқ. Ұлы Александр берген ауызекі тапсырмалар орындалған соң одан әрі өмір өз екпінімен жүріп отырды. Құдай берген санлаулы түйсіктің арқасында өзі көрген кінәздар тірлігінен әр-әр нәрсені алып, соларша билік құрып, бас иесінің бары да, жоғы да аса білінбейтін бір өмір ұласты. Сол өмір енді дүр сілкінді. Александрия Эсхатаға Роксана мен IV Александр қалың әскермен келіп кірді. Отыз мыңның үстінде халқы бар Эсхатаның тұрғындары түгелдей көшеге шықты. Біреулерге мына келіс үрей үйірді. Алтын күйме, күміс күйме, піл сүйегімен оймышталған қырық күйме осы елге жаңа да жарқын өмір әкеле жатқандай жастар жағы қуана қарсы алды. Апанасий бүкіл бау-бақшадағы гүлді жұлдырып, Роксана қалаға кіргеннен сарайға жеткенше жолға шашқызып, шын пейілмен қуана күтіп алды. Кім не істесе де өз ой өрісінің жеткен жерінен аса алмайды. Апанасий де сол. Көргені көп болғанымен тоқығаны шамалы, білім, ілімге доғал неме баяғыда Александрға арнап салдырған сарайсымағын күтімдідеп ұстапты. Сыртын алыстан орағытып биік дуалмен қоршапты. Дуал ішіндегі бос жатқан жердің біразына осында не өссе соның бәрін жайқалтып қойыпты. Қайда қарасаң — гүл. Өзен жағалауынан шым ойдырып, әлем жерді көгалға айналдырыпты. Көгалға, баққа қарайтын сарттар мен парсы текті бағбандарды жалдап ұстап отыр екен.

— Жарайсың, Апанасий... — болды келесі күнгі Роксананың алғашқы сөзі. — Сарайын да, патша құрығы да дәл өзі емес, дегенмен жобасын келтіріпсін.

Апанасий сойған түлкідей ыржалақтады.

— Рахмет, ұлы падишам! Мен, енді... Ұлы Александрдың ту сыртын қорғай жүріп талай-талай ғаламат сарайларды көрдім ғой. Бәрі есімде қалмапты. Оның үстіне патша сарайында нендей қауыздар болатынын білмейді екем. Өзіңізге аян болар, грек ағайындарымыз көтерілді. Біз — македондықтар мен жалдамалы гректер оларды елден көшірдік. Осы сарайды, қаланың орта шенін әупіріммен аман алып қалдық. Талай-талай көшелерді өртеп кетті. Жұртшылық панасыз қалды. Қазынадан қаражат бердім. Қазір қазынада екі жүз талант бар. Соны көзімнің қарашығындай сақтап отырмын, ұлы падишам.

— Таңғы ас — Тәңірден дейді біздің елде. Тәңір — Ұлы Жаратушыға дүние халықтары берген көп аттардың бірі. Ас-судан

соң қаланы түгелдей аралаймыз, Апанасий. Ешкімге ешқандай пәрмен берме. Барын бардай, жоғын жоқтай көрелік. Егер кем-кетік көзіме түсіп жатса оған сен қуыстанба. Оның бәрін бұдан былай бірлесіп жасаймыз, түзейміз.

Арада үш-төрт күн өтті. Эсхата халқы Роксананың артында күллі сақ әлемі тұрғанын біліп те, мұздай жасақтанған, кілең сәйгүлікке мінген қалың әскер арқылы сезіп те болды. Ендігі бөгелістің еш қисыны жоқ. Бекасыл Роксананың алдына үзір сұрауға келді. Олақ қолдан шыққанымен іргесі, сүйегі мықты патша сарайының кең тынысты мейман қауызы. Жарты Ай тәріздендіріп жасаған сәкіде төрт адам отыр. Олар дөңгелек жозыға қол созып, ас алып, асықпай әңгіме сабақтасып отырған сыңайлы. Есіктің көзінде тұрған күндікішіге сонау төрде отырғандардың аузының жыбырлағаны көрінгенмен сөздері талып қана жетерлік.

— Әкеме айтарым — әрине, сағынышым. Одан соң айтарым — қырық күн шілде өткен күні төркіндеп қайту үшін жолға шығамын. Анама айта бар... Мекіреніп бір сүйсе оншақты жыл арқалаған ауыртпалық, бар қайғы-мұңымды сылып тастайды деп сенемін. Бауырларыма сәлемімді жеткіз. Үйде жүргенде соларды сағынамын деп ойламап едім. Бәріннің тілеуінді күні-түні тілеумен болдым. Бұл — елге деген сәлемім. Енді өз ойыңды айт, Бекасыл. Мұндағы жағдайды көрдің, білдің. Әкең патша болғанмен ел тізгінін саған ұстатқанын халқың біледі. Ел басқарған адам Эсхата бұдан былай қалай өмір сүре алады деп мен үшін, жиені үшін ойлаған шығар? Қосар ақылыңды айтып кет, Бекасыл.

— Апанасий, сен бізді түсініп отырмысың, өзі... — деп Бекасыл оған иек қақты.

— Апанас бәрін түсінеді. Бұл аймақтың тілін білмей өмір сүру мүмкін бе? Орнығып, ауқатты өмірге жеткен македондар мен гректер жалшы жалдаса да осы тілді білуге мәжбүр, саудаға шықса да сол, Дала жуандарымен тамыр болам десе осы тілді үйренуге құштар. “Кеше сен бұл жерге найза кезеніп келгенсің” демей Ұлы Александр жорығынан қалған бұрынғы сарбаздарды, енді олардың бала-шағасын шеттету ойына кірмейтін бұл халықтардың ортақ тілін неге үйренбеске?! Құлағым сіздерде, ұлы Падиша, ұлы сардар.

Апанасийге Роксана көз алмай қарап отырды. “Апыр-ай, пендешілікпен “хан” дейміз “қара” дейміз-ау. Мына Апанасий біз Үндіге аттанғанда бұтарланбаған томар емес пе еді? Енді қара. Тілімізді біліп алған. Шақтаулы болса да ел естияры бола жүріп, сірә, елдің өзінен көп нәрсе үйренген. Сөз саптасы, отырыс-тұрысынан Дала нышанын аңғару да қиын емес. Яғни бұл адам Эсхатаға ие табылса “қашқалы тұрған қоян” емес. Билікті өткізіп

беріп те жеке басының қам-қарекетін місе тұтып, азды-көпті дәулетінің аркасында бала-шағасын өсіріп, алаңсыз қартаюдың мекені осы Әсхата деп білгенге ұқсайды”.

Бекасыл сөз бастады:

— Апанас жақсы білетін Дала тілінде сөйлейін... Әкеміз — қаңлыны аркалы ел еткен Аксүйек Байтақ патша бүгін сексеннің үстінде. Әрине, бұрынғыдай самдағай, бұрынғыдай қайратты емес. Дегенмен, өз жас шамасына қарай шүкіршілік. Иектеген кеселден аман, қасында таяқ емес, баяғыдай-ақ — қамшысы. Қиналмай тұрады, тізеді діріл, қолда қалтырау жоқ. Тілім тасқа... Қажет болса көздеген жеріне күйме-сүйме секілді сүйретпеге тәуелді емес. Атына мінеді де кемеңгерлерін іслестіріп тартып кетеді. Маған халық “Кіші патша” деп ат қойыпты. Өйткені әкеміздің тапсырмасымен ел ішіндегі барлық шаруаға шабатын мен. Айтысатын мен, төрелік айтатын мен. Ағаларымның биліктен неліктен бас тартқанын енді түсіндім. Бұл аса қиын өмір... Ел басқаруды айтамын, Апанас. Сондықтан Падишаға бар ауыртпалықты итере салу дұрыс болмас. Бұл өлкенің иесі осында — IV Александр. Александр он сегізге толғанша биліктің Падишада болғаны жөн шығар. Ал Апанас, осы Әсхатаның қала басы болып қала берсе деймін.

— Бір қалаға үш патша көп емес пе, ұлы сардар? Мен бұл қалаға берерімді беріп болдым. Қазынасы қаңырап тұр...

— Қазынаға басын ауырмасын, Апанасий! Ол менің шаруам. Екеуіміз осында қалатын адамбыз. Құйысқаны көтеріліп тұрған Кіші патшаның сөзін естіп алайық.

— Олай болса мен төтесінен тартайын... Бұрын бұл қалаға арғы беттегі парсылар да жортуылдап, жатқан-тұрған патшалық жоқ па екен деп жалаңдаған грек-македон кінәз тектілері де көз тікпеген. Енді Роксана мен IV Александр осында орнығыпты деген хабар желдей есіп, Ұлы Ескендірдің диадохтары бөліске салып құрып алған патшалықтардың баршасына ілезде жетеді. Ал олардың ішінде Падишаға пана болған Селевк патшадан, мүмкін Птоломейден басқасының ішінде не тірілетіні белгісіз. Бізге Ескендір Зұлқарнайн құрған алып империяны қырық қиық еткен диадохтар, қазіргі дара патшалар туралы бәрі мәлім. Ертең Македон үстемдігін қайта орнатамын деген біреу шықса оған IV Александр керек болуы. Немесе сол Македония мен Грекияда “Александр” есімінен түптің түбінде бір ылаң қайта басталуы мүмкін деп іш жиятындар да табылады. Мұндайда кім қандай әрекетке барарын білесіздер. Осы жайттерді бір сәт естен шығармауымыз керек. Ұлы Падиша, мен қаланың бас иесі қалаға арнайы тапсырмамен келіп, қастандық жасар қаскөйлердің кіріп кетпеуін ойластырса деймін. Қазір ауыздарыңыздан не шықса сонша әскерді бөліп беремін. Бірақ әскер ашық соғыстың,

қорғанның кепілі. Ал қаланың тыныс тіршілігін іштей бағып отырар жансыздар жүйесі жоқ секілді. Дереву жасау керек. Ұлы Падишаның ол іске ыңғайлы деген адамы бар ма?

– Бар. Суниот. – Роксана кесіп айтты.

– Суниот біздің тұқымнан. Шешесі бранхид-грек руынан. Кезінде Милеттен босып келген гректер. Өң-түсі осы Апанасийлерден аумайды. Мақұл... Оған көмекке екі құпия қызмет адамын беремін. Үшеуі сол жүйені қалыптастырады.

– Ал, Кіші патша... Енді бір сауалдың басын аша кетсеңіз...

Бекасылдың тез есейіп, өзінің ойына келмеген жайттарды жүйелеп әкеліп көлденең тартқанына әрі таңданып, әрі сүйсінген Роксана інісінің бет-жүзіне мейімдеген мейіріммен қарап отыр.

– Құлағым сізде, падиша. – Бекасыл бәрін түсінді. Ол дәл қазір Роксана үшін “Кіші патша” емес, жанындай жақсы көретін інісі. Соны сезіп Бекасыл “не айтасың” дегендей әнтек жымиды.

– Ұлы Александр Эсхата ең шеткі қала деп айтып кетті. Ол тек осы қала ма әлде жан-жағында оған қарайтын селендер мен кенттер бар ма ол жағын айтпады. Александр өз ғұмыры дәл осындай келте болады деп, әрине, ойлаған жоқ. Сеніңше қалай, Бекасыл? Мүмкін саған мән-жайды ұлы Жеміспаз түсіндіріп кеткен шығар, Апанасий?

– Апанас, айтарың бар ма? – Бекасыл әліптің артын бақты.

– Ұлы Қолбасшының айтқаны мынау: “Бұл әлемде біздікі, біздікі емес деген жер жоқ. Бәрі біздікі. Эсхатаның төңірегіндегі өзіңе керек селендер мен кенттердің басилевстерін бағындырып ал. Бұл аймақ Парсы империясының меншігі. Ал Парсының ендігі иесі сен екеуміз, Апанасий. Кемтарың бар, бүтінің бар, жеті мыңдай эллиндік қалып бара жатырсыңдар. Солардан тұрақты жүздік ұста. Қалған төрт жүз жауынгер сенен пәрмен болғанда дереу атқа қонып, әлгі селендердің бетін бері қарату үшін саған ілесіп баратын болсын. Ол селендерге де Эсхата керек болады. Сауда жасайды, керек-жарағын сатып алады. Түсіндің бе, Апанасий?” – деп аттанған. Мен оны жасай аламын. Тек әлгі жүздікті құрып үлгердім. Одан сон гректер көтерілісі басталды. Біз – македондықтар жеңдік. Бірақ екі мың қарулы грек сарбаздары, онда да жорықта өбден ысылған жаужүрек бауырларымыз бізден бөлініп, елге кетті. Ал жаңағы майда-шүйде елді мекендердің адамдары онсыз да келіп, кетіп жүр. Жеміс-жидекке, малға сүйенген жатақтардан жамандық нышанын аңғарған емеспін. Табиғи түрде адаммен адамның қарым-қатынасы орнады. Сол, менің айтарым...

– Ұлы падишаны аландатқан не болды екен? Соны білсек...

– Бекасыл тұп-тура әкесі Байтақ патшаның ешқашан қапы қалдырмайтын талқы кезіндегі тәсілін айнытпай қабылдапты. Роксана жер қозғалса қозғалмас Қанды патшасының алдымен

бәрін естіп, тындап болып қана сөз сабақтайтынын талай көрген, естіген.

– Байтақ патшадан аумай қалыпсың ғой, өзін...

– Енді әкеден балаға бір нәрсе ауысады да!

– Ауыссын. Құдайдан өзім де соны тілегем, Бекетай.

– Жаңа “Кіші патша” едім, енді “Бекетайға” түстім бе?

– Мен үшін “Бекетайсың”... Енді аланымды айтайын. Ұлы Александрдың еңбегі еш болды. Оның қаһарынан құлаған елдердің қызығын Антигон Монофтальм тұқымымен, Птоломей Лаг империяның Македон-грек бөлігінің сатрабы Антипатрдың ұлы Кассандр, Фракияға ие бола қалған қу шал Лисимах көріп жатыр. Птоломей мен Лисимах өзімен-өзі болып, бұл патшалықтың кімнің арқасында келгенін ойларына да алған жоқ. Ал Кассандр Александрдың анасы Олимпиаданы әкесінің ежелгі жауы деп азаптап өлтірді. Сапарда біз – IV Александр екеуіміз сол Кассандрдың тұзағынан қашып келдік. Тек Мессопотамияға ие болған Селевк патша бізді осынша жыл қорғап, бар жағдайымызды жасады. Селевк бірде: “Гефестионның жолы болмады – ерте кетті. Александрға оның өлімі өз қазасынан кем соқпады. Гефестион тірі болғанда Ұлы қолбасшының ісі жалғасар еді. Гефестионды біздер – патшаның диадохтары империядағы екінші адам деп мойындайтынбыз және оның патша орнын басуына ешкім қарсы болмас та еді. Ол бәрімізге ұнайтын. Гефестионның мысы бәрімізді басып тұратын, сөйте тұра одан бір кендік, жайлылық, тазалықты сезінетінбіз”, – деген еді. Селевктің сөзінде қате жоқ. Бірақ Персепольдағы жаппай үйлену акциясынан соң кешікпей, ауырмай-сырқамай, жайлы жатқанмен жансыз табылған Гефестион өлімі жайдан-жай еместігіне менің күмәнім қалмады. Александрды өлтірушілер алдымен Гефестионды жолдан тайдырды. Себебі жанағыдай. Александр патшаны өлтіргенмен оның ісін жалғастырушысы тұрса ол қастандықтан не пайда? Сондықтан Гефестионды олар алдымен улады. Оны сеспей қатырды. Өйткені жымысқылық кімнен келгенін деп басу қиын жағдайда жасалды ол іс. Ал Александрға берілген у дәл есептелген. У оны бәрібір алып жейтін, бірақ бірте-бірте. Сонда оны біреуден көру қиынға соғады. Солай болды да. Вавилонда тұрған әскер басы Аполлоторға оның көріпкелі бар інісі Пифагордан хабар келген. Пифагор сол кезде-ақ: “Алдымен Гефестион, кешікпей Александрдың өзі де о дүниелік болуы. Екеуі де сақтансын. Менікі сандрақ болғай”, – деген. Оны Аполлондар менің өзіме айтқан. Гефестионның қазасынан кейін ғана мен бұл сәуегейдікті патшаға жұқалап жеткіздім. Патша: “Неге бірден айтпадың?!” – деп зекіді. Мен суға түсіп, бұтаға ілініп қалған диademаны тауып, малтауға ыңғайлы болсын деп басына кие салған жігітті

патшаның жаман ырымға балап, қаматқанын есіне салдым. Пифагордың бұл сәуегейлігін, әрине, мысық тілеу деп қабылдап, бейшараны салактатып дарға асар еді. Патшаның жанынан асудың адалдығына кепіл бақауылын кетпестей еттім. Бәрібір Үндіде Қалан айтқан ескерту – ішкен асына абай болсын дегені, Пифагордың ескертуі ажалдан арашалай алмады. Александрдың жауы тым көп екенін ол дүниеден өткеннен кейінгі жылдар бадырайтып көрсетті де. ...Бұл менің он бір жыл бойы ешкімге айта алмаған сөзім. Оны неге айтып отырғанымды өзім де білмеймін.

Роксана іште әлдеқашан беріш боп қатқан өксігін сыртқа енді шығарса керек. Бадана көздерден бұршақтап жас домалады. Бекасыл да, Апанасий да, Баршын да оны жуатуға асықпады. Іш құстасынан арылсын деп демдерін ішке тартты.

– Александр қанша зерек, аса кесімді, тәуекелшіл болғанмен көңілдің адамы еді. Сол аты өшкір Мәді байдың үйінде қонақ болған соң-ақ Александрға құтқармас кесел жабысты. Менің өз барлауым бойынша Мәді Аристотельмен дос болған. Аристотель оның үйіне үш мәрте қонаққа келген. Ұлы ұстаздан келді деген де сөз тарады. Бірақ мен сенбеймін. Ең дұрысы Александрды Македония мен Грекияға өзінің оң көзі ретінде сатрап етіп тағайындаған Антипатр өлтіртті. Патшаның ең жақын, ең сенімді диадохтарының бірі бүкіл жорық бойы адал қызмет еткен Грекиядағы сатрап Антипатрдың аттасы кеңсебасы Антипатрдың да жорамалы сондай-тын. Сатрап Антипатр жанталасып, Македония мен Грекияны Александрдан тартып алмақ болды. Оған патшаның жақтастары да, тіпті Демосфендей бітіспес дұшпандары да қарсы болды. “Александр – грек демократиясын тұншықтырушы тиран. Бірақ ол Грекияның парсыға кеткен кегін қайтарған да патша. Ал Антипатр бізге несін міндет қылады?”–деп Демосфен бір сөйлегеннен-ақ Спарта, Афины, Фивы грек рухының таразысына жақтаса кетті. Сондықтан сатрап Олимпиадаға тиісе алмады. Бірақ түптің түбінде Олимпиадаға жорық жақтан батпандап келіп жатқан байлық өзіне көшеді деп таудай байлыққа карап тамсанып жүрді. Түбінде солай болды да.

...Бәрі өтті кетті. Бірақ бұл өмірде мысқалдай әділет болса осынша әлемнің бір пұшпағы Александрдың еншісінде ресми түрде қалуға тиіс қой? Неге диадохтардың құрығы жетпеген үлкен аймақ Ұлы Александрға тән болмасқа? Александр бағындырып кеткен жер, қалалар мен кенттер, ру-тайпаларды осы жаңа патшалыққа дәл қазір неге қоспасқа, Бекасыл?

Бекасылда үн жоқ. Кеше келіп, бүгін маған анау-мынау емес бүгін патшалық құрып бер деп отырған әпкесіне айтар сөзі дайын емес.

— Бекасыл, айтарын дайын болмаса ойлануға уәде етші!

— Уәде... — Бекасыл орнынан тұрды. — Падишаның сөзін Ақсүйек Байтақ патша еститін болады. Ондай қиын істерге Кіші патшаның бойы да, ойы да жете бермейді. Қанлы абызының сөзі дайын болғанда хабар жіберемін. Өзің келіп, өз құлағыңмен естірсің. Бір нәрсе анық. Ол — иесіз болып көрінген құла дүзге бар, тіршілік нышаны жоқ құмға бар — “мынау менікі” деген сәтте иесі табыла кетеді. Оны ұстап қалу үшін артында бес қаруы сай әскер, іс насырға шапса ұзақ соғысқа әзір ел тұруға тиіс. Осы сапардан оралған соң мен Шеткі Александрияның төрт сарын түгел зерттеп, осы отырған жерінен қай жаққа бет бұрсан да он күн суыт жүрер кеңістікті ойып алудың ретін қарастырамын. Сонда Байтақ патшаның аузынан өзің күткен сөздер естіп қалуың.

— Рахмет, жаным! Ал енді жолдан қалдырмайын. Сендер жақтан келер хабарды тағатсыздана тосарымды өзің де білесің. Көріскенше! Елге сәлем! Апама, әкеме бауырларыма сәлем!

Бекасыл Эсхата бұрын көрмеген жасақтың алдында кербез кер атпен кетіп бара жатты. Жарасып, көз тойдырып, талай-талай жас еспірімнің қиялын қозғап ұзай берді.

Патша сарайынан таяқ тастам жердегі гимнастикалық ойындар, жиындар өтеді деп салдырған амфитеатр Бекасыл бөліп берген төрт жүз атты әскерге оңтайлы пана болды.

Шеткі Александрия — Александрия Эсхатаның кеші батып, түні келіп болмады. Бекасыл бел асып кеткеннен соң Роксана жанына жан жуытпай жалғыз жүрді. Бір ойды екінші ой інінен шығарып, ойды бірде қиялға жалғап, бірде жорамалға лекерлеп алысқа кетті, тереңге үңілді. Эсхатаға жеткенше ой бір-ақ арнамен ағып еді. Онысы Эсхатаға кіші Александрды аман жеткізу. Оның да, өзінің де құрығын ұзартар қазынаны сенімді жерге жасыру. Осы екі мақсат іске асқанша Роксаның жүйкесі садақтың адырнасындай шегіне жете тартылып тұрды. Иықтан ол жүк түсіп еді, басқа бір әлемнің көкжиегі көрінді. Ол қайткенде де ұлы Жеңімпаздың артында қалған жалғыз ұлға патшалық жасап беру. Ұлы Александр жорығы қазынасы тақ-тұқ жағдайда басталған. Александр байлық жорық жолында деп сенген, айтқаны айдай келді. Кіші Александрда қазына жеткілікті.

Кезінде Вавилондағы орталық қазынаны ұстаған, соның буымен азғындаған Гарпалды Александр құрығынан босатып, өзі қаладан өлшеулі ғана қаржымен шығарған Роксана сол тұста тез ойлап, тез шешімге келген екен. Гарпал бір сөзінде қазынаның жартысы Самос аралында, оның қайда жатқанын өзінен басқа жан баласы білмейді деп аузынан қағынған. Гарпал кетерінде қолын қазынаға молынан салмақ еді Роксана тыйым салды. Уәжі — Гарпалдың өз сөзі болды. “Жарты қазынаң Самоста,

қазір алғашқы шығындарыңа жетерлік қана ал”. Роксананың күндестері — Дарий мен Атаксеркстің қыздарын жолдан алып тастаған құпия қызмет басшысы — Гарпалдың жан досы Фиокл азғынды да өлшеулі қаржымен аттандырған. Сол Гарпалдан кейін Роксана Вавилон қазынасын Семирамидаға жеткізіп алды. Оның қайда екенін Антипатр, Эвмен үшеуі ғана білетін.

Антипатр да, Эвмен де империяның ыдырап кетпеуі үшін күресеміз деп, өз қарулас қолбасшыларының қолынан мерт болды. Енді бар қазынаның кілті тек Роксанаға қалды. Роксана ол қазынаны да, Семирамиданың жер асты жасырын жолының шыға берісінде жасырылған аса мол қазынаны да шашау шығармай осы Эсхатаға жеткізіп барып, жан шақырды. Осынша қазынаның келіп жеткенін Бекасыл да аса аңдамады. Жау ортасында осынша жыл отырған әпкесінің амал тауып, құтылып шыққанын ақылға, ерлікке балап, тең-тең дүниелерді бет жағына салынған орам-орам жазбаларға бола шимай-шатпақ кеңсе дүниелері деп білді. Бар сырын Роксана бауырына да айтпады. Енді Роксана алысқа кеткен қиялына қанат бітірген алтынның буы екенін түсіне бастады. Рас, Ұлы Александрдың күші, оның құдыреті — теңдессіз биік рухы болатын. Енді жағдай басқаша. Рух жоқтың қасы. Болашақ тақ иесі әлі жас.

Ең үлкен қиындық — бұлықта адамның аздығы. Әскер жасақтау, қол жинау керек болса тек сырттан жалдамалы әскер ұстаудан басқа амал жоқ. Жалдамалыларды керегінде пайдаланып, басқа уақытта таратып жібермесе оларға берер төлем, киім-кешек, қару-жарак, азық-түлік қазынаны ойсыратып кетеді. Әскер не үшін керек? Патшалыққа ұмтылудың арты неге соғады? Осының бәрі артық қайрат емес пе? “Артық қайрат — жанға қас” деуші еді ғой Аксүйек Байтақ патша. Мейлі... Бүгінше арғы-бергінің бәріне ой жүгіртті. “Мынауым табылған ақыл”, — деп еш нәрсеге ен таққан жоқ. Ойлары ауа жайылып жүр. Олар бірте-бірте нақтыланады. Асықпау керек. Жанын жегідей жеген басты қыжылы — кеше Александрдың көлеңкесі болуға таласқандардың бүгін алшан басып, бір-бір патшалық құрғаны. Сол патшалықтарды тізе бүктірген қаһарманның атында тоқымдай жердің болмауы. Бұл — қарапайым тілмен айтса — әділетсіздік. Диадохтардікі — опасыздық. Өтген солардың көзіне көк шыбын боларлық бір мемлекетті қалай құрады?! Әзірше Роксана оны білмейді. Бірақ сол күнге бар ақыл-ойың, әйелдік амалшылдығың, Қанлы патшалығының сесін пайдаланады.

Роксана жеңіл күрсініп Апанасийдің жолына көз салды. Апанасий елге барып, туған-туыстарымен көзайым болуға үзір сұраған. Келер уақыты болды. Тезірек келсе, Эсхатасына ие болса етті...

Роксана ұзатылып кеткен соң патша орамында пәлендей өзгеріс болған жоқ. Байтақ патша Битөндағы өз сарайына біржолата жайғасты. Бекасыл үйленді де Таскалаға қоныстанды. Бекасылдың тандауын әкесі түсінді. Жайдақ жерде тұрған Битан, әрине, үлкен кент, өмір қайнап жатқан базарымен, жуандар тәжікелесе салған еңселі үйлерімен, дүниені жұмбаққа айналдырар биік те тәкаппар дуалдарымен, оның іші толған бау-бак, бау-бакты күміс күлкіге толтырған қыз күлкісі — бәрі-бәрімен Бекасылға ұнайды. Дегенмен Таскала оның қиялына жем тастап, биік мақсаттар, ұлы ерліктер, қиын түйіндерді шешу, әке арқасында емес, өз ерлігімен Ұлы Далаға баһадүр боп танылу, әлдебір катерлі шайқаста жауды жеңіп, қалың жосықтың алдында маңдайы мен төсінде ақ теңбілі бар атақты Тасқайнат қаракер атымен ойкастап келе жатса... секілді қиялдардың мұны ерте тастап кетпеуіне жақсы. Таскаладан төңірек онсыз да жақсы көрінеді. Бекасыл оны місе тұтпай ішінде бұранда тәрізді баспалдағы бар ыздифған мұнара салдырды. Мұнара негізінің ені төрт құлаш. Одан соң мұнара сәл жіңішкеріп барып ұласады. Мұнара жіңішкерер орта тұста Бекасылдың онаша орны бар. Екіншісі одан да шағын, бірақ мұнараның құзар басында орналасқан. Кіші патша өзімен өзі болғысы келгенде осы екеуінің бірінен табылады. Ол осы биіктерден алысқа көз салғанды ұнатады. Алысқа көз салып тұрып, Бекасыл сан-сақ ойға кетеді. Оның ойы әкесі отырған тақ емес. Айтпақ түгіл ойлауға жүрегі дауаламайтын, бір сокпай кетпес алаң — Байтақ мәңгілік емес, одан кейінгі өмір қалай болады? Міне, Бекасылдың ішін кемірген жегі құрт осы. Қалған ойлар осы үлкен алаңнан күшіктей беретін сансыз сауал. Кейде алдағы уақыт Бекасылға дәлдеп келе жатқан қара тасқын әлде дүлей дауыл болып та елестейді. Осындайда әкесі Байтақ патшаға таң қалады. Байтақ жиырма үш жасында ел басына келіпті. Бекасыл жиырма тоғызда. Тәңірге мың мәрте рахмет — әкесі өз орнында. Қай бұлықта қанша жатақ, қанша қыстау, қанша кент барын, ондағылардың руын да, ру басыларының ныспысына дейін жатқа біледі. Әр бұлықтың кемшін, зәруліктерін де ойынан тастамайды. Қазір Ескендір шабуылынан соң ел ішінде Байтаққа деген зор сенім мызғымас сый-құрметке айналды. Күндердің күнінде Байтақ жалған дүниеден мәңгілікке кетсе оның орнындағы жаңа патшаны әркім-ақ ырғап көреді. Байтақпен бірге жасасқан қарт кеменгерлерді ысырып тастап, қойын-қолтығына кіруге таласушылар аз болмайды. Бекасыл ол күнді де ойлайды. Жан жағына қарап, татымды, өзіне арқа болар табанының бүрі, сөзінің дауасы бар беттілерді таба алмай қалады. Дүние осылай

мүлгіп тұра бермесі анық. Бекасылға салса әкесі жасаған, елу жылдан бері қалыптасқан қаңлы әлемін еш сапырылыстырмай, осы тұрысында елдің қазынасын нығайтып, елді көріктендіре берер еді.

Осыдан алты жыл бұрын Мауреннахрды мекен еткен парадарайя сақтарының көсемі Мекелхаммар дүние салды. Құллі сақ, ғұн игі жақсылары андыздап келіп жеткенше елі мәйітті жиырма күн ұстады. Артында қалған елінің боздақтары шыңырау қазып, шыңырауда ұстаған мәйіттің асты үстіндегі көк шөпті деміл-деміл ауыстырып, Мекелхаммар патшаны ардақтап жерледі. Сол жолы Байтақ патша қасына екі кемеңгерін және Бекасылды ертті. Байтақтан бір мүшелден астам үлкендігі бар Мекел патша Байтаққа жайлы көрші, ығынан шықпайтын сенімді одақ та болды. Үйсін Күнбегі көреген сәл кірпияздау, талғап танысып, талдап сөйлесетіндіктен Мекел патшаны аса менсінбеген сынайлы. Байтақ болса осы бір момын патшаны кілең бәсиелер жиналған жерде ұйты мысқылдан, ашық келемежден, кекесіннен қорғап жүрді. Өйткені Мауреннахр дегеннің қу тақыр екенін Байтақ біледі. Түтін саны да ары кетсе осы қаңлының екі тайпасына жетіп жығыларлық. Түйе мен балыққа, аздаған ұсақ мал, колөнерге сүйенген ел. Оған Мекелді он орап кетер қандай да бір данышпанды апарып патша сайла — Мекелдің жасағанынан артық еш нәрсе жасай алмайды. Бұл ел өз ішіндегі мүмкіндікпен басқалардың алдына шыға алмайды, шаңына да ілесе алмайды. Мекелдің сабаздығы сонда — өзі де өзегі талғанын білдірмей, өлшеулі күн кешкендерге медеу болып, жанына барып, жаны ашығанын білдіріп, ойсыраған жерді ойдан-қырдан жылу жинатып толтырып келгендігі. Енді бұл ел таза жетімдікке ұрынды. Мекелдің өз тұқымы да, басқа рулар да Мекелдің тағы тақ емес, үдірейген азап екенін түсініп, Мекелдің қос қанатты жұпыны сарайына көз тікпеді. Ел естиярлары, Мекелдің үлкен ұлы патшаның сүйегі мәңгілік үйіне — кең обаның ішіне қарағаштан қиып, талмен өріп тұрғызған кәдімгі үйдің ішіне қойып көмген соң Байтақты ортаға алды. Мекелдің соңғы рет жайған дастарқанынан дәм татысқан соң көніл білдірушілер андыз-андыз боп лезде тарады. Ең соңында қалған Байтақ қана. Онда да әлгі естиярлармен Мекелдің ұлы: “Байтақ баба, өзіңізге айтар сөзіміз бар”, — деген соң қалды. Парадарайя патшасының кемеңгерлері де, ру басылары да, патша баласы да айналсоқтап ұзақ өңгіме айтты. Байтақ тек тындаумен болды. Сонда түйгені жеке ел болып жарытпаспыз, Мекел патшаның дүниеден өтерде айтқаны бойынша қаңлыларға қосылу екен ұзын сөздің қысқасы.

Байтақ ұзақ сөйлемеді:

— Мекел патшаның айтқанын екі еткен жерім жоқ. Тәңірдің мейірі түскен ақ адам еді. Жамандығын да көргем жоқ.

Екеуміз қатар ғұмыр кештік, барымызды осы ел — өздеріңмен бөлісіп жедік. Мауреннахр елі бізге ежелден бауыр басқан. Еш жаттықтарың жоқ. Қосылсаңдар, қазір кім қай жерде отыр — сол орнында қала берсін. Бір ғана талабым бар. Ол мына “шықпа жаным шықпа” деген өмірді өзгерту. Екі өзенді дұрыстап пайдалану, кенттерді түзеу. Оған қазынадан біраз көмек жасалады. Бірақ жақсылыққа ұмтылмаған елді бақытты ету ешкімнің қолынан келмейді. Талап күшейеді. Елді ояту керек, өздеріңізді алыс-жақын елдерге жіберіп алсам деймін. Сусыған құм үстінде отырып та алтын астаудан ас ішіп отырған елдер баршылық...

Осылай Мауреннахрды мекен еткен парадарайя қанлы елінің алтыншы бұлығына айналды да кетті.

Жолда ұзақ үнсіздіктен кейін Байтақ Бекасылға ошарыла бұрылып:

— Уа, Кіші патша! Мауреннахрды елге қосып қайттық. Не ұттық? Басқа не амал бар еді? — деп іштегі көп түйткілді жүйелеуге мәжбүр етті.

— Өз сөзіңізбен айтайын әке! “Көбейгенің — көркейгенің, азайғаның — азғаның”, — демеуші ме едіңіз!

— Көмейде кептеліп көп сөз тұр, балам. Бірақ ол жайт маған да, саған да белгілі. Жаңағы сөзінмен тоқталайық. Жақсы ырым болсын. Тәңірім қолдасын. Бұл елді жабырқатпай ұстау керек. Еңсесін көтерсек тіпті жақсы. Парадарайяның ең жақсы қасиеті — еңбекқорлығы мен көмпістігі. Бұл елді Қанлы патшалығына қосқан екенбіз бұрынғы бес бұлықтан кем болмасын. Оның амалын өзің тап. Тапқан соң тізбелеп айтарсың.

Парадарайяның Қанлы патшалығына үн-түңсіз қосылып кеткені іргелес елдерге жер сілкінгендей әсер етті. Бәрі дерлік сәл қызғанып қалды. Парадарайя Ақсүйек Байтақ патшаның көріне ілініп, байырғы бір қарызына иә болмаса өтелмеген парызына бола мөнді-мөнді күй кешті ме екен? Әлде Мауреннахр жұрты Мекел патшадан айырылып, абдырап қалған жіңішке сәтті дөп басып, ел естиярлары Байтақтың тұзағына түсті ме, жоқ сұрапыл адуынына төтеп бере алмай осы халге келді ме? Осының басын ашу үшін сарматтардан, аландардан, үйсіндерден, тіпті алыста жатқан ғұндар мен ұлы йозілерден сыр тартушылар жолға шықты. Мауреннахрдың бәсиелері “құдайы қонақтарына” болған-біткенге зәредей еш нәрсе қоспай құдайшылықтарын айтты. Сексеннің сеңгірінде жан дүниесі жантайып жатарлық орынды тілеп тұрар заманға жеткен Байтақ патша бәрін біліп жатты. Бірақ дұрысы — білмеген бола қалу екенін де ішке түйді. Мекел көзі тірісінде қамқоршы бола қалған патшалардың иегінің астында жүрді. Байтақ үшін Спитамен сес, ал Мекел марқұмның елін жел соқпайтын қымтама деп ұққаны да рас. Бірақ Байтақ та Мекелге жайшылықтағы қанқу-саңқудан қорғаушы әрі қысылғанда қол

ушын беруші болып келді. Соры сыртына шығып, тырбиған шок-шоқ бадам мен түйеден басқа түлік ауыз салмайтын тұзды шөп, аспаны мен жері бір түстес сұп-сұр әлемге бұрын ешкім қызықпаған. Енді жоғалған пышақтың сабы алтын көрінер әдетпен сақ әлемі бұл оқиғаға елең ете қалды.

Міне, Роксана ұзатылып кеткелі бергі ең үлкен оқиға да Бекасылдың біресе торы төбелімен, біресе кербез кері атымен Битән мен Мауреннахрдың басты кенті – Мекелкамалдың арасына өзінің төтежолын салған, көсіліп шауып, ашылып сөйлеп, сүріне-қабына шаршаған тұсы – елге ел қосу кезеңі болды. Енді Бекасыл өзі қыстыққанда жалғыз қалар жері – Мұнارانьн құзар басындағы оңаша орнында төсеніші – түкті кілем, тамға жапсарлас жасалған текшеде аяқты аяққа айқастырып жатыр. Ара-тұра атып тұрып, Роксана келер жаққа көзі бұлдырағанша тесіледі. Мұның есебінше Роксана бесін шамасында қылан беруге тиіс. Ол алдымен Тасқалаға соғып, Бекасылдан мән-жайды толығырақ біліп, одан соң Битәнға – әкесінің алдына бармақ. Роксана жат жұртта жүргенде оны шын сағынған үш адам болса соның бірі Бекасыл еді. Енді Роксана сақ әлемін бір зобаланға ұрындыруға келе жатқан адам болып елестейді. Роксана аз да емес, көп те емес – бүтін бір патшалық құрып бер деп кинауда. Енді сақ-қанды, сақ-үйсін, сақ-массагет, су жағалаған парадарайя сақтарын дүрбеленге ұрындырып, қыршындарына найза кезендіріп, неғайбыл жорыққа шығарамын дейді. Онысы Бекасылға жақпай тұр. Айтса айтқандай: бір Роксананың қиңырлығы қырық рудын басына қара бұлт үйірмесе етті.

Роксананы алған бетінен қайтару, ыланды істі бастамай-ақ қазіргі жылы орнында падиша болып, қаланың төрт сарынан бір-бір күншілік жерді Эсхата падишасының құрығы деп жариялап қана қойса дұрыс-ақ болар еді. Дұрысы сол. Ұлғайған Қанды патшалығының қорғаныс, күзет әскерін Бекасыл әр ай сайын ауыстырып, олардың бар шығынын өзі көтеруге бар. Роксана тек қала мен оның маңындағы өзіне тән майда кенттерде қиялы жеткен ермегін жалғастыра берсе болғаны. Ал кезінде үш жыл сақ даласында дүрбелен жасаған, мыңдаған адамын өлтірген, өзін құдай тектімін деп жар салған әумесер Ескендірдің өзі емес, енді күшігі үшін сақ әлемі жатқан аждаһаның құйрығын баспақ. Егер құрылса, патшалық Македон-Бақтұр патшалығы аталмақ. Македония қайда, Александрия Эсхата қайда? Шын Македонияны әр адамы, әр отбасы елім-жерім, Отаным деп ұғады. Ал одан мыңдаған мириад алшақ жатқан, жан-жағы айтақыр, мекендеушілері қырық құрау, аз уақытта Македонды да, оның әскерін шұбыртып әкелген Ескендірдің өзін де еміс-еміс білетін шалғайда Роксана кімге сүйенеді? Елдің басын біріктіреп мүдде немесе әр жүрекке жетер сөзі бар ма? Роксана! Роксана!

Падиша болуға лайықсын. Ама! не, жатқан тұрған бос патшалық жоқ. Ескендірді өз жарандары, ең жақын достары, ұстазы керек қылмады. Ұлы Жәнімпаздың арқасында патша боп отырмын деп олар үш мезгіл еске алады деп ойламаймын. Шешесін, некесіз туған ұлы Гераклды Антипатрдың ұлы Кассандр азаптап өлтірді. Бар байлық Александр Македония мен Грекияны сеніп тапсырған әкелі-балалы Антипатр мен Кассандрға көшті. Ең үлкен, ең құнды байлық. Солар Александр Македонскийдің атын да атамайды, ал жерімізді жүндей түтпек болған, Спитамендей баһадүрді астыртын өлтірткен шапқыншының атын жаңғыртамыз деп біз далақтамақпыз. Қыз — жат жұрттық. Рас екен-ау. Қарашы ұлы өзгерістер, қауырт қимылға жарамсыз әкені де, кезінде сақ баласы түгелдей менің бауырым дегендегі ер-азаматтардың бас амандығын да тәрк етіп, табиғаттың бір қатерлі құбылысы тәріздес бұрк-сарқ етіп өткен Ескендір дауылын қайта соққызу мүмкін бе? Әпекемнің бұл қолқасы сондықтан да елге зиян, қисынсыз. Осы ойын Бекасыл әкесіне айтты да. Тек Байтақ патшаның жүрегі езіліп, капелімде қарт көңіл бұлаң өсірген қызының айтқанынан шыға алмай қалмаса...

Роксана бастаған күймелер тізбегі Тасқалаға көленке ұзарған шақта жетті. Вавилонда он жылдан астам тұрғандығын, Бекасылға деген ерекше мейірімін таныту үшін жасады ма Роксана Бекасыл алған Хаом патшасының қызы Әсен ханыкеге сыйлықты үйіп әкеліпті. Сақ әлемі Бәбіл атаған Вавилонда табылмаған нәрсе басқа еш жерден табылмайды деген сөз ел ішінде ежелден бар. Сол жалпақ дүниенің тоқсан жолы тоғысан, базарында жердің асты мен үстіндегі, судың тұңғиық тереңінен алынған ең қымбат асылдар, титықтап жеткен кіре, шалдығып жеткен керуендермен күн сайын келіп жатқан дүние мүлік, киім-кешек, өңделмеген піл сүйектері, өңделген інжу-маржан, алтын мен күміс, асыл тастар осы ғажайып қаладан келіп тұр. Роксана Александрдың барында Бәбілді оққағарларының қаумалауымен еркін аралап, бір саябыр болса елге барып қайтамын деген дәмемен бәріне атап неше түрлі базарлық алып қойған. Соның біразы он жылдан астам сақталды. Кейін әр қадамы бағулы заман туғанда да Роксана қалаға шықпай тұра алмады. Сол бір серуенінде арнайы барып Бекасылдың әйеліне Ассирияның әйел патшасы Шаммурамат киіпті деген киімдер үлгісі сатылатын арнайы сауда орнына келген. Әдетте ол киімдер аса қымбатқа түсетіндіктен байлардың әйелі өзі Вавилонда болғанын есте ұстау үшін біреу үлгісін ғана алатын. Роксана сол Шаммурамат әйел патша киіпті деген киімдер үлгісінің толық жиынтығын бірақ алды.

Енді Шаммураматтың үлгі киімдері көздің жауын ала, көрген әйел затын есінен тандырып Бекасылдың нақсүйері, Әсен ханыкениң алдында тұтас жатты. Оның сыртындағы інжу-маржан,

алтын, күміс сый-сияпаты бір төбе. Бекасыл зады еркек болса да қас қағым сәт демін ішіне тартты. Бірақ есін тез жия қойып, өз ісінен жанылмауға бекінді. Үй иесі ретінде Бекасыл Роксананың құрметіне Тасқаланы тойға айналдырды. Саз да, ән де, аста-төк дастарқан да бүкіл халыққа арналды. Роксана Әсен ханікені қатарына алып, халқымен көшеден-көше адақтап көзайым болды. Түн қоюланып, аспанда жұлдыз жамырап тұрғанда жол киімін киіп, Бекасыл Роксанадан үзір сұрады.

— Патшамыздың шұғыл тапсырмасы бар еді. Түнімен жүріп, таңсәріде Киропольда болуым керек. Онда да ел көзіне түспей қала даруғасының онаша жайына жетіп жығылу міндет.

— ...Мен өзіңмен ақылдассам деп арнайы келіп ем ғой?! — Роксана әрі абдырап, әрі ренжіп-ақ тұр.

— Ақылдасамыз. Сен Битанға жеткенде, тәңірім қолдаса мен де келіп үлгеремін. Төрт көзіміз түгел отырып сөйлескенге не жетсін. Мына бара жатқан сапарым да, Роксана, сенің қамың. Нәтижесін Битанда естірсін. Ренжіме. Әсен қалай? Ұнады ма?

— Ұнады.

— Ендеше кездескенше, падиша!

Бекасыл Байтақ патшаның алдында Роксананың қолқасына орай болатын ұзақ та қиын әңгімеге дайын болу үшін Киропольға асығыс аттанып кетті. Жолға ертең де шығуға болар еді. Ертен шықса оған дейін Роксана Бекасылды өзінің сөзін сөйлеуге дайындап, әкесін тек бас шұлғып, “өздерің көріндер”, “абайлап кірісе беріндер” дегеннен арыға жібермеуі мүмкін.

Ойға жүйрік, сөзге шешен, қажет болса тікесінен тік шабатын мінезі де бар, Ескендірдің қанды жорығын көрген, оның қандай жағдайда қалай-қалай әрекет жасарын көңілге тоқыған, ең ақыры — он бір жыл қалың жаудың ішінде отырып та ешкімге алдыртпаған Роксана оңай адам емес. Оның қолына онаша түспеу үшін Бекасыл, ашығын айтса, өз сарайын тастап қашты. Оның үстіне, Бекасылдың қазіргі жағдайы да орнықсыз. Кіші патша деп елі атағанмен әкесінше ойлай алатын, әкесінше әр нәрсені байыппен шеше алатын, әкесінің екі иығынан басып тұрған сексеннің орнын толтыратын қолды-аяқты шабарманға көбірек ұқсайды. Рас, бұл дәрежесін місе тұтпай, әкесінің тезірек қисая кеткенін тілеп жүрген де Бекасыл жоқ. Себебі ел ішінде бұрқ ете қалар дау-дамай, айтыс-тартыста Бекасыл тапырақтап, дағдарып қалады. Ондайда Байтақ патша иығынан отыз-қырық жасты сілкіп тастап, көзі от боп жанып, сөзбен дау тұрмақ жер қыртысын сөггердей жарқылдап шыға келеді. Ақыры ошақтағы қозға шылқытып су құйғандай жым қылып, екі жақты мөңді-мөңді халге келтіреді. Байтақтың әлі де бола бергенін Бекасыл осы қасиеті үшін де тілейді. Байтақтай батпан құйрық ақылшы, адуын тұрғанда қанаты күйген көбелек болмасы анық. Міне, қасында

мұздай қаруланған он шауышы, алдында шолғыншылары бар түнгі жолдың ой-қырын жердің төбесін ойып келе жатқан кілен жүрісті аттарға тастап Киропольге келе жатыр. Бұл — Байтақтың тапсырмасы. Өткенде Роксананың сәлемін жеткізген соң Байтақ Бекасылға одырайа қарап:

— Жоқ-жітіктен мемлекет құрам дейді, ә?! Сүйекті қалалар, аты алысқа естілген кенттерді қоспаса анау қыстақтар мен жатақтар ел болып жарыта ма? Көреміз... Мүмкін бізді көріп арқаланған желік шығар? Бірер айда сабасына түсіп, келгенде жерге түскен нақты әңгіме айтар... Қалай ойлайсың?

— Әзірше қызыңыздың еркелігі елге пайда ма жоқ па, деп арғы-бергисін ойлап жүрмін.

— Еркелік деймісін? Еркелік-ақ болсын. Бірақ Роксана мен әлгі жиен Александр Зұлқарнайнның тікелей және заңды мұрагерлері емес пе? Олардан мойны озық мұрагер бүкіл македон-гректерінде жоқ. Роксана анау Зұлқарнайннан кейінгі бөлек-бөлек патшалықтарыңды “менікі” десе қылыш қана қарсы тұрады, сөз інінен шыға алмайды. Марақанд қазір не болды? Ол кімдікі? Парсымен бірге ол да Зұлқарнайнның патшалығына өткен. Зұлқарнайын Марақандта жарасын жазып, ішкі дау-дамайын реттеп, жарты жыл тұрған қала? Ол неге Зұлқарнайнның мұрагеріне көшпейді? Кирополь Ескендірдің екпінінен-ақ жайрап қалған кент болатын. Ол неге иесіз тұрады? Мәселе басқада, балам? Роксананың ондай ірі қалаларға, шалғай кенттерге жүрегі дауамай тұруы мүмкін, иә болмаса осы бағыныштылықты білмей отыр. Сондықтан, қарап отырмалық, Кіші патша. Марақандқа сатрап Сартахұнның тамырын басуға сатын мүлкі ешқашан бөлінбеген тамыры Жәрдем бекті жіберем. Киропольға сен барасын.

— Барармын. Барғанда не айтамын?

— Иесіз жер, иесіз қала болмайды. Кирополь бүгін өзімен өзі. Ертең Дарийдің бе, басқанын ба бір тұқымы келіп, қалпақпен ұрып алады. Онда қазіргі сатрабың да, Киропольдың даруғасы да қанбаққа айналады. Істің алдын алу керек. Тезірек Роксана басқаратын жаңа патшалыққа кіріп алғаны абзал. Әгар ертең олардың өз тұқымдастары Зұлқарнайнның баласына тән елге күш көрсетсе — біз бармыз. Сақ балаларының тегеурінін олар ұмытқан жоқ. Келіп көрсін!

Байтақ патша бірден тұтанып, осындай ой қозғап еді. Бекасыл өзінің дәл осылай кең ойлай алмағанын жүрексіздігінен деп білді. Бекасылға керегі — Байтақ жасап берген әлемнің тап қозғалмай тұруы. Бірақ... “Ақпаған су азады, тоқтаған дүние тозады”. Бекасыл намыстанып та қалды. Шамырқанып, атын сәл демеп еді, қатарынан сытылып бір мойын озды. Сол озған күйі Киропольға жетті.

Киропольдың даруғасы Аршад Бекасылдың алдынан шықты.

— Аршад бек, дәл қазір әңгіме айтар шама жоқ. Демалсақ...

Жолаушылар бір-бір зеренаяқ шұбат ішті де құлай-құлай кетісті. Ертеңінде күн едәуір көтеріліп, санлаулардан құйылған сәуле көзін қарықтыра берген соң Бекасыл басын көтерді. Тынайып қалыпты. Оңаша тігілген үйде жалғызбын деп ойлаған. Сөйтсе іргеге арқасын беріп бір сұлу отырыпты. Бұл елдің әдеті — сыйлы адамның түнемелігіне мөлдіретіп бір көркем қызды отырғызып қояды. Онысы мейман сусын іздеп қала ма, басқа да бір қыжалат туса айтар адамы болсын деген сыйы. Бекасылдай қып-қызыл жігіттің көңілі бұзылса қыздың қылық жасағанымен қарсылық жасауға қақы жоқ. Зәу-сайтан патшадан тұқым қалса Даруға оны патшаға сыпайылап жеткізеді де әлгі бейбаққа қасты орда тігеді. Орда — патша түсетін үй. Ол үйдің орны ерекше, жасауы бөлекше. Оған бір күл, бір күн қысы-жазы қызмет жасайды. Патшаның бір түндік қызығынан жаралған бала да, ана да жақсылар санатына қосылады. Әдетте ондай бойжеткендер кедей-кепшіктердің арасында жарқырап жүрер көркем қыздардан іріктеледі. Бұл салт Бақтұрға бейім бұл елде әбестік болып саналмайды. Қайта сол құрметке ие болғандары патша ма, сардар ма, атақты бай ма, әйтеуір даруға ерек-бөлек құрметке лайық деп тапқан адамның етегі тисе деп тілейді. Егер әлгі ардақты етек болмаса етек тигізбей кету де айып.

Бекасыл басын көтерді де көзімен қыздың көзін ұстады.

— Қарғам, уақыт не болды, өзі?

— Тал түс, ұлы мәртебелім.

— Көз ілмеген шығарсың?

— Сәл-пәл кірпік айқастырған едім, сіз сөйлей бастадыңыз...

— Қыз сынғыр етіп күліп алды. Күлгенде байқалды, қыз әлі балғындықтан алыс кете қоймапты. Уыз. Бекасыл нән ағаш төсектен аяғын салбыратты. Төсегі тобылғы түсті ағаш. Расын айтса, жатқан орны төсектен гөрі тасаттық бергенде, құрбандық шалғанда мал соятын арбаң-сарбаң аса берік ағаш көтермеге ұқсайды. Сол қасиетті орын қызыл қанға боялса бір жақсылық кешікпей келеді деген ұғым қалыптасқан.

Бекасылдың сәл ашық-шашықтығына мән берместен әлгі қыз оның киім-кешектерін тауып беріп, киінуге көмектесті. Көк шыбықтай солқылдаған сұлу қыздың көпсіп тұрар толқынды шашы, жанаса кеткендегі ыстық лебі Бекасылды масайтып жіберді. Ішінен кескен теректей боп жата бергеніне налыды. Бірақ сол сәтте үйінен қырық қадам озған еркектігін жасап, нәпсіге ме, құмарға ма бой алдырды.

— Есімін кім, қарлығашым?

— Сая...

Осы бір сәтте екеуінің жанары кездесіп қалды.

– Ендеше, Сая, мен қайтқанша осында бол. Мен келесі танды атырып, бір-ақ жолға шығамын. Келістік пе? Демал. Ұйықтап ал.

Қыз “мақұл, мақұл” дегенді білдіріп, басын ізей берді.

Аршад отыздың ортасындағы сыптай жігіт ағасы екен. Қоғалы көлдей көздері, қолмен қиып жапсырғандай қастары, төгілте киген киімдерінің бәрі жарасып тұр.

– Басием, менің үлкен әкем сексенді еңсерген кісі. Сәлем бере келе ме деп тосып отыр. Тәңірдің осы таңға жіберген асы сол дастарқанға түссе керек. Оған қалайсыз?

– Дұрыс-ақ. Алдымен үлкен кісіні риза етейік. Одан соңғы әңгіме қиын болмас. Егер басқалай асығыс шаруа болмаса қала сыртына сейілдеп қайтсақ қайтеді? Қаланы жанай өтіп, тұз тағысы үркүді білмейді деп естіп ем.

– Үркітпейдісін қайдам, бірақ осы маңда ойық-ойық ойпаттар бар. Сол ойпаттарға жан кіргізіп қылдырықтай-қылдырықтай күміс бұлақтар ағады. Су бар жерде – ну бар. Әлгі тұз тағысының тұр-түрі сонда еркін жайылады. Дәл мына тал түсте көлеңкеде, жан сақтап жатыр. Күннің көзі қайтып, құлама ойпаттың бір беті теңбілденген кезде жануар біткен бұлақтан шөл басады. Сонда қырда тұрып жебеден-жебе аңыратуға болады.

– Соны көп естіп ем. Құмардан шығып қайтайық.

– Мен дайын. Бекасылдай ардақтылар Киропольға күнде келіп жатқан жоқ. Онда, басие-бауырым, менің де бір қолқам бар.

– Айтыңыз.

– Асығыс болмаса жолға ертең шыққан қалай болар еді?

– Ертең деймісіз? Үм... Роксана бүгін жоқ, ертең Битанға қарай жол жүреді... Олар бізден жүйрік емес. Салт аттылар – біздер. Оларда он үш күйме бар... Дұрыс-ақ, Роксана Битанға бізден бұрын барса – далаға бармайды. Әкесі мен анасының, басқа да бауырларының ортасына барады. Көзайым болып, ах-ухтері басылғанда біз де жетерміз... Айтқаныңыз болсын, Аршад бек!

Саятшылар аптаптан кейінгі қапырық өткен соң атқа қонды. Қос балақ тәрзіденіп барып қосылатын екі айырық сайды халық Дамбал сай атап кеткен екен. Саятшылар осы жерге келіп, опырылған ойпатқа құлламай қабақта іркіліп тұрды. Аттар матастырылып, саятшылар төменге қарай баспағып жаяу кетті. Тізе кілтідеп, еспе құм-тасқа бір жанбастай құлап аққан тұстар болды. Одан соң шок-шок тал-теректі қалқалап, садақшылар қайнарға жақындады. Бір-бір текше тасқа отырып, саятшылар тынши қалды. Аңқау да бейкүнә дала тағысы көп күттірмеді – шайнаса өскен нудан үйір-үйірімен шыға-шыға келді. Олардың алдыңғы тұяқтары суға малына жебелер аңырап берді. Бекасыл қорамсақтағы жеті жебені түгел қоя беріп, ел мен жер иесі Аршадқа қарады. Екеуі ортекеше секіріп, бұлк-бұлк қайнап

жатқан қайнарға келді. Бекасыл етпеттеп жатып шөл басты. Су миды шағар суық болғанмен әлі де ішкісі келіп отыр. Аршад та қайнарды балаша емді. Одан соң нән жапырақты кобылап, асықпай ұрттап ішуге көшті.

– Әңгіме айта отырайық, Аршад бек...

– Біз не айтамыз?.. Біз елге патшалардан жеткен әңгімеге орай, сөз бастаймыз.

– Марақандтың әңгімесіне қанық боларсыз, Аршад бек?

– Жай ұзынқұлақ, қаңқу-саңқу сөз жетіп жатыр. Бірақ анық-қанығын білу қиын. Өз аузыңыздан естісек.

– Сартахұнды сатрап сайлаған Зұлқарнайн емес, қанлы патшасының беделі еді. Құрығы ұзын Сартахұн сатрап болып жарытпады. Баяғы қанына біткен саудагерлігі басым. Роксана айтқан патшалыққа қарсы емес, екі жылға салықтан босатсын, әскери міндеттемелерден, тұз салығынан да құтқарса бағынуға әзірмін дейді. Бірақ Роксана Марақандқа жоламасын, біз Роксана падишаның қол астындағы бұлық болып ес жиып алайық, дейді.

– Пах! Сартахұн! Қулығы көл-дария күйінде қалыпты. Салық төлемесе, жасақ қоспаса, тұз екеш тұз татырмаса оның бағыныштылығы неде? Қайран майлыбасым, өзінен басқаның бәрі ақымақ деп ойлай ма? Ұлы бәсием соған көнді ме?

– Әрине, көнген жоқ. Бірақ ішінде бір айла жатқанға ұқсады. “Сартахұн не өзі өзгереді, не оны өзгертетін адам табылады”, – деді де сыздап жүріп алды, әкей.

– Дұрыс-ақ. Мен де сөйтер едім. Болмаса бір түнде жиырма мың жосықпен басып қалып, Кеменгерлер кеңесіне желкелеп апарар едім.

– Солай. Құйқылжытып қайтеміз. Кирополь жел өтінде тұрған сексеуілді орман секілді. Қанша мықты болғанмен дауыл дәлдеп соқса тамырымен қопарыла құлайды. Ол – анық. Қанлы елі, оның абызы, патшасы Байтақ тұрғанда бізге басқа қорғаныш іздеудің жөні жоқ.

– Кирополь Қанлы патшалығына қарамайды ғой?.. Роксана құрмақ...

– Білем. Роксана падиша кімге сүйеніп осы істі қолға алды? Өздеріңізге. Айналып келгенде бәріміздің амандығымыздың кепілі – қанлы найзасы.

– Оны жоққа шығара алмаймын, бәсие. Мен өзім үшін бір нәрсені анықтап қайтуым керек... Ол – Марақанд пен Кирополь, яғни, іргесі кеңейген Соғдының сатраптығын өзіне тапсырсақ қалай болады?

– Мені сатрап ету үшін қан төгудің керегі бар ма?

– Қантөгіске жібермейміз. Оның амалы жасалады. Сатрап ауысу керек. Сартахұн кез келген жерде жығып кетер үркек аттай сенімсіз адам. Біз оның қулық-сұмдықтарының қатпаршағына

үңліл өмірімізді оздыра алмаймыз. Бізге сөзі мен ісі бір жерден шығатын, мына мәлдір дүниені тұмандатпайтын сатрап керек.

— Сатрап елден де табылуы мүмкін емес пе?

— Әр нәрсенің өз орны бар, басие. Елдегі кеменгерлер Байтақ патшаға ақыл қосып, қиналғанда жөн сілтейтін жандар дей алмаймын. Олар тек былай етсек қайтеді, олай етсек не етеді, деп Байтақтың өз ішіндегі күмәндерді ғана бір-бір шертіп, патшаның әлі айтылмаған, бірақ іштей бекінген ұйғарымын бекемдеуге ғана жарамды. Басқа сатраптар өз орнында. Әкем не ойлайды — оны әлі ашық айтқан жоқ. Осы жолы Роксана айтқанын жасатпай қоймасы анық. Алғашында Роксана тыныш жатқан елге лан ала келгендей көрініп еді. Лаң болмас, бірақ аз әуре әкелген жоқ. Бірақ бұрынғы Парсы билігінен Зұлқарнайнға көшкен, қазір шын иесі кім екені белгісіз Соғды, Бактұр, Паратакент, Марғиан, Арахос, Кирополь, Мариополь дәл осылай бытырап ұзақ жата қоймасы анық. Зұлқарнайннан кейінгі патшалар жарысқа түсті. Соның қайсысының құрығы ұзын болса мына бұлықтар соныкі болады. Сатрап та сол жақтан тірек жосығымен бір-ақ келеді. Ол жайт Қанды, Үйсін, Массает, Аримаспыларға жайлы тимесі де анық. Сөздің ашығын айтсам — Байтақ патша ел тізгінін маған ұстатты. Аса күрделі істерде ғана ақылдасам. Ақылына өзім де зәрумін. Егер біз мимырттыққа салынсақ жаңағыдай өмірге тап боламыз. Ал ширақ қимылдасак бос жатқан бұлықтардың басын біріктіру аттың қамау тері мен тұяғының сәл желінгенінен артық шығынға апара да қоймас.

— Мен де сансыз күнді сандырақ оймен өткіздім, басие-бауырым. Тізгін өзінде болса іске кірісейік. Түбінде осы жатқан сақ, Соғды, Бактұр әлеміне өзіміз ие болуымыз керек. Аты Ескендірдің мұрагері IV Александрдың мемлекеті болып бірден жариялансын. Бала патша есейгенше Роксана падиша басқарып отырғанын, оның арқасында қаланып қанды тұрғанын алыс-жақын патшалықтар онсыз да түсінеді. Бізге IV Александрдың мемлекеті деген тиімді. Аты оның отандастарының мысын басады, өздерінің кімнің арқасында патша болғанын естеріне салады. Егер күшке салмақ болса Зұлқарнайнның үш жыл дүрлігіп, үш қадам жер ала алмай, уақыттан ұтылып, жігері жасып, шығыннан шығынға ұрынғанын бәрі біледі. Сондықтан сақ найзасы, сақ жебесінен тек шашылып қалармын деп қай-қайсысы да тартынады. Ал патшалықтың зады өзіміздікі. Іс осылай өрбісе қайда жұмсасаңыздар да әзірмін. Бір ғана түйткіл...

— Айтыңыз, басие.

— Тәңірім құп алып, дүние өзіңіз айтқандай өзгеріске түссе Сартахұнды өз құрығына қуып тастай аламыз ба?

— Сол ойыма келмепті.

— Олай дейтінім — Соғдының кілті де, кіндігі де Марақанд.

Марақандтың базарында тек дүние-мүлік, мал мен дән ғана сатылмайды. Онда жер де, ел де, сырттай адамның басы да сатылады. Егер Сартахұн сол базардын майлы бет, барт бас жытырларын үйіріп отырар болса, менін алаңым көбейеді. Сартахұнның бір қолы менің жағамда болмаса да арқам жыли қоймас. Тізгінді осындай жылымдарға ұстатып, қашанғы жүреміз. Ордалы жыланға май құйып өртеу керек. Немесе уәжін тауып таратқан жөн.

— Дұрыс-ақ. Біз Аршад басие, құдай жазса бірге картаярмыз. Яғни, алдыда көсіліп жатқан заманды үзенгі қағыстыра жүріп өтерміз. Әр патшаның тұсында өз сұрқылтайы болады. Патшалар соны көре тұрып та, көп жағдайда өзіне жақпайтындармен де ымырада күн кешеді. Біз осы алдағы ауыс-түйіс тұсында сол екпінмен көп нәрсені өз қалауымызша жасап тастамасақ бітеу жарамен жаның жай таба қоймайды.

— Онда осы сөзімізді ер-азаматтардың серттесуі деп, қол алысайық. Міне, қолым, міне жүрегім, Бекасыл патша!

Екі басие қол алысты. Екеуі де жас. Екеуі де теректей сұңғақ, көрікті жігіттер.

— Әңгіме осымен тамам болса — демалайық. Біз де ет пен сүйектен жаратылған Тәңірімнің таңдаулысы емес пе едік. Бір кеш арқаны кенге салуға рұқсат шығар, басие?

— Мен қонақпын... Үй иесі не айтса сол болады.

Аршадтың жазғы жайында қырғын сауық өтті. Бекасылдың әкесі жасаған әлемде де ойын-сауық баршылық. Бірақ нәпсі мен сезімге ерік беру жоқ. Бәрі патшаның темірдей тәртібінен аса алмайды. Мұнда еркіндіктің үлгісін Аршадтың өзі көрсетті. Кеудесінде бір жолақ лыпасы, бөксесіне еркекті арбап тұрар жың жібектің екі-үш түсті орамалын жалаңаш белге байлай салған, ақ бақай қыздар гүл дестеге айналды. Солардан суырылып келіп үшеу-төртеуі Аршадты башпайынан басына дейін өбіп, аймалайды. Оған еті өлген басыенің өзі ара-тұра балқып кетеді. Бекасылға бұл сауық ұнап-ақ қалды. Бекасыл шарап бойды балқытып, қан тасытқан бір сәтте: “Патша темір емес қой... Сірә, осылай ара-тұра жеңілейіп тұру керек те шығар?” — деген ойға келді. Одан соң өзі де ұрғашы қызықпай қоймас, аяқ-қол, мүше-мүшесін қыз-қырқынның талапайына тастап жіберді. Арасында көз жүгіртіп түнемелікте көрген Саясын іздеді.

— Басие, әлгі түнемелікте ұшырасқан бір жан көрінбеді ғой?

— Қарлығашыңыз өз орнында. Алаң болмаңыз. Ол етегін жел ашпаған он бестегі қыз. Жел ашпағанды ер ашады да!

— Тұқымы қайдан?

— Менің естуімше, кезінде Зарияспының даруғасы болған адамның ұрпағы. Әкесінен ерте қалды. Нәмі ақсүйек, бірақ Зарияспыдан бір сабақ жіп ілеспей, бас амандығын олжа тұтып осында

тоқтаған бір әулет. Әлі көтеріле алмай жатыр. Саяның үш ағасы бар. Қыздан бір өзі. Мәселе анасында. Егер анасын алдымен көрген болсаңыз, мүмкін қызына аянкестік жасар ма едіңіз?

— Және бір қызық басталды десенізші.

— Оны, әрине, асыранқырап айтқан болармын. Анасы — мен көрмеген сұлулық. Кедейлік, жоқ-жұтаңдық та кеудесін қушита алмаған ай жүзді адам. Қызы анасының көшірмесі. Тек балаңдығы болмаса.

— Қанша сұлу болғанмен, жастықтан асар сұлулық, одан өтер бал сезім жоқ шығар, басие.

— Әрине, әрине! Киропольде Қаңлы патшасының дара мұрагерінен тұқым қалса деген ниет еді, менікі. Ха-ха!

— Онда мен міндетімді атқаруға кеттім, басие!

Түн ортасына дейін дуылдаған сауық аяқталды. Орда ішінде самаладай жанған шырақтардың түтіні мен қоңырсық исі ашық түндікке сәл бұйраланып барып, тіке кетіп жатыр. Бекасыл табалдырықтан аттады. Сая қарсы алып, иығынан сырт киімін түсірді. Төсекке сылқ түспек жас патшаның тынысы ауыр. Ара-тұра аузын бақадай ашып ауа қармайды.

— Шөл басуға қалайсыз, басием?

— Болады...

Сая сап-салқын шұбат әкелді. Бекасыл табанынан тиянақ кеткендей іштей аласұрған күйде отыр. Анда-санда екі ұртын толтыра шұбат ұрттайды. Жан шақырғандай бойы байсал тартып барады. Құдай ұрып, мынадай бал қыздан және қағылмаса де! Есін жиып алды. Қыз оның етіктерін сыпырып алып, аяғын қоңыр-салқын су күйған ілегенге салдыртты. Аяғын жуды. Апырым-ай саусақтары неткен нәзік... Бекасылдың тағаты таусылуға жақын. Бірақ бұл ләззат өзіне бұйырып тұрса бәрін бабымен жасау керек. Қыздың әбігері таусылғандай. Енді Саяның өзі де қол-аяғын тысқа шығып жуды. Түрулі есіктен оның нобайы анық көрініп тұр. Одан соң жүрісін білдірмей кестесі жатқан тұсқа барып үкідей желбіреп отырмақ еді...

— Сая... — деді қарлығынқы дауыс.

— Иә, басием?..

— Келші.

Келді. Бекасыл өз денесінен киім атаулыны түгел лақтырыпты. Басын көтерді де барын жасырмаған қалыпта екі аяғын төсектен салбыратып, қызды лезде шешіндірді. Құрышбілектер оны қауырсындай көтеріп, төсектің іргесіне алып кетті. Өз денесін қыз денесімен алтындап алғысы келгендей төсек қызығына ұзақ шомылды. Тыныстар жиілеп, нән төсек тарыла берді. Әлден уақытта ала көлеңке үйде “апа!” деген бір жандәрмен үн естілді. Әр әр жерде жылтыраған көп шырақтың ең жақыны лып етіп сөніп қалды...

Таң бозында Бекасыл көштен қалған адамша жүрегі зуылдап, өрекіп оялды. Оялды да шашы жастыққа жайылып, осынша қалың кара шаштың үстінде жарқырап жатқан қыз жүзін көрді. Қыз түндіктен ары көз жіберіп, жапалақ кірпіктері ара-тұра жалп құлап, ояу жатыр екен. Бекасыл кеудесін көтеріп, қыздың бет-жүзіне анықтап қарады. Алдымен ерні тиер-тимес екі қастын ортасын тыз еткізді. Одан соң мұрынның ұшы суланып қалды. Бұдан ары екеуі де шыдамады. Есепсіз, ес-түссіз бір сәттер өз кезегімен келе берді, екеуі де бұл сәттер таусылмаса деп тіледі...

Бекасыл және балқып кеткен. Кірпігі айқасып шетсіз-шексіз бір әлемге кеткен еді. Сол жақ қапталында әлдене қимылдады да оянып кетті.

— Мен тұрайын, бәсием. Енді керегім болмас. Аларыңыз алынды...

Патша қай кезде оянса тіршілік сол сәттен қозғалысқа түседі. Ерте болсын, кеш болсын Бекасылдың да есін жиып, келген ісін ұластырар мезгілі жетті.

— Мен де тұрамын. — Кіші патша орнынан тұрды да сілтідей тынды. Аяққа қарай лақтырған көрпенің іші де, астындағы ақжайма да қызыл қан. Тамған, сүйкелген. Қыз да әлгіге қарап қалыпты. Есі шыққан болар, бүрісіп іргеге тығыла түсті. Бекасыл кеше осы төсекті құрбандық шалар орынға ұқсатып еді. Бүгінгі танда сол ойы және тірілді. Тек қасапшы өзі де, құрбандығы Сая болып көрінді. Бәрі бір өкініш те, жиреніш те жоқ. Кеудесінде қуаныш тұтаңды. Дүниенің бар кілті өз қалтасында жатқанда, пәрмен тек өзінен тарайтыны есіне түскенде төсекке қайтадан сылқ түсті.

— Мен су әкелейін. Жуынып, тазаланыңыз.

— Жок, Сая. Бұл дегенің кір емес қой. Тазалықтың өзі емес пе? Сенің тазалығыңның белгісін өзіммен елге жеткіземін. Сен енді мендіксің. Бар жағдайың жасалады. Жалғыз сен емес, анаң, бауырларың да тез арада санатқа қосыласындар. Сен менің ордамның түтінін өшірмейсің. Келер адамым, түсер үйім өзіңсің, Сая. Мен сені сағынамын. Қолым қалт етсе, тәуліктің кез келген шағында түрменді камшы сабымен көтеріп құшағыңнан табыламын. Сен екінші қосағымсың. Орданың намысы ортақ. Бүгіннен бастап, сенің орнын ерек-бөлек.

— Бәрін түсіндім, бәсием. Күндіз-түні тілеуім өзіңнің амандығың болады. Кара көз жолыңа қарай-қарай бозарғанша, кара шаш ойлай-ойлай ағарғанша көңіліңе қаяу, бетіңе шіркеу түсірмеспін. Дүние дөңгелек. Әкеміздің басынан тайған бақ айналып келгені ғой. Тәңірімнің көзі он болсын.

Бекасыл жасағын шырқ үйіріп, Аршадпен төс түйістіріп жедел аттанып кетті. Бекасылдың ізі суыған соң Аршад күтушісін ақ үйге жұмсады.

– Бар. Біл. Не болды. Не айтып кетті. Не істеген жөн.

Күтуші тез-ақ оралды.

– Ордаға ие бол, депті Кіші патша Саяға. Сен – екінші қосағымсың десе керек.

– Қосағы несі? Әй, албырттық-ай! Байтақ патшаның ығынан шыға алмаған, дұрыстап ойнап-күлмеген батыр ғой! Бірінші көргеніне қолқ ете қалған. Тағы не айтыпты?

– Аршад бәсие сенің орныңды талғап, таңдап жасап береді. Бұдан былай анан да, ағаларың да санатқа қосылады депті. Санаты несі, бәсием?

– Санат... Оны өзі шешер. Ал ордасын кірсе – шыққысыз етіп, бір әспетті жерді оңашалау керек болды. Бір күн, бір құлды босағасына бекіт. Анасын осында шақырт. Бәрін өзім айтам.

Аршад Байтақтың бәйбішеден туған үш ұлға тоқтамай кіші тоқалдан туған Бекасылға неліктен үміт артқанын осы жолы түсінді. Ертең әкесі не біржолата патша сайласа, немесе бір жайлы боп кетсе Бекасыл ашылғалы тұр. Қазіргі ұсақ-түйек сенімсіздігі, тұтықпасы жоғалып, азуы алты қарыс патша болары күмәнсіз. Дегенмен, ер мінезді, өр мінезді адаммен үзеңгілес өмір кешкеннің өзі не тұрады. Бекасылың – нағыз жігіт, нағыз еркек. Мейлі Аршадты сатрап етер, етпес бәрі бір бар қасиетінің ұштығы көзге бадырайып көрініп тұр. Ал оның да пейілі бұған құлаған секілді. Әйтпесе екінші рет сөйлескен адамның айтқанына сеніп, еш алаңсыз қасты ордасын тіккізе ме? Мен азғантай елді, шағын жерді басқардым. Бірақ дара басқардым. Менің сөзім – соңғы сөз. Бұрын туған бұрын өлетіні рас болса, Бекасылға құдайым ғұмыр берсе ол да ертең өз сөзін нық айтар күнге жетеді. Ал осы бір алақобен шақта батпанқұйрық Байтақтың Битандағы сарайында тірі жатқаны Бекасылға да Аршадтың өзіне де керек...

...Бекасылдың алған беті – Битан. Қатпары көп қалың әңгімеге бара жатыр. Бірақ соның бір сөзі, бір ойын есіне ала алмай келеді. Көз алдында – Сая. Оның жаны мен тәнін, ыстық лебін өзімен әкеле жатыр. Сол бір сезім әлемінен айырылып қалмас үшін әлі ешкіммен ләм-мим деп сөз тастасқан жоқ. Аршадтың өз беті, өз сөзі, керек болса өз мінезі де бар екендігіне, оның ішкі еркіндігіне риза болды. Бес-алты жас айырмашылық – түк те емес. Достасып кетер, тәңір жазса. Енді осы адамды Сартахұнның орнына апара алса Аршад Бекасылға біржолата сенер еді. Ол үшін Роксананы осы адамды қолдауға көндіріп қою керек. Екеулесе Байтақ “өздерің көріндер” деп билікті бос тастай салады. Арғы жағын Бекасыл астын-үстің етеді.

Жаңа ғана ел ісі ойында жоқ-тын. Енді Битанның нобайы көріне Саяның елесі ғайып болып, мемлекет ісі басына шауыпты. Бұл да болса тәңірдің патшаларға берген сыны шығар. Қара басынның қызығы артық па, қараорманынның қамы артық

па? Әрине, караормандікі. Караорман бүтін де бақытты болмай Саяны да бақытты ете алмайды. Сая анда, Әсені Таскалада тосады, сарсылады, шыдайды. Ел ісінде шабандық елді сорлату деген сөз.

Битанда керемет қарбалас жоқ. Роксананың өрен-жаран, жасағымен қосып патша орамы жұтып жіберген тәрізді. Бүгін кешкілік үлкен жиын-тойын болғалы жатқанын Бекасыл қисапсыз қазандардан-ақ аңғарды. Даладағы сәкілердің бәріне кілем жабылған. Мұнысы келген меймандар дудырасып ары-бері жүрсін. Шаршаса тынықсын дегені. Дастарқан, сірә, сарайдың орталық қауызында әдеттегідей жайылатын болса керек. Роксана бірінші болып Бекасылды қарсы алды.

— Қалай барып қайттың?

— Падиша да болсаң шөл басар бірдеңе алдыршы.

— Қымыз-қымыран ішесің бе, әлде шырын ба?

— Шырын.

— Әй, қыздар! Басиеге шырын!

— Әңгіме былай, Роксана! Тоқетерін айтайын. Марақандтағы сатрап Сартахұн бізге қол емес. Алаяқ. Алтынның буынан мастығы тарамас сенімсіз де адам. Оған елін де, халқын да, намыс та керек емес. Алтыны қайда жатса сол елдің итаршысы болып жүре беруге бейім. Оны амалдап орнынан тайдыру керек те сатраптыққа Киропольдың даруғасы Аршадты тағайындау ақыл. Мен оған бәрін айтпасам да сатраптыққа тағайындалсаң танданба, елге, патшаңа адал бол деп ашығын айттым. Өзі де ашық адам.

— Неге ерте келмедің?

— Әңгіме піскен жоқ. Біреуді тықпаласаң болды — әкең сіреседі де қалады. Ұлғайған сайын күдікшіл боп барады Байтақ патша.

— Мүмкін. Ал қулығына құрық байламас Сартахұнды жайдақ атқа теріс мінгізудің жолын таптың ба?

— Таптым. Тек әкең екеуің қол-аяғымды бос қойып, дәл осы жолы менің айтқанымды жасасандар болғаны.

— Мен не істеуім керек?

— Сен осы сапарда Марақандқа базарлап бар. Сатрапқа ерекше сыйлық ала бар. Бәбілдің патшасы Навуходоносор үлгісіндегі алтын шапанды жап. Одан соң Зұлқарнайнның аруағына бағышталған үлкен құрбандық беретінінді айт. Соған келетін болсын. Оны жеке, оңаша жерде айту ләзім. Куә болмау керек. Құрбандық шалу мезгілін мен жолға шығарда айтамын.

— Не істемексің? Өлтірмекпісің?

— Роксана, Сартахұн өле қоймас. Бірақ өзін жүктеген іс оңай деп ойлайсың ба? Қажет болса қынаптан қылыш суырылады, садақ тартылады. Соны болдырмаудың бар амалын жасаймын.

Бұл істің кілті де, құлпы да Марақандта.

— Не істесең оны істе, тек өзін аман бол. Мен сенің жаныңда жүремін.

— Жүр әкемізді тостырып қоймайық.

Әпкелі-інілі патша тұқымы Ұлы Далаға атағы әйгілі, ен киын, тылсым терең, сарыны дегбірінді алар шалқар-дариядай адамға бара жатыр. Екеуі де демесе, сәл сабыр етсе, құдай сәтін берсе бір-бір елге иелік етуге жақын. Сөйте тұра Байтаққа бара жатқанда әкелік еркіндіктің болмайтынын білгендіктен екеуі де іштей айтар сөздерін жүйелеп, қандай екпінмен, қандай көңіл-күймен жеткізуді де ойлап келеді. Роксана көп сөйлемеуге бекінді. Тек тіке сұрақ қойылса өз көзқарасын тұмандатпай, шатып-бұтпай жеткізсе болды. Басты ұстанатыны — IV Александрдың патшалығын құру. Бұл жолда Роксана қаржылай шығынға да, соғыс бола қалса оның да шығыны мен ауыртпалығын көтеруге, әскер жалдау қажет болса оған да, келіссөзге баруға тура келсе — баруға дайын екендігін ашық айтады. Ол өзі ойлаған істі аяғына дейін, майда-шүйдесіне дейін ойластырып бітеді. Бірақ сол ойды ешқашан бірден лақ еткізбейді. Керек жеріне дейін ғана ашады. Арғы жағы тұман, немесе екіұшты күйде қалады. Мүмкін Байтақ ой желісіне қарап, ұлының көмейінде қалып қойған сөзді білетін болар? Мүмкін.

— Келіндер, ел иелері! Жақынырақ жайғасындар. — Байтақ есік жаққа қарап еді есік баққан екі сақшы да, күйбендеп жүрген күншебай қыз да сып етіп қалың емен есіктің арғы бетіне өтті.

— Ал баянда, Бекасыл! Әлде сен бастайсың ба, қызым?

— Жо-жок! Мен айтарымды Бекасылға айтып болғам. Өзіңізге де баян еттім. Кіші патша нендей жағдаймен оралғанын естіік. Тізгінді берген болсаңыз болашақ патшалықтың егжей-тегжейін ойластырып, бүге-шігесіне дейін білетін де осы ұлыңыз болар. Тыңдап алсақ...

— Жақсы... Олай болса маған емес, мына әпекене жай-жапсарды, не істеп, не қою керектігін айт, Бекасыл!

— Аршад сатраптыққа, болашақта Роксана падишаның қол астында адал қызмет етуге дайын.

— Бәрекелді! Е-е! Егер Аршадқа Сартахұнның басын шауып ал десе шаба ма?

— Шабады.

— Мақұл-ақ. Енді сол қылыштың жүзі өзімізге қатер болмай ма?

— Аршадта қатқылдық бар, ал сатқындық жоқ.

— Қатқылдық болмаса ел басқара ма?.. Жақсы, құлағым сенде.

— Роксана ертең жоқ, бүрсігүні Марақандқа барады. Бәбіден әкелген базарлығым деп Сартахұнға алтын шапан жабады. Алдағы айдың он жетінші жұлдызында Зұлқарнайнға бағыштап

құрбандық бермек. Сартахұнмен сол Шеткі Александрияда яғни Александрия Эсхатада сөйлесеміз. Ол жерге Аршад та келеді. Зариасының, Паратакенттің даруғалары, сол төңіректегі бірқатар кенттердің бәсиелері шақырылады. Патшалықтың нобайы сол күні белгілі болып та қалар.

— Айтқан адамдарынның бәрі келіп, тек Сартахұнның аяғы жетпей қалса — істерің бос әбігер. Оны бір табак етпен, пайдасы мен зияны екіталай падишаның сөзімен келтіре алмайсыңдар. Сартахұн — бай. Біздің ұғымдағы бай және өзінің дәулеті өз өкпесін қысқан бай.

— Өз өкпесін қалай қысады, әке! — Роксана бәз-баяғы тікіреккөз ерке қызының әдетінше жабыса кетті.

— Сартахұнмен баймын дегендердің бәрі тамыр болғысы келеді. Оның табағынан ас алу — саудагерлер үшін дәреже. Ал Сартахұнның өзі де өзінен ірі біреулерге жанассам дейді. Мұның керуені жеткен жерге өзгелері де барып-келіп жүр. Рас, Сартахұнның керуені үш жүз түйеден асты. Басқаларыныкі ары кетсе сексен-тоқсан. Сатын заты да басқаларда бар дүниеліктер. Сартахұнға Бәбилдің базары керек. Соған шықса, сонда Ұрым мен Қырымның, арипейлердің, гректердің, күллі Кіші Азиядан ағылатын дүниеге бір кенеле алмай жүр, сабазың. Оның өкпесін қысқан жайт осы. Әгар да Роксана Бәбилге барар жол тауып беремін десе ол жанына бір де бір тамырын ілестірмей сақа басы келеді.

— Онда, Роксана Сартахұнға Бәбилдің көшелері түгел базар екенін көбірек айтқаны керек шығар. Құрбандықтан соң базарлап барып қайтам десе, тіпті ұйытар еді. — Бекасыл әкесінің қай істе болсын бұлардан сәл әрірек ойлайтынына, адам тануына және бір қайран қалды.

— Солай киюластырыңдар. Одан кейінгісін Кіші патша жасайды. Мені оған араластырмай-ақ қойыңдар. Өйткені заман өзгергенде амал-тәсіл де өзгереді. Мүмкін менің сөзім аяққа тұсау болуы. Тәңір қолдасын. Жігерлерің жасымасын. Бекінген істі сөз тарап үлгерместен астың-үстін етсең көздеген жеріңе жеткізесің. Сол!..

VIII

Александрия Эсхата. Халық “Эсхата” деп атай бастаған кент. Қанша ақша төк, құлдарды ақсүйек етіп қырғын құрылыс сал, бәрібір ит байласа тұрар жер емес. Саясат үшін, болашақта патшалық құрсам деген үміті үшін Роксана осында отыр. Марақандтан, Зариасыдан, Киропольдан, Паратакеннен, Битаннан лекілдетіп жоғары мәртебелі меймандар келер күнге дейін Бекасыл көп іс тындырды. Әсіресе, Суниот пен Фиоклге

салмақ түсті. Фиокл — Зұлқарнайнның құпия қызметінде болған әккі жымсыма, суға салсаң батпас етіп өсірген құпия қызмет басшысы. Эсхата — алдын-ала мұқият дайындалған, кімнің не айтары, кімнің қай кезде сөзге қосылары, кімнің айнақай шығарары әбден дайындалған тарих сахнасы-тын. Жиырма күнде ападан өзір болды. Мыңдаған кез жібектен күнкағар жасалды. Отырғыштар кілемге малынды. Патшалар, сатраптар, даруғалар аталып, арнайы орындар ерекше жасауланды. Осының бәрі Роксананың алыс-алыс елдерді көргендігін аңғарта, мықтылардың ұғымына сыймайтын салтанат та. Бұл салтанат Роксананың ешкімге тәуелсіз екенін аңғарта байлықтың да ауылын андатуға тиіс-тін.

Ұлы Зұлқарнайнға арналған құрбандық шалынды. Одан соң ойын-сауық басталды. Меймандар өз жайынан жылжымастан аста-төк тағамға кенелді. Роксана мен IV Александр меймандарына жеке-жеке жолықты. Аман-саушылық тіледі. Меймандардың отырған жерінде ортада болып жатқан қызық-шыжықты да көруіне, меймілдеп тойып, ауырлап ұйқы иектесе жата кететін де орны сайланған. Меймандардың асуын, жағдайын жасаушылар аш белі аппақ, кілең көздің құрты, нәпсінің жұты боларлық қыз-қырқын. Жұп-жұмсақ жымиыспен ыдыс-аяқ сылдырын естіртпей, өзінің адам текті, немесе аспаннан түскен гүл-көбелек екенін білдірмес құбылыс болды. Олар жай ғана қызмет етсеші! Шақырғанға бара қояды. Білектен ұстатқаннан-ақ кімнің де болса қанын құтыртатын есірткіге айналды. Мына алақандай Эсхатада осынша сұлу бар деп кім ойлаған. Болса олар дәл осылай киініп, дәл осылай қызмет жасауға қашан үйреніп жүр? Осы сауал еркек сорлының ешқайсысының ойына келмеді. Меймандар біріне бірі куәлік ете алмасын, бір-бірінен именбесін деп Эсхата иелері алғашқы түнді нәпсі түні, ләззат түніне айналдырды. Ертең болар қонақасында, сол жерде айтылар айқыш-ұйқыш әңгімеге бір ауыз сөз қоса алады деген еркекке екі періште қызмет жасады. Ләззат түнінен соң кіші сәскеде Роксана өз сарайында қонақасын берді. Сол қонақасы қызған шақта негізгі сөз айтылды. Алқып-шалқып отырғандар алғашында Роксананы аса менсініксіздей:

— Бәрі болады, падиша. Әр нәрсе өз уақытында... Құрбандық ниетін талқыға ұластырып кайтеміз...

— Иә, солай. Құрбандық құдайларға жетсін, аруақтар риза болсын. Сонан соң да уақыт бар емес пе? Бізді қуып келе жатқан біреу бар ма?! — секілді шығарып салма сөздерді көлденең тастай берді.

— Қуып келе жатқандар бар! — деп Роксана санқ етті. Іле-шала сөзін жалғастырды.

— Апанасий! Қайда әлгі білдіргі! — Алпауыт македондық

беліндегі белбеуге қыстырған орамды суырып берді. — Міне! Вавилонның патшасынан келген хабар. — Перғаунға грекше “Парфия” деп жазылған. Перғаунға адамның жалғыз көзі салынған. Бұл жұмбақ хатқа бәрі ойлана қарады.

— Түсіндірсеңіз, ұлы падиша!

— Түсіндірейін. Селевк Александрдың диадохтарының бірі еді. Бүгін ол да патша. Селевк алғаш рет Спитамен — баһадүрдің қызы Апсанамен некелескен. Шын сүйіп қосылған. Амал не Апсананың ғұмыры тым қысқа болды. Содан кейін де Селевк патша Апсананы ұмытпады. Оның атымен атап шығанақта үш қала салдыртты. Маған қамқорлық жасағаны да Дала қыздарына деген ықыласынан деп білемін. Селевкке қарайтын жерлер сол Бәбіл мен Қос өзен аралығы, Сузы, Мидияның етегі. Көздегені Парфия еді. Оны қазіргі қайын жұрты Антигон Монофтальмнің, бізше айтқанда қанқұйлы тойымсыз қолбасшы Жалғыз Көзді Антигонның балалары алып қойды деп мынаны маған жіберіп отыр. Антигонның ұрпақтары қазір кезінде Александр жасап берген империяның басым көпшілігін басып қалды. Енді Парфияны да жаулап алыпты. Ендігі кезекте сіздер мен біздер тұрмыз, бәсиелер! Мына жалғыз көз — Антигонның тұқымы жақында жалмауға барып қалады деген ескертпе. Бұл шындық сіздерге аздық ете ме, бәсиелер?

Үнсіздік орнады.

— Білдіргі қашан келді, падиша? Біле отырсақ.

— Түнде.

— Адамның аяғымен келді ме, әлде құстың қанатымен жетті ме? — Бұл Сартахұнның кекесін аралас сұрағы.

— Апанас! Жаушыларды келтір. — Грек атты әскерінің порымындағы бес жігіт кіріп келіп, сәл бас иген ишара жасады.

— Сонымен, падишамыз бізге не айтқысы келеді? — Сартахұн өз азаттығына қауіп төнгенін сезді.

Роксана төтесінен бір-ақ айтты.

— Кеше Парфияны алған Антигон тұқымы ертең бөлек-салақ отырған біздерді оп-онай басып алады. Бұл жерлер ежелден Парсы империясына қарасты болғаны баршаңызға аян. Парсы құлады. Билік Александрға көшті. Яғни бұл жерлердің ендігі иесі Ұлы Женімпаздың жалғыз мұрагері IV Александр. Соның атынан жаңа патшалық құрамыз. Сонда ғана Антигон тұқымы бізге қарай найза кезенбейтін болады.

— Мен бір нәрсеңін басын ашып, падишаның сөзін тірілтейін.

— Бактұрдан, оның бас қаласы Зариспыдан келген бәсие Аржан абыз сөз алды. Бұл адамнан ойы мен сөзінен озған жан болмағандықтан бүкіл Бактұр бұлығы бас қаласымен бірге осы адамның аузына қарап қалған.

– Марақанд майбөкселерін сөзбен сендіру қиын, падиша!

Жиналғандар Аржан абыз бен Сартахұн байдың құрдастығын, арасында өзiлді де бiр-бiрiне түйдектетiп тастайтынын бiлген соң “майбөксе” деген сөзден секем алған жоқ. Сартахұнның көз қарашығы жүгiргiлеп кеттi. Сiрә, жауап iздеп отыр.

Аржан абыз сөзiн жалғастырды.

– Жаңағы дию тәрiздi қолбасшының бала диюлары жер-өлемдi жалмап келе жатқанын Бақтұр жұрты бiледi. Менiң естуiмше соғыс Раги ойпаты мен Пасаргад маңында жүрiп жатқан. Ол екеуiн алған соң екi жосықтың Парфияны қолға түсiруi әбден ықтимал. Өйткенi Орта Парфияда оларға кедергi жасар қала да, қамал да жоқ. Орта – үнiрейген кеңiстiк. Парфияның қолға түсуi тек уақыттың ғана шаруасы-тын.

– Мен айтарымды айтқанмын. Марақанд бейтарап өмiр сүредi. Ол ешқандай патшалыққа зәру емес. Марақанд бейтарап болған соң Соғдыға патшалық та, патша да керек емес. Парсы құлағалы бiздiң төбемiзден ешкiм қараған жоқ. Зұлқарнайн сайлаған сатрап келiп төбемiзге әңгiртаяқ ойнатамын деген едi, ақыры өзi әнгелек болып, сүйегiнiң қайда қалғанын да бiлмей қалдық. Одан соң Ескендiрге бұл жақтан хабар жетпедi.

– Арғы жағы белгiлi, Сартахұн бәсие. Айтпағыңыз Ескендiр өлген соң ел өз бетiнше өмiр сүрдi, алым-салықтан бәрiн босаттым, демексiз ғой? – Роксана Сартахұнға қадалды.

– Жоқ, падиша!.. – Сартахұн ақталмақ едi, Роксана оны елеген де жоқ.

– Жоқ емес. Елдi жалғыз өзiм сорып, қанап отырмын деп неге ашығын айтпайсыз, бәсие. Марақанд – Ескендiрдiң табаны тиген жер. Марақанд Ескендiр құрған империяның бiр бұлығы. Солай қала бередi. III Александр өлдi. Оның занды мұрагерi, мiне, IV Александр отыр. Марақандты, бүкiл Соғды бұлығын бiр мешкейдiң теспей сорып жата беруiне жiбермеймiн. Дәл қазiр жауабын айтасыз, бәсие! Мақұл десенiз бiрге тiршiлiк жасаймыз. Бәз баяғыдай... Ал көнбесенiз жолыңыз ащық. Оны Сартахұн бәсиесiз-ақ шешемiз.

Және аз-кем тыныштық орнады. Бекасыл, Аршад, Массагет патшасы Қайымерден, Күнбегiнiң ұлы Айбек, аланнан әкесiнiң ниет-сәлемiн жеткiзген оның ортаншы ұлы Ханназар, төнiректегi iрi екi үш кенттiң бәсиелерi үнсiз. Әр бәсиенiң сол жақ қапталында бiр-бiр жазауығы отыр. Олар мүлдем демiн iшiне тартқандай. Олай сескенудiң жөнi бар. Өйткенi Роксана падишанын сарайын үш орап, күзет тұр. Әр патшалықтан кемi елу-алпыс жасак және келдi. Ал осы сарайдың артындағы ұзын жотаның астында бес мыңдық жосық тұрғанын әр патшалықтан келген топ iшiндегi тыңшылар бiр-бiрiне жеткiзсе керек. Талқының беталысы жаман.

Қазір дүниенің не болары Сартахұнға тіреліп тұр. Ол шіренгенін қоймаса осында айқыш-ұйқыш айтыс басталады. Айтыстың атыс-шабысқа айналуы оп-онай. Сонан соң бұл жерден кімнің тірі шығары белгісіз бола бастайды.

— Кім пікір қосады?! — Роксананың даусы ауаны осып түсті.

— Мұнда пікір айта алатындар — бірді-екілі адам ба деп қалдым. Біз — Кіші патша Бекасыл сардар, Үйсін, Алан патшалықтары ниетке келген бөтен жандармыз. Келдік, Роксана падишамен, Ескендірдің мұрагерімен жүздестік. Сонымен, келген шаруамыз түгесілді деп есептеймін. Әңгіменің тізгіні болашақ патшалықты құрайтын бәсиелерде шығар, ұлы падиша. Ағайын ретінде әңгіменің басы-қасында бол десеңіз — болайық. Біз де талқы немен біткенін білсек артық етпес. Өйткені жаңа мемлекет құрылса, біз ол мемлекетпен қонсы отырсақ біз бұл талқыға бейжай қарай алмаспыз. Бақтұр, иә болмаса Кирополь жағы сөйлесін. Ірі кенттерден келген жасы үлкендер не айтар екен? — Массает патшасы Қайымерден әңгімеге жем тастады. Аршад қонышындағы қамшысын екі бүктеп алдына салқ еткізді:

— Аршад білге, сөз алдыңыз.

— Марақандпен Кирополь теңесе алмайды. Бұ заманда бай баи түседі, кедей тақырлай түседі. Тәңірім берекені Марақандқа түсірген. Басқа қалалар да, кенттер де, жатақ-қыстақтар да барын Марақандқа апарып, өз керек-жарағына айырбастайды. Сатса да, айырбастасада Марақандтың делдалдарына жем боп қайтады. Делдалдардың бәрі Сартахұн байдың нансоғарлары. Біріне тиіп көр, бәрі жабылады. Солай Кирополь да жылдан-жылға тозып барады. Бұл мерезді отқа қарылған қып-қызыл қылышпен сылып тастау керек. Онсыз патшалығыңыз Марақанд қолындағы ойыншық болады, Роксана падиша.

Аршад алайып, Сартахұнға қарап қойды. Сартахұн бұл әңгіме өзіне қатысты еместей сазбеттеніп алған. Даусы созалаң әрі жіңішкелеу бір сына сақал кісі сөзге қосылды. Үш кенттің бір бәсиесі болса керек.

— Марақанд бізге жақынырақ. Бірақ біз Битәннің базарына барамыз. Онда тәртіп бар. Әділдік бар. Марақандқа барсаң — басыңның аман қалғанын олжа көресің. Ал ірі саудагерлерге бар жағдай жасалған. Майда-шүйделер қала дуалынан шыққан соң бірінші тоғайда, немесе жыра-жықпылда тоналады.

— Ау, текешім! Сонда малыңды сата алмағанына да, тоналғанына да мен кінәлімін бе? Кеуденде жан, басында көкектің миындай ми болса амалын таппаймысың?! Не көкіп отырсың? Ныспың кім, өзі!

— Саған менің ныспым керек пе, Сартахұн? Мә, ныспы! Мә! Мә, ныспы, найсап! — Сына сақал ашаң шал Сартахұнның тап-

тақыр жалпақ басынан камшымен тартып-тартып жіберді. Талқы дүр көтерілді.

Сартахұн самайына қарай аққан қанды белбеуінің ұшымен басып тұрып Роксанаға ызғарын төкті.

— Падиша екенің рас болса, дәл қазір мынаны дарға асасың. Дарға ассаң — Мараканд сенікі, аспасаң Соғдыға соқтықпа. Соғдыда мен құдаймын. Сен мені сабатуға шақырып па едің? Сартахұнмен ойнамақсындар! Бас орнында, жара жазылар. Бірақ Соғды өзінің ежелгі бас қаласы Маракандымен бөлек тұрады. Күшке салам десендер — тұрысатын жерлерінді айтындар! Көне, мынаны тұтқындат!

— Сартахұн, басие! Жылайтын бала атасының сакалымен ойнайды. Ол кісінің сакалына тисіп неңіз бар еді? Ер адамдар камшы сілтеспей тұрмайды. Оған қай төмен етекті араша түседі? Саудагерлерде сондай зан бар ма?

— Онда, мен кеттім. — Сартахұн атып тұрды.

— Отырыңыз, Сартахұн! Енді бір болмашы іс қалды. Содан соң бәріміз тараймыз. — Роксана ойнақылау сөйледі.

— Герострат! Шартты әкел! — Роксана падишаның қарамағында баяғыда Александрға адал қызмет еткен кеңсе бастығы Антипатрдың ұлы жұмыс істейтін. Әкесі Антипатрдан аумаған Герострат екі жарлықты, оның бөлек-салағын қаттап әкелді.

— Оқы! Герострат!

— Александрия Эсхата. 18 тамыз... Жарлық.

“Осы күннен бастап Александр Македонскийге бағынышты болып келген, бұдан былай оның заңды мұрагері IV Александрдың билігіне өтетін Эллиндік Соғды-Бактұр патшалығы құрылсын. Патшалыққа мына төмендегі бұлықтар мен қалалар, кенттер мен селендер кіреді...” Ары қарай қалалар мен кенттер тізімі ұзақ оқылды. Жарлық сонына IV Александрдың регенті Роксана падиша қол қойыпты. Жарлықтың қосымшасында тізімге ілінген бұлықтар мен қалалардың, кенттердің баршасына бүгін билік жүргізіп отырған басиелер өз таңбаларын соғады. Оның мәні — осы Жарлықты мойындадым дегенге саяды. Аршад, Аржан абыз, үш кенттің басиелері ықыластарын ірікпеді. Перғауын жылжып Сартахұнға келді.

— Тарт ары! Соғды қосылмайды!

Роксана бірден тұтанды:

— Падиша ешкімді үгіттемейді. Екі айтпайды. Тұтқындандар!

Әп-сәтте Сартахұн адуынан айырылып, екі алпауыттың екі қолтықтан алып сүйреткеніне көніп кете барды.

— Апанасий! Маракандтан келгендер түгел мырза қамауға алынсын. Сартахұн жасағы қару-жарағын өткізсін. Арнайы пәрмен болғанша Мараканд бағытындағы жолдар жабылсын!

Суниот! Өз адамдарыңды жолға шығар. Жеті күннен соң мен де жетемін. Бәрі даяр болсын! Фиокл! Жолға шығасың. Стасанорға катысты мәселеде мүдір болмауға тиіс. Боссындар!

Сарайдың әлем-тапырығы шыққандай еді. Басиелер жазауықтарын, падиша өз қызметшілерін шығарып жіберді.

— Сақтың ұлы басиелері! Өздеріңізбен келісілген ізден аумаған болармын. Ендігі қадамнан хабардар болам десеңіздер, маған әлі де тірек болам деген ниеттеріңіз суымаса келесі базар күні жасырын қаруы бар, үстіне шаруамен, саудамен жүрер адамның параджасын киген елу-алпыс сарбаздарыңыз Марақандқа кірсін. Әр жасақтың басындағы адам Сіздердің таңбаларыңыз басылған белгі көрсетсін. Басқасы ойластырылды. Тірлігінде жан баласы тең келмеген ұлы Александрдың әруағы қолдар! Оның соңғы арманын орындау — маған жүктеліп еді. Соған жеткіз; тәңірім!

Жеті күннен соң Марақандтың Орталық алаңы адамға лық толды. Бір кезде дәл осы алаңда Ұлы Александр сатрап Аршақты дарға асып еді. Сол алаң тағы да лаң орнына айналғалы тұр. Өйткені қаланың ішінде сырттан келген атты әскер сендей соқтығысады. Дар ағаштары құрылды. Одан оншақты тұзақты арқан салбырап тұр. Біріншісіне Марақандтың сатрабы Сартахұнның басы ілікті...

Бұл оқиға еш қарсылықсыз, дүрбелеңсіз өту үшін сак патшалары өз сарайларынан қарға аттам ұзамай-ақ бәрін жасады. Марақанд төбеден ұрғандай мәңгіріп қалды. Қалаға жақын жерде қаңлының бес мың әскері үш күн тұрды. Киропольдың жасағы да үш күн ер жастанып, тоқым төсеніп далада жатты. Бактұрдан келген жосық қана күллі қаланы бір уыс қып, үрей дендетіп, ұбап-шұбап қалаға кірді. Көше-көше сабылған әскерден қорқып, көпшілік ішім-жемін тасып алып, іннен шықпауға тырысты. Осы жылдар елді қан-қақсатқан және бес жуан, қарақшыларды делдал етіп ұстаған баскесерлер, қала сыртын тонауға Сартахұннан ықтияр алған үш топ баукеспелердің басқақтары да салақтап, дарға ілінді. Дар ағаштағылар елді тіршілікте ақырып-шақырып, ұрып-соғып қорқытушы еді. Енді мына салақтаған жансыз түрлерімен және қорқытты. Ел бірден түсінді — тамыры терең кеткен байлығы қисапсыз Сартахұнды сыбайластарымен бірге дарға асқан Роксана падиша — дүлей күштің ұштығы.

Түннің бір уағында жазаға тартылғандардың сүйегі қаладан көш жердегі бір сайдың табанына көмілді. Бұдан былай олардың жатқан жері де жұмбаққа айналып кете барады. Ол іс атқарылып жатқанда Роксана кезінде күйеуі тоқтаған сарайда отырған. Мұнда Байтақ патша, Күнбегі көреген, Қайымерден, Бекасыл, Аршад, Аржан абыз іріктеліп бас қосқан. Бәрінің ойы бір жерден шықты. Сатраптыққа Аршад тағайындалды. Ол Киропольдан Марақандқа

қоныс аударады. Роксана Әсхатада қала тұрады. Бірер жылда падиша өзінің қалауымен жаңа сарай – IV Александрдың өз сарайын Марақанның көк тас, күйген кірпішінен салдырады.

Төңкерістен кейінгі таңда Ұлы Александрдың жорықта бірге алып жүрген байрағы Бас сарайдың үстінде желбіреп тұрады. Бұл байрақ талай-талай қасарысқан қалалар мен ұлы қорғандардың үстінде желбіреген. Ырымшыл Александр байрақ үш күн желбіреген соң дәл сондай басқа байраққа алмастырып, мына жеңімпаз байрақты өзімен келесі шайқастарға, келесі қамалдарға алып жүрген. Роксана да соны жасап, үш күннен соң байрақты ауыстырды:

– Мынау ел байрағы, Аршад басие! Жаңа байрақ өзіңіздің билігіңіздің белгісі. Байрағыңыз құтты болсын! Мен қала қазнасының, жазаға тартылғандардың қоймаларының бәрін күзеттіріп қойғам. Енді тәркіленген дүние-мүлік, асыл заттар, алтын-күміс ақшалар саналады, қалғаны түгел қатталады. Санақ пен қаттау жұмысына Кеңсе басшысы Герострат басшылық етеді. Хауіпсіздігі Суниотқа тапсырылды.

– Ұлы падиша! Патшалығыңыздың құрылғанын сақ патшалықтарына, одан соң Македон-грек одағына, Египетке, Мессопотамийге, Фракияға – Лисимах патшаға, Кіші Азияға IV Александрдың патшалығы туралы білдіргі жіберу керек болар. Білдіргіде бұдан былай өз патшалығыңызға енген бұлықтар, қалалар, кенттер тізімі түгел көрсетіліп, бұдан былай ол жер бізге қарайтынын жария етсеңіз. Ел болған соң оның бас қаласы болады. Оны не деп көрсетесіз... Осының бәрін қазір айтсаңыз Кеңсе қызметкерлері іске кірісер еді.

– Білдіргінің бір нұсқасы жазылды. Қазір мен қосқан түзетулермен қайта жазылады. Аршад басие, өзіңіз қалай ойлайсыз? Бас қалаға қайсысы лайық?

– Әрине, Марақанд.

– Зариасы ше?

– Тірек елдерден алыстау. Бізге көз алартушылардың шабуылына онтайлы. Бұл патшалықтың құрылғанына Ескендірдің диадохтарынан Селевк қана қуанады. Басқалары тісін қайрайды. Ол аз болса “Александр” есімінің тарих сахнасына, әлемдік саясатқа қайта оралғанынан біразы іш жияды.

– Білемін, Аршад басие!

– Менің ұсынысымды қабыл алсаңыз – Марақандты бас қала деп жариялайық. Ал падиша өз патшалығының қай қаласында, қанша уақыт болам десе өз еркі. Әр қалада падишаның сарайын салдырамыз. Бас сарайдың орнын мен тапқан да сыңайлымын. Әрине, оны падиша құптаса...

– Кәне, барып қайталық. Баратын да жер емес. Орталық алаң

– Орталық базарға айналсын. Ал базардың орнын сыпырып тастап бас Сарай салса болмай ма?

– Болмайды, басие! Орынды Эсхатадан оралған соң өзім көрсетемін. Әзірше қаланы былық-шылықтан, настықтан тазартындар! Қорғанның ішіндегі суағар арнаны қоқыстан тазартындар. Исі қолқаны атады. Марақандты ұстап тұрған жеті жуан мен үш баскесер емес. Ол ордалы аждаһаның жеті басының біреуі ғана шығар? Фиокл! Сатраптың оң көзі боласын. Ел ішінде бұғып қалғандарды інінен суырып шығындар. Олардың ел үстінен, қараулықпен, қарақшылықпен жиған қаражаты да мүлкі де бұл патшалықты дәуірлетуге керек. Оны сол халықтың қамына жұмсаймыз. Жазалау жасақтарын ұстауға, қалаларды күзетуге, шолғыншы жасақтарды асырауға, қалаларды жақсартуға, елге дән тасып беру, керек-жарағын аман алдыртуға жұмсаймыз. Халықтан алынар алым-салықтың жартысын қысқартамыз. Сөйте тұра, халыққа ескерту жасаған жөн. Сол азайтылған салықтан бас тартқан адамның дүниесі тәркіленеді. Тынышы әрі дұрысы еңбек еткен адамның қолын қақпайтын, алым-салықты екі есе азайтқан патша тәртібін бұзбау өздеріне тиімді.

– Әр жидашыны халық падишаның сенген адамы деп біледі. Ал жидашы арам болса ел мен ел басқарушылардың арасында сенім орнықпайды, падиша. Жидашылар түгел ауысу керек. Жидашыны әр жатақ, әр кент өзі сайласа қайтер еді? – Аршад және ұсыныс айтты.

– Болады.

– Ал үлкен қалаларда ше? Төрт қала – Марақанд, Зариаспы, Кирополь, Эсхатаның бас жидашысын өзіңіз тағайындаңыз. Бас қазнашының да атын атайтын уақыт келіп қалды. Ертең тәркіленген қазына, дүние-мүлікті кімге өткіземіз? Кім тіркейді?

– Аршад бек... Патша, Абыз; Сатрап табудан Қазынашы табу қиын емес пе? Әзірше бәрін Геростраттың мойнына жүктейік. Бас қазынашы табылса өткізіп береді. Өйткені Геростраттың Сарайшілік шаруасы бастан асып жатыр.

Роксананың шолғыншылары Эсхатаны бетке алып кеткелі едәуір уақыт болды. Түс ауа Марақанда үш мың әскер қалдырып, Роксана жинақы жасақтың қоршауында алтын күймемен Эсхатаға қайтты. Былқылдақ күйменің перделерін жұмалап, сар даладан саф ауа лекілдейді. Асты-үсті, жан-жағы мамық. Бір өзін қорғап шолғынға үш жүз, өзімен бес жүз жасақ келеді. Дүние-байлықтың есеп-кисабын ойлап келеді. Күні кеше астын-үстін болған Марақаннан бірер күннен соң сан елге жаңа патшалық туралы білдіргілер кетеді. Дәл қазір еш нәрседен кемшін емес. Роксанада бар қазына-байлық Қанды елінен кем емес. Бірақ олардың сенгені жылтыраған сары темір, асыл тас, ақ маржандар ғана емес.

Олардың мықтылығы — қалыптасып болғандығы. Байтақтың қазынасының үстінде бір ғана адам отырған жоқ. Қанлының қазынасы — мыңғырған малы бар ел-жұрты. Солардың патшаға деген шексіз сенімі, патшасының елім тойынсын деген тілеуі, тынымсыз өмірі. Қанлы да, Үйсін де тірі жан секілді мемлекеттер. Патшасы бәрін сезіп, бәрін біліп отыр. Оларда тышқақ лақтың шығыны да сұраулы. Әуел бастан елде орныққан бір ғана өмірлік таразы бар. Ол — әділдік. Оларда да біреу кедей, біреу бай. Ол елдерде де кереуіздер аз емес. Тентектер де табылады. Патшаға қарсы атышулы дауекестер де, патшаның ісін жоққа шығарып, елді ұйытып тастар көбік ауыздар, тілін емген, сөзін сатқан айтқыштар жетіп жатыр. Соның бәрі мемлекет тәніндегі үлкенді-кішілі сырқаттар, ет пен терінің арасындағы жел. Патша соны асқындырмай дер кезінде не сылып тастап, не емдеп отырмаса — қатер. Міне, әкесі Байтақтың ұлылығы қайда жатыр. Қандай төзім, қандай сабаздық, көрегендік керек. Ескендірдей қара дауылды басқа арнаға құлатқанын көрмеймісің?

Роксана, міне, қара түнді жамылып, өзінен өзі жабырқап келеді. Оның қандай күйде екенін білетін Баршын ұйқыға жеңістік бергендей сұлқ жатыр. Жабырқаудың, жалғызсыраудың төркіні қайдан? Роксана ашықтан-ашық қорқады. Неден? Жауабы тұман. Роксана алдағы күндерді ойлағысы келмейді. Неге? Білмейді. Ойласа жүрек тұсына найзалатып шаншу қалады. Соңында со жүрек сорлыны сыздатып бір түйнек тұрып алады. Үрей дендейді. Үрей ұлғая-ұлғая басы ауырады. Осылай жанын қоярға жер таппағанда көз алдына монтайып баласы келеді. Бала көзі толған сұрақ, толған үрей. Ол үрей қайтадан Роксанаға көшеді. Роксана күймеден секіріп түсіп, беталбаты кашарлық бейшара күйге түседі, безгек тигендей қалшылдайды.

— Баршын! Баршын! Менің жағдайым... Болмай тұр. Үрей, Баршын! Үрей! Бір белгісіз қап-қара қорқыныш қыр-соңымнан қалмайды. Бірдеңе айтшы, сөйлеші, ішетін не дәрің бар? Берсеңші...

— Менде бұл ауруға берер бір-ақ дәрі бар. Іш, падиша. Ұйықтайсың. Демалсаң бәрі өзінен-өзі кетеді.

— Әкел! Бер дәрінді.

Баршын күміс құмырадан бір гостаған көк су берді. Роксана ашырқана отырып, тоқтатпастан ішіп салды.

— Енді жатып тынық, падиша. Көзің ілінгенше мен әңгіме айтайын.

— Айтшы, Баршын. Айтшы... Мен өліміннен қорықпаймын. Бүкіл әлемде Александр жападан-жалғыз қалады деп қана өлгім келмейді.

— Сен шаршадың, падиша. Шілдеде Мараканның көк тасы

да жібиді дейді жұрт. Сен он үш жылдан бері бір жібімедің. Сен ауырмай кім ауырады. Түне күндері былай реңін дұрысталып еді. Қуанып-ақ қалып едім. Одан соңғы бір айда Айды аспанға шығардың емес пе?! Бәлен адам салақтап дарға асылды. Бәрі жүрекке зіл. Ендігі қорқыныштың қисынын таба алмай отырмын. Арқанда елін, алдында әскерің, астында қазынаң. Сондықтан, ең болмаса түн баласы падишалығыңды жиып қойып, бір еркекке ең салсаңшы! Хи! Хи! Хи! Не айтып кеттім өзім?!

Баршын сезді. Роксана да жадырап қалса керек, бұлк-бұлк үнсіз күліп жатыр.

Құлазыған көңілмен жарты жолды артқа тастап, дегбірі кеткенде Баршын берген көк қайнатпаны түгел ішкен Роксана ұйқылы-ою манаурап, қалған жолдан да өте шықты.

— Падиша, сырқаттан сау ма? — Апанасий Баршыннан сұрады.

— Онша емес. Бәлен жері ауырады дейтін емес, жүйкесі талған. Шошынған. Оның үстіне алдағы түгесілмес тірліктен де жүрегі тайқып тұр. Содан жүрегі ауырады білем. Осы жатқаннан ертен қай кезде оянса сол кезде тірлікке араласар. Сарай маңында тыныштық болуын ескерші, Апанас.

Роксана көзін ашқанда тал түс екенін сезінді. Терезені қаншалықты тұмшаласа да, жан-жақты тыныштыққа бөлесе де мезгіл білініп тұрды. Падиша жеңіл тұрды. Кешегі қара албастыдай басқан күйден еш белгі жоқ. Аяқ-қолдары да қаңбақтай. Бір он төрт-он бес жасындағыдай жеңіл, қазір жарқ етіп далаға шыкса мекіреніп әке, өбектеп анасы дастарқанға шақыратындай. Әлем қайтадан кеніп, қайрат-жігер, арман мен қиял өзін иектеп алыпты.

Төсектің бас жағындағы шашақты жіпті тартып қалды. Лезде Баршын кірді.

— Қалайсың, падишам?

— Көптен осы бір күйге жете алмап едім. Кішкентай кезіміздегідей төбеден төбе асып ойнақтап кеткім келіп тұр.

— Дәл солай болса бәрі орнында деген сөз. Әй, қайсысың барсың? Падишаға қызмет жасандар... Айтқандай бүгін таңертен Битәннан үш салт атты келді. Қолдарында Бекасылдың таңбасы бар. Роксана падишаға деген тілдей хат. Жағдайларын жасап, тостырып қойдым.

— Кімдер?

— Айтпады. Екі жігіт, екеуі де көркем. Бір бойжеткен. Өзі осы сақ қыздарына ұқсайды. Бірақ киім киісі, жүріс-тұрысы оңай жердің қызы еместігін көрсетіп тұр.

— Апанас сөйлесті ме олармен?

— Сөйлескенің не, қойны-қоншыларын түгел тінтіп, қару-жарақтарын алып қойды.

— Онда мейман қауызға дастарқан жасата бер. Апанасий оларды ападанға ертіп келсін. Қабылдайын.

Шет жұрттықтар ападанға енгенде Роксана әлдебір орамдарды жазып, жұмысбастылық танытқысы келген. Кіргендер мына ортаға онша сіңісті емес, өзге ел, өзге ортаның адамдарына ұқсады. Баршын саңқ етті:

— Қай тілде сөйлейсіздер?! — Роксана падиша мен келімсектердің арасындағы қашықтықты, дауыс реңкін қоңыр салқын ұстауға тырысты Баршын.

— Грек, парсы, құман... Сізге қайсысы ыңғайлы, ұлы падиша? — Бойжеткен күлімдеп, өзін ерекше еркін ұстап тұр.

— Білдіргі бар деп едің ғой, Баршын?

Бойжеткен білдіргіні ұсынды.

“Ұлы падиша, ұлы әпекем, ұлы жеңімпаз! Патша жері, елі, әскері, нөкерлері, ақылмандары, қызметкерлері болса ғана патша. Патша сарайын тілектес әрі падишаның кәдесіне жарайтын адамдар толтыруы керек. Соны ескеріп, үш адамды ұсындым. Біріншісі — сардарың. Ныспысы Қанайдүр. Ерен палуан, ержүрек баһадүр. Әкең екеуміздің Роксана падишаның амандығын алдымен табыстағанымызға күмәнің болмас.

Екіншісі — Байтақ патшаның ежелгі грек-бранхид досы өзіңнің ұстазың Юстиннің немересі Горгий. Жасырын атпен Эладаға барып, бес жыл жүрген. Іздегені ілім мен білім. Аристотельдің алдынан өткен, Демосфеннің жанында жарты жыл жазуына көмектескен. Диогенмен ел аралап, су кешкен. Горгийдің білімі, Эладаның қыр-сырын көргені саған, Роксана артық болмас. Кез келген мәселе жөнінде кеңес, ел басқаруға, өз адамың етуге тырыс.

Үшіншісі... өзі айтсын кім екенін. Айтты болды. Апалы-сіңділі болып кетесіндер”.

Роксананың бетіне алқызыл жалын тепті. Көзі күлімдеп, бойжеткенге қарады.

— Бекасыл патша өзін туралы еш нәрсе айтпапты. Өзінен сұра депті. Кім боласың?

— Спитамен патшаның кенже қызы Айсарамын, әпеке! Бізді Қайымерден патшамыз көшіріп әкелді. Мен Персепольда өстім.

— Солай де! Кел, келе ғойшы, жаным. Аман келгеніңе шүкір.

Роксана Айсараны бауырына басып, мандайынан иіскелді. Екеуі парсыша сөйлесіп кетті. Арасында жарыла, жаркылдай күлісіп алады.

— Ас әзір, ұлы падиша!

— Жүріндер, достар! Ауқаттана отырып та әңгімемізді жалғастырамыз. Шынымды айтсам өз ақылым, өз күшім жетпей жатқан уақытта келдіңдер.

Роксана патша сарайына келген үшеуіне жұмыс-міндет бөлісін

бірден жасады. Роксананың өз әскері жоқ. Апанасий жоқтан бар етіп, үш жүздік жасақ құрды. Онысы Сарайды қорғаудан арғыға жетпейді. Ал шолғыншы жасақты ел орныққанша деп Массает патшасы берді. Роксананың өзін қорғап жүрген бес жүздік жасақты Бекасыл бөлді.

Кешікпей Әсхатада түбегейлі жаңалық болып жатты. Падиша өз билігіндегілерді түгел жинап, Қанайдүрді бас сардар етіп тағайындады. Бірер айда патшалықтың бес мыңдық жақсы қаруланған жасағын мұздай киіндіріп, атқа қондырмақ.

Сарайшілік жұмыстар, міндет бөліс, тағайындау жүріп жатты. Роксана Кирополь жөнінде ойланды. Әлі уақыт баршылық. Сірә сонау Зариаспыдан бері аралау керек болар. Бәрін уақыт көрсетеді.

IX

Марақанның Орталық алаңында болған жазалау халықты екі ойлы күйде бір жетідей ұстады. Сартахұнның шектен шыққан жауыздығын баршасы біле тұра, соның өзін үйірімен қосып дар ағашта салақтатып қойған Роксана падишаның қатыгездігі бәрінен асып түскен жоқ па деген де күмәнді үрей қылаң берді. Дегенмен адамға Тәңір берген бір қасиет бар. Ол — қандай да болмасын жамандықты тез ұмыту. Қашан да қара жамылған күндерді Үміт дүниесінің оп-онай ағартып алатыны, ертеңгі жақсы күндерге жетелеп, емексітіп қоятыны. Бірақ заманнан заман асып келе жатқан бір ақиқатты адамзат біржолата оймен қорытып, жадына өшпестей етіп жазып ала алмай келеді. Ақиқат өте қарапайым — ертеңгі қасірет — кешегі қасіретті ұмытқан сәттен бастау алады.

Марақанд та солай. Кеше осы халықты қан қақсатқан, белшесінен нас, білегінен қан боп келген Сартахұнға бүйрегі бұрынқырап барып, алым-салық екі есе азайғанын естігенде шөмен жүрек жібіп сала берді. Гу-гу әңгіме басталды. Сартахұнның бар жауыздығы еске түсіп, жаппай лағнет айту басталды. Онымен қатар Роксана падиша жарылқаушы, Күнге ілескен жаңа Күн болып, ауыздан ауызға көшіп жатты. Солай Марақанд аспаннан тас түскен көлдей лықсып, толқып барып сабасына түсті. Қала бір ұлы мерекеге дайындалып жатқандай көтеріңкі күй кешті. Оны Аржан абыз аңғарды да жолға жинала бастады. Марақандты тап қозғалтпай ұстап тұрған үш мыңның екі мыңы Бактұрға оралды. Өйткені ол жаққа Парфия дейтін жаңа ел ірге көтеріп жатыр. Әлі қарым-қатынас орнаған жоқ. Зариаспыда да Сартахұнға жетеқабыл жуан байлар бар. Олардан сатқындық та, қастандық та тосуға әбден болады. Олар Парфияға адам жіберіп, Бактұрды

өзіне қосып ал десе кім білсін, дүние қалай құбыларын. Әскермен бірге Аржан абыздың өзі де оралды. Келді де ақылмандарын, байбақуаттыларды түгел жинады. Марақандтың жайын ұзақ баян етті. Қалы кілемнің үстінде малдас құрып отырғандарда үн жоқ. Сұрақ та жоқ. Бұл не? Үнсіз қарсылық па? Әлде үрей ме? Жағдай қалай болар екен деген оймен Аржан абыз өз сарайын айналдыра әскермен қоршап тастаған. Әлде бұлар да қуыстанып отыр ма? Абыз осыны анықтап алу үшін жүзін суытып, даусын қатқылдай, ортада отырған Манасұр байға қаратып айқай салды.

— Әй, Манасұр бай! Әншейінде абыздың өзін ойыншық жасауға да барып-барып қалушы ең! Небір сайқымазақ сұрақтармен әнгімені бұзушы едің! Бүгін не болды!? Саған бәрі түсінікті ме?

Манасұр бай күжірейіп орнынан атып тұрды. Қолында тақиясы. Тақиясын умаждап бір нәрсе бүлдірген баладай қыбыжықтап тұр.

— Егер түсінбеген болса мен қазір бәрін түсіндірем!

Абыз ежірейіп Манасұр байға қадалғанда анау қорыққанынан ерні-ерніне тимей қалтырады.

Абыз бәрін түсінді. Марақанд төңкерісінің дақпырты Зариаспыға еселеп жеткен. Егер сондай бір бәле басталса бірінші боп дарға ілінетін — Манасұр. Абызбен тәжікесі тым ұзаққа созылып еді. Осы апас-қапасты пайдаланып, Абыз бұлардан ала алмай жүрген салық қаразын, болашақта әскер ұстауға, қаланы реттеуге, елге сатрап тарапынан дән, басқа да шикізат, мал сатып алу, қала халқы бас қосар бір орын жасату, көшелерді түзету, тас төсету, сатраптықты ұстап тұрар қаражатты да осы екпінмен шешіп алмақ. Абыздың ойы тұп-тура шықты. Қала байлары сол күннің ертеңінде-ақ Абыз сұратқанның бәрін жарыса жеткізіп берді.

Аржан абыз осы қым-қуыт қарекетті Марақаннан келген ет қызуымен жасап тастады. Одан соң бас жидашы берген салық мөлшерін қазынадағы қорға қосып есептеді. Жаман емес. Егер өмір осылай тұра берсе еш нәрседен қысылып-қымтырылмайды. Ал бір дүрбелең басталып, үлкен ләшкер ұстауға тура келсе қазына түбі тақ ете қалады. Манасұр үлгі боп, басқалары одан гөрі иман таразымыз дегенді білдіріп, үнемі алым-салықты жарым-жартылай өтеп келмеді ме? Соның зардабы Аржан абыздың жанын ескі жарасына тұз сепкендей ашытты. Бұл жуандар бүгінше төменшік бола қалды. Шынымен секем алып, сескеніп отыр ма, әлде бергі жағынан ғана мүләйімсіп, сырт айнала беріп Аржанның өзін мазаққа айналдырып жүр ме? Осылай бұдан былайғы қарекеттерін ойша тізіп, әлгі басы ашық дұшпандарының талқы кезіндегі отырысын, бет жүзін көз алдынан өткізе бастады. Манасұр жалаңқат киген он бес-жиырма жігіттің ортасында отырды. Сірә,

тұтқындауға бұйрық берілсе, белге іліп, балаққа жасырып келген қылыштарымен әлгі білекті жігіттер мұны өліспей бермеуге серт етіп келген секілді. Яғни сыртта жүйрік атты даярлап және біраз күш тосқаны ғой? Басқалары тек бас шұлғумен болды. Аржанға сауал да қоймады, әңгімеге де шақырған жоқ. Мүмкін, бұлар өзара құпия түрде сөйлесіп алды ма екен? Егер солай болса мына үнсіздіктің ортасында бір сұрқылтай тұр. Ол не?!

Жиынды таратып абыз таңертең жансыздардың басшысын шақыртты.

— Кел, жайғас. Әңгіме бар. — Аржан абыз даусы созбауыт шығатын, кәріліктен еңкіш тартқаны болмаса, кезінде сұңғақ адам болғаны көрініп тұрған түкті қабақ, құс мұрын, жағы солықы сұр кісіні дәм-тұзға толы жозы басына шақырды.

Екеуі үн-түнсіз тас құманнан шай ішті. Әлден уақыттан кейін абыз үнсіздікті бұзды.

— Талқы кезіндегі әлгілердің омырық күйде болғанына мен аса сенбей отырмын, Шету бек... Не айтасың?

— Оларға сенсек әлдеқашан жердің астында жүрер едік... — Шету бек сәл жұмылып қойды. — Мені де небір ойлар қамап, кең төсек қыл көпірдей боп жатқан ем. Шақырғаныңыз дұрыс болды. Манасұр бүгін Паратакентке жолаушылап кетті деген әңгіме жетті. Менің адамым да соны растап тұр. Бірақ сауда жатып жейтін кәсіп емес. Солай-ақ болсын. Мен білетін Манасұрдың керуені де, кіресі де ол жаққа ешқашан барған емес. Жолдағы ұрын-періндерден қорғайтын отыз жігітпен кетіпті. Сыбай-салтан. Сейілге шыққандай жеңіл аттанған.

— Оның жүгі — ішіндегі сөз ғой. Оған несіне таңданамыз. Деру Паратакентке адам жібер, Шету бек. Қазір, үш жігітті сайла. Қазір өз адамдарыңды жина. Міне, әрқайсысына бес-он ділладан бер. Душпандардың ізі андулы болсын...

— Әп, бәрекелді... Көптен бері ол бейшараларыма жарытып ештеңе бермеп едім. Мына ділладан соң олар Зарияспыда қанша торғай бар десең — санап шығады.

— Иә, Шету бек... Менің бір күдігімді сейілтпедің. Талқыға дейін, Марақандағы оқиғаны естісе де бұлар жеке-жеке іннен шықпай жатты дегенге сенбейтінімді жоққа шығаршы, қырағым? Қай жерде, қалай кездесуі мүмкін? Ойланшы. Әлде қаланы бетімен жібердіңдер ме?!

— Айтқаның — Айдай, абызым. Бұлардың басы ашықтан-ашық қосылған екен-ау. Әдетте қатарына қоспайтын бір керуен басы бар еді ғой?..

— Әлгі жиырма тіл білетін кезбе ме?

— Дәл өзі. Соның басы жерге жеткен анасы қайтыс болды. Әлгілер түгел барып көңіл білдірді. Мен де болдым. Бірақ

жерлеген соң кетіп қалдым. Манасұр бастаған мықтылар қалған...

— Бәсе, сондай бір ортақ пәтуа болғанын сезіп едім. Онда жағдай анықталғанша әскерді таратпаймыз.

Осы әңгімеден соң үш күн өтті. Құпия қызмет басшысы Шету бектің аузынан жақсы хабар шықпайтын болды. Оның жансыздарының айтуынша Манасұр тобының сүйектілері қаладан түн жамылып Паратакентке кетіп жатыр. Сірә, бір бүлік болмақ. Паратакенттен Шету бектің бір жансызы оралды. Манасұр тобы ақшаны судай шашып, әскер жасақтап болды... Аржан абыз екі пәрмен берді. Біріншісі екі мың әскерді бес мыңға жеткізу. Өзінің ғибадатханасы, тәңірқұттың¹ құрықаны² мен өз құрықанын қорғайтын әскерді жасырын әрі әзір ұстау, екіншісі Роксана падишаға, Аршад сатрапқа, Бекасыл сардарға Білдіргі жеткізетін үш үштен үш топ жаушы аттандыру.

Жаушылар жетекке ат алып, қарасын батырғалы екі күн болғанда Зариаспыға түн жамылып Паракентте жасақталған жеті мың ләшкер кірді. Аржан абыз оған дайын болатын. Шетудің жансызы сол әскерден жарты күн бұрын Аржан абыздың алдына атын ақкөбік қып жеткен.

Күннің алғашқы шапағымен соғыс басталды. Аржан абыз, Тәңірқұт, Бактұрдың сардары, Шету бек қоршауда қалды. Бірақ бұл ойластырылған тәсіл еді. Жалдамалылар иненің жасуындай тесік табылса биік дуалдың арғы жағына өтпек. Дуал құлатар амалзаты жоқ, тек найза, қылыш, садакка сенген, дайындығы да шамалы жеті мың әскерді жақсы бекінген бес мың азайта берді. Осылай үздік-создық үш күн соғыстан соң Манасұрдан Кесім келді. Кесімнің сұсы суық-ақ. “Аржан абыз берілсін. Жеңілгенін мойындасын”. Бекінгендер Кесімді күлкіге айналдырды. Бірақ онысы бекер боп шықты. Әлгі үш күн соғысқан әскер кейін серпілді де қара құрым жаяу әскер келді. Шики кірпіштен қаланған қалың да биік дуал әр-әр жерден опырылды. Ерекше тегеуріні бар тың күш келіп шайқастың шаңын будақтатты. Ең қиыны — Аржан абыздың жараланғаны. Абызды ғибадатханаға алып кіріп, оның темір құрсаулы ауыр есіктері іштен жабылды. Зариаспының Тәңірқұты үш жүздікпен бекініп алды. Сардар құрықанға бекініп, шайқасты басқарып жүр. Лек-легімен келген жаяу әскер жер астынан жасалған, үсті бес қабат қарағай, оның үсті кісі бойы топырақ, топырақ үсті тамыры тереңге бармас өсімдіктер жайқалған ғибадатхананың әуресі мол екенін ескеріп, құрықанды тоқпаққа алды. Құрықан қирай бастады. Сардар мен Шету бек әне-міне қолға түсер немесе оққа ұшар қауіп төнді. Осы бір жанталаста әлгі қарақұрым өршіл ләшкер шетінен қырқылып,

Тәңірқұт¹ — қала немесе мекен басшысы.

Құрықаны² — бас ордасы, панасы, ғимараты әрі қорғаны.

баудай түсе бастады. Келесі сәтте құмырсқадай қаптағандар тым-тырақай қашуға айналды. Сол қалың атыстың арасынан жақсы хабар да жетті. Аршад сатрап Марақаннан бес мың жосықпен келіп, Манасұрдың жалдамаларына лап қойған. Бекасылдың он мың жосығы қаланың Паратакент жағында қаланып тұр. Бәрібір Манасұр тобы жинақы да мығым күшпен сай қуалап құтылып кетті. Беталысы — Паратакент.

Кешкілік қала іші әлі ыңырысып жатқанда Бекасыл, Аршад бек, Аржан абыз бас қосты. Абыз қан қатқан жалаңқайымен жантайып жатып Кеңеске қатысты.

— Роксана падиша Паратакентті Марақанд секілді тұп-тамырымен өзгертпесе патшалық төрт аяғынан тең тұра алмайды. Паратакент бүгін аннан-мұннан жиналған кара ниеттердің ұясына айналды. Халықтың жазығы жоқ. Ал халықты оққа да, отқа да тастауға әзір Манасұр, Зартахұндардың тамырына балта сол Паратакентте шабылады.

Бекасыл бастаған он мың, Аршадтың бес мыңдығы суыт жүріп, Паратакентке жақындап, жебе жетер тұсқа келіп тоқтады. Жолай Бекасыл жайсыз хабар алды. Паратакенттің, анығын айтса Зартахұнның сыбайластары бекінген ірі кенттің іші толған ләшкер. Қолбасшысы аса адуынды, Дала патшалықтарына аты мәлім Түйепалуан. Оның Бекасылға кеткен есесі де жоқ емес-тін. Ғұн патшасының бас сардары Түйепалуан Бекасылға бұйырған Әсеннен дәмелі болған. Бірақ патшалардың біреудің дәмесіне бола өз шешімдерін өзгертер жағдайы жоқ-тын. Ғұн патшасының алдына анау-мынау емес Ақсүйек Байтақ патшаның құдалықпен келуі — Тәңірдің жарылқағанымен тең. Өйткені Арнай патшаның елін Жын жырымдап, ұлы йозілер өзіне тартқыштап, дүниенің өзі шайқала бастағандай еді. Ондайда Байтақ патшадай тірек өзі келсе — Тәңірдің оң көзімен қарағаны емес пе? Түйепалуан өкпелеп елден кетті. Сол кеткеннен кім қайда салса сонда соғысатын дүлей күшке айналды. Қаңбақша домалаған бір лек әккі жосығы бар. Кім жалдаса соның сойылын соғады. Бұл жолы Марақанд — Паратакент — Зарияспы жуандарының итаршысы болып Бекасылды тосулы екен. Бекасылмен ашық алаңда жекпе-жекке шығамын деп жар салыпты. Шақырғаны рас болса Бекасылдың шегінуге хақы жоқ. Ал өмірі жеңілуді білмеген Түйепалуанмен жекпе-жекке шығу — қара қатер.

Паратакент барлық Шығыс қалалары секілді сары балшықты ақ сабанмен араластырып соққан қалың дуалмен қоршалыпты. Дуал мезгіл-мезгіл жамалып-жасқалып тұрған. Жырық-тесіктері жоқ — мырсындай. Дуалдың үстіне шығу үшін сатыағаш керек. Өзі үстінен көдек-арба шоқырақтап кете берердей қалың да. Кенттің Зарияспы жағындағы дарбазасының алдында екі жүздей сарбаз

ары-бері теңселіп жүр. Дарбазаның арғы бетінде небір құйтырқы дайындық жүріп жатқанға ұқсайды.

Бекасыл мен Аршад қала дуалынан козы көш жерге шегініп, бірі Зариаспы екіншісі Үндінің Абисар патшалығына апарар жолға қараған дарбазаны бақылардай болып кенеп шатырларын тікті. Қалаға басып кіру үшін мына күш жеткіліксіз. Бекіністегі әскердің шығыны қашан да аз болатыны белгілі. Қала ішіндегілер ең оңтайлы жерлерге садақшыларын, сүнгішілерді орналастырып қойды, әрине. Бекасыл мен Аршад өзара ақылдасты да бұларды ұзақ қамауға алуды жөн деп тапты. Бар-жоғы екі дарбаза. Одан ешкім шықпайды да, сырттан кірмейді де. Осылай оларды есептен жаңылдыру көзделді. Әлгі биікке орналасқан мергендер қонақтаған тауықша біраз отырар, одан соң қолбасшылары басқа амалға көшуі ықтимал. Бәрі бір осы екі дарбазасыз атты әскер сыртқа шыға алмайды. Шықса қоршауға түседі.

Осылай үш күн өтті. Төртінші түнді жамылып барлаушы келді.

— Ертендер түн жамылып жаяу әскер дуалдың бергі бетіне түспек. Олар қақпаларды торып жатқан әскермен қоян-қолтық ұрысқа кіреді. Сол сәтте атты әскер де қақпадан зымырап өте-өте шығады... Түйепалуанға берілген әскердің ұзын саны он үш мыңдай.

— Бізге керегі де осы, — деді Бекасыл ойланып. Барлаушыны ертіп келген Аршад сардардан пәрмен тосулы.

— Пәрмен былай... Өз жосығынды сәл таратып, садақшыларға жағдай жаса, Аршад бек. Ара қашықтық жақындағанда сүнгі лақтырындар. Ең соңғы шепте атты әскер тұрсын. Негізгі, ортанғы күш қақпаға ие болсын, ал екі қанаты дуалдан түсем деушілерге садақ тартсын. Біз де солай жасаймыз.

Қала ішіндегі әрекет сыртқа шыға бастағанда кірпік қақпастан дайын тұрған Бекасыл мен Аршад сарбаздары қылан еткенді қырқып отырды. Осылай жерге жарық та түсті. Енді әрекеттің беті ашық болған соң екі қақпадан жүздіктер топ-тобымен шыға бастады. Бекасыл мен Аршад олардың қарасын көбейтпеу үшін дәл қақпаның алдында тосып алып ат-матымен омакастыра берді. Түске жуық ақ жалау көтерген үш адам көрінді. Ұрыс тоқтады. Үш елші Бекасылға тіке келді.

— Түйепалуан жекпе-жекке шақырады. Сонына үш жүздігін ғана ертіп сыртқа шығады. Тұрысатын жерін айтсын дейді.

— Тұрысатын жерім осы. Түйепалуан қақпаның алдынан, мен өз шебімнен қарсы шабамын. Қаруы не, Түйепалуанның?

— Найза! Одан соң қылыш...

— Мен дайынмын. Күттірмесін!

Бекасыл Аршадты шақыртты. Екеуі онаша сөйлесті.

— Аршад бек, Түйепалуанды жолдан тайдырудың реті келіп

тұр. Кешегі қалқанды алдырт. Екі жүзді тік қылышты ұстат. Одан арғысын бір Тәңірім қолдасын. Бір кінарат шықса өзіңе сендім. Қаладан шығарма. Қалаға кіретін өзенді бөге, бес тарам етіп құмға бұр. Сусыз бір күн шыдар. Одан соң халық әскерге қарсы тұрады.

— Осы айтқанның бәріне өзің басшылық етесің, Бекасыл патша. Түйепалуан да өзіміз секілді адам екені рас болса өзін тапқан жекпе-жек тәсілінен құтыла қоймас. Тек кер аттан, ақбозына ауысып мінсең. Белділеу, ойнақы, сәл демеген жағына лыпып тұр. Аса есті жылқы. Тәңірім қолдасын!

Қақпаның алдына мойылдай жуан төбел қара атпен Түйепалуан шықты. Қолында дулығасы. Арқа-жарқа боп, анаумен бір, мынаумен бір сөйлеседі. Сөйлеседі де Бекасыл жақты нұсқап күркірей күледі. Бекасыл бәрін көріп, көз алмай тұр. “Иә, халықтан сөз артылған ба... “Батыр болсаң — бопсаға шыда” деген ғой. Мына ісі — сол бопсасы. Ол бопсалатсын, біз есепке көшейік...” — деп Бекасыл дүнк-дүнк соққан жүректі сабырға шақырды. Иә, белгі берілгенде екеуі қарсы шабады. Анау үш құлаш шетен найзасына Бекасыл бір іліксе деп тұр-ау. Оның көздейтіні қалқан болады. Қалқанға найзаның ұшы қадалса тесіп өтіп, Бекасыл аттан сыпырылып түсуге тиіс. Сонда... екеуі бір мезгілде шапқанда соқтығысар тұсы шоқ қараған. Соған жете бере...

Бекасыл ақбоз атқа лып етіп қона кетті. Түйепалуан секілді алпауыт болмағанмен бұл да сүйегі ірі, бірақ құлжаның асығындай жұмыр да елетейлі. Бекасыл атқа қонып, тұрар жеріне жеткенше жосығы ұлардай шулады. Бара-бара дүркіреп тұрып алды. “Тәңір жарылқа! Тәңірім қолда! Тәңір! Тәңір!...” “Бекасыл! Бекасыл! Бекасыл!” Бекасылдың арқасы қозды. Бүкіл Ұлы Далаға шын баһадүр танылар, ал жанылса масқара болар сын сәтін өзі іздеген еді. Онысы әке атымен таққа отырудан әлдеқайда құрметті. Ел сүйген патша болу да осындайдан тұрады. Түйепалуан жаралы жыртқыш секілді аса ширыққан ұшқыр лекпен Ұлы Даланың да, таулы-нулы бұлықтардың да сан етін жұлып кетіп, бәрін тітіркендіріп келді. Оны жайратса Бекасылдың атағы барша сақ даласына, елден ел аралап кетеді. Сыртқы жаулар да жер иесі табылды деп аяғын тартары сөзсіз. “Уа, Тәңірім! Абыройлы қыл!”—деп Бекасыл дүр сілкініп алды. Шабысар сәтке асықты. Әне, екі жақтан екі белгіші шығып, түп-тура орта шеннен кері серпілді. Уа, сәт!!! Бекасыл әр қимылын ойша және бекемдеп алды. Сол қолындағы қалқанының сыртына үш елі етіп болбыр киіз жапсыртқан. Түйепалуан оның осы қалқанын тесіп өтем деп тұр. Тесіп көрсін... Бекасыл қалқанды білегіне ілмеді. Ішкі жағындағы шенгелмен ұстарлық тұтқа көнмен ғана кеудесін, белін жауып тұр.

Әне екі байрақ жоғары көтерілді. Байрақтар төмен серпілді.

Түйепалуанның қара төбел аты шонкиыңқырап барып, бірден қосаяққа салды. Тұяқтан ұшқан шаннан-ақ дүлей тегеуріннің төніп келе жатқаны аңғарылды. Түйепалуан қыпқызыл етіп қынаға малған үш құлаш шетен найзасын ердің он қапталына тіреп борпылдата шауып келеді. Екі көзі, найзанын ұшы жарқылы жоқ қап-қара нән қалқанда. Бекасылдың көзі ғана қалқан үстінен жылт-жылт көрінетін секілді. Түйепалуан соқтығысар сәтке ыңғайланып, кеудесін тіктеп, үзенгісін шірей тартты. Бекасыл кеудесін алға беріп, бұғып келе жатыр. Әне, екеуі сарт та сұрт ете қалды. Не болды? Ең соңғы сәтте Бекасыл лып етіп Түйепалуанның сол қапталына шықты. Қалқанды Түйепалуанның найзасына іліктіріп, басынан асырып жіберді. Бекасыл аяқтарын үзенгіге тең тіреп көтерілді де қысқа қылышын палуанның кеудесіне қадап өте шықты. Түйепалуан найзасына жабысқан қалқаннан құтыла алмасын түсініп, оны тастап жіберді. Жалмажан атын бұрып, кеудеге қадалған қылышты қанжоса ғып суырып, Бекасылға қарай лақтырды. Қанды қылыш қалықтап барып шаңға бұрқ ете қалды. Түйепалуан қылышын суырып, атын тіктеп Бекасылға қарсы ұмтылды. Кеудесі қаздай шулап, жарақат алғаны онын бар жынын шақырғандай. Палуан арқыраған, күркіреген дүлей үн тастап, жауын жапырып өтердей екпін алды. Бекасыл сардар да тіке шапты. Бірақ қолында не барын білу қиын еді. Қолына қол жалғағандай бір нәрсе салақтап келеді. Қара ат пен ақ боз аттың арасы құрық бойы қалғанда Бекасыл білді сақпанша айналдырып келіп аттың басынан ұрды. Қара ат үшін дүние қап-қара түнек боп омақасып бара жатты. Палуанның қылышы жерге қадалды, өзі ердің қасынан ұстап, аяқтарын үзенгіден суырды. Осы сәтте атты құлатқан біл Түйепалуанның оң иығын қаусатып түсірді. Түйепалуан шаң-тозаңға бұрқ етті. Сәл есеңгіреп, сынған иықтан ауырсынып орнынан тұрды. Сол қолымен жерден қылышын көтерді. Өкіріп, айбат шекті. Бекасыл аттың басын тартты. Ақбоз селт етпей, басын кекжиткен қалпы тұра қалғанда Бекасыл әлі де қарсылығын тоқтатпаған Түйепалуанға қарай көк сүңгіні бар ашу-ызасын қосып лақтырды. Сүңгі Түйепалуанның кеудесіне қадалып, арқасынан шықты. Атақты қарақшы, дүлей күш иесі жан тапсырды.

Бүкіл жосық ес-түссіз күркіреп тұрғанда ақ жалаулы төрт салт атты ілгері озып, аттан түспестен Түйепалуанды іліп алып, қақпаның арғы бетіне өтті. Арада үш сағаттай тыныштық орнады. Бекасыл мен Аршад бұл тыныштықтан не күтерін білмей мазасызданды. Жекпе-жек рухын көтеріп тастаған сарбаздардың әрқайсысы өзін дәл Бекасылдай баһадүр сезінді. Көздері от боп жанып, қазір отқа да суға да, өртке де, өлімге де қарсы тұрар сенім орнады. Ақ жалаушылар көрінді. Бұл жолы Паратакенттің абы-

рой-ақылшысы Нұрсаха абыз үлкен топпен келді. Абыз әңгіме ат үстінде бітпейтінін білдіріп, жерге түсті. Бекасыл да соны жасады.

— Байтақтың ұлы, Бекасыл баһадүр! Баһадүрлігіңді өз көзіммен көрдім. Дала патшалықтарына маза бермеген жырындыдан бәрімізді құтқардың. Мен айтсам да, айтпсам да бүкіл сақ патшалықтарында сенің есімің бұдан былай сүйікті болады. Сыртқы жауларды есімің сескендіріп ұстайды. Данқын артсын! Елдің бақытын жасаушы өзің бол! Енді... тізе бүгіп, азкем кенесек деп едім...

Бекасыл өзінің шатырына бастады. Нұрсаха абыз екі адамын ғана ілестіріп шатырға бас сұқты. Қалғандары сыртта қалды. Қарсы тараптан Бекасыл мен Аршад келіссөзге барды.

— Қала іші ұзақ күнгі шайқастан, шығынның тым көптігінен өре түрегеліп, еркек-әйел, жас-кәрі демей сойыл ұстап көшеге шықты. Жосықтың қамалдан кетуін талап етті. Өйткені дуалдан асам деп оққа ұшқанның дені осы қаланың бозбалалары мен білекті жігіттері. Бірақ олар бұрындар соғысқа тартылмаған, ақша үшін амалсыз басын ажалға тіккендер еді. Енді сол Паратакенттік жасақтар Манасұрдың өзіне қарсы тұрды. Менің айтуыммен қазір Манасұрдың да, Сартахұнның да сыбайластарын тұтқындамақ болдық. Қолға төрт-бесеуі түсті де. Осы ланды бастаған Манасұр тобы, Сартахұнның біраз жемірлері әлгі лектің ішіне кіріп алыпты. Солармен бірге қашпақ, сірә. Енді бізге көнбей тұрғаны — Түйепалуанның ерен легі. Олар қазір мал базарының ашық алаңында иіріліп тұр.

— Түсіндім, Нұрсаха абыз. Егер жағдай дәл сіз айтқандай болса Паратакент жосығы қарусыз қала сыртына шықсын. Оларға ешкім тиіспейді. Біз қалаға екі жақтан кіреміз. Көнсе қаруларын тастайды. Көнбесе сол жерде қаруын құшақтап бәрі қырылады. Осыған келіссеңіз — біз қаланы ланнан тазартуға әзірміз. Басқа ешкімге зиянымыз тимейді.

— Дұрысы сол шығар! Онда мен кеттім.

Сыздаған тыныштық орнады. Бір кезде қақпадан алғашқы қарусыз жасақ көрінді. Одан соң қалған жеті мың лек-легімен дуал сыртына шығып, бір жотаның үстін басып қалды. Бұл күштің лықсып кетпеуін бақылап, тұс-тұстан қарулы күзет қойылды. Бекасыл мен Аршад екі қақпадан ішке кіргенде алдарынан Нұрсаха абыздың адамдары шықты. Олар әлгі содырлардан тұратын лекке білдірмей тез жететін көшелермен жосықтарды жүргізді. Лек қоршауға алынды.

Бекасыл ілгері шықты.

— Бітім-шарт ұсынамын, сарбаздар! Сендерді жалдаған ланкестер бері шықсын. Олар тұтқындалады. Сарбаздар қаруын анау ашық жерге тастайды. Одан соң қаладан бес айырық

жолмен... — Бекасыл сөзін аяғына жеткізе алмады. Жасырын тартылған садақтың жебесі төсіне келіп қадалды. Үш қабат көнді тесіп, еттен өтіп, сүйекке жеткенін сезді. Демі пышак кескендей тоқтап барып, қайтадан қалпына келді. Дегенмен, сардардың бір сәт теңселіп кеткенін күллі жосық та, ортадағы содырлар легі де анық көрді. Іс насырға шапты. Бекасыл қылыш ұстаған қолын жоғары көтерді. Бұл жерден жорғалаған тышқанның тірі шықпасы белгілі. Сол сәтте содырлар ішінен бір жүзбасы әлгі садақ атқанды желкеден бүріп, сардарға әкеле жатты. Бірақ ол ту сыртынан қадалған бес жебеден мерт болды. Қаракшылықпен талай жыл бүкіл даланы дүрліктірген лек мал базарының бұлын-бұлын қора-қопсы, сойыс мал ғимараты, ет сатуға арналған, көк тастан жасалған үш қатарды едәуір қорған көріп тұр. Жырындылар Бекасылға оқ атып, жүз басын мерт қылуымен беріспейміз дегенді білдірді. Іле атысты өздері бастады. Аттарды біреер көше кейін тастап, бұқпантайлап келген Бекасыл, Аршад сарбаздары мұндай бұлқынысқа өзір-тін. Олар базардың жан-жағындағы биіктерге бекініп алған. Бекасылдың қылышы серпілген сәтте тұс-тұстан жебе аңырап берді. Ашық тұста тұрғандар қырқыла бастады. Жан сауғалап, қуыс іздегендер сатын текшелердің астына кіріп жатып алды. Бас көтертпес, көз аштырмас атыстан соң Бекасылдың өзі бастаған атты әскер қоян-қолтық ұрысқа кірді. Ары кетсе шай қайнатым уақытта ұрыс тоқтады. Негізгі күшінен айырылған, үрей дендеп, ажал көзіне анық елестеген баукеспелер сұлқиып-сұлқиып, дауылдан ыққан табындай өзінен өзі топтана тұрысты. Қару-жарақ әр жерде қалды. Қаланың да, қала сыртындағы қарусыз жасақтардың да, тұтқынға түскен Манасұр тобының да тағдыры белгісіз сарытап, жүрекке шемен байланған ахуал есіп тұр. Бекасыл сардар, Аршад бек пен Нұрсаха абыз өзге ешкімді қатыстырмай кенесті.

— Қала жасағының жарасы жеңіл. Таратып, үйді-үйіне қайтарамыз. Халықты кім алдамаған?! Бұл жолы қара көбейтсек болғаны, байлар өз жаны үшін алтын-күміс ділдаларын аямай таратады деп ойлаған шығар. Ол жағы, Нұрсаха абыз, сізге көбірек мәлім. Ал баукеспелер мұнда адасып келген жоқ. Оның үстіне бұлардың елден ел адақтап, жатақтарды, кенттерді шауып, жер өртеп келе жатқандарына көп жыл болды. Бұларды бір-бірлеп әр жаққа таратпасаң бастары тез бірігіп, жүрген жерінде не бір бүлік шығарарына күмәнім жоқ.

— Бекасыл сардар! Бас қатырып қайтеміз. Бұларды осы тұрған бойда құл базарына айдау керек. — Аршад ақыл қосты.

— Табылған ақыл... Қынадай қырып, Тәңір алдында күнәға батқанша еңкейіп еңбек етіп, мал құрлы өз тамағын тауып жесін. Бәрібір бұлар адамдықтан кеткендер. Артына қарайлайтын ешкімі

жоқ тексіздер. Мына тұрған Арахостың құл базарына қаумалап жеткізсең парсы да, үндіс те, арипейлер мен гедростықтар оңай таратып әкетеді. Одан түскен пұлды Зариаспыны қалпына келтіруге жұмсайық. Өртеген де, киратқандар да осылар.

— Келістік. Оны Аршад бек шешсін. Кімге тапсырады. Қашан алып жүреді — бәрін өзіне қалдырайық. Ал Сіз бен Біз, — деді Бекасыл Нұрсаха абызға қарап, — қала сыртындағы сарбазсымақтарға барайық. Тәңір жолы — соғыс емес. Ол адам тұрмақ жан-жануар, өсімдікке дейін қайырыммен қарау, еңбекпен, ақылмен ас-суын табу екенін айтайық, ұлы Абыз. Соған мойынсұнса — таратайық. Кешірім жариялайық.

— Әлгі жуандарды не істейміз? Оларды құлдыққа да алмайды. Қарны мен бөксесін көтере алмайтын құлар Арахосқа жаяу жете алмай жолда теңкиіп-теңкиіп қалар?

— Оларды сенімді орында тұтқын ретінде ұстаймыз. Билігін падиша айтады.

Кімді айтса — сол келеді. Әңгіме-кеңес тамамдала шабарман жетті:

— Роксана падиша он бес мың жосықпен қала іргесінде тұр. Сіздерді тосулы!

Паратакентте Бекасыл Түйепалуанмен жекпе-жекке шығады деген хабарды Байтақ патша мен Роксана падиша Битанда бірге естиді. Жер қозғалса қозғалмас Ақсүйек Байтақ патшаның сабырын алдырып, қалбалақтап қалғанын Роксана тұңғыш рет көріпті. Патша аюша ақырып жібергенде он бес мың әскер тұра-тұра қалған.

— Ал, қызым! Тоқтамастан жет. Бекасыл қызбалыққа салынды. Тоқтат. Жырындымен жарты патша жекпе-жекке шығушы ма еді?! Түйепалуанға тең келер күш иесі жоқ бұл елдерде. Көргем тұртүсін. Бекер мерт болады. Бауырына ақылыңды айт. Патшалығын жасасын. Өз күші, Аршадтың жосығы, мына ләшкермен қосылып қаланы басып алындар. Одан соң Түйепалуанға өлім жазасын берсін! Қандай да бір хабарды бара салып маған жолда.

Роксана падиша жарты күн кешігіп жетті. Бірақ Түйепалуанның Бекасылдан жеңілгенін естіп барып жан шақырды. Сардарша киініп, салт атпен келген падиша мандайынан, желкесінен шымырлап шыққан терді құрғатып, сірескен қалың қолдың алдында ерсілі-қарсылы жүріп, інісін тосты. Кешікпей ақ боз атын ойнақтатып Бекасыл қақпадан өте шықты, Роксананың көзіне жас толды. Алқымына кесек тығылып, сөзден қалды. Бекасыл келген бетте Роксана ымдап, оны өзіне жақын келтірді де көзінен домалаған жасты жасырмастан, аппақ тістерін жарқырата күліп, інісін құйрық тұстан қамшымен сипай соқты. Бекасыл күркірей күліп әпкесін құшты...

Роксанаға мұнда екі-ақ іс қалған. Бірі Манасұр тобын бір жайлы ету, екіншісі Паратакентке сатрап тағайындау.

Манасұрдың тобын, Сартахұнның сыбайластарын Роксана Суниот, Фиокл, Герострат үшеуіне тапсырды. Олардың байлығы тартып алынып үлкен қазынаға жеткізілетін болды. Ал өздеріне не үкім шығарғанын Роксана Бекасылға да айтпады. Арада бір жарым айдай өткенде ел ішінде әлгі жуандарды әскер Кара құмның тереңіне ас-сусыз апарып тастапты деген қауесет жүрді.

X

Зариаспы мен Паратакенттегі оқиғалардан соң ол бұлықтар жаңа патшалыққа кіргенін тезірек түсінді. Роксана падишаның тегеурінін, кесім-шешімге келгенде іркілмейтінін, өз мүддесіне қайшы келген жайттарды сол сәтте сылып тастайтын қатаңдығына бәрінің көзі жетті. Сонымен, сыртқы әлем Бактұр-грек деп атаған, тарихқа солай енген жаңа мемлекет ірге көтерді. Оны саяси әлемі алдымен, одан соң Македония, Грекия полистары, парсы мен арипейлер, Кіші Азия мен Фракия, Үнді патшалықтары, Месопотамия, Парфия түгел мойындап, өз білдіргілерін жеткізді. Тұрасын айтса Марақанд қарсылығы, Зариаспы мен Паратакенттегі бүліктер патшалықтың шеті мен шекарасын анықтауды, бұл бұлықтарды тап қозғалмастай мойындатуды тездеткен ғана құбылыс болды. Қанлы қылышы, Үйсін, Массaget елдерінің қолдауы Роксананың Марақанға көшуіне себепші болды. Роксана келді де Марақанның қорғанына сүйкене орнығар өз сарайын салдыруға кірісті. Жұмысқа тартылған адам санына қарағанда Роксана өзіне өзі Бәбілдегі Шаммурамат бағы ма әлде сондағы Зиккураттай бір алпауыт құрылысты дүниеге әкелмек тәрізді. Бірақ шындықты падишаның өзі мен қоластындағы сәулетшісі ғана білетін. Оның жобасын тұтастай ешкім көрмеген. Сәулетші құрылыс жетекшілеріне өздеріне тиісті ғана сызбаны ұстатады. Падиша сәулетшіге негізгі үш мақсатын сонау Бәбіл Зиккуратында тұрып жатқанда-ақ айтқан. Зиккураттың жобасын ол өз бетінше көнге түсірген. Ал жерасты құпия жолды осы сәулетші Роксананың көшіне ілескенде ғана көрген. Сонда Роксана сәулетшіге тақақтап, бәрін көріп ал, құпия есік қалай ашылатынын, құпия жолдың ені мен биіктігі, неден жасалғанын жадына жазып ал, деп қатты тапсырып еді. Ал Марақанда іске кірісерде Роксана жобаның көлемін, қандай-қандай қауыздар болуға тиістігін, қауіпсіздік жолдарын, құпия қылуәттерін, құпия жатын қауыздарын түгел өзі айтып берді. Сол мақсатпен және кісі бойы тереңдесе су шығарлық аумағы өте үлкен жер қазылды.

Болашақ сарайдың жер асты бөлігі найза көтерсең де жетпес биіктікпен шектелді. Ал жер бетіндегі жұмыстардың немен бітерін ешкім білмес үшін жұмысшылар мен құрылыс жетекшілері апта сайын ауысып тұрды. Осылай қала дуалының сыртына бастайтын жер асты жолы да салынды. Ол да қаладан ұзап, сайға түсер тұста әзірше тұйықталып тұр. Ең құйтырқы сәттерін Роксана бірінің тілін бірі білмес белгілі бір топпен бітірді. Одан соң олардың Марақаннан өте алысқа кетуін қадағалады...

Құрылыс қарқындаған бір күні аяқ астынан әкесі Байтақ патша келе қалды. Жер асты қауыздар мен құпия қылуеттерді, құпия жолды көріп, патша тек тамсанумен, бас иезумен болды. Жердің үстінде салынуға тиістіден екі мыңдай адам сыятын төрт бұрышты ападан ғана бой көтерген.

— Мынауың өте үлкен дүние ғой, қызым? Мұнда не болады?

— Бұл мен Бәбилде көрген сарайлардың осы тәріздес ападандарының оннан бірі шығар.

— Һм... Әбден біткен соң көрмесе, әзірше көзіме ештеңе елестер емес. Көргенің көп қой, жаса... Пұлың жетсе болды.

— Жетеді, әке!

— Олай болса көңіл орнында, балам. Енді бір сөз бар...

Байтақ патша ой шырмауынан әрең құтылып, сабақтаған ойын аяғына жеткізген секілді.

— Менің заманым өтті, Роксана. Кеудеден жан ұшып шыққанша — мен Байтақ абыз болуға жарап қалармын. Онда да кәрілік ақыл-естен айырмаса. Ал ел билігін бір адамға біржолата ұстату керек. Егер ол адам — Бекасыл болса мен тек оның жалтақ боп қалыптасуына себепші болмақпын. Алдағы айдың он бірінші жұлдызында Битанда бол. Қанлы елі менің қолдан жасаған дүниелігім емес. Ел тізгініне менің ұлымнан өзге де дүрлер мен бектердің сақа жігіттері таласа алады. Әзірше Бекасылды қосқанда жетеуінің аты аталып, абыздар алқасының аузына ілікті. Бары да сол шығар. Өзім патшалыққа қалай өттім — Бекасыл да өте алса сол сүзгіден өтсін. Әділет жолынан бір тайсаң одан өткен мемлекеттік кесел болмайды. Басқа әділетсіздіктер содан ары қарай күшіктей береді. Сол патша сайланар күні алыс-жақын елдердің біразынан ел билеушілері келеді. Күллі қанлы елінің алты бұлығынан, оншақты дара кенттерден абыздар ат басын Битанға тірейді. Битанның өзінде отырған абыз-кеменгерлердің ұзын саны он үш. Бәрін шешетін сол абыздар. Абыздардан соң — үзіліп шыққан үміткерді бүгін сапта тұрған жосық қабылдай ма, жоқ па, ол да белгісіз. Қабылдамаса одан кейінгіні жосыққа жібереміз. Солай алғашқы үштік бәсекеге түседі. Үшеуі де жарамаса, сайлау үш-төрт айға шегеріледі. Әлгі үштік сайлауға қатыстырылмайды.

— Менің түсінгенім... Бекасылға көңіліңіз толмай тұр ғой, әке? Әйтпесе халқыңыз Кіші патша деп мойындаған өз ұлыңызды мұндай неғайбілге итермелеп қайтер едіңіз? — Роксана өкпелі екенін, әкесінің мына істі өз еркімен қиындатып тұрғанына наразы екенін өршеленген сөзімен аңдатты.

— Мен солай ұйғардым. Ал сен, балам менің бұл кадамға неліктен барғанымды сайлаудан соң түсінерсің.

— Мүмкін түсінбеспін. Бірақ, әрине, сол оқиғаның ішінде болам. Бекасылдың тілеуін тілеймін.

— Соның дұрыс, қызым. Көріскенше...

— Әке, ас-су ішіп аттаныңыз!

— Қанлы елінің бір пұшпағына ілінсем — ас-су деген сол жерден де табылады. Елім аман болсын!

Роксана әкесінің соңынан қарап, жабырқау күйде қалды. Әкесін де аяды, Бекасылға да жүрегі езіліп тұр, өзін де аяды. Өмір деген кілең дұдамал тіршілік болғаны ма? Бірінен әупіріммен талаңып, жаныңды шүберекке түйіп әрең шықсаң және бір түйткіл жүрекке зіл боп жармасады. Неге олай? Байтақ ренжіп аттанды ма әлде осылай боларын біліп, сырын ашпауға бекініп кетті ме? Әкесінің не ойлағаны бар? Әлде Байтақ патшаның ойлағанын дөп басып, қатпарларда не жатқанын түсінуге Роксананың ақыл-ойы жетпей тұр ма?..

... Роксана Битанға қазанның тоғызыншы жұлдызында келді. Одан соң өз патшалығына арнайы тігілген, үстінде Ескендірдің байрағы желкілдеген ордаға барып аяқ суытты. Бұл да Роксана үшін күтпеген жайт-тын. Ол әдеттегіше әкесінің басты ордасындағы өзіне бөлінген қанатта боламын деп ойлаған. Шынын айтса ол тұрғысында еш ой да мазасын алмаған. Әкесі Роксананы басқа патшалармен тең ұстап, бөлек үй тіктіргені, бір жағынан қуантып та тастады. Қазір ол анау-мынау емес, Күнбегі көреген, Қайымерден патшамен, басқа да сақ патшаларымен терезесі тең боп тұрғаны емес пе? Бұл — таза саясат. Дұрыс саясат. Ал енді Бекасылдың осынша сынға түсуі ше?

Роксана Бекасылмен кешкі аста көзайым болды.

— Патшалар шақырған күні дәлме-дәл келуші еді. Бақтұр-грек падишасы ертерек жетіп алыпты ғой?!

Бекасылдың жеңіл әзілі әкесі мен Роксананың арасындағы шүйкедей қапырықты желге ұшырып жіберді.

— Падишанын осы үйге бір туыстығы бар шығар? — Дәниша жаулығының ұшын иығынан асыра лақтырып, көз қиығымен қызына қарап қойды. Тоң жібіді. Байтақ патшаның жүзінен күн төгіліп тұрғандай. Үйдегі бейкамдық бірте-бірте Роксанаға көшті. Ас үстінде Байтақтың ұлдары қосақтарымен келе бастады. Сонымен Роксана өзі бұлаң қыз кезінде де көп көре бермейтін

басқосудың ортасында қорғасындай балқып отырды. Төрде отырған Байтақ патша өзінің оң жағына жиені IV Александрды отырғызған. Табаны сақ жеріне тигеннен-ақ Роксана ұлының тәрбиесіне екі адамды бекітті. Біріншісі — мыңбасы Айсан саяткер, екіншісі бронхид грек тұқымынан алдыртқан Феодот ұстаз.

Айсан саяткер бала Ескендірді шәкраттық, саятшылық өнерге баулиды, сақ әлемінің салт-дәстүрі, аңыз-әңгімелерін, ерліктерінен қызықты әңгімелер айтады. Феодот грек тарихы, әдебиеті, философиясы мен мәдениетінен және ертеден қара кешке дейін құман тілінде сөйлеп, анасының тілін үйретуде. Бала Ескендір, жиен Ескендір қазір төрде нағашы атасымен ара-тұра құман тілінде сөйлесіп отыр. Сүйкімі ерекше, өзі ұғымтал, бауырмал баланы еркелетпейтін адам жоқ. Әсіресе нағашы атасының барқын даусы, аялы алақаны, мейірім меймілдеген көздерін бала Ескендір терең сезінетін секілді. Сонымен бірге бұл адамның бәрінен биік, бәрінен салмақты, құрметті екенін де анық аңғарған. Ең құрметті адамның өзіне деген ықылас-мейірін бала Ескендір бағалай да білетіні көрініп тұр.

— Ескендір! Осы отырғандардың барлығы сенің нағашыларын. Сен — жиенсің. Біздің салт бойынша осы нағашыларыңның кез келгенінің үйіне, оу шеттегі құрығына барып, мына зат менікі немесе мына атты мен аламын десең ешқайсысы аузын да ашпайды. Аласың да кете бересің. Біздегі салт солай. Жиенге ешкім қарсы сөз айтпайды, қол көтерсе көтерген қолы қалтырауық ауруға шалдығады. Түсіндің бе?!

— Түсіндім, баба!

— Ертең Бекасыл нағашың мына менің орнымды алу үшін алты сайыпқыран жігітпен бәсекеге түседі. Садақ тартады, найза лақтырады, күреседі, ат үстінде аударыспақ ойнайды. Жеңгені менің орнымды алып патша болады. Қызықтың бәрі алда, балапаным. Бекасыл нағашыңның тілеулесі боласың ба?

— Әрине, баба! Менің нағашым бәрін жеңеді.

— Әй, мына құдай текті жиеннің аузынан шыққан сөз Тәңірдің құлағына шалынсын. Бекасыл жеңсін деп тілейік. — Языр атып тұрды да сүйемел аспабы — қамыстан жасалған жел қобызын әкелді. Әлде бір ойнақы әуезден соң отырғандар бір демде керемет дала әнін аспандатып әкетті. Бұл әннің кендігін, өршілдігін, биік рухына жан-тәнімен елітіп, бала Ескендірдің күйқасы шымырлап, алақаны, екі беті от боп жанды. Сол рухпен түн серпілді, күн өтті. Қазанның он бірінші таңы атқанда сақ патшаларының көпшілігі, елдің барша абыз-кемеңгерлері Битанға келіп жетті.

Кіші сәскеде бәсеке-сынақ басталатын. Дала данышпандары өздеріне лайық орындарға келіп жайғасты. Одан соң ел ішіндегі

бетке шығарлар отырысты. Ойын-сауық, сайыс-атыс өтетін арнайы аландағы қызықты көруге құмар жай халық үйлердің төбесіне, нән теректерге дейін өрмелеп кетті.

Аланда жеті сайыпқыран. Патшалықтан үміткер жетелі жеті. Қазыларға көмекші епсекті жігіттер жетеуіне жеті түсті, біркелкі жасалған жебе тапсырды. Алдымен сырық басындағы жамбыны атып түсіру керек-тін. Бірінші үміткер алға озды да садақ тартты. Жебе жамбыны жұлып әкетті. Ел шу ете қалды. Роксананың жүрегі мұздап сала берді. Байқайды бала Ескендір тас түйін боп алған. Ол анасының білегін сығымдап, ішкі толқуын білдіріп алып отыр. Роксана баласына андатпай көз қиығын тастады. Нағашысының тілеуін тілеп толқып отырғаны жанына майдай жақты. Сол сәтте Роксана әкесіне бір қарап қойды. Байтақ патша, Күнбегі көреген, Қайымерден, Арнай тиграхаудтың ендігі басиесі Ыззық патшамен арқа-жарқа әңгіме айтып отыр. Толқудың табы да білінбейді. Роксана әкесінің бұл жұмбағын және түсіне алмады.

Өз кезегінде шыққан алғашқы үшеудің үшеуі де жамбыны ұшырып жіберді. Кезек Бекасылға келді. Осы сәтте күллі қауым демін ішіне алғандай тыныштық орнады. Ақбоз атын билетіп келіп Бекасыл жамбыны көздеді. Ысылдап ұшқан көк жебе жамбының жанын алғандай жоқ қылды. Халық дүркіреп кетті. “Тәңірім қолда! Бекасыл! Бекасыл!” деп төңірек дүркіреп тұр. Жетеудің екеуі ғана жамбыға тигізе алмады. Бірақ бәсекеден шеттетілмеді. Келесі сынақ найза лақтыру еді. Бірінің ішіне бірі асты-үстінен бекітілген үш шеңбердің ортанғысынан өткізген найзагер жеңеді.

Бұл жолы елді зарықтырмай Ақбоз атты найзагер бірінші боп межеге келді. Белгі беріле ақбоз өршелене шапты. Көк түсті найза әуелеп кетті — тұп-тура ең ортадағы кіші шеңберден қалықтап өтіп, шымды жерге шаншыла қадалды.

Мүлт кетуі мүмкін, алдамшы сын артта қалды. Бекасылдан соң кіші шеңберге жуықтаған найза болмады. Роксананың бойы байсал тартты. Оның кара тентек інісін күрестен, аударыспақтан жеңетін жігіт мұнда жоқ болатын. Түйепалуанға жүрегі дауап, оның дал-дұлын шығарған Бекасыл шынында да бұл бәсекеде ойнап жүріп жеңіске жетті. Жосық тек Бекасылды қолдады. Енді ұзын саны елу бір абыз бен кемеңгерлерге әбден тас боп қалған біркелкі құрт бір-бір талдан таратылды. Олар отау тәріздес шатыр ішіндегі жеті түсті, өз руының танбасы бар шашақты алашадан тігілген қалтаға өз құртын онаша кіріп салады. Кімнің қалтасында құрт көп болса — сол патша. Әлгі алаанның шетіндегі көгалға тігілген шатырға қарай ел естиярлары шұбап барады. Байтақ осы тұста тақымын қысты. Бетке жылтырағанның бәрі дос емес.

Ол — жай ғана патшалыққа таласу емес, ел ішіндегі пиғылды айтып берер құмалақ болғалы тұр. Ол — Байтақтың қандай патша болғанын айтар мүмкіндік те. Әкесінің әңгімені сап тыйып, әлденеден секем алған қарт қырандай оу төмендегі тірлікке көз тігуін Роксана және түсінбеді. Елу бір абыз-кемеңгер сүт пісірім уақытта өз сөзін өз ісімен айтып, қайтадан келіп өз орындарына ырғалып-жырғалып, жайбарақат әңгімеге көшті. Сыздаған тыныштық орнады. Жеті қалта қыстырулы шатыр ішінде ешкім жоқ. Екі жігіт жіті қимылдап, шатырды сыпырып әкетті. Әне бірі жоқ, бір бос, бірі түлкі құрсақ жеті қалта жарқ ете қалды. Параджа тәрізді, ұзын жейде киген жеті бала барып, бір-бір қалтаны ілгектен алды. Сөйтіп асықпай басып, қатар түзеп келіп күллі патшалар мен абыздардың алдында тоқтады.

— Көне, санаққа қайсысың дайынсың? — Байтақ абыздарға ошарыла бұрылды. Мархұм Сасан аянның орнын басқан оның кенже ұлы орнынан атып тұрды.

— Мен санап берейін. Жасым кіші дегендей... Ал көз алмай, кірпік қақпай қараңыздар, ел ағалары!

Бекасылдың қалтасына елу бір құрттың он жетісі түспепті. Он жеті құрт басқа қалталарға бөлінген. Отыз төрт абыз қолдаған Бекасыл жеңіске жетті.

— Халыққа кім жария етеді? — Байтақтың даусында толқу, Роксананың көзінде жас әрең іркіліп тұр.

— Бейтарап адам айтсын! Күнбегі көрегеннің аузынан шықсын! — деді бір абыз. Басқалары тек бас шұлғыды.

— Уа, жарандар! Ұлы Даланың мақтанышы, тірегі болып келген Қаңлы елінің ендігі патшасы Байтақтың ұлы Бекасыл баһадүр! Бекасыл баһадүр — патша! Патшаларың құтты болсын! Елдің бүтіндігі, халықтың қамы үшін өмір сүретін патша болғай. Ақсүйек Байтақ патша жер бетіндегі ғұмыры түгесілгенше, Тәңірім өзіне шақырып алғанша осы елдің Бас Абызы болып қалады. Абыздар мен кемеңгерлердің кешегі талқысы осындай ұйғарым жасады. Бас абыздың жасы ұзақ болсын, жарандар! Көне! Ақ киізді әкеліндер! Патшаны ақ киізбен көтеріп таққа отырғызындар!

Байтақтың күміспен, піл сүйегімен көркемделген, тысы алтын жіппен кестеленген нән патша тағы әкелінді...

XI

Қаңлы елінде патша ауысты. Бұл оқиғаға шақырылған меймандар шұбырынды жолдармен лезде Далаға сіңіп, ізі суыды. Кешкілік, бұдан былай Байтақ Абыз аталатын ұлы тұлға, ұлдарын

және Роксананы шақырып, үзір сәтте көмейінде тұрған сөзінен арылып, ұзақ арқалаған патшалық батпан жүкті иығынан да санасынан да түсіріп, біржолата демалсам деген ойын бастады.

— Балаларым... Мен бұдан былай тек ақылшы, төрелік айтушы ғана адаммын. Таққа қайсысын лайықсын деп өмір бойы ересектеріңнен пейіл, икем тостым. Бастарыңды алып қаштыңдар. Оған да рахмет. Көтере алмас шоқпарды белге ілмес болар. Оларың өздерінді емес — елді ойлағандарың шығар. Әке — балаға сын. Сендерден еш ниет болмаған соң Бекасылды өзім икемге алдым. Нәтижесін көрдіңдер. Мен бұл үйден шыкса бір патша шығар деп үкілі үмітімді бүгінге дейін әкелдім. Сөйтсем Байтақтың шанырағының астында, Тәңірім көп көрмесін, үш патша жүріппіз. Бұдан артық бақыт болмайды. Роксана келді де гректер мен парсылардың иегінің астынан бір патшалықты ойып алды. Марақанда патша сарайы салынып жатыр. Ескендірдің есімі жетпеген жер жоқ. Сол елдердің бәрі бұл мемлекетті мойындады. Сол екі патшаның әкесі болғандықтан патшалар жүз жылдық, патшалықтары мәнгілік болсын деп батамды беремін. Енді мен Марақанға барып құрылысты көргенде Роксана маған бір сауал қойып еді. Онысы, Бекасылды осынша қинамай абыздардың шешімі, жосықтың сайлауымен-ақ аса дабыра жасамай таққа отырғыза салмадың ба дегенге сайған. Ол күні менің жауабым өзір емес-тін. Жауап енді ғана пісті. Әгар да Бекасыл патша тағына әкесінің ықпал, беделімен отырса мен оған обал жасаған болар едім. Ел ішінде бетті, сөзге ұста, ойға жүйрік адамдар аз емес. Олар патша қолайына жақса, дау-дамайдан алыс жүрсе — қауіп жоқ. Ал біреумен ұстасып қалып, дауды шешу патшаға жетсе, ал патша әділдік оның қарсыласында деп шешсе “Әке аркасында патша болған соң не білесің!” — деп бірден бетіне айтады. Әрине, патшада күш бар, ондай-ондайлардың бірді-екісінің аузына балқыған құрыш құям десең де жасай аласың. Бірақ бұл ой бүкіл халықтың ішінде құйрығын баспасаң ғана жиырылып жата берер қара жылан секілді жатады. Сен, Бекасыл, бүгін сол түйткіл, ішкі күмілжуден біржолата құтылған патшасын. Енді бір іштерінде кетуі ықтимал сауалға да жауап берейін. Әкеміздің өзі жиырма төртінде таққа отырыпты. Ал Бекасылды жиырма тоғызға толғанша неге жетеледі дерсіндер... Айтайын. Мен таққа ел ішінде дүрбелең асқынып тұрған шақта, жыңмен жағаласып, парсымен соғысып, тоқымдай жер үшін тоқсан күн ереуілдеген сын заманда келдім. Қисың, заман мені ерте есейтті. Ел ішіндегі бар шикан түгел қанталап тұрды. Сыртқы жаудың бетін қайтарып, бітім жасау, ондайда көбейіп кетер батырлар мен көсемдердің, шешендер мен сөзуарлардың, ел ішінің асқындысын өршіте түскен таза тентектердің, елді жырымдамақшы ішмерездердің пәпігін басып,

бірте-бірте ел сабасына түсті. Халқы күйзелген, елінің үміттен гөрі аланы, күдігі көп кезде таққа отырған патшаның әрбір сәтте қадамы жаңғырығып тұрады. Елдің екі көзі, екі құлағы патша жақта болады. Кейін-кейін ел орнығып, әр отбасының қазаны майланғаннан кейін патша естен шыға бастайды. Ең мықты ел — халқы патшаның бар-жоғын ойламайтын ел. Өйткені патша халықтың тіршілік жасауына, тойынуына, тіпті бай-бақуатты жағдайға жетуіне жағдай жасап береді. Басында үйі, бауырында қазаны, малы өрісте, бау-бақшасы мәуесін төгіп тұрған отбасына патшаның керегі не?! Мен өмір бойы сондай өмірге елді жеткізсем деп қызмет еттім. Соған жеттім де.

— Патшаның да ішкен-жегені, құрметі, салтанаты адал болуы керек шығар, ел иесі? Патшаның керек тұсын айта кетсеңіз дұрыс болар еді. Өзіміз патша болмасак та осы елдің адамымыз... Біле жүрейік те... — Байтақтан қаймықпайтын Йазыр әкесінің сөзін тірілтіксі келді.

— “Ел иесі” деп қалдың, Йазыр. Ендігі жерде елдің басиесі Бекасыл. Мен сенің әкең, қандының қара шалы Байтақпын, бұдан былай. Дегенмен, сауалыңа жауап берейін. Бекасыл мен Роксанаға деп екі орамға жазғызып, бұл ойларымды хатқа түсіргем. Оны өздеріне тапсырамын. Дегенмен... айтайын. Мемлекет қаржысыз болмайды. Қаржы жыл он екі ай алым-салықтан түседі. Салық патшаны елмен арадастыратын да қоныр салқын ұстайтын да, патшаны ұмыттыратын да нәрсе. Алғашында елді тез сауықтыру үшін бұрынғы патшалардан келе жатқан ашкөз салыққа тиіспедім. Оған қоссаң ел бүлінбек. Азайтсаң мемлекеттің ауруы ұзаққа созылады. Мен — елдің еті өлген салыққа тиіспедім. Үш жылдан соң — кеміттім. Одан соң араға екі жыл салып және төмендеттім. Халық мен жаққа біржолата бұрылды. Дұшпандарым булығып қалды. Ел іші тынышталған соң керуен жолы, кіре жолы Битәнға соқпай кетпейтін болды. Керуен тоқтар, түйе шөгер, жылқы малын жемдер, айдаған сатын мал шашау шықпас орындар жасаттым. Келісті Керуен-сарай салдырттым. Осылай қаланы жанап өтер керуен-кіре жолы хан-базарға айналды. Отырықшы ел де, киіз үйлі малшылар да басы артық малын дүние-мүлікке, жасау-жабдыққа, дөнге, тұзға, тәттіге алмастырып, дәмді ас, дәмелі өмірге араласты. Болмашы алым-салықтан қашып-пысқанды ел әуре, тіпті ұят санар халге жеткіздім. Алғашқы жылдары он-он бес түгіннен бірді-екілі ғана салық төлейтін. Онда да елдің ызбарынан ығып, салықты толық емес, жартылай төлеп келді. Бүгін барынша төмендетілген салықты әр түгін төлейді. Салық төлеуге жарағандарын іштей мақтан тұтады. Қандының қазынасы мығым болса — елдің арқасы. Екіншіден, патша ел ішіндегі тәртіпке, тыныштыққа жауапты.

Ол жергілікті тәңірқұттардың дұрыс тағайындалуы, өз руының Абызымен ынтымағына байланысты. Тойынған ел қойдан жуас бола бермейді. Мұндайда дәулет жарыстырған, елге деген ықпалын асырамын деген бәсеке басталады. Ол ушықса рулы ел, кент шеңберінен асып, патшаға салмақ түседі. Ел басқарудың ең қиын тұсы да осы. Бірін жақтасаң, екіншісінің ішіне қан қатып қалады.

— Сіз қалай төрелік айттыңыз, әке? — Тағы да Йазыр.

— Әртүрлі жағдай болды. Даушыны үйелменімен, табылса сойылын соққан итаршылармен қосып, елден аластаған кезімді жұрт біледі. Дауды, жауығуды бастап, отқа май құюшыны малынан айырып, айыппұл салған да кез болды. Екі руды көтеріп, сойыл ұстатқандарды аямадым. Бірер жасақпен қоршап алып, жаяу айдағып, құлдыққа сатқызып та жібердім. Құлдық — өлдіге тең. Ол қашып-пысып қайтып келе ала ма, әлде жазатайым боп бұрынғы өмірі арманға айнала ма?.. Оны бір құдай біледі. Сойылдың астына алып, шайнаскан екі жақты қамысша орған да сәттер есімде. Осының бәрі даулы жердің Абызынан қоңызына дейін жиып, қаһарлы сөздер айтумен аяқталып жатты. Ондайда патша елді осылай бетімен жіберген Абыздарға, тәңірқұтқа, ел естиярларына шүйіледі. Соларды кінәлайды. Не істесе де патша солқылдақтық танытпауға тиіс. Тез жаса, тез бігір. Асқан дайындықпен, тұтқиылдан барып ойынды іске асыр. Іс біткен соң тәртіпке, үреймен ұстауға жасақ таста да, өзін көп тұрма — айтарыңды айт, пәрменді ел алдында бер. Сонан соң шалт бұрыл да ту сыртыңды көрсет.

— Патшаның өзіне жармасатындарды қайтгініз?

— Бір елде екі патша болмайды. Патшаның баһадүр болғанын қалайтыным содан. Мен сондай көк ауыздардың екеуін ел алдында ат үстінен жұлып алып, қозы көш жерге көкпарша салақтатып есінен тандырдым. Жерге түсіп, қамшының астына алдым. Себебі сөз тәжікесіне іліксең сен оны өзіне шендестіргенін боп шығады. Сөз тәжікесіне көрінген боз өкпе бара алады. Байлықтың буына шыдай алмай патшаға шапқандардың беделін осылай жоқ қылдым. Мұнда мен әскер жұмсағам жоқ. Тілім тиген жоқ. Жеке басыма тиіскенді жеке өзім сілейттім.

— Үйсіндермен де жер үшін дұрдараз болдыңыз, басие...

— Болдық. Кінә өздерінен екенін білгендіктен, Үйсіннің патшасы Күнбегі көреген болған соң дау қозбады. Ал одан кейінгі ірі оқиға Ескендір жорығы. Оны білесіндер. Бүгін міне, қанлы найзасының күшімен жиенге патшалық құрып бердік. Оны да осынша жосық ұстауға жарап тұрған қанлының күдіреті деп біліндер. Әр үй жидашыны патшаның адамы деп біледі. Расы да сол. Жидашы адал болмай қазына толмайды. Жидашылыққа

адалдығымен, кісілік қасиеттерімен танылғандарды тартындар, жаңа патшалар. Қазынашың ел қамын өзіндей ойлайтын, дүние-қоқыстан биік, қанағаты мол, тектілер тұқымынан болуы шарт. Сонымен, патшаның ісі бітпейді. Патша өз патшалығын кіммен жақындастырарын, туыстық-одақтық жағдайда ұстарын, кімнен аулақ болу керектігін, ойпы-тойпы елдерді, ашық жауды айқындап отырады. Соған қарай қарым-қатынас, алыс-беріс орнатады. Ең бастысы — өзін қуатты ел болсаң ғана достас елдерің көп болады. Әлжуаз болсаң — жан-жағың түлкіге түскен тазы-құмайдай қапысын тауып, соғып алудың сәтін тосады. Тәңірім сендерді сондайдан сақтасын.

— Ал ұлы патша... Бекасылдың жөнерін білді делік. Бірақ соған түрткі болған не жайт?

— Бекасылдың Түйепалуанды жеңгені. Бұған дейін де Бекасыл өз данқын асырар еді. Соған татитын оқиға болмады. Түйепалуанды жеңгені оны бүкіл Далаға шын баһадүр етіп мойындатты. Менің тосқаным сол — Бекасылдың өзі өз атын шығарар сәт! Қалғанын өздерің көрдіңдер. Сонымен, Байтақ патшаның сөзі тамам. Енді бүкіл ел болып Бекасыл патшаның аузына қарау керек. Бекасыл баһадүр патшаның есіл-дерті ел қамы болса елдің ертеңі алаңсыз. Патшаның тағы шайқалмайды. Халқыңнан алып қашып өзге елде байлық жасырма. Ел түсінбес әрекет жасама. Ел саған елдігін уақытша сеніп тапсырып отыр. Ел сенің ойыншығың емес, сен осы елдің перзентісің. Ақылшысы, қорғанысың. Ұмытпа! Өз өмірінмен елге өнеге көрсет. Алды-артыңды бықсытпай, сасытпай, сөз ілестірмей таза ұста. Не істесең де халқыңның ежелгі салты, дәстүрі, жақсы ырымдарынан аттама. Халық — теңіз. Теңіз төңкере алмайтын кеме жоқ. Соны ұмытпа. ...Енді мен аяғымды көсіп, арқамды кенге салып ұйықтауға көшем. Ал патша — тәуліктің, жылдың қай мезгілінде де патша. Керек болса — түн ортасында, қарлы-боранда, сіркіреген жауында, бет қаратпас дауылда жылы төсегіңнен тұрасың, жер шетіндегі қыжалат іске аттанасың. Ел аманат, жер аманат! Саған да сол, қызым. Жиен патшаға еліңді қанаттыға қақтырмай, шып-шырғасын шығармай өткізіп беруге жазсын. Іргең бекісін, ішкі ынтымағың жарасым тапсын. Жау көз тікпесін, көршің сұқтанбасын. Бас көбейсін, елің бақуатты болсын. Бұрын жалғыз қанлы патшалығы едік. Роксана сен бір патшалықты өзін ойып алдың. Осы үлкен кеңістікке екеуің ие болындар. Тәңірім, осы тілеуімді қабыл ал!

Байтақ абыз орнынан жөңкеріле тұрды да ұзын дәлізбен қауыздан қауыз асып, көзден таса болды, жүрісі де естілмей жым-жылас болды. Бәйбішесі мен екі кіші қосағы, балалары мен келіндері ұлы тұлғаның мына кетісін неге жорырын, қалай

түсінерін білмей зілмауыт тыныштықта салған суреттей абдырап отырып қалды. Әлден уақытта Дәнишанын терең күрсінісі бәрінің есін жиғызды.

— Неге үнсіз қалдыңдар. Әкелерің ұзақ отыра алмайды. Тынығайын дегені да! Тамақ алыңдар. Ойнап күліңдер. Мына жаман үйден екі патша шыққан күн той емес пе? Бүгін бәрің бір шаңырақтың астында түнейсіндер. Ертең асықпай тұрыңдар. Қара қасқа айғыр мен екі ту бие, бес кара қой алдыртты әкелерің. Ел билегенде арқа болған кемеңгерлерін үрім-бұтағымен, өз балаларын қатыстырып Тәңіріне құрбандық шалмақ. Басы-қасында болыңдар. Арғы күні тарайсыңдар.

Роксана таң атса болды Марақандты бетке алмақ еді. Жаңа әкесі ту сыртын қаратқанда жүрегі түйнеп, ойын қайдағы-жайдағы көңілсіз жайттар торуылдады. Әкесі осы кеткеннен қайта көрінбестей болды ма, әйтеуір, бір салқын леп шарпып өтті. Дүниенің бәрі уақытша ғана, алдамшы нәрсе екенін де осы бір сәт Роксананың есіне салды. Ақсүйек Байтақ патша мәңгілік құбылыстай көрінбеп пе еді? Енді, міне, әкесінің тақты босатып, тыриған денесіне ет жамалмай сырып, өз теңінен басы озып жүрер ойын баласы, енді жүрісі батпан, жүзі өткір, жұдырығы гүрзі, сөзі нық, аса мысты боп қалыптасқан Бекасылға өткізіп берген сәтінің куәсі болды. Соның бәрі көз алдында өткен, патшаның бұлан қызы Роксананың да еркек кіндіктінің көз күйігі болып келе жатқан заманы бәйтерекке ілініп қалған қызыл шүберектей күн жауса, дауыл соқса жұлмаланып, шақырайған күннен онып, солғын тарта бастағаны ма?! Роксана ұрланып жан-жағына қаранды. Дәниша — сол баяғы кең сөйлеп, алды-артын көлбеген көгал ғып ұстайтын әдетімен отыр. Бірақ, бетінің әжімдері тереңдеп, торлауыт әжімдер көбейген. Тек оның жасында аузы опырылып, иегі кемиектенуден алыс. Задалық кескінін уақытқа жеңдірмеген. Бауырлары мен жеңгелеріне қарап қойды. Олар базары тарқап, сарыкідір тартқан, көздерінде жылт еткен ұшқыны жоқ, манаураған өмірге ыңғайланған тәрізді. Тек Йазыр осылардың бәрінің тоқтаған рухын шайқалту, үйге жан бітіру өзінің мандайына жазылғандай өзін әлі де өзіл-оспаққа бейім ұстайды. Бірақ оның бір кездегі дала қурайын өрт шалғандай дуылдаған әзілі, не шап берер, не шаптан түртер өткірлігі доғалданыпты. Әзілі өспей қалыпты. Дүбірлі ортаға түспегені, Даланың небір шешендері мен жыршылары, дүйім жұртты сөзбен жасқап отырар азулы да адуынды дүлдүлдердің арасына кірмегені көрініп тұр. Роксана еріксіз ел-жұрт Хан-тәреке деп атаған алып бәйтеректің саясында әкесі екеуінің пәлсапа айтқаны есіне түсті. Өлгі Бәйтеректің алыптығы соншалық бір жоганың желкесін бүріп, білем-білем тамырларын тереңге де,

алысқа да жіберіп жайқалып әлі тұр деседі. Әкесі сонда айтып еді... Мына бәйтеректің маңында қылтиған тал-шыбық та жоқ. Болса ол да өз тамырынан жаралған өскін. Бұл жарықтықтың саясы тап-тақыр. Себебі күн түсірмейді. Шөп те шықпайды, себебі, бұл жуан жотаның бар нәрі мен құнарын Бәйтерек өз бойына тартып әкетеді. Мен осы Бәйтерекке ұқсағым келмейді. Ұлдарым әке ығынан алыс жүрсін деп, бір-бір лектің алдына қойдым. Жанықсын, ашылсын, төзімге, шешімге үйренсін, ер парызы не екенін білсін деген ой, менікі. Ал Тәңірім оларға қанша ақыл, парасат, ой мен от берді уақыт көрсетсін”.

“Уақыт көрсетті...” деп Роксана бауырларын көзінің үстімен және бір шолып шықты. Құдайдың Бекасылды бергеніне және шүкіршілік етті.

Манадан анасының жанында барын да жоғын да сездірмей отырған бала Ескендір қозғалақтап қалды. Әне-міне дегенше орнынан атып тұрып, нағашы атасы кеткен дәлізді бойлап, әр қауыздың есігін ашып-жауып бара жатты. Ең түпкі көлденең кең қауыздан ішкі аулаға шығар есіктен өтті. Атасы тор жібек тұтылған, едені жерден көтеріңкі сегіз қырлы масахананың ішінде ұйқылы-ояу жатыр екен. Бала Ескендір келді де атасының бір білегін басына жастық қып жата кетті.

– Әй, мынау кім, өзі? – деп Байтақ жайылып түсті.

Бала Ескендір былдыр-былдыр әңгіме бастады. Байтақ балқып жатып, бірде кері жауап береді – ондайда сұрақ басқаша қойылады, бала Ескендір атасына сөздің дұрысын өзі айтып әуреге түседі.

– Ә, солай де! Кім біліпті, балам. Сен жассың – бәрін білесің. Менің өзім қартайғанда ақылым қартаймайды деймісің? Осылай аны-мұны нәрселерді ұқтырып тұр, мақұл ма?

Роксана аулаға шықпады. Тек әкесі мен бала Ескендірдің өзімен-өзі самбырлап сөйлесіп жатқанын көріп, білдірмей кері қайтты. Нағашы атасы мен бала Ескендірдің бұлай бір-біріне бауыр басқаны Роксананы қуантып келеді.

XII

Марақанда өмір арнасына түсті. Халыққа қаланың бір бүйірін алып жатқан құрылыс та үйреншікті өмірге айналды. Падишаның өзімен келген мол қазынасының да, тәркілеуден түскен олжа байлықтың да мұрты бұзылмады. Құрылысқа жидашылар әкеліп құйып жатқан алым-салық жетіп тұр. Аршад сатрап пен Вавилондық сәулетші падишаның өз сарайына қоныстанар күнге асығулы екенін білгендіктен қолдан келгеннің бәрін жасатып жатыр.

— Аршад бек, сарайдың бар құпиясын бір адам бастан-аяқ білсе — ол құпия емес. Адамдарды жиі-жиі алмастырып тұрыңыздар. Жетпей жатқан не бар?

— Бәрі де жеткілікті тәрізді, падиша. Тек уақыт қана жетпейді.

— Тамақтандыру, жатын орын қалай?

— Бәрін тез жасатып жатқан сол тамақтың күші. Қуатты тамақ бергізіп жатырмын...

Роксананың жанынан қалмайтын Кеңсе басшысы Герострат падишаға бір орам білдіргі ұсынды. Сырт елдермен қарым-қатынас мәселесімен айналысатын Горгийден келіпті хат.

“Ұлы Падиша!

Эсхатада түсініксіз жайттер көбеюде. Үстіміздегі айдың он бесінші жұлдызында соңында бес жүздік жасағы бар адам келді. Галикарнастанмын, нысым Демарат деді. Айтуынша Ұлы Александр Персепольда Дарийдің тағына отырғанда дәл жанында болған сарбаз болса керек. Енді соғыста тапқан олжасын жұмсап, жосық құрған. Сол жосықпен Гавгамелді басып алған. Айтуынша Гавгамел Ұлы Александр құрмақ болған империяның кіндігі. Егер Ұлы падиша көмекке келсе Гавгамел ұлғая-ұлғая империяны қалпына келтіреді... Оған Роксана падишаның және IV Александрдың мұрагерлік құқығы ғана жетпей тұр... Демарат Парфиямен келіссөз жүргізуге кетті. Қайыра оралады...

Екінші мәселе, Ұлы падиша! Македониядан елшілер келіп жатыр. Сізді тосулы. Ұсыныстары бар. Оны өзіңіз естірсіз, деп мен ешқандай пікір иә, дерек шашау шығармадым.

Ұлы мәртебелі падишаның
сыртқы қарым-қатынастар
жөніндегі көмекшісі
Феофан ұлы Горгий”.

— Аршад бек, мынаны оқып шығыңыз. Қажет деп тапсаңыз Эсхатаға бірге барайық. Өз орныңызға сенімді адамыңызды қалдырарсыз.

Аршад хатты шолып шықты.

— Бармасқа болмайды, ұлы падиша. Мүмкін Демарат оралып келгенше Эсхатада аялдауым да мүмкін. Кім не пиғыл арқалап жүргенін білу керек. Қазір патша болам деп қиялдаушылар Ұлы Ескендірдің жосығында болғандардың біразына ауру боп жабысса керек. Ескендір Зұлқарнайынның шын асыл болғаны. Мыналар Ескендірден қалған ұшқындар. Олар Ескендірдің әсерінен әлі де шыға алмай жүр. Міне, ұлылық деп осыны айт!

— Мүмкін... Демарат дейді, ә! Демарат екені рас болса Апанасийге тапсырамыз. Персепольде болған біраз сарбаздар бар

емес пе, Эсхатада. Соларды жиып, көрсетемін. Бір адам растаса болғаны. Ал тарихшылардың қаламына іліккен бір Демарат бар. Ол Ұлы Александр Дарийдің алтын тағына отырғанда осы ұлы сәтті көрмеген, бакилық болған қаруластарын еске алып сора-сорасы шығып жылаған Демарат. Мүмкін сол шығар? Көреміз.

— Ұлы падиша! Мараканның зынданында бір жұмбақ жан отыр. Александрдың өзі отырғызған адам болса керек. Басында тек македон-грек тілінде сөйлепті. Кейін жанына парсылықтар, сақ елдерінен тұтқындар қосылған соң солардың да тілін жетік біліп алыпты. Зынданға жер үстінен хабар жетпеуге тиіс. Тәртіп солай. Бірақ олар болып жатқан өзгерістен хабардар. Сірә, күзеттен кеткен ағаттық болар.

— Әлгі жұмбақ адамға не керек?

— Білмедім. Мына бір жалпақ тасқа өз есімін ойып жазыпты дейді. Тасы міне, жазуы бетінде.

Су астында кездесер жылмағай жайпақ тас. Аумағы алақандай. Тасқа жазуды таспен жазған. Жырым-жырым жазу.

Роксана ары карап, бері карап, Аршадтың өзіне қайтарып берді.

— Горгийге тапсырыңыз. Оқысын. Білейік кім екенін.

Роксана падиша, Аршад бек бастаған жолаушылар Эсхатаға бір деммен жетті. Падишаны Апанасий қарсы алды.

— Ұлы падиша! Мына македондықтар Антигон Гонаттан келдік дейді. Қолдарында Шақыру. Антигон Гонат Роксана падиша мен IV Александрды қонаққа шақырады. Ұлы Александрдың мұрагері IV Александрды халқына таныстырмақ. Бірақ... Ұлы падиша Антигон Гонаттың мынадай жауапты пергаментке өз таңбасын қойуы керек еді. Ол жоқ. Және бір күдігім... Мені Антигон Гонат өз сарайында қабыл алған. Сарай зиялыларының арасынан мынадай адамдарды көргенім жоқ. Менің жаман ақылымды қабыл алсаңыз, араларына кірмеңіз. Сізге керек адамды біз тінтіп кіргіземіз және тек бір-бірлеп қана. Қалай ойлайсыз, Аршад бек?

— Мен де солай ойлаймын. Қазір Апанас, қонақтарыңды ен шеткі қабылханаға ауыстыр. Олар падишаның оралғанын білмесін. Тек өзің кіргізген қуыстан шығарып, құрметті қонақтарға арналған үйге жайғастыр. Сонан соң падишаның өзі шақырар.

Роксана өзіне-өзі келіп, жолға киген сарбаздық кебін падишалық салтанатты киімге ауыстырды. Тынығып жатып, сөзін жұптады. Одан соң әлгі елшіні алдына келтіртті. Падишаның тікірек көзінен елшінің бар болмыс-табиғаты құтыла алмады. Мынау сарай салт-дәстүрін, әр сөз, әр қимылын қалт жіберместің өзі екен. Ақсүйек. Сөйлеу мәнері, өзін өзі ұстауы келісті-ақ. Бірақ Антигон Гонаттың сарайында мынадай үзіліп, үлбіреп тұрған сыпайылық жоқ деп Апанасий сыбырлап қояды Роксанаға.

Елші иіліп, майысып сарайдан шықты.

— Суниот пен Фиокл келсін.

Олар келгенше Роксана жана ғана Елші сыйлаған алтын талантты салмақтап ұстап жүрді. Алтын таланттың аты Филлипок, бетінде Ұлы Александрдың өз суретшісі Лисипп салған суреті бедерлене құйылған. Бұл шақыруды растауға жетерлік дәлел. Елде II Филипп патша мен Ұлы Александрға деген құрмет орныға бастағанын айғақтап тұр.

Суниот пен Фиокл келді. Шақырусыз Баршын кірді. Баршын алыстау бір шетке жайғасты. Әңгімеге араласуға рұқсат жоқ. Бірақ әңгімені мұқият тындап отыр. Роксананың өзіне жетеқабыл ажары, жетеқабыл білімі бар, падишаға берілген адам. Құпия қызмет пәлендей күдік айта алмады. Суниот пен Фиокл кеткен соң Баршын падишасына жақындады.

— Падиша! Македонияға бару керек пе, жоқ па? Ендігі мәселе сонда емес пе?

— Иә, солай. Бармасак Отаннан қол үземіз...

— Барсаң, падиша, ғұмырың үзілуі. Менікі қатын сандырақ десең Горгийді шақыр. Тындайық.

Горгий келді.

— Горгий мына елшілер жайлы, бару-бармау туралы не айтасың?

— Қазір бүкіл грек әлемін, Кіші Азия, Египет, Кликия, Фригия, Фракия, Сидон, Тир, Марафон, Кармания, Гедросияның бәрін “Александр Македонский болам” дейтін жұқпалы ауру жайлады. Титтей жерге ие болған адам Ұлы Александрдың байрағын жасатып, жорыққа шығатын бір желікпе кезеңде тұрмыз. Мыналар соның қайсысынан екенін кім біледі? Өзіңіз білесіз Демаратпын деп біреу келді. Екпіні қатты. Тірегі бір ғана Гавгамел. Баруға болмайды. Бірақ тексеріп көру артық болмас еді.

— Мүмкін солай да шығар, Горгий. Сен боссың.

Горгий сөзін өткізгеніне қуанып кете барды.

— Баршын, Суниот пен Фиоклды шақырт.

Құпия қызмет басшылары жетіп-жетіп келді.

— Суниот! Фиокл! Біз грек-македон әлемінде не болып жатқанын, Кіші Азия, Мессопотамий, Парфияда, Египетте не болып жатқанын анық білмесек қапыда қаламыз. Мына шақырыс кімге керек екені де жұмбақ. Бірақ осы шақырысты пайдаланып Македониядан Үнді өзеніне дейінгі аралықта не болып жатқанын ұғу қажет. Ол үшін...

Роксана падишамен жүздескен елші Эсхатада кепілдік ретінде қалды. Падишаның есімін алып, оның салтанатына бөленіп Баршын жолға шықты. Роксана падишаның бет-жүзін көрген адам ол жақта жоқ. Сондықтан Баршын “мен барайын” деп

қоймады. Баршынды Роксана деп қабылдарына күмәні жоқ падиша “осы ісім дұрыс па” деп екі ойлы күй кешіп қала берді.

Бір кезде құла дүздегі бір шөкім кент, енді Эсхата аталып, жер кіндігіндей-ақ мазан өмір кешетін болды. Баршындар жолға шыққан соң араға екі күн тастап, әлгі, Демаратпын деген батыр жетіп келді. Апанасий оны жазбай таныды. Рас, сол Демарат. Әбден алжа-алжасы шыққан қарт болыпты. Бірақ іште от жеткілікті. Шіркін! Кейде жиырмадағы жігіттің күні бітуге жақын, тек сіңіріне ілінген қарттарша жүретіні бар-ау. Демараттың ішін жайлаған оттың бір ұшқыны-ақ сондайларға жетер еді.

— Ал, Демарат! Құшағыңды аш! Бармысың, батырым?! Мен сенің сүйегің қурап кеткен шығар деп ойлап едім.

— Апанасий! Кәрі тарланым! Аманбысың!

Екі сарбаз мәре-сәре.

— Ұлы падиша! — деп Демарат Роксананың алдына құлдық ұра келді. — Сізді аман-есен көргеніме бақыттымын. Александр он ғасыр еңсесін көтермеген елдердің бәріне рух беріп, теңестіріп еді ғой! Птоломей Ұлы Александрды құдай деп жариялады. Мен Ұлы Жеңімпаздың құдай екенін тірі күнінде-ақ мойындағам. Дүниеде IV Александр бар деп естідім. Рас па?

— Рас, Демарат. Әкесі қайтқан соң бес айдан соң дүниеге келді.

— Соны естіген соң менің қиялым күрт өзгерді. Есіңізде ме... Александр Кратерді үлкен жосықпен Антипатрға қарсы жіберді.

— Есімде. Кратер ақыры жете алмады.

— Кратер басқарған сол жорықта мен де болдым. Патшаның тапсырмасы бойынша Кратер Антипатрды тұтқындап, өзі Македония мен Грекияның сатрабы болуға тиіс-тін. Ол дегеніңіз Кратер ең маңызды, ең күрделі жерде патшалық құрды деген сөз емес пе? Бірақ Кратер баяу жылжыды. Бір күншілік жерден соң он күн шатырды тігіп тастап демалумен болдық. Сол жорық жарты жолды еңсермей-ақ Ұлы Александр қайтыс болды деген хабар қуып жетті. Кратер жорықты мүлдем тоқтатты. Эфеске жосықты орналастырып, өзі тіке ұлы патша жерленетін Александрияға тартты. Әскерді маған тапсырды. Ақсүйектер түгел Александрияға патшаны жерлеу рәсіміне қатыспаққа асығыс аттанды. Мен кімін? Анандай үлкен күшті ұстау менің қолымнан келмеді. Афиныдан келгендер бөлініп Афиныға кетті, Фивалық, Спарталық, Пеллалықтар да солай етті. Тек македондықтар иіріліп Эфесте қалып қойдық. Жиырма мың қолдан тоғыз мыңдай қалған едік. Арада оншақты күн өте әлгі тарам-тарам күш сәл азайып Антипатрдың псилиттерімен бірге өзімізді шапты. Соғыстық. Екі мыңдай сарбаз қаза тапты. Жеті мыңмен қаладан қашып шықтым. Сол қашқаннан Фракияға жетіп тоқтадым. Фракияға кім келгенін білесіз — Ұлы Александр

ұстазым деп өлермен шақта бір жұтым суды өзі ішпей сол арамза шалға бергізуші еді. Ызылдап, сүйретіліп жүретін Лисимах құлдыраң қағып кетті. Мен Лисимахтың карсылығына қарамай патшалықтағы бар жиһазын Вавилонның базарына аттандырдым. Одан соң Гавгамелді басып алдық. Қазірше бізге ешкім тиіскен жоқ. Сол он екі мың атты әскерді бүкіл қала боп асырап жатыр. Ол аймақта Гавгамел адам қызығар қала емес. Содан ба?.. Әлде майда патшалықтардың ұшы-қиырсыз соқтығыстарынан бәрі шаршады ма, әзірше Гавгамел тыныш.

– Сіз, Демарат, мұнда жүрсіз. Елге кім ие боп отыр?

– Балам. Аристон. Патша мен емес – Аристон.

– Аристонның жасы қаншада?

– Отыз жетіде.

– Дұрыс-ақ. Ақыл тоқтатқан жас.

– Ақыл! Ақылы жетеді. Өзім Лисимахтан еш нәрсе ала алмасамда баламды сарай данышпандары оқытты. Білімге де, ерлікке де сонда барынша оқыды, үйренді.

– Маған неге келдіңіз, Демарат?

– Біз алақандай жердің иесіміз. Күш бар, шамалы қазына бар. Ол бүгінгі жаппай жаугершілік заманда қорған бола алмайды. Бізге одақтас елдер керек. Осы жолы Мессопотамийге бардым. Селевк Үнді патшалықтарын қайтадан қайтарып алып, жолай өз елінде тәртіп орнатып келе жатса керек. Тосып жата алмадым. Мидия патшасы, баяғы Монофталымның немересі Юстинмен оп-оңай тіл табыстық. Менің қайда бара жатқанымды білген сон Сізге мына хатты жолдады.

“Ұлы мәртебелі падиша!

Ұлы Жеңімпаздың мұрагері IV Александр!

Қазіргі кезде Македония гегемондығы Ұлы Александрдың қазасынан кейін келмеске кетті, деген пікір Сицилия, Рим, Карфагеннен бері қарай жайылып жатыр. Әрине, ол жаңсақ пікір. Македонияның өзінде Антигон Монофталымның бір тұқымы Антигон Гонат тақта отыр. Мидияда – мен. Мессопотамийде Селевк патша. Египетте – Птоломей. Айналып келгенде бәрі де Ұлы Жеңімпаздың диадохтары мен солардың ұрпағы. Ең бастысы бәрі де македондықтар. Осы ақиқатты түсінуге тек антұрған Антипатрдың ұрпақтары жібермей тұр. Егер бүгін Антипатрдың өзінен аумаған оның қанқұйлы немересі Кассит түбі македондық патшаларды шағыстырмаса, бірін-біріне айдап салмаса Ұлы Александр жеңіп алып, бізге тастап кеткен империя бірікпеген күннің өзінде (мейлі ол қалай аталсын) бір Одақ құрмас па едік? Сонда сырты бүгін, ел боларына күмәнім жоқ. Мен, Ұлы падиша, әзірше бес патшамен Одақ жөнінде, жалпыәлліндік

съезді әзірлеу жайлы келісімге қол жеткіздім. Егер осы съезде Роксана падиша мен IV Александр болса оның салмағы артар еді. Түптің түбінде Одақтың автократоры IV Александр болса әділдік орнаған, Ұлы Женімпаз арманына баласы арқылы жеткен болып шықпай ма? Одақтың автократорлығына IV Александрдың келуін армандаушы, Мидия патшасы Юстин Антигон”.

Юстин патшаның хаты Роксананың көңліне қонды. Бірақ ол айтқан Одақтың қаншалықты алыс, қаншалықты қиын екенін Роксана шамалады. Дегенмен ниеті дұрыс, ойы жүйелі адамдар бар екен. Роксана тек соған ғана сәл жібіген. Бәрі солай-ақ болсын. Юстин бір нәрсені ескермей отыр. Ол съезд шақырылар. Патшалар “бұл табылған ақыл” деп бас шұлғыр. Бәрі ұйып келе жатқанда ең соңғы түйін – Автократоры кім болады дегенде, съезд қырық бөлініп түседі. Патшалар – пенденің пендесі. Мүмкін олардың жер бетін жауып тұрған қара халықтан озып, патша болуы да пендешілігінің, өзімшілігінің арқасы шығар? Намыс ше? Жок, оларға біткен намыстың түрі бөлек. Оны Роксана ес білгелі алдымен Ақсүйек Байтақ патшаның жанында жүріп, кейін Ұлы Александрдың жары ретінде өз көзімен көрді. Сол Лисимах шал, сол Птоломей, Селевк, сатрап Антипатр, Антигон Монофталм, Неарх, жеңілген патшалар құдіреті күшті Александрдың алдында демін ішіне тартып тұратын. Александр көмейіне келген сөзді ірікпейтін мінезімен бұларға не айтпады! Сонда патша қаһарына мініп тұрғанын көріп, қарсы да сөз айтпайтын, ақталуға да батпайтын. Төбесіне тоқпақ тигендей теңселіп, бір қатерден аман шыққандай қатып-семіп ұзап бара жататын. Оларды қойғанда “соғыс”, “шайқас”; “қызыл қырғын” десе “Парменион” болып көзге елестейтін, Филипп патшаға талай-талай жеңісті жұлып әперген Парменионды алдап түсірген Александр бар-жоғы жиырманың үстіне жаңа шыққан. Александр біреудің ақылына зәру емес-тін. Сондықтан өзі нені дұрыс деп тапса соны жасатты. Әрқашан айтқанын аяғына жеткізіп тоқтайтын. Парсы империясы құлағаннан кейінгі оның саясатын түсінбегендер қарсы тұрды. Бірақ олардан Александр тек өлтіріп қана құтылды. Оппозицияның соңғы өкілі өзін патшадан артық санаған ұлы ақын Каллисфен еді. Ол да жолдан тайдырылды.

Роксана Аршад бек айтқан бір тұтқын жайлы ұмытып барады екен. Мараканның зынданында отыр, дегендей болды. Қазір... Мына алаөкпе патшалықтарға жауап беріп, бір жайлы етейін, одан соң әлгі тұтқын жайлы Аршад бекпен ақылдасар. Алдымен оның кім екенін білу керек...

– Демаратты шақырындар. Аршад бек пен Горгий де келсін. – Резиденция ретінде салынған қазіргі патша сарайының ең шеткі

кең қауызы ападан қызметін атқаратын. Роксана Демаратты сол ападанда ресми ренкін басымдау етіп қабылдады.

– Ұлы оқиғалардың бәрін Александр патшамен бірге өткерген, бүгін де оның ісін жалғастырушы Демарат! IV Александрдың патшалығында Сіздің есіміңіз құрметпен аталатын болады. Гавгамел мен Эсхатаның арасы шалғай болғанымен ниетіміз бір екен. Ризашылығымды қабыл алыңыз және Аристон патшаға да ыстық ықыласымызды жеткізіңіз. Достық қолын созған отандастарына IV Александрдың елінде құрмет те, орын да жеткілікті. Егер Юстин патшаның Одақ құру жөніндегі съезі нақтыланып, оның мақсаты, шарты, міндеті жазылған болса, съезд өтетін жер, мезгіл бекітілсе біз оған қатысамыз. Юстин патшаға арнайы білдіргі бірер күнде кетеді. Сол білдіргімен қоса құжаттарының біз ұсынған жобалары да қолына тиеді. Арғы жағын уақыт көрсетеді. Ал Сіздер мен Біздердің арамызда түсіністік пен достық қарым-қатынас орнағанының белгісі ретінде мына екі кубоктың бірін өзіңізге, екіншісін Аристон патшаға сыйға тартамыз.

Роксана биіктігі қос қарыс алтын, күмісі аралас аса көркем екі кубокты алдына қойды. Мұндай құрмет, ықыласты күтпеген, плебейлік тегінен арыла алмаған бейшараның көзіне іркілдеп жас толды. Ерлігі мен өрлігі осы күнге жеткізген, ұсақ-түйекке мән бермейтін аңғал жан көңілінің босағанына қысылмады. Лақылдата жауабын берді де сәл күмілжіп қалды.

– Иә, жер шалғай, падиша. Егер іргеміз жанасып тұрса Аристон IV Александрдың елін көзінің қарашығындай сақтар еді.

– Кім білсін, Демарат ақылшым, Аристонның іргесі кеңейсе жанасу оп-оңай емес пе? Ол үшін бір қуыста жатуды місе тұтпай бос кеңістікті бірте-бірте игере берсе... Алдынан дәл солай келе жатқан IV Александрдың жосығы жолықпай ма?..

– Түсіндім, ұлы падиша. Мен енді мұнда тағат тауып жата алмаспын. Тезірек Аристонға жетуім керек. Болған-біткенді, көрген-түйгенімді жеткізейін. Ал Аристон нақты ұсыныспен келсе падиша қабылдар ма екен?

– Тек, келсін. Дос-жар адамдарға бұл елдің есігі ашық.

Гавгамелге жеткенше неше тайпа, неше елдің үстінен өтерін, жүрген жерінде Роксана падишаны дәріптеумен боларын түсініп, падиша Демараттың құрметіне қонақасын аста-төк қып өткізді. Демарат соңына ілескен бес жүздікпен оқыста пайда болып, дәл солай сейілген құйындай көзден таса болды.

Роксана Демараттан еш пайда іздеген жоқ. Батыр шал келді, кетті. Александрдың құдіретін ұмытпағаны, өз көңілінің төрінде ұстағаны үшін-ақ осы құрмет көрсетілді. Бір жағы Ұлы Жеңімпаздың аруағын риза еткендей көңілі жайланды. Осынын

бәрін жасай жүріп, падишаның санасында үнемі Баршын тұрды. Қайда, қанша жерге жетті, не болады? Бұл сарытап ойға әлгі зынданда жатқан жұмбақ жан қосылды. Зынданда сыртқа шықса шетінен жалмар сиқыр жатыр ма, әлде кешегі мен бүгінді, ертеңгі қамыңды, арғы өмірінді айтып берер сұңғыла жатыр ма? Ол кім? Жау жатыр ма, бейкүнә бейшара ма?

— Күндікші... Аршад пен Апанасийді және Горгийді шақыр.

Үшеуі де келді.

— Горгий... Тастағы жазуды оқи алдың ба?

— Оқитын да ештеңесі жоқ екен. Тастың бетіне борды жағып, одан соң сүртіп тастағанда мына кашалған әріптер шыға келді. Міне.

Роксана тасты қолына алды.

— Ка... ллис... фен.

— Каллисфен?! — Апанасий шошып кетті. — О, Жаратқан, мынауың әлі тірі екен-ау! Иә, Каллисфен осы Марақанда зынданға салынған. “Бұған кім азаттық берсе, зынданға сол түседі”, — деп Александр сатрап пен қала даруғасына шегелеп айтып, Әвмен ол пәрменді екі тілде жаздырып тастап кеткен.

— Қай жылы тасталып еді?

— Үм... Клитоның өлімінен кейін... Яғни 328 жылы. Сонда... қанша жыл өткен? Он жеті жыл!

— Апанасий, Каллисфенді танитын тек өзіңсін. Бізбен бірге жолға шығасын. Суниот қалаға ие болады. Горгий, сен де Марақанға барасың. Аршад бек жолға дайынсыз ба?

— Әрине, падиша!

311 жылдың жазы өтті. Бірақ Марақанда жаз бен күздің жігі білінбейді. Батыстан өкпек жел соғып, түнге қарай шалшық бетіне мұз қатса қыс келді дей бер. Қыстың ауылы әзірше алыс. Жаз жалқыны қайтпаған бір күні Роксана өрен-жарандарымен зынданға келді. Зынданды көрмеген екен. Бойшан адам көсіліп жатар ені бар, дөңгелек құдық. Астынан су шықпас үшін төбешіктің төбесін ойып қазады екен. Қабырғасын жұмыр ағашпен бекіткен. Табанына да ағаш төсеп, үстіне күріштің сабанын молынан тастаған. Терендігі үш құлаштан кем емес. Тұтқын сыртқа сұранбас үшін қуықтай дәліз қазылған. Сол дәліз біткен тұста қажетін өгейді екен. Роксана мынандай да тағдыр боларын естігенмен оны ертегі секілді қабылдап келіпті. Падишаның жаны түршікті. Зынданның дәл үстіне жасалған күнқағардың астына кіріп, өзі зынданның түбіне көз салды. Бір түтім ешкінің жүніндей ғана бір нәрсе ағарандады. Баска еш нәрсе көре алмады. “Қанша зындан бар мұнда?” Ол жан жағына қарап бес күнқағардың бес зындан екенін ұқты. Күзет басын шақырып алды.

— Мына адамды шығарындар. Горгий жарлықты ұстат. Қалған

төртеуінде кім отырғанын анықта, Горгий. Сонан соң маған айт. Бірер күннен асырма. Күзет басы! Марақанда, басқа кенттерде және бар ма зындандар?

— Басқа кенттер дегенде Зариаспы мен Паратакентте бестен-оннан отыратын зындандар бар. Ал аса қауіпті, тегі ақсүйектерді тек осында ұстаймыз. Мынауыңыз бастапқыда Марақанда екі-үш жыл отырды.

— Горгий, жаныңа көмекшілерді ертіп, Зариаспы мен Паратакенттің зындандарында отырғандарды түгел тізімде. Кімнің қай кезден, не үшін отырғанын, мерзімнің өтелген-өтелмегенін түгел анықта. Бар тізім маған келсін. — Падишаның төбе шашы тік тұрды.

Зындан түбіне қауға түсіріліп, ішке түскен күзет сарбазы әлгі тұтқынды қауғаға көтеріп салды. Екі жігіт арқанды саумалап, лезде қауғаны жердің үстіне алып шықты. Қауға ішінде шашы әппақ, сүйектері терісін тесіп кетердей арық, сұр кебенек киген тұтқын жатыр. Ызындап бірнәрсе айтқан болады, бірақ жүруден қалған екен.

— Апанасий! Таныдың ба?

— Танып тұрмын. Баяғы кербез Каллисфеннен қалғаны осы-ақ болар. Он жеті жыл! Онай ма?! Асырап көремін. Мүмкін үні шығып, тілі орамға келер? Қазір сөйлесе алмаймыз. Падиша...

Апанасий күмілжіп қалды.

— Бір заманда македон-грек әлемінің екпінін әлемге танытқан жосықта аса қадірлі алты-жеті адам болушы еді. Әрине біріншісі құдай текті Ұлы Александр, одан соң Александрдың оң көзі — Гефестион... Жалпы сол алты-жеті ме, он-он бес пе, әйтеуір ардақтылардың жуан ортасында осы, мына жатқан Каллисфен бар-тын. Каллисфен салт атқа да мінбейтін. Шабыт шақырып арнайы жасалған салтанаты мен жайлылығы ерекше күймемен жүретін. Екі қызметшісі, оншақты сарбаздан тұратын қорғанышы және бар. Ұлы Жеңімпаз Каллисфенді соңғы кезде қатты жек көрді. Бірақ Парменион, Филота, Клито секілді өлтіре салуға бармаған. Каллисфен ойдың адамы ғой. Ойлансын дегені шығар? Өзі тірі болса шығарып та алар ма еді? Оқасы жоқ. Ойланғаны көрініп тұр. Енді тек не ойлағанын есту үшін асырап, күш-қуатын кіргізу керек. Оны сіз маған тапсырыңыз. Мен оны Эсхатаға алып кетем де бір сенімді, оңаша, жайлы жерде ұстаймын. Сонда бір ем-домшы кемпірлер бар. Соларға қаратайын. Ішім-жемін солар реттесін. Мынауыңыз, дәл қазір тірі аруақ.

— Айтқаның болсын, Апанасий. Көз жазып қалма. Былай, көтерілген болса маған айтасың. Мен онымен сөйлесем деп едім.

— Түсінемін, ұлы падиша. Бұл жақсылықты білмеген, бағалай алмай, өзі отырған бұтаны шапқан адам. Шынымен тірілсе әлі де

кәтерлі жау. Сөзбен кімді де болса арбап, ұйытып тастайды. Өзіне соншалақты жақсылық жасап, алақанында ұстаған Ұлы Александрмен иық теңестіргісі келді. Ол аз болса диадохтарының біразын ашық жауға айналдырды. Жас аристократтардың көсеміне айналып, өз ортасында Ұлы Жеңімпазды мазаққа айналдырды. Сонан соң... Он жеті жыл ойлануға мұрсат алды... Менің ішім оған ешқашан жылымайды. Бірақ, маған Ұлы Александрмен үзегілес болғанның бәрі қымбат. Александрдан айырылып қалған сон онымен дәмдес болған, қатар өмір кешкен ашық жауларын да бағалауға мәжбүрмін. Өйткені Каллисфеннің бар екені рас болса жұлдыздай ағып өткен Ұлы Александр да дүниеде болды дегеннің бір дәлелі деп қана қабылдаймын. Александр Македонияны адамзат тарихының ең биік сатысына шығарып кетті. Енді мына жатқан жан иесі есі жиналса құдайшылығын айта ма, жоқ па, деген бір ой ішімді тесіп барады. Соған жауап алуға асығыспын, падиша.

Роксана падиша орталық алаңның жан-жағындағы ығы-жығы үйлерді сыпырып тастап Керуен-сарай салдыруды қолға алды. Қаланың көшелерін тақтайдай етіп түзеткізді. Орталық көшелердің бетіне жайпақ тас төсетіп, ескі семіп қалған ағаштарды құртқызып, көшеттер отырғызуды өзі қадағалауда. Қаланың төрт сарынан кіретін қақпаның біреуін жапты. Ол қақпа салынып жатқан жаңа патша сарайының бір қапталына жақын еді. Сарайдың аяқ асты болмағанын, Вавилон Зиккураты секілді әрі сарай әрі алынбас бекініс, кеңістікке жер асты құпия жолымен шығуға болатын күрделі әлем екенін есінде ұстады. Жұрт жаңа сарайдың көркемдігіне таң тамаша. Енді аз уақыттан соң Сарай жанасқан қала дуалы аса берік, биік камалға айналатыны, жаңа сарайды ішкі камал жасырып қалатынын, әрине, білмейді. Сөйтіп, Роксана өз әлемін барынша берік, барынша сәулетті, келген адамның мысын басарлық етіп бүтіндеп жатыр. Маракандтың жарамды үйлерін Роксана әрлетті. Жарамсыздарын бірте-бірте қиратып, жаңа үйлер тұрғызбақ. Мұнда демалыс бактары, шайханалар қайта жасалып жатыр. Падиша әлгі базар, шайхана, түнемеліктердің иелерін сілкілеп, бәрін жанартқызып шықпақ.

Не дегенмен, халық риза. Енді біраз жылдан соң падиша қала ішін жалғыз жүріп аралауға жетпек. Қорғаушы, оққағар керек болмайды. Өйткені Падишаның амандығы баршаға қажет күн туғызады. Оның арманы — өз еліне қарасты күллі қалалар мен кенттерде осындай сілкініс, түлеу, жанару жүргізіп, халықтың еңсесін көтеру. Басқа елдерден керуен мен кіре үзбей келіп тұратын жасайды. Вавилонның базарына жете ме, жоқ па, белгісіз. Дегенмен Ұлы Даланың хан базары Мараканд болады. Мараканд әлемнің үш астанасының біріне айналады.

Роксана соны жасайды. Әттен... Кейде қол қысқа. Дәл өзі секілді жанығып өмір сүретін, бар іске жанын сала кірісетін тасқайнат бір адам болмай тұр. Аршад бек... Ол сатрап. Айтқанды жасайды. Адал. Бірақ екеуінің табиғаты екі бөлек. Ол Роксананың ойлау деңгейіндегі көп жайтке кірісе алмайды. Дәрежесі төмен. Мүмкін содан болар?

Роксана Зариаспы мен Паратакентті аралап, жолай Киропольға соқты. Киропольда Аршад бек қарсы алып, Роксананы Бекасылдың қасты ордасы аталатын ерекше бір әлемге кіргізді. Алдынан ажары еркекті былай қойғанда, ұрғашыны қызықтырар, бір сұлу шықты. Еңкейіп сәлем берді, қиылып төрге шақырды...

— Ұлы падиша! Сіз бөтен үйге түскен жоқсыз. Бұл үй Бекасылдың қасты ордасы. Алдыңызда тұрған Сая — келініңіз.

— Келін?.. Қашаннан? — Роксана тіксініп қалды.

— Жуырдан бері. Өзім Сізге айтам деп еді...

— Һм... Айтудың қисыны болмады... Абыр-сабыр көбейіп кетті. Рас, Бекасыл екіұшты жымпыспен, Роксана, өзіне айтар бір жайт бар. Арнайы келіп айтамын. Одан кейінгісіне сенің көмегің керек, қолдауың қажет деп еді. Енді түсіндім... Аршад бек бұл өзгерістен тыс қалмаған болар?

— Басы-қасында. Дос-жар жағдай болғасын...

— Жарайды! Бекасыл інім екені рас. Бірақ ол мені он орап кетер байырғы, іргелі мемлекеттің патшасы ғой. Оған қысастық жасасак: “Қасты ордана өз еліңнен орын табылмады ма?”—дерміз. Оған Бекасыл қинала қоймас. Қайта қуатты патшаның біздің елге келіп тұруына бір себептің болғаны да керек шығар, Аршад бек?

— Әрине, Ұлы падиша.

— Келіннің атын естімедік қой!?

— Сая... — Келіннің аузынан үп еткен самалдай боп осы есім ұшып шықты.

— Керемет! Һм... Бәрін түсіндім. Бақытты бол, Сая. Келші, жақындашы... — Роксана келінінің маңдайынан сүйді. — Өз үйімізге түскен екенбіз, онда бірер күн аялдаймыз. Қасты орда маған ұнап тұр. Саямен бірер күн сырласайық. Солай ма, қалқам.

— Сіздің келгеніңіз — төбеміздің көкке жеткені, ұлы падиша.

— Жә... Мен екі күн падишалығымды сылып тастап, көзден таса жерде еркін демалсам деп едім, Аршад бек... Бекасылдың құрығы екені рас болса ешкім бейсауат жүрмесін. Хабардың жақсысын да жаманын да өткізбеніз. Тек жау шаппаса болғаны.

Екі күнде Роксана мен Сая құрбыларша сөйлесіп кетті. Кейбір сәттерде Роксана Саяның білімділігіне, зеректігіне іштей қатты разы болды. “Адам болған соң кейде осылай ішінді еркін ақтаратын тындаушың да керек екен”,—деп ойлады Роксана.

Осылай екі күн бір тамылжыған жағдайда өте шықты. Роксана өзінің қаншалықты шаршағанын, қажығанын енді түсінді. Бірақ аз ғұмырында көпті көрген падиша неліктен осы Саяға келгенде буын-буынының босағанына ғана түсінбеді. “Сондай адамдар болады” — деп ойлады да, дүние бір уыс болып, өзі әбден титықтаса келіп тұрар бір жайдары әлемінің табылғанына қуанды.

Роксана жолға жиналды. Падишалық кебін қайта кигендей. Сая оның жанынан шықпады. Аршад бек падиша алдында сымдай тартылғанмен Тәңір жарыстыра жасай салған екі сұлу әйелге алма-кезек көз тастайды. Сая сұлу-ақ. Әрі жас. Оның сұлулығы кез келген еркекті есінен тандырар әйел сұлулығы, әйел нәзіктігі, бірден отша қарып түсер сұлулық. Роксана хас шебердің қолынан шыққан мінсіз жауһардай мөлдіреген сұлулық. Аса ұстамды, кейде суық сұлулық. Бірақ Аршад бек Роксананың еркін жүрген күндерінде оның маржандай аппақ тістерін жарқырата күлгенін көрді. Шашының көпсіп еркін бұлғақтағанына аузын ашып қалды. Сұлулық пен еркіндік қосылғанда әйелге, әсіресе Роксанаға жетерлік сұлулықты бұл көрмеген екен.

Аршад бектің кеудесінде ұзақ жылдар ұйқыда жатқан бір албырт сезім бұлқынды...

Киропольден шығып, Падиша мен Аршад бек Әсхатаға бет түзеді. Аршад үнсіздікті бұзбауға тырысты. Падиша іштей әндетіп, тойдан қайтқан адамдай жеңілейіп келе жатты. Екі күнгі жайбаракат, жауапсыз-сұраусыз, есепсіз-қисапсыз, сұраусыз-тергеусіз өмір оған қатты ұнады. Соның желігі әлі де басыла қойған жоқ. Тек үндемегеннің арқасында сыр шашпай келеді. Аршад бекке қарап қояды. Отызды орталауға жақын сақа еркек. Қақ-соқтың бәрін көрген жігіт ағасы. Оған ешқандай баптың керегі жоқ екен. Қанша рет жолға бірге шықты. Алқын-жұлқын кездері жағдайы болмаса да, шаршауық, мазаң күй кешсе де, сақал-мұрты өсінкіресе өнінің ағы — ақ, қарасы — қара боп айқындала түседі екен. Екі көзі қалың да ұзын кірпіктердің қамауындағы қамысты-қоғалы көл тәрізденіп тұрады. Аса сымбатты жаралған жан. Бойшан. Аса жинақы. Өте ұстамды. Сабырлы. Сөзі санаулы. Падишаның жанына ілескенде өзінің бар-жоғын білдірмеуге тырысатын секілді. Өз орнын, өз бағасын да біледі. Марақанның, яғни Соғдының сатрабы еткен Падишасының амандығын ертерек ойлап, алыстан қорғаштайтынын білдіргісі жоқ. Бірақ сезімталдыққа келгенде еркекті шаң қаптырар әйел түйсігі оны қалайша сезбесін. Неге екенін, кеше Роксана мен Сая, одан соң Саяның анасы — үшеуі суға шомылып, сыланып, таранып, иіс сулардың небір түрлерін жағып, дастарқан басында бір-бір тостақ шарап ішкен соң делебе қозды. Шарап Роксананың иығынан басып тұрған бар жүгін: Ұлы Александрдың жесірі, IV

Александрдың анасы, Ақсүйек Байтақтың дана қызы, бір елдің Падишасы екенін жерге жұлып түсіріп, оған тырдай жалаңаш әйел табиғатын қайтарып берді. Бір құмар қысты, лыксып, еті әлсін әлі өргенді, жанды. Сонда... көз алдына Аршад елестеді...

Бәрі де кеше осылай әдеттегі қатып-семген қалыптан шығынқырады. Бірақ енді де кеудеде тірілген бұла сезімді тұмшалап, үзенгі қағыстыра таскайнат аттармен Эсхатаға суыт келе жатыр.

Бұл жолы да Апанасий алдарынан тосып алды — және бір тосын жағдай деген сөз.

— Ұлы падиша! Юстин патшадан Шақыру келді. Съезге шақырады. Адамдары тосулы.

— Қашан жүру керек?

— Арғы күні жолға шыққаныңыз жөн. Сонда емін-еркін үлгеріп жетесіз.

Роксана Юстиннің қолын таныды. Бармасқа болмайды. Уәдесін қайтып ала алмайды. Патша болу бақыт шығар. Бірақ патшаның өмірі катерлі өмір екенін жұрт біле ме?! Бұрын Ұлы Александрдың құлағына бізден гөрі жақынсыз ғой, деп неше түрлі өтініш айтқан диadoхтар ол жерге тәкаппар патша боп келеді. Кім қалай өзгерді? Кім не айтады? Не ұсынады? Әлемнің жартысын билеушілер арқылы жақын кеңістікте нендей ағымдар, қандай саясаттар жүріп жатыр? Әлемдік елдер арасында бұларды бар деп есептей ме? Санаса ма? Александр Македонскийдің аты атала ма? Аталса қалай?..

Осылай таңға жуық көзі ілінген Роксана күнделікті уақытында өрт шалғандай атып тұрды.

— Жатқақ! Тез киіндір! — Роксана тез киініп, Суниот пен Фиоклді шақыртты. Екеуі Юстиннен келген бес адамның екеуін жолбасшылыққа алып, он бес сарбаз ілестіріп Сузыға, Юстин съезд өткізетін жерге жедел аттанып кетті. Роксанаға осы әрекетті айтуға келген Аршад ол шаруаны Роксананың өзі-ақ астын-үстін етіп аттандырғанын біліп, екі езуіекі құлағына жетті.

— Падиша! Өмірім сізге жете алмаумен өтетін болар. Мен ойланғанша — сіз іс бітіріпсіз.

— “Падиша не айтады?” — деген іште тежеу бар ғой. Менде ол жоқ. Сарай салынып бітсе ары-бері сарсылып жүру азаяр. Сонда сатрап өз өлкесінің иесі ретінде ешкімге жалтақтамай іске кірісер. Әзірше, менің шаруама бола падишаның шашбауын көтеруші боп жүрсіз... Сарайды тезірек бітіртсеңіз, бұл міндеттен де тезірек құтыласыз.

— Қайда барсақ та, не істесек те жаңа құрылып жатқан патшалықтың қамы емес пе, Падиша? Мені қинала-қинала ілесіп жүр деп ойламаныз. Керісінше қуана-қуана жолға шығамын.

Сіз көз алдымда жүрсеніз дүнием түгел, көңілім тоқ. Егер қажет деп тапсаңыз Сузыға да бірге барар едім. Сіздің амандығыңызды менен артық ойлайтын, қауіп-қатерді күні бұрын дәл мендей сезетін адамды көріп тұрғаным жоқ.

— Өзіңізге жаман баға бермеген сияқтысыз, Аршад бек. Айтқаныңыз болсын. Бірге барамыз. Қанша жасақ ілестіреміз, жолда күтпеген жағдай туса не істерімізді ойлаңыз. Мен түнде көз ілмедім. Бүгін дұрыстап тынықпасам жолға жарамаспын. Иә, Аршад бек, мен Даланың жаугер қызы болғанмын. Енді Македонияның, Элладаның келінімін. Салт ат мінгенім ерсілеу болар. Күймемен барғанымға қалай қарайсыз?

— Күймемен барыңыз. Ерттеулі атыңызды күймеге жанастыра жетекке аламыз.

— Неге?

— Жолда бәрі де болуы, Падиша. Күйме күншілік жерден көрінеді. Жау торыса күймені көздейді. Сондай бір апас-қапас бола қалса салт ат керек болады.

— Басқасын Аршад бек өзі ойлар. Мен жолсоқтылықтан көз аша алмай шаршаңқырап жүрмін.

— Тынығыңыз, Ұлы падиша! Ешнәрсеге алаң болмаңыз.

Роксананы Сузыға дейінгі аралық әбден-ақ титықтатты. Дегенмен оқыс жайттардан аман-есен жетті. Суниот пен Фиокл көлгөсір дайындықтың дәмін де татып алыпты. Екеуі де сәл қызулау. Онысы Аршадқа ұнамады.

— Падишаның резиденциясы қайда? Тексердіңдер ме?

— Резиденция тамаша. Съезд өтетін сарайдың дәл түбінде.

— Юстин әр патша соңына 300-ден артық әскер ілестірмесін деген екен. Біз оны жасадық. Рас енді төрт жүзі қала сыртында қалды. Ол қайтар жолдың қамы.

— Падиша! — деді Аршад бек онаша қалғанда. — Патшалар сізді елемеген болып көрінуге тырысуы. Бірақ бәрінің көкейінде Александр империясының заңды мұрагері келіп отыр деген қара ой тұруы ықтимал. Мына алтын сапты кездік аса көп салмақ та бола қоймас. Мен өзім тағып берсем деп едім.

Аршад өмірінде бірінші рет Роксананың білегінен ұстады. Екеуінің де денесін ыстық қуып кетті. Ұлы Александрдың жанында да өз қалауымен өмір сүрген адам, Падиша. Ермазаматтарға жетпей тұратын көп мінездің иесі. Ал қолы, білезіктігі жас баланікі секілді. Сірә, адамның шын мықтылығы білекте емес, өршіл рухында болды-ау..

Аршад құрыштан жасалып, сабына алтын жалатқан, қыны да жұқалтаң кездікті Роксананың білегіне бекітіп берді. Кездік жең ішінде болады. Аршад съезд кезінде Падишаның ту сыртынан бағып отырады. Падишаның оң жағында Горгий, сол жағында

Суниот орналаспақ, Фиоклді Аршад Падишаның алдындағы қатарға бекітті. Бактұр-грек патшалығы үшін бұл съезден гөрі өз еркімен торға түсуге келген алтын балыққа ұксап та тұр.

Падишаның күймемен келгені абырой болды. Басқа патшалар аттан түсіп жатқанда Роксананың бір кезде Дарийдікі болған, одан Ұлы Александрға ауысқан, енді Роксана мініп келген алтын күйме баршаға таныс ерекше дүние еді. Күйменің өзі биліктің түп қазығы қайда екенін тілсіз, сөзсіз-ақ бетке басқандай бәрінің назарын аударды. Күймеден түскен Роксана, сірә, әйел адамның шегіне жеткен сұлу шағында болса керек. Патша үйінде туып, әлемнің әміршісінің тұңғыш некелі жары болған әйел десе дегендей-ақ. Мінсіз сұлулыққа сүйекке біткен ханыкелік қосылған соң ба, еркек біткен кіріптар күйге түсіп, жүрісінен, қимылынан жаңылды. Ішінде мызғымас орнықтылығы бірге жаратылған Аршад бек Падишаны демеп түсіріп, мынадай Падишаның жанында тек осындай еркек жүре алады деп Даланың керім жігітін жібергендей әсер етті төңірекке.

Съезд бір күнде біте алмады. Майлы қасықтай жылпылдаған Юстин патша дәмесі аз да емес, көп те емес осы съезде Сузы Одағының автократоры мен болам деп келген тәкаппар патшалардың ниетін, ойын бір арнаға жуықтата алмады. Бірінші күннің соңында елеусіз ғана хабарлама жасады:

— Ертеңгі мәжілісте бірінші сөз Бактұр-грек Падишасы Роксанаға беріледі...

Юстин осыны әдейі айтқан болуы керек. Ертең Роксана сөйлейді дегенде Аршадтан тер бұрк ете қалды. Өкпесі қысылып, ойы пышырап, тізесі қалтырады. Өйткені мына ападанда бөлшектеп болса да жарты әлемді билеп-төстеп отырған алпауыттар ертең Роксананы сұрақтың астына алып, шайнап тастауға тырысады. Себебі белгілі — мұрагерлік таразысында Бактұр-грек патшасы бәрінен салмақты. Одан асып түсу мүмкін емес. Адамгершілік тұрғысынан бұлардың бәрі екі жүзді, сатқын жандар. Әңгімені соған жеткізбеу үшін үкідей желбіреген Падишаны мінберден үркітіп жіберу керек...

Кеш бойы Аршад бек Падишаға мүсіркей қараумен болды. Көңілі нілдей бұзылып, ертеңгі күн тезірек өтсе-кетсе деп тіледі. Бірақ Роксанада еш толқу жоқ. Қонақасында өз айдынына қонған аққудай еркін жүзді. Дегенмен Александрдың диadoхтары болған, енді патша атанғандардан тек Селевк келіп қолын өбті. Лисимах Роксананы байқамағансыды, Птоломей ашық менмендік танытты. Кіші Азияны талапайға салған майда патшалықтар ғана еш дықсыз емен-жарқын сәлем беріп, жақсы ниеттерін білдіріп жатты. Соның ішінде Аристон да бар.

— Ұлы Падиша! Ертең анау іргелі патшалар Сізді сөзден

жаңылдырып, тіпті дәрекі сөйлеулері мүмкін. Соған әзір болыңыз. Мен мына өзім секілді бір дорбаға сиып кетер патшасымақтарды даярлап қоямын. Олар аузын ашса тұс-тұстан шүйлігеді. Саспаңыз.

— Рахмет, Аристон патша. Ертенгі іс жай сөз ғана... Одан ығатын болсам келмес едім. Бұл съезд он төрт жыл іште қайнаған шындықты айтудың енді таптырмас сәті. Ал Одақ мына сұрымен тым алыс қиял екен. Одан гөрі Өзіңіз айтқан бір дорба патшалықтар қосылса бір дені дұрыс мемлекет құрылмас па екен?

— Ұлы падиша! Птоломей, Лисимах, Селевк, Юстин дегендеріңіз жайын ауыздар. Олар талғамай жұтады. Ал майда-шүйделеріңіз де оңай адамдар емес. Олар кәдімгі бүйі, саршаян секілді шағады. Уыты кісі өлтірер бәлелер. Оның соруы — ат тұяғы. Қыбырлап жүргенде қара тұяқ бырт-бырт басып өтсе сол жерде жаншылып қалады. Ат тұяғы бізде он екі мың. Сіздерде өте көп деп естимін. Күш қосып, бір жүріп өтсек мен жеке патшалықтан бас тартып, жанағы жерлердің сатрабы болуға келісер едім. Әкем де осы пікірде. Ол кісіге салсаңыз ертең-ақ, мал-мүлкінмен, атты әскеріңмен Бактұр-грек патшалығына барып қосыл. Падиша астанасын Марақанға ауыстырды. Сен Әсхатаны мықты бекініске, жақсы дамыған кентке айналдыр. Падишаның оң көзі бол. Бәріміздің кеудемізге от берген Ұлы Александрдың атындағы елге әкең секілді адал қызмет ет. Гавгамелді саған ұстатып қойып, парсылар да отырмайды, Египетке де ол қара тікен, ал Грекия үшін ол қисынсыз жерге шыққан шикан. Алақ-жұлақ өмірін бір күні бітеді. Өз дәулетің, өз әскерің барда аман-есен Падишаға жет деп қояр емес.

— Демарат — кеменгер адам. Сізді жақсы мектептен өткізіпті. Зор білім әперіпті. Кінәз санатына жетіпсіздер. Мен тек өз пікірімді ғана айта аламын. Онда да бүгін емес, Аристон патша. Ертең — съезд аяқталған соң. Ойланыңыз. Мен айтарымды Демарат ақылманнан айтып жібергенмін. Бактұр-Грек патшалығында бәрімізге орын жетеді. Мемлекет алдымен іштей бекіп, мызғымас қалыпқа түспей жорыққа шыға алмайды. Бактұр-Грек патшалығының мемлекеттік қоры мына алпауыттарыңыздан кем емес. Қажет болса бір сәтте бес жүз мың жосық жалдарлық жағдай бар. Ол — мүмкіндіктің шегі емес, тек бір сынығы ғана. Әзірше Ұлы Дала патшалықтарының қара ормандай қалың қолы ту сыртымызда тұр. Ұлы Александрды үш жыл шырық айналдырып, тоқымдай жер бермеген сақ жосығы кірпік қақпай ел мен жерін сақтайды. Ол күштің не екенін мыналардың бәрі біледі. Ел тірегі — бірлік, әділет, әскер, ақылды саясат. Жаңағы майда-шүйде дегендеріңізді қылыш сілттеп, найза тіремей-ақ қосып алуға болады, деп ойлаймын, Аристон патша. Жақсы, бүгінгі күнге рахмет, ертенгі күннің тілеуін тілейік!

Съездің екінші күніне жер шарына шашылып кеткен македондықтар шашау шықпай түгел келді. Сөз берілді. Роксананың тық-тық өкшесінің дыбысынан өзге дыбыс жоқ — ападан тым-тырыс.

— Македонияның ұлы перзенттері! Бүгін еш бір халық, ешбір ел осынша патша, қолбасшы шығардым, менің данышпан ұлдарым жарты әлемге билік етіп отыр деп мақтана алмайды. Ондай бақыт тек Македонияға берілген. Дүниеге адам текті болып келіп Зевстің ұлына айналған, Птоломей Лаг патша құдай деп жариялаған Ұлы Александр күні кеше өздеріңізбен қатар жүрген, ұлы армандарға Сіздермен бірге жетсем деп жорық жолынан қаһарман диadoхтарымен бірге өтті. Мен сол қаһарман қолбасшылардың бүгін патша атанғанын мақтан етемін, аман-сау көргеніме шын жүректен қуаныштымын. Осы жылдар мен Ұлы Александрдың соңы неге лаң болды деп көп ойландым. Жасырмаймын кешегі диadoхтарының өзара қырқысып кеткен, Селевк патшадан басқаларыңыз осы кеңістіктен Ұлы Жеңімпаздың мұрагері IV Александрге енші бөлуді біржолата ұмытқаны үшін назаландым да, қорландым да. Бірақ уақыт өте келе бір ақиқатқа тоқталдым. Ұлы Александрдан кейінгі империя үшін талас-тартыс заңды құбылыс екен. Өйткені мың ажалдан аман өткен Александр дәл со жолы шын өледі деп ешкім күткен жоқ. Ол ауырады, содан соң жазылып бәрін өзінше жасайды деген сенім басым болды. Шындығы да сол. Бар болғаны отыз екі жастағы Ұлы Жеңімпаз төсектен енді тұрмайды деп кім ойлаған?! Тарихтың дәл осылай күрт өзгерген сәтінде Зевстің Ұлына бар құрметті аямай, өзі салған Александриясындағы мәңгілік үйіне жайғастыруда ерен қайрат жұмсаған, шын достың ісін істеген Птоломей Лаг патшаға мен — Ұлы Жеңімпаздың жары және оның мұрагері IV Александр атынан алғысымызды айтамыз. Көзінің тірісінде Александр Птоломей досын мындаған тірі пенделерден асырып, ең жақын қолбасшыларының қатарына қосты. Александрды құдай деп жариялап, Птоломей патша оны елдің сақтаушы, желеп-жебеушісі деп отыр. Солай өлі Александр тірілерге көмектесіп, аспаннан қарап тұр. Бұдан артық адамда нендей қасиет болуы?! Селевк патшаға біз мәңгілік қарыздармыз. Он үш жыл бойы Семирамида аспалы бағын маған атап, Вавилон Зиккуратын IV Александрге енші етіп беріп, сақтап, қорғап отырды. Селевк патшаның досы — Александрға деген құрметі, зор адамгершілігі Ұлы Жеңімпаздың мұрагерін де мені де осы күнге аман жеткізді. Данқыңыз артсын, Селевк патша! Патшалығыңыз мәңгілік аман-есен тұрсын! Ұлы Александрды досым деп таныған баршаға рахмет!

Енді... Бүгінгі съезд мақсатына байланысты айтайын.

Александрдың ақтық сөзі баршаға мәлім. Ол өлерінде: “Өз орныңды кім басады?” – деген арсыз сұраққа: “Тек лайықты адам”, – деп жауап берді. Мен үшін оның сөзі – құдайдың әмірі. Егер македондықтар Сузы Одағын құрып, оған автократор іздеген болса, мен бүгін де, ертең де, яғни IV Александр он сегізге толған соң да ол талаптан бас тартамын. Өйткені, әкесі ұлы жан болғанның баласы да ұлы бола бермейді. Егер әкесіне тартқан сырты мұз, іші от патша болып калыптасса ондай әмірші ешкіммен есептеспейді, билікті өзі жұлып алады. Біз бүгінгі күннің қамын ойлап, автократорлыққа кім лайықты болса соған билікті ұстатайық. Бактұр-Грек патшалығы күні кеше құрылғанмен оның артында кім тұрғаны әлемге аян. Мен патшалыққа Александрдың бар қазынасы аман-есен жеткізілгенін мәлімдеймін. Бүгін Бактұр-Грек патшалығы бес жүз мың әскер жалдап, он жыл үздіксіз соғысуға жағдайы жететін мемлекет. Бірақ біздің саясатымыз соғыс емес. Біздің саясатымыз – Македон гегемондығын баршаңызбен бірге қайтадан орнықтыру. Бүгін Автократор сайланса біз ертең-ақ ортақ қазынаға сұратқан талантын жеткізіп береміз. Сол Бактұр-Грек патшалығының атынан мен екі патшаны Автократорлыққа ұсынамын: Птоломей Лаг пен жуырда ғана Үндіні қайтадан бағындырып қайтқан Селевк патша! Тыңдағандарыңызға рахмет! Македония жасасын!

Аршад бек аң-таң! Горгий екеуі бір-біріне қарайды. Осынша жыл тісін қайраған патшаларды мақтағаны, оларды ұсынғаны қалай?.. Осы бір түсініксіз сәттің бір ұнаған жері, Роксана мінберден түскенде әлгі мүйізі қарағайдай, паң кеуде патшалардан бастап, Кіші Азиялық “бір дорбаға сиятын” майда патшаларға дейін тік тұрып, дүркірете қол соқты.

Съезд тарады – Автократор сайланбады. Роксана падиша Александрдың диадохтары – бүгінгі патшаларға қарата айтарын айтып қайту мақсатына жетті. Осы бір ұзақ қайнаған, өзінің де ішін жеуге айналған қыжылдан құтылды. Бірақ падишаның қайырымсыз, опасыз диадохтарға лағнет айтудың орнына алғыс айтуын Аршад бек те, елдің сыртқы қарым-қатынасына жауапты Горгий де түсінбеді. Екеуі де жеме-жемге келгенде Роксана падишаның табандылығы жетпеді деп ұқты. Аршад болар іс болды, енді қазбалаудың қажеті болмас, Падиша бір бармағын қысып қалған шығар деді де қайтар жолды ойлады. Әлі мұндай ірі додаға кірмеген, зымиян саясаттар тоғысқан түйінді көрмеген әлі де жастық албырттығы басым Горгий Падиша өз резиденциясына оралғанда ішін өртеп бара жатқан күдік пен күмәнін сыртқа лак еткізді.

– Ұлы падиша, съезд ешкімге дәл сізге көрсетілген құрметті көрсетпеді. Бәрі – жау да, дос та, бейтарап та қол соқты. Оған біз

шексіз қуаныштымыз. Ал әлгі арсыз диадохтардың көзіне көк шыбын үймелете ме деп едім... Оған бармадыңыз.

Роксана кәусар шыныдай сыңғырлап, бар ниетімен күліп алды.

— Горгий! Аршад бек! Жақын келіңіздер. Падиша осынша жерге бос келіп, абыройсыз қайтты деп тұрсыздар ғой?! Олай емес. Мен сөйлегенге дейін ападанға әрең сыйып, ісініп-қабынып кілен патшалар отырды. Мен оларды сирақтарынан сүйреп Александрдың диадохтары дәрежесіне бір сәтке болса түсірдім. Бәрің де Александр қолдаған соң бетке шықтындар деп және естеріне салдым. Ұлы Александрдың аруағының өзі сендерді қорғауға жарап тұр деп төбелерінен басып-басып қойдым. Өкпем де айтылды. Ол сөз бәріне шаншу боп қадалды. Бірақ жуыпшайдым. Себебі Александр көз жұмса да онымен иық теңестіреп “лайықты” адам, ерен тұлға болмағанын, әлі де жоқ екенін мойындаттым. Бірлікке шақырғаным майда патшалықтарға, әлжуаз елдерге майдай жақты. Олардың сапасы жоқ болғанмен саны көп, бәрі біз жаққа шықты — ол аз ба? Бактұр-Грек патшалығының күші де, тірегі де айтылды. Оларға анық мәлімет берілді — Александрдың Вавилонға жинатқан империя қазынасы менің қолымда дедім. Оның қаншалықты күш екенін бәрі де шамалады. Ал біздің арқамызда сақ патшалықтары тұрғанын бұлар және біледі. Ол патшалықтарға келіп соқтығысқанына кезінде Ұлы Александрдың өзі өкінген. Сақ жерінен аман кеткенін бұл патшалар әлі де бақыт деп санайды. Ал, және қандай түсінік керек, Горгий?

— Енді түсіндім, ұлы падиша. Кешіріңіз...

— Үйрен, Горгий... Егер мен әйелдік көктікке салынсам қадір-қасиеттен жұрдай боп шығарым сөзсіз. Егер Птоломей мен Лисимахқа сендер Александрдың алдында көжек едіңдер десем — оларды жауға айналдырар едім. Өзінің нашар кезін айтқанды бір де бір патша ұнатпайды. Бірақ ол да естеріне салынды, бет жырттыспай айтылған соң олар ұзақ жылдар Александрды ауызға алмағандарын іштей мойындады. Әйтпесе, бірі болмаса, бірі менің сөзіме жауап берер еді. Сенің ең басты міндетің Горгий бейтарап елдерді бері еңкейту, әлжуаз, майдаларды сіңіріп алу, ішінде бүлігі бар, немесе қан қатқан елдерді дос ете алмасаң да уын алдырған жыландай мойнын былқ-сылқ еткізіп қайтару, Горгий. Егер ел басқару оп-оңай шаруа болса мен бүгін-ақ ел тізгінін заңды Мұрагерге ұстатар едім.

Аршад Падишаны үнсіз тыңдады. Падишаның қып-қысқа сөзіне осынша ой, осынша саясатты сыйғызғанына таң. Өзінің өз құлағымен естіген сөздің байыбына бара алмағанына қыстығып та отыр. Горгийдің көзі онсыз да құдықтың түбіндегі қара судай

жылт-жылт кара еді. Қазір мүлдем терендеп, көздері сыртқа емес, ішке бұрылып кеткендей үнсіз, кимылсыз ұзақ отырды.

Падиша жолға жиналды. Оның алдында Юстин жолаяк дастарқанға шақырды. Автократор сайланбаса да бұл съезд барша патшаның қайдан шыққанын, қандай жағдайда отырғанын, ертенгі күннің не болатынын ойлауына себепші болды. Түбі македондық билеп-төстеушілердің арасындағы дүрдараздық сейілді. Бірақ бәрінің көкейінде бір түйткіл бәрібір кетіп бара жатты — Кіші Азиядағы құмырысқаның илеуіндей майда-шүйделер дәл осы қалпында ұзақ тұрмайды. Тұрмаса кімнің аузында, кімнің тісінде кетеді? Егер оларды кесіп, жинап алса жан басы да, ұлты мен ұлысы да, тауы мен орманы да, құнарлы жері де жеткілікті үлкен өлке. Олар Лисимахтың Фракиясына жақын. Бірақ қарт патша жаңағыларды шауып алғаннан гөрі арбап жұтуға бейім. Оған басқалары қарап отыра ма? Роксана падиша Лисимахқа сәлем де берген жоқ, атын да атамады. Біреумен сөйлескен сөзінде Александрдың құдіретін айта келіп: “Ол “кәрі түлкіден” де патша жасап кетті”,—деген екен. Ол сөз съезде мәтелге айналып, патшалар “кәрі түлкінің” кім екенін жазбай таныды, Роксананың бейнелі теңеуіне езу тартудан басқа амал қалмаған. Ол сөз Лисимахтың өзіне де жеткен. Лисимах өз атына айтылмаған сөз секілді елемеуге тырысқан.

Осылай Сузы абыр-сабыр боп жатқанда Роксана падишаның резиденциясына Птоломей Лагтан Египетке IV Александрды алып келіп қайтуын өтінген Шақыру ресми түрде келді. Птоломей Лаг Ұлы Александр көз жұмған күнді жыл сайын құрбандық шалып, атап өтеді екен. Шақыру сол күнге дәл келіп тұр...

Селевк патша Резиденцияға өзі бас сұқты. Әппак қудай болып шашы ағарыпты. Бірақ өзінің күш-қуаты шүкіршілік секілді.

— Ұлы Александр бастаған теңіз флоты құрылды. Мұрагеріміз бен Роксана падиша сол флоттың мерекелі шеруіне қатысса деген ниетпен келіп едім. Месспотамий, әлемнің астанасы Вавилон Бактұр-Грек патшалығының іргесі бекіп, мықты ел болуына тілектес қана емес, одақтас екенін Падиша ұмытпас. Соғыс ажал секілді айтпай келетін қатер. Дегенмен ең үлкен қауіп қайдан екенін ойламаған патша — патша емес. Ендігі қауіп, грек, македон, иә болмаса бүгін бастары қосылған елдерден емес. Қазір Рим күшейді, Сицилия буырқанып тұр. Карфаген соғыс кемелерін үсті-үстіне жасатып жатыр. Не үшін? Оған Бактұр-Грек елі шалғайлау. Кеме жете алмайды. Бірақ Аппенинді түгел көтеріп, Рим Сицилия мен Карфагенді одаққа айналдырса қатер күшейеді. Олар Александрдан асып түсуге тырысады. Рим әлемге өз гегемондығын жүргізеді. Қазіргі біз аса мән бермей отырған еларалық жағдай осы деп білем, Ұлы падиша. Егер ондай әлемдік

құбылыс бола қалса Падиша сырт қалмайды деп ойлаймын. Әзірше, IV Александрдың патшалығы Кіші Азияны түгел қаратып алса... Әрине бәрімен соғысу міндетті емес... Сонда Фракия опонай қазан түбіндегі май секілді еріп кетер еді. Бұл тек, тілеулес адамның сөзі деп білер, Падиша. Ол майда елдердің Бактұр-Грек еліне бейім тұрғанын съездің өзі аңдатты емес пе? Тек бір мықты ықпал керек, соғыс емес – ықпал!

Селевк Падишаға ұмар-жұмар ой тастап кетті. Осы ойды қорытып, ойы сан-саққа алып қашып, Роксана жолда келе жатты. Жол бойында көз салып, қызығар, тамашалар еш нәрсе жоқ. Иен дала. Бұл өлкеде ақшатай¹ бітік өседі екен. Бірақ оның сабағы қатып, түйін тастаған соң түйеден өзгесі аузына алмайды. Әне, соның дәлеліндей әр-әр жерде келе-келе түйелер маң-маң басып жайылып жүр. Ара-тұра жердің миы аузына түскендей күрт опырылған ойпандар, жарлауыт жыралар ұшырасады. Опырынды жер төменде жасыл кілем боп бір майсасы сарғаймай көздің жауын алады. Ондай тұстарда тал, қарағаш, жиделік, шоқ-шоқ қараған өседі екен. Сірә, шымырлап жер қойнауынан шығып жатқан қайнар да болуы ықтимал.

Жол жаңа басталғандағы алакөбең көңіл бастығып, бір сарындылық иектеген кез. Алты қанат киіз үйге жетпегенмен, көлемі шошақ бас жаппадай болатын күйменің ең түпкі жағында Роксананың отыруына да, демалып жатуына да ыңғайлы көлденен жай бар. Алдына перде тұтылған. Падиша жаққа карама-қарсы бір төсек, сол капталдың бойына тізілген үш мамық орындық бар. Керек болса төбеге бекітілген тақтай төмен түседі де көдімгі ас-су қоятын, дастарқан жаятын жозыға айналады. Осының бәрі адам баласы нені асыл деп тапса содан жасалған, адам баласы жайлылықты қалай түсінсе солай асқан ықтияттылықпен, әрине, асқан шеберлікпен іске асқан. Жолдан да, басқадан да емес, съезге келе жатқандағы толғаныстан, съезде сөйлер алдындағы ішкі бұлқыныстан, соның бірін де сыртқа білдірмеуге кеткен жүйке, қажыр-қайраттан шаршаған Падиша манаурап жатты. Осылай кете берсе екі күннен соң ел шетіне де ілігуі. Одан соң Роксана салт атпен өз шауыштарын ілестіріп жөнөп береді... Осылай ұйқыға батып-шығып жатқанда төңірек табан астында дүрлікті.

– Сұрандар! Бұл не сүргін?

Айтып үлгергенше Аршад бек қамшының сабымен күйменің пердесін көтеріп, суық хабар жеткізді.

– Қарақшылар, Падиша. Саны тым басым! Киініңіз!

¹Ақшатай – сабағы қатпай тұрғанда төрт түлік сүйсініп жейтін, құмды, шөлді жерлерде өсетін бұршақ тұқымдас жабайы бұта

Аршад бек Қанайдүр сардарды қуып жетіп, әлденеге пәтуаласты. Қарақшылар сол жақ қапталды ала қаптап келеді. Бұлар бес жүз болса, жау жағы үш еседей артық. Әдейі екі ойпаттың ортасындағы қылтада шапқан. Алтын күймеге сарт та сұрт жебелер қадала бастады. Роксананың күтуші қызының арқасынан тиген жебе кеудесінен бір-ақ шықты. Роксана жебенің ұшын сындырып, окты суырып алды. Қыз тірі. Бірақ сұлқ жатып қалды. Бақауыл қыз да жаралы. Қолы қан, білектен аққан қан саусақтан тамшылап тұр. Нағыз аласапыран, арпалыс басталды. Әзірше Роксананы бұйығы бұрыш сақтап тұр. Соны тура түсінгендей аңырап келген бір жебе сол жақ иық пен қолқанын орта шеніндегі етті тесіп өтті. Падиша бір сәт есінен танып барып, шамыркана жан шақырды. Осы сәт ат үстінде күймемен қатарласа шауып келе жатып, бір қарулы қол Роксананы қолтығынан алды да күймеден суырып әкетті. Сол шеңгелге екінші қол көмекке келді. Падишаны лақша бөктеріп алған Аршад әскерді қалқалап қара айғырымен оң қапталдағы жыраға жалт бұрылды. Бір-екі рет сүрініп барып тік тұрып кеткен қара айғыр тікeden-тік құлдап барып, қолтыққа жеткенде тоқтады. Шапқыншылар мен сак сарбаздарының дабыры алыстай берді.

Бұлар бұғып қалған қолаттың басы қалың жыныс екен. Жылауық талдар тұс тұстан иілген тұсқа Аршад падишаны жас балаша көтеріп әкелді. Падиша қатты жараланған. Жебенің қанаты күйменің сыртында қалғандықтан, Аршад жебеге қыстырылып қалған Падишаны жұлып алған. Жебенің ұшы Роксананы екінші мәрте сойып өткен. Тек жебенің ұшы денесінде қалмаса болды, деп ойлады Бек. Роксананы көгалға жатқыза тұрып, аттың ертоқымын үзеңгілерін салактатып түгел әкелді. Тоқымды астына төсеп, ерді Падишаның басына жастады. Аршадтың қимылы жіті. Қонышынан мүйіз сапты құжантысын суырып, терлік пен тоқымнан кейін сәндік үшін ердің астына салынатын әппақ жабудың бір шалғайын кесіп алды. Тездетіп от жақты. Қурай лап етіп, бұғалар жанғанша Бек падишаның сол жақ иығын молынан жалаңаштады. Қан әлі тоқтамапты. Өзі кеудесіндегі бар лыпаны жұлып, ең ішкі жалаңқатын дар-дар айырды. Падишаның көзі жұмулы. Әлсін-әлі қиналыс білдіреді. Оны естіген сайын Аршадтың табанынан тиянақ кетіп барады. Кеудеден аққан қан бір қапталын ала қуалап төмен кеткен, кеудесі, іші қошқыл қанға бөгіп қалған. Көп ойланбастан Бек падишаның қанға боялған көйлегін де, ішкі көйлегін де сыпырып-сыпырып тастады. Көйлектің етегін суға малып, денесін сүртті, барынша тазартты. Одан соң сатырлап жанған отқа жұмырланған екі ақ киізді ұстады. Киіз әбден зарарсызданғанда сол ыстық күйінде жебенің кірген және шыққан тұсына басып, Падишаның

аспанды осып түскен айқайына қарамай ұстап тұрды. Падишаның арқасына тізесін сүйеп, екі қолы қакпанның қандауызындай ұстап тұрған қатыгез кім дегендей Падиша көзін төңкере қарады.

— Аршад... Бұныңыз не?..

— Шыданыз, падиша. Басқа амал жоқ. Қан тоқтамай жатыр. Енді тоқтайды.

Қайнардан шымыр-шымыр шыққан тастай суық су аққан жаққа қарап, Бек тапжылмастан бір тізерлеп тұр. Оттан шыққан киіз қарып түскеннен кейінгі жан азабына мойынсынған Падишаның аппақ қардай денесін төменнен өрлей соққан самал аймалап, бұл сәтті барынша пайдаланып қалғысы келген сынай танытады.

Аршад Падишаның ішкөйлегінің етегінен дөңгелете жыртып алған ақ шүберектерді суға малып-малып алды да шақырайған күнге жайды. Роксананың басына ерді жастап, үстіне өз шапанын жапты. Өзі тірлікке кірісті. Падишаның қанға бөккен ішкі, сыртқы көйлектерін күректтей қолдарымен жуып-шайды. Оларды да жайып қойды. Соққан жылы лептің өзі-ақ оларды сүт пісірім уақытқа жеткізбей кептіреді. Олар кепкенше Аршад ойға шомды. Бұл сапар Бекке әуел бастан ұнамап еді. Жүрегі гартпады. Бірақ Падишаның да іштегі запыранынан арылғанын ақыл көрді. Сезімге бой алдырса өзі де, өзге де өртеніп кетер бұла күш бойын жайлаған Бек падиша Ұлы Александрды ұмытқан, оған сыртын қаратқан паң кеуде диадохтарды, бүгінгі маңғаз патшаларды бір көрмей іш құста өмір кешерін білген соң осы сапарды мақұлдады. Бірақ оны бастап барып қайтуды ешкімге сеніп тапсыра алмады — өзі бірге кетті. Нәтижесі міне... Құла дала. Боп-боз әлем. Соның бір пұшпағындағы тар қолатта Падиша жаралы жатыр. ...Аршад бектің құлағы ылғи да Падиша жақта. Сәл қиналыс білдірсе жетіп барады. Күн кешкіріп барады. Бек бас сардарға жау ұзаған соң алыстан орағытып, күймені осында жақындатындар деген. Еш хабар, сыбыс естілмейді. Бұлар бес жүз, жау үш еседей артық көрінеді. Бәрі қырылып қалмаса де... Алтын күймені, ішінде өліп жатқан күндікші қызды олжа деп әлгілер кімге есеп берер екен? Бұл қайдан шыққан жау? Дала қарақшылары деуге саны тым көптеу. Сырт пошымдары кәдімгі басы байлы ләшкер. Ұрыс тәсілі, біркелкі киіністері соны айтып тұр. Сонда кімнің айтағымен шапты? Кім жұмсады?

Күннің көзі қайтты. Аптабтың жалқыны сағымға айналып, сонау етекте, мына қолат кеңейіп барып жазыққа ұласатын тұстан ары қарай телегей-теңіз шалқып жатқандай. Аршад бек тәуліктің қай мезгіл екенін, өздерінің мына қолатта отырғандарына қанша болғанын шамалады. Егер бірер сарбаз тірі қалса қаншама алыстан орағыта айналса да келетін уақыт болды. Жүрегі сезеді

— бір үлкен қырсық шалды бұларды. Алда нендей жағдай боларын бұл болжай алмай отыр. Бәрі де болуы. Бірақ бәріне дайын болу керек. Ең бастысы — Падишаны аман-есен елге жеткізу. Сауырынан бит домалар қара айғыры, қынындағы қылышы, садағы, қорамсақ толы жебесі, қонышындағы құжантысы, шақпақ тасы... Не тамағы, не сусыны, сусын құятын қуыс ыдысы да жоқ. Дәл қазір Падишаны алып жүру мүмкін емес. Кез келген қимыл жанына қанжар боп қадалады. Есін жиып, тілі орамға келгенше осы бұйығы бұрыштан жылжи алмайды. Аршад қалай-қалай емес деп, күн жарықта тоғайшықты аралап кетті. Бір жиде ағашына тап болып, жидені жейдесіне кішігірім бөстектей етіп жиып алды. Жабайы өріктің күні өтуге жақын екен. Одан да біраз тандап терді. Басқа талғажау боларлық ештеңе таппады. Осының өзін олжа көріп оралды. Падишаның киімдерін, жара таңатын шүберектерді ұстап көрді — кеуіп кетіпті. Амал жоқ Падишасын және әурелейді. Онсыз болмайды.

Аршад ұзақ әбігерленіп, Падишасын да қинап, жарасын таңды, көйлектерін кигізді. Ең қиын соққаны Падиша денесінің нәзіктігі, баланың денесіндей биязылығы. Бек қолы тиген жерді көгертіп алам ба, буынын шығарып алам ба, тіпті опырып түсірем бе деп әбден қыстықты. Көз алдынан әйел сұлулығының ең шегі мен шеті дерлік өтіп жатты — бірақ ойында бір-ақ нәрсе тұрды — жарасын ауыртып алмау. Тек сол армандауға да батылы жетпеген сұлулықты киім қайтадан жасырып қалғанда әлгі көркем әлем түсіне кіргендей отырып қалды. Падишаның дене қызуы көтеріле бастады. Оған не амал? Ол не, жақсылық па, жоқ бәленің басы ма?..

Бек тік бетті жағалап кетті. Түнемелік орын іздеді. Тапты. Аузы кең, түбі құрық бойлар үнгір тапты. Өздігінен жаратылған үнгірге ұқсамайды. Бек үнгірге кіріп төбесіне, табанындағы, қарсы беттегі топыраққа зер салды. Мына сары топырақ шеберлер қамырша илеп, небір ыдыс-аяқ, дүние-мүлік жасауға таптырмайтын май топырақ екен. Ол заттар өз қалыбына салынған соң, болмаса шикідей жасалып болған соң отқа күйдіріледі. Содан соң ол көзе ме, табак па, құмыра ма, әшекей зат па — әйтеуір адамның бір қыжалатына жарап береді.

Бек үнгірдің ішіне лаулатып от жақты. Осы кезде ту сыртынан біреу қарап тұрғандай көрінді. Жалт бұрылды — Роксана. Ілбіп әрең тұр.

— Не әуре, Аршад?

— Осында түнейміз. От жаққаным — қарақұрт, бүйі, жылан тәрізді пәлекеттер болса өртеніп кетсін дегенім ғой.

— Күлге аунаймыз ба?.. — Сәл жымыған болды.

— Жо жоқ, Падиша, бәрін тазартам. Жайлы орын жасап беремін. Күн жарықта, дегенім ғой!

Көңілді құлазытып түн келді. Аршад атының жүгенін сыпырып алып, омырауынан сипап еркелетіп тұрды да жалпық алаканын жауырынына жапсырды – демал, жайыл, бірақ ұзап кетпе дегені. Дөнен шыққан асылдың тұяғы жан-жағына оскырына қарап алды да арқан бойы алыстап барып жайыла бастады. Ай далада қалған екеуі түнеп шықпақ үңгір етекте өскен ағаштардан биіктеу еді. Аршад үңгірден күлді сыпырып тастады. Қоншындағы құжантимен баспалдақ тәрізді текше жол жасаған болды. Өзі айтқандай-ақ қолда бар нәрсенің бәрін пайдаланып, Падишасына жатын орын жасады. Қанжығасынан тастамайтын жуандығы саусақтай болғанмен ұзындығы бір аттын еркін жайылуына жететін арқанын үңгірдің кіре берісіне иыр-қиыр етіп тастап қойды. Осыдан соң ақ жабудың үстінде тісі-тісіне тимей қалшылдап отырған Роксананы көтеріп әкеліп жайғастырды. Падишаның қызуы көтеріліп кетіпті. Иә... Жарақаттың алқыны қайтқанша осылай болады. Су.. Суды деміл-деміл ішкізе беру керек. Ертоқымнан сол жақтағы қанжығаларды шорт кесті. Екі етігінің қоншын және кесіп-кесіп алды да төменгі жағын қанжығалық таспалармен шарт буып тастады. Екі қонышқа едәуір су сиды. Соны төкпей-шашпай ала көлеңкеде үңгірге жетіп алды. Алдымен шүберекті сулап алып Роксананың мандайын, төсін еппен сүртті. Қайнардың кара тастай суының зәрі сындау дегенде ала келген түйе жапырақтарды қобылап, бір ұрттам, екі ұрттам су берді. Керегі де сол екен. Падиша және әкел деп ымдайды. Бек осы су ғана ет қызуын қайтарарына, мүмкін тер шығарарына сеніп суды сұрағанынша бере берді.

– Аршад... Тоқымнан басқа ешнәрсе жоқ па? Астымнан өтіп барады.

– Еш нәрсе жоқ, Падишам. Қазір бір амалын табармыз...

Аршад арқасын тамға жапсырып орнықты да, Роксананы емшектегі балаша алдына алып, бауырына басты. Ту сыртын ешкінің түбігін араластырып басқан ақ жабумен қымтап, Бек демін ішіне тартты. Бір елдің падишасы жас балаша бауырына тығыла түсіп, балбырап ұйқыға кете бастағандай. Әлден соң Роксана сәл бусанып еді ет қызуы түскендей болды. Бектің екі көзі анау алыста. Мына биіктен алыс та болса бір үміт көрінердей қап-қара түнге қадалды. Бірте-бірте Бекті де ұйқы дұшпан иектей бастады. Оның есіл-дерті Роксанада. Көзі ілініп кетіп, білегі босаса ары қарай домалап кете ме деп қорқады. Осылай ұйқымен алысып, қары талып отырғанда көзіне бір нәрсе: от па жарық па, әйтеуір сарыжапырактанып көрінді. Сипаланып сулы шүберекті тапты. Көздерін, мандайын сүртіп, дендеген ұйқыны сәл үркітіп жіберген болды. Әлгі жылт-жылт отты іздейді. Біресе тапқан болады, ендігі бір сәтте адасып қалады. Анығы сол – тұп-тура

осы жыраның бойында. Әне! Ұшқын да емес, нағыз от көрінді — өмір бар. Адамдар бар. Соншалықты алыс та емес секілді. Тан қылаң бере жылжу керек. Роксана судан басқа нәр сызбады. Адам бар жерде — бәрі бар. Тек... Әлгі қаракшылар болып жүрмесе де... Анқаландап жетіп бармау керек. Жылғаны қуалап, талдарды тасалап біраз бақылайды...

Алыста анық жалқындаған от бірте-бірте солғын тартты. Бозарып барып ғайып болды. Аршад сол от көрінген тұсқа қадалған күйі ұйқыға бой алдырғанын білмей де қалды. Қанша уақыт ұйықтағаны белгісіз. Әлде бір оқыс дыбыстан есін жиды. Алғашқы сәтте кайда отырғанын, қандай жағдайда екенін, алдындағы кім екенін есінен тарс шығарған меніреу күй кешті. Бауырындағы бір сүйкімді дүниеге жан бітті. Роксана ояу екен. Тек бетін Роксананың бетіне тигізіп сілесі қатып қалған, сом білектері дүниедегі ең асылын баурына басып сірескен күйден жазбаған. Роксана Аршадтың ұйқысын бұзбау үшін ғана қозғалмауға тырысты. Оянғанда Аршадтың бадырайған көздері, қалың да ұзын кірпіктері ес-түссіз Роксананың көзіне қадалып барып, оның көзіндегі әнтек жымиыс табынан оталды, жарық дүниеге қайтып келді.

— Падиша, қалайсыз?

— Тәуір... Тұрамыз ба?

— Өзіңіз біліңіз. Иық қалай? Ауырмай ма?

— Қозғалтпайды. Демалдырмайды. Кеуде кере ауа жұтуға жібермей тұр.

— Бірте-бірте бәрі орнына келеді, Падиша...

— Бек... Мына иен далада, адам тұрмақ құс та көрінбейтін медиенде, алдағы күндеріміз жұмбаққа, мүмкін қатерге айналғалы тұрғанда біріміз Падиша, екіншіміз Мараканның сатрабы болмай тұра тұрсақ қайтеді? Егер бәрі жақсылықпен бітер болса мына оңашалық, сырт көзі жоқ еркіндікті неге пайдаланбасқа. Аршад десем ренжімеймісін?

— Жок. Тек қуанам. Мен не дейін?

— Мен — баяғы Роксанамын. Тура атай бер. Келістік пе? Сен бозбаласың, мен бойжеткенмін.

— Келістік, Роксана. Тек бір өзгеріс болуы...

— Қандай?

— Түнде мен анау тұстан от көрдім. Әрине, осынша шөл далада тіршілік жоқ емес, бар. Бірақ өте алыс болуы. Су бар жерде — өмір бар. Жуынып-шайынған соң бұқпантайлап барайық. Ол жерде Роксана болу қауіпті.

— Дәниша... Жарай ма? Анамның аты амандығыма себепші болар?..

— Мен Байтақ бола салмаймын ба?

— Бол! Тәңірім аузына салған шығар... Тура сол қорбандаған жаман әкем секілді алдына алыпсың. Кішкентай кезімді есіме түсірдің. Әкем мені осылай еркелетіп, бауырына басатын да, екеуіміз бірдей шашылып ұйқыға кететінбіз.

— Патшалар да сондай бола ма?

— Үйде, ешкім басып кірмейтін өз қауызында Байтақ патша тағынан тайып, Роксананың әкесі болғанына мәз болушы еді. Аршад, мені көтеріп бастау басына апар. Одан соң өзің атыңды ізде.

— Уа, Тәңірім қолда! — Бек Роксананы көтерген бойда төмен түсті. Роксананы сәмбі талдардың арасында қалдырып, өзі кара қасқа дөненді іздеп қырға шықты. Шықты да көрді. Таяқ тастам жерде құлақтарын қайшылап, тың тындап тұрғандай көрінді. Иесінің даусын ести сала желгені билегенге ұқсап, еркелеп жетіп келді.

— Қалайсың, қасқа? Демалдың, тойдың. Енді жолға шығамыз. Жүр. — Аршад алдыға түсті, дөнен ілесіп отырды. Аршад кара қасқаны жарлауытқа жаната тоқтатып, Роксананы көтеріп барып ерге қондырды. Осы аралықта Бектің асқақ арманын жакындатқан бір жайт болды. Роксананың ақ білегі Бектің мойнын орап, Падиша өз ықыласымен оның алқымына тығыла түсті. Ерге қонар сәтте ып-ыстық ерні Аршадтың ернін жанап өтті. Міне, енді Бек шылбырды қолға алып алдыға түсті. Кара қасқаны жетекке алды, өзі қарыштай басып жаяу келе жатыр. Роксана оның көркем жасалған ер мүсініне, анда-санда бұрылып қарап, жымыып қойғандағы тек еркекке тән көркемдігін, күлгендегі аппақ тістерін, бұрқырап, толқындана өскен қалың шашының желкесіне түйіп қойғанын — осының бәрі сирек жарасым тапқан бір әлем екенін бүгінгі таңда жан-тәнімен түсініп, енді соған көз жеткізіп келе жатқандай.

— Қалай, Роксана? Тым тез келе жатқан жоқпыз ба? Иық қалай?

— Бәрі дұрыс. Алаң болма, жас жігіт...

Екеуі бір-біріне қарап күліп алды.

Түнде от көрінген жерге жеткенше күн тас төбеге жетті. Алда көлбеп жатқан жазықтың бір қыртысты биігіне көтерілді де Аршад қалт тұрып қалды.

— Ары жүруге болмайды, Роксана!

— Неге?

— Оба!

Роксана қатарласты. Кешегі от — өртенген жатақ екен. Балшықтан соққан жатаған үйлер, қора-қопсы, киіз жаппа дүние-мүлкімен, малымен, опат болғандарымен бірге өртелген. Ұзындығы жүз қарымнан артық ор қазылған. Сірә, кеселдінің бәрін сонда түнімен көміп, топырақпен жал ғып бастырып

кеткен. Жатак шетіндегі биіктеу жерге сырық қадап, жалаулатып қап-қара шүберек байланыпты.

— Анау қара жалауды көріп тұрсың ғой, Роксана?

— Иә, көріп тұрмын.

— Бұл маңнан аулақ жүріндер деген белгі. Оба!

— Енді не істейміз?

— Жел батыстан шығысқа қарай соғып тұр. Ылғи да солай екен. Яғни мына әрекетті жасағандар желге қарсы жүрді. Біз де солай етеміз.

Жатақты алыстан орағытып Аршад үнсіз келеді. Егер елді мекен табылса Роксананың жағдайы түзелгенше бірер күн аялдамақшы еді. Енді үш арсыздың біріне шыдағанмен екіншісі — қу тамақ екеуінің де әл-дәрменін кетіріп, тізде де діріл пайда болды. Аршад қанжығада өзінің жалаңқатына бір қарын майдың көлеміндей етіп жидек, өрік байлаулы екенін есіне түсірді.

— Роксана, мынау дегенін хан да, қара да жейтін дәм. Ермек ет. Арасында су ұрттап қой. Мен де қалтама толтырып алайын...

— Оу, жас жігіт! Тамақ бар деп әлдеқашан айтпадың ба? Жидек жеген адам аштан өлмейді.

Жаңа өртенген жатақтың батыс жақ бүйірінен ырдуан арба, сүйретпеден түскен қосаяқ жол табылды. Жол болған соң ол әйтеуір бір тіршілік ортасына апаруға тиіс. Оның үстіне бұл жол сәл қиғаштап барып, кешегі өздері келе жатқан жолға қосылатын секілді. Ақылға сыятын қисын. Аттылы-жаяулы екі кіріптар күнсіп, шаршап-шалдықты. Бірақ аял жасарлық бір көлеңке, қас суы да болса көгеріп, сасып жатқан ешқандай меже табылмай дінкені құртты.

— Аршад... — Роксананың даусы қарлығыңқы шықты.

Бек бұрылғанда Роксана оның тұтығып, қалжырап, онсыз да терең орналасқан көздерінің тереңдеп, кіртііп тұрғанын анық көрді.

— Бек. Кел. Атка мінгес. Қайратты жас мал ғой, аяғын тыныққанша шыдайды.

Аршад бұл сөзді қабыл алды.

— Қолдарың салақтап жерге жетер. Кел, мені құшақта. Сені білмеймін, маған жайлы болады.

Аршад осылай Роксанаға және жанасты. Жаны бір рахатқа батты. Аршад кезінде Марақанда өз дәулеті өзіне жетерлік отбасында өсті. Бала кезінен әкесіне ілесіп, сонау Үндіге, Жыңға үнемі жүріп тұрды. Екі мәрте Вавилонға барды. Аралады. Бәрін көрді. Жүрген жерінде әкесінен өтінері жергілікті халықтың әуез аспаптарын әперу болатын. Аршад ол аспап қолға тиісімен оның тілін білетін өнерпаз іздейтін. Бар-жоғы екі шақ әлгінің қасында отырып үйренсе қалғанын елге жеткенше құтыртып

әкелер дәрежеге жеткізіп үлгіретін. Сол өнерпаздығымен Марақанды тамсандырған бозбала анау-мынау емес қала тәніркұтының қызына құлай ғашық болды. Тегін ғұндардан тарататын тәніркұттың алғаны парсы еді. Қыз да бұған көзін сүзген, бірақ тағдыр қоспады. Әлгі тәніркұт иығынан шымқай көк шапанын түсірді де Вавилонға қоныс аударды. Сол бір таза да үлкен сезім Аршадты өзі жасап алған қиял-ғажайып әлемінен шығармады. Сүймеген адамнан туған бала сүйікті бола қоймас. Әйел – ұрғашы. Ұрғашыдан тарыға қоймаспын... Ол осылай осы күнге жетті. Содан кейін оның ұрғашыға деген менмендігін табан астында жоқ қылған – Роксана. Бірақ Роксана ол үшін аспандағы жұлдыз болатын. Көруге болады, қолға түсіру мүмкін емес. Бұл тығырық Аршадтың кеудесіне қапырық байлап, екі ұдай күй кешті. Өзіне сенім артқан Падишаға, әрине, адал қызмет ету керек. Бір тірлік бітсе, екіншісі даяр тұратын ел басқару ісінде осы кезеңде Роксанаға ақыл қоса алатын, ісі де, сөзі де нық, мысы да мығым осы Аршад бектен өзге адам көзге шалынбады. Жоқ жерден патшалық құрам деген алашапқынның тұсында да Аршад көп қайрат жасады. Ең бастысы Падиша қайда жүрсе де, нендей істі бастаса да Аршад бексіз еш нәрсе жасамады. Осы ұзақ-ұзақ сарсылыс жүріс, қатерлі, тартысты күндері екеуі біріне бірі үйрене бастаған екен. Екеуі екі қалада отырса бір бүйірі бос тұрғандай ма, жел сокқандай ма?... Әйтеуір бір ілік табылса қайтадан қосыла кететін болды. Ақыры ол айлар екеуінің де кенезесі кепкен, іште терең бұғып жатып алған сезімдерін көктетті. Алдыңғы күнгі қаскөйлік екеуін бүкіл адамзат әлемінен бөліп тастады. Қазір дүниеде Роксана, Аршад пен кара қасқа дөнен ғана. Дәл осы сәтте аспандағы жұлдызын ұстамақ түгілі аш белінен екі орап құшақтап алған.

– Осылай дөнен жүре берсе, жүре берсе. Жол таусылмаса, ел кездеспесе, тамақ табылмаса... Солай осы отырысымды өзгертпей өліп кетсем, Роксана, арманым жоқ.

Роксана бәрін естіді. Бәрін түсінді. Сондай бір адасқак, әуезге толы сезім өзін де билеп алып еді. Аршад оны сөзбен жеткізді. Жай емес, дауыс ренкі бәрін білдірді. Іште жатқан өксік пе, құсалық па, жалғыздық па... Сондай бір аһ ұрған көк жалын сыртқа шығып, Аршад енді үкімін күткен тұтқындай демін ішіне тартты. Үкім шықпады. Құлаққа ұрған танадай ішкі тыныштық орнады. Әлден уақыттан соң Роксана ерге көлденең отырып, Аршадтың мойнына оралды. Бал жұтқан, жүрек тулап, алпыс алты тамырда қан тасыған сәт қаншаға созылғанын екеуі де білмейді. Бір кезде дөнен аяғын санап басып барып тоқтады. Екеуі есін жиып алды. Не болды екен?

– Бек! Арманына жете алмадың?

– Түсінбедім.

– Төмен қарашы...

Опырылып төмен кеткен кең де терең сайдың тік қабағында тұр екен бұлар. Жол екі айырылған. Бірі қаптал жол, екіншісі тізе ұстамаса омақастырып әкетер тік соқпақ. Дөнен өзінің егесіне қайсысын қалайсың дегендей тоқтапты.

– Ақылыңнан айналайын, жануарым!

– Жануарын ақылды екеніне дауым жоқ. Сен анау табандағы төрт қосты көрмеймісің?

– Қос? Кәне?!

Екеуі де аттан түсті. Атты жетекке алып, жалғызаяқ қаптал жолмен аяңдап келеді. Төрт қос дегені төрт жаппа болып шықты. Бөгде адамды көрген иттер абалап қарсы алды. Тоқтауға тура келді. Бір жаппадан көйлегі қолпылдап, басындағы орамалының бір ұшы жер сызып етті-жеңді қартаң әйел шықты. Алыстан айқай салып, иттерінің екпінін басты. Кемпір келді де екеуіне аналық бір кендікпен күлімдей қарады. Анықтап бет-жүздеріне қарап барып парсыша тіл қатты. Оны Роксана да, Аршад та түсінді.

– Қаладан балалар келді екен десем, құдайы қонақтар екенсіздер... Оқасы жоқ, үйге жүріңіздер.

Шошайған жаппаның іші осынша кең болады деп ойламапты екеуі де. Төсек орын, жүк аяқ, асадал. Табанға қат-қабат етіп көн, одан соң құрым киіз, оның үстіне өрнекті ақ киіз салған. Ірге қуалай көрпе төселген. Үстінде теңкиіп-теңкиіп бөстектер жатыр.

– Жөн сұрасайық, меймандар...

– Мен Байтақ деген Марақандық едім. Мына кісі менің әйелім. Аты – Дәниша. Сузыға салт атпен жолаушылап барған едік. Қайтар жолда қарақшылар шапты. Анау ұзын жылғаның тұсында. Бір атымызды, аны-мұны базарлығымызды алып кетті. Садақ атып, әйелімнің сол иығын жебе тесіп өтті. Кеше едәуір қансырады, түнде ыстығы көтерілді. Мен күйдіріп киіз бастым. Тандым. Қолда не бар, соны жасаған болдым. Қазір ашып көруге де дәтім шыдамай келе жатқам...

– Ә-ә-ә. Түсіндім. Сондайлар пайда болды. Сырттан келген деседі. Марақаннанмын дедің бе?

– Иә, Марақанд.

– Со Марақаныңа Ескендірдің жесірі дей ме, әйтеуір, бір қатын патша ие болыпты деп естіміз. Сол Марақанды сүліктей сорған, байлығы бауқеспелігінен жиналған қанылпезердің басын алды дегені рас па?

– Рас, шешей. Рас.

– Олар ұзақ беріспей соғыс та болды дейді.

– Ол да рас.

– Е, мына далада жортқан қарақшыларың сол қатын

патшаның көріне іліккендер дейді... Дұрыс қой... Бай болудың да жөні бар. Мына біз де Сузыда тұратын бір байдың малын бағып, өз малымызды қоса бағып күн көріп отырмыз. Үш ұлдың үшеуі де соның керуенін бастап, дүниесін саудалап беріп, қалада тұрып жатыр. Қолдары қалт етсе келеді. Біз шалымыз екеуміз, мақау туысымыз үшеуміз, кенже қызым мен шүйеу бала осындамыз. Ежелден үйренген жер дегендей. Балаларға тірек, арқа болсақ деген өмір. Қазір мал өрістен қайтады. Күндіз қызымыз екеуміз үйде... Емшекте баласы бар. Өзі де маубас неме. Соны емізіп, ұйықтап қалмаса. Қазір, ертіп келейін. Су қайнатып, жаранды көрейік, қызым. Қорықпа, апаңның қолы шипалы. Дұрыстап таңбаса, мына аптапта асқынып кетер.

Кемпір екі-үш рет ұмтылып барып орнынан тұрды.

— О, Құдай! Айтпақшы екі күннен бері не ішіп, не қойдыңдар, өзі?

— Тамақтан... Ештеңе татпадық, шешей.

— Алжыған деген осы да, алдымен соны сұрамасын ба?

— Ендеше... Әзірше шөл баса тұрындар. Әрі қуат болсын.

Кемпір қос алақанмен ұстамаса саусақтың шамасы жетпес ақпарға айран құйып, ішіне қос уыс талқан салды. Асықпай араластырып, екеуіне бір-бірден ұстатты. Сап салқын айран талқаннан сәл қоюланғанмен, өңештен өтіп, өзекке түскенде Аршад та Роксана да әлсіреп-ақ қалды.

Жаппада оңаша қалған екеуі бірі-біріне қарап айтқан өтіріктерін, кемпірдің “қатын патша” туралы сөздерін қызықтап жымыйсады. Роксана шынын айтты:

— Маған қазір еш нәрсенің керегі жоқ. Осы тойғаныммен таңға дейін аяқты көсіп тастап ұйықтар ма еді?..

— Тамаққа әурелемей-ақ жаранды таңған соң түнеп шығуға рұқсат сұрайық.

Жара қайта таңылды. Кемпір меймандарының қалжырап отырғанын көріп, екеуін окшаулау тұрған жаппаға апарды.

— Міне, мынау мүсәпірлерге арналған отау. Бір күн боласындар ма, екі күн түнейсіндер ме өздерің білесіндер. Құдайы қонақтың жағдайы мен асы біздің мойында. Ақы алмаймыз. Оған алаң болмандар. Тек риза болып аттанып, анда-санда естеріне алып жүрсендер болғаны. Құдай бәрін көріп, бәрін біліп отыр. Менің сіздерге деген жақсылығым шын ниеттен болса, құдайдың да ықыласы менің отбасыма молынан болады. Тамақ дайын болғанша екі шақтай уақыт бар. Өзім келіп оятам. Шөлдесендер, міне, айран, міне су..

Кемпір “ерлі-зайыптыларға” салынатын төсекті жайып тысқа шықты.

— Тыныққан соң адам сияқты тынығайық та... — Аршад киім

атаулыдан бір-ақ лыпа қалдырды. Роксана етегінен Аршад ені қос қарыс етіп дөңгелете кесіп алған ішкі көйлекпен көрпенің астына түлкінің күшігіндей жылыстап кіріп кетті.

— Бек... Енді өлмейтін шығармыз?

— Кім білсін. Өзінді сарайына аман жеткізгенде жауабын бір-ақ айтам.

— Мақұл. Одан соң?

— Одан соң Падиша қайда жұмсаса — сол жаққа бет түзейміз. Ердің ісі — түзде. Ел ішінде, ел шетінде. Падиша елдің ортасында. Патшалық болған соң оған біреу келеді, біреу кетеді. Әйтеуір тыным жоқ қой...

— Рас. Солай. Жүрекке салмақ түспейтін, әлдебір іске мазан кетпейтін кез болмайды. Әкем есіме түсіп... Патшаның ісі — патшамен. Олар кездеседі, ұзақ-ұзақ әңгіме айтады, талқыға жиналады, керіседі, келіседі. Бірде жарқырап жүзінен күн төгіліп қайтады, бірде жауар күндей түнеріп, бүкіл сарайды зілмауыт күйге бөлей келеді. Ал мен қалаймын, Аршад?

— Сондайсың... Байтақ патшаның көңіл-күйін бағып отырған падишасы, бала-шағасы, сардары әрі жан досы, бір сөз шашау шығармайтын кемінде бір кемеңгері бар. Байтақ патшаның жан-жағы тілеулес адамдармен қымтаулы. Өйткені Патшаның амандығын — өз амандығымен шендеп-шегелеп тастаған ортасы бар...

— Менде ше?

— Сенде Роксана әзірше ондай қаланып тұрған қорғаушыларың тым селкеу. Сенің жабырқаған сәтінді бағып, күмәніңді сейілтіп, жүрегіндегі зілді сылып тастайтын бір адамың жоқ.

— Сен ше?

— Егер жау шапшай, елге желе-жортып жетсек дәл осылай жақындаса алмас едік. Сен Падишамын деп оңды-солды жарлықтарыңмен жарқ-жүрк жар салдырып жүре берер едің. Мен Марақандағы өзің тапсырған мың шаруамен күнді күнге, түнді түнге ұрып жұмыс істер ем.

— Сен менің жанымда көп болдың. Көңіл-күйім білініп тұрды ма?

— Білгісі келген адамға...

— Ол кім?

— Мен.

— Неге сөйлемедің сонда?

— Жарамсақтану... Онай шаруа шығар дейтінмін. Сөйтсем, әлгі тіл тапқыш, сөз тапқыш, ішек-бауырына кіріп, жалғандағы жалғыз досы боп алатындар ерекше жаратылатын болу керек. Мен соны жасағым-ақ келді. Жасай алмадым. Менің Бекасылдан кейінгі қорғаның екенінді өзім анық сездім. Сол ниетімді

адал орындасам, андатпай, айтпай-ак, қорғап-қолдап жүрсем жарайды. Оны Тәңірім көріп отыр деп жүріп жаттым. Қанша рет жүрегім езіліп, құмарым ұстап, былай... құшақтағым келді. Былай... аймалап-аялағым келді, бірақ Тәңірім екеумізді тең жаратпады. Мен өз кеудеммен, шегінбес мінезіммен, өнеріммен, адалдығыммен қалың жұрттан бірер мойын оздым. Бекасылды Тәңірім Киропольге айдап әкелмесе, екеуміз екі кенттің арасында ойын баласындай тіл табысып, іштей бір-бірімізді түсінбесек мен сол бір қуыста қалар едім. Біздің Киропольде қарағаш қалың өседі. Өседі-өседі. Бір жылы көктемде бұр жармай қатып-семіп қалады. Бар-жоғы он-он бес күнде әлгі ағаштың өлгені көзге ұрады. Өйткені жан-жағындағылар күлтеленіп, әр таңға құлпырып жетсе қу ағаш сойдып жараспай тұрады. Енді бір қарасан әлгі семіп қалған ағаш жоқ. Отынға айналды деген сөз. Менің өмірім сол қу ағаштай боларына көзім жеткендей еді. Бірақ Тәңірім, маған аз күндік бақыт берді. Одан арғысын өзі шешер. Мен еш нәрсеге талпынбаймын, жанықпаймын. Тәңірдің айтқанына да қарсы бола алмаймын. Оған дәрмен жоқ. Өзімді өзім енді алдай алмаспын.

— Ұйықтайық, Тәңірдің ұлы! Маған да сөз қалсын... Менің де кеудемде көп сөз бар. Оны демалып алып, жүрек тоқтатып айтпасам үркітіп алармын.

Екеуі бір-біріне бауыр басысып рахатқа батып бара жатты.

... Үй сыртынан дауыс естілгендей. Екеуі де бастарын көтеріңкіреп алдымен қайда жатқандарын түсінуге тырысты.

— Қызым! Дәниша! Тамақ дайын. Иттен қорықпандар. Үйден шыққан адамға тиіспейді. Естідің бе, Дәниша?

— Естідім, шешей! — Роксана булығы күліп отыр.

— Байтеке, тұрыңыз. Теріс қараңыз. Мен киінейін.

Күндіз бас сұққан жаппаның төрінде қабағы түкті, шашы сұйыла-сұйыла орайынаң асқан, бетте не болуға тиіс болса соның бәрі бадырайып, одырайып, олақ адам асығыс жасағандай бір қартан кісі отыр.

— Келініздер, — деді қарт парсыша.

Аршад оң қолын кеудесіне басып, бас изеді. Роксана да сәл басын иіп, сәлемінің ишарасын жасады. Шалдың екі жағында екі жігіт ағасы отырған. Бұлар кірген бетте атып-атып тұрып, төрге шақырды. Шал сәл ығысып Аршадты төрдің төбесіне отырғызды. Роксана бұрын болмаған сынықтықпен “ерінің” оң тізесіне таман гүлге қонған көркем көбелектей қалықтап барып жым болды.

— Ә, ә, кемпірім бәрін айтты. Мазаларыңды алмайын. Тамақтанындар. Өзімнің де өздеріндей ересек балаларым бар. Солар келгендей боп отырмын. Апырай-а?! Садақ атқаны жаман екен. Аман қалғаның олжа, қызым. Қалайсың?

— Жаксы, әкей. Осы танған күйінде аман-есен елге жетсем болғаны.

— Құдай қолдасын! Жетесіңдер. Бізден ары қарай ондай қаныпезерлер жоқ. Екі күн жүресіңдер. Су да, ну да, жыра-жықпыл да бар. Жә... Оны ақылдасармыз. Тамақ алыңдар.

Балбырап піскен бағланның еті үздік-создық әңгімемен қылғып кете берді, кете берді. Өмірі сорпа ішпеген Роксананы балаша үгіттеп, кемпір сорпа ішкізді.

— Ас алмасаң, сорпаланбасаң жара жазыла ма?! Әне, өңін өзгеріп шыға келді. Күндіз дұрыстап қарамадым ба? Әлде күнсіп, тұтығып келдің бе... Қарашы жуынып, таранып, аздап әлденіп едің тура бір падишадай аруақтанып, сұп-сұлу боп шыға келдің. Солай ма, қызым?

Кемпірдің қызы екі езуі екі жаққа кетіп, мақұлдап бас изейді. Өзі Роксанаға қызыға қарайтын секілді. Бір кезде қарт сол жақ қапталында жатқан бес ішекті аспапты алып даңғыр-дұңғыр бір әуездің басын шалды. Аршад мұқият тыңдап отырған. Бір кезде аспапты сұрап алды. Құлақ күйін келтіріп біраз әуреленді. Одан соң сәл демін ішіне алып отырды да жаңа ғана доңғалағы желінген ескі арбадай далаң-дұлаң шыққан әуезді Аршад жіптіктей етіп қайта тартты. Отырғандар мәз болысты. Одан соң Аршад әлгі аспапты жын қақтырар бір сазға бұрды. Үй иелері билеп кетуге аз қалған секілді.

— Өнерің жай өнер емес, кәдімгі құдай бере салған үлкен өнер ғой, мынауың? Мұны қайдан үйрендің?

— Әкеме ілесіп бала кезімнен керуенмен жүрдім. Сонда елдеріңізге келген сайын бір аспап алғызып, әкемнің саудасаттығы біткенше мен осы аспапты білетін, әлгі керуен сарайдың сазгерлерінің арасынан шықпайтынмын. Иә, әлгі шайханалардың күмбезін көтеріп әкетердей керім әншілер, күйшілер бар ғой.

— Ым... енді түсіндім. Ондай әнді кім естімейді, бірақ сол әнді, аспапты нақышына келтіріп айту, орындау құдай берген қасиет. Байқаймын, ән де саласын. Мына жаппада отырмын демей, жаман шал мен кемпірімнің жастық шағын бір сәтке қайтарып берші, шырақ.

— Біз үшін бұл жаппа қасиетті шаңырақ. Жанымызды алып қалдыңыздар. Әнді сіздерден несіне аяйын. Парсының ескі әні. Мүмкін естіген де боларсыздар. Жаңа әндеріне жете алмай жүрмін. Есейіп те кеттік. Мынадай ән. Ән не ғашықтықтан, не мұншерден, не үлкен қуаныштан туады ғой. Мынау ғашықтық мұны болса керек... — Аршад сәл жөткірініп алды. Одан соң шынында еттен өтіп, сүйекке жетер бір әуезді жетелеп отырды. Бірте-бірте кеудесінің тұңғиығынан қоңыр дауыс баяу көтерілді де үдей-үдей үйді толтырды. Әуез үш мәрте қайталанып барып, сылқ түсті.

Кемпір орамалының ұшымен көзін құрғатты. Шал аңқайып қалыпты. Сұратпай және мына әуезден ескен мұнды серпіп тастағысы келгендей Аршад бір желдірме тәрізді ойнақы күй бастады.

— Енді біздің елден бір ән айтайын. Елімді шынымен сағынып отырмын. Бұл өз әнім еді. Елде көп айтылады.

Аршад парсыдан құман тіліне көшіп, сахараның кең тынысты, шарықтап, қалықтап тұрып алар өз әнін айтқанда Роксананың көзіне жас келіп, алқымына кесек тығылды. Ән біткенде шал көзінен мейірім мейімдеп:

— Шырағым, өзің шығарған ән болса және бірін, көне. Одан соң қинамаймын.

— Мына әнді осы келініңізге арнап шығарған едім. Ол бір жұлдызға қол созған шақ қой. Сондықтан іші толған жас жігіттің арманы еді. Ән шығарғанда қыздың атын жасырасыз ғой. Бар рухым мен санамды өзіне аударып әкеткен соң “Рухсана” деген ән шығардым.

Аршадтың әні Марақанда кешкілік соғар аңызактай өте майда басталды. Одан соң әуезден өрнек өрілді. Сөзбен түйдек-түйдек сыр ағытылды. Ән айтылған сәтте әдетте сонау Үндіден келер жалт-жұлт құлпырым матаның көркем гүлдері көзге елестеп тұрып алды. Арасында аһ ұрған, түңілген, үмітке толы жүректен ескен тегеурінді, тебіреністі сәттер буын-буынға түсіп, тындаушы бақсыға арбалғандай қыбырсыз қалып еді. Жақсы ән тез таусылады... Тындаушылар әсерден серпіле алмай аз-кем үнсіз қалды.

Меймандар жатын орынға оралды. Аршад өз үйіне келгендей, өзінің некелі әйелінің жанына жатардай еркін. Бәрі солай болды да. Аршад Роксананың ішкі дүниесінде бір нәрсе өзгергенін сезді. Не өзгерді? Жақсылық па, жамандық па? Дарақыланамын деп өз бағасын түсіріп алды ма? Әлде жаңағы ашық айтылған өленнен Роксана тіксініп қалды ма? Бүгін ғана бауырында бүйректей боп жатқан Роксана қазір араға орын тастап шеттеп жатыр. Екеуі де үнсіздікті кім бұзады деп бәстескендей...

Аршад орнынан тұрды. Түндіктен түскен ай жарығымен сипаланып барып, тостаққа айран құйды.

— Роксана... Шөлдеген жоқсың ба?

— Иә, бар аздап.

— Мен айран ішкелі отырмын. Жаңа етті көбірек жеп қойсам керек. Айран тоқ басады. Асты сіңіріп жібереді.

— Ендеше маған да құйшы.

— Айран ішкісі келген бойжеткен маған қарай жылжы. Әйтпесе төгіп-шашып жатар орынсыз қаламыз.

Роксана ішкөйлекпен жасқана басып келе жатыр. Аршад осыны көргісі келген. Он бір, он екі жасар қыздар секілді. Жеп-

жеңіл. Көйлегі тізеден екі елі жоғары. Оның құлын мүсін денесін және бір көру тойымсыз көңілге уақытша алданыш еді.

Тағы да тыныштық, үнсіздік орнады. Екеуі де түнліктің арғы жағындағы жұлдыздарға қарап, алыс-алыс ойларға кеткендей.

Роксана мына кештен есенгіреп оралды. Адамды білу, түсіну қаншалықты қиын екенін Роксана бүгін ең соңғы рет айқын аңғарған секілді. Аршадтың сырты ғана сұлу ма деп ойлаған кезі болған. Іші қуыс көркем жігіттер өте жиі кездеседі. Бірақ Аршадтан ескен еркектік көп белгіні Роксана ары кетсе табандылық, мансап берген адамға деген берілгендік шығар деп те бағалаған күндері есінде. Киропольге оның қатып-семген, ағаштанып болған сұр бойдақ еместігін сәл де болса сезген. Сонда өзі іштей мойындауға ырық бермеуге тырысқан, бірақ ішін жылытқан, бойына жылы қан таратқан сезіммен арпалысып, Эсхатаға жеткен. Қырсықты күндері Роксана оның жүрегінің қаншалықты жасыл жайлау екенін, ананың алақанындай мақпал, әкенің мекіренгеніндей шынайы екенін әбден ұқты. Сенді. Еш есепке бармай, сезімге жол берді. Арадағы ала арқанды Роксана өз қолымен алып тастағандай болды. Енді бүгін Аршадтың ішкі әлемі мына аспан секілді шексіз бе деп қалды. Сол шексіздікпен салыстырғанда өзі жер бетіндегі бақа есептен еңсесін көтере алмаған, өзімшіл, астамшыл, мүмкін атаққұмар, бола алмаса да болдым, тола алмаса да толдым деп жүрген әдемі қуыршақтан артық еместігін деп өзін аяусыз кемсітті, тергеді.

— Бек... — деді ұйқының ауылы алыстап кеткен Роксана.

Аршад бектің өзі де жаратылысы берген сезімталдықпен Роксананы және бір көңіл-күй және бір ой иектегенін аңдап, өзінің бар-жоғын білдірмей жата беруге бекінген.

— Бір нәрсе қажет пе, Роксана? Сусын ба?

— Жоқ, бек. Әдетте ұрғашыға ер адам сөз айтады. Бұл жолы мен дәстүрді бұзбақпын...

— Олай емес, Роксана! Мен осы күндері қисыны келсе-ақ өзіңе деген інкәрлігімді жеткізумен болдым. Ең соңында тым ашық кеттім... Басымды бағаласан да, басымды алсан да өзін білесің, енді. Марақанда, осы жуырда ғана соншалықты құлазыдым, жалғызсырадым, сені аңсадым. Ондай күй кешпегелі қанша уақыт өткенін мен білмеймін. Жанағы өзіңе арналған әннің сөзі мен әуезі балқыған алтындай осы қалыпқа құйыла кетті. Сонда айтылған сөз ер адамның сөз айтуы, бар сезімін ақтаруы емей не болуы? Егер сол ән қабыл болса... Айтар сөзің, Роксана тек берер жауабың ғана.

— Мақұл. Мен де сөздің ашығын айтайын. Онсыз да бәрі белгілі... Сөзің де, әнің де, өзің де қабыл, Бек... Бүгінгі түнді есіне сақташы. Осы сәттен бастап мен сенін Тәңір қосқан қосағыңмын.

Менің тілеуім — Ұлым, Әке-Шешем, бауырларым, Қанлы елінің амандығы, өз патшалығымыздың амандығы мен абыройы еді. Енді сол күндіз-түні ойлайтын, сыртта көзден таса жерде жүрсе екі көзім төрт болып тосатын ең жақын адамым өзің боласын. Солай тосар адамымның табылғаны, ол адамның Аршад екені Тәңірдің маған оң көзімен карағаны деп білемін. Менің бұл сөзімді тек өзің ғана өзгерте аласың.

— Тәңір қосқан қосағында бір-ақ арман қалып тұр...

— Айт...

— Ол арман Роксана мен Аршадқа Тәңірім ұзақ ғұмыр берсін. Екеуі әбден қартайып, бала-шағаларының атын шатастырып, шөпшектерімен бала боп ойнап отырар жасқа дейін бірге өмір сүрсе... Ел аман болса.

— Сонда қалай?.. Бала-шағалы боламыз ба?

— Боламыз, Роксана. Күндіз Падиша бола бер. Түнгі билік енді менің қолымда... — Үйіріп әкетті.

— Аршад... Мүмкін елге жеткен соң?

— Падиша сөзін қайтып алмас болар. Түнгі билікке көнесін, алтыным...

Аршад сілесі қатып, Роксананың қай кезде тұрып кеткенін сезбей де қалыпты. Бек таңғы асқа шақырғанда өрт шалғандай атып тұрды. Сәл өрлеп барып таңғы тастай қара суық судың иіріміне күмп-күмп сүнгіп алды да аспанға қарады. Ылғи бозарып, шаң қауып тұрар аспан бүгін көкпенбек, биіктеп, тұнғыықтанып көз суырады. Көкжиекті көмкерген көбік бұлт, әр-әр жерде тұрып қалған шүйке бұлттар аспанға тек сән беріп тұрғандай.

Таңғы аста Аршад пен Роксана көздерін алып кашумен, ұрлана көз тастаумен болды. Үй иесі астан соң токетерін айтты:

— Көленке ұзара құдықты сайға жетесіздер. Біздің балалар сол жерден бері қайтады. Одан арғы жерге әлгі құдық иесі жеткізіп салады. Балаларым оған менің сөлемімді жеткізеді.

Дәл кетерде Роксана кейуананы және оның қызын сәл оқшаулады да құлағындағы сырғаларын, екі білектегі екі сом алтын білезіктерін жұлып-жұлып екеуіне сыйлап кетті.

— Шырағым-ау, мынауың түске кірмес байлық қой? Өзіңе не қалды?!

— Мені ұмытпасың дегенім ғой. Шын пейілмен...

Төрт салт атты түс ауғанша малшы аттарының шамасына қарай біраз жер өндіріп тастады. Содан соң оу алыс көкжиектен бері қарай қара тікенектей бір нәрсе тізіліп тұрғандай көрінді. Аршад және жаман ойға кетті. Тікенек те, қурай да емес. Шөп құрып келе жатқан қалың қол. Не істеу керек? Жалт бұрылып тұра қашқанмен мына аттар құтқарып әкетер сәйгүліктер емес. Борпылдап біраз шапқан соң өкпесі қызып, қызылмай болады.

— Токтандар! — Аршад шептің қай қанаты қысқа болса сол қанатына қарай ойыспақ. — Соңыма ілесіндер! Тезірек!

Төртеу жазықта жиі ұшырасатын лып етпе бір астауша тәрізді ойпаңға түсіп тебінген үстіне тебінді. Еркін келе жатқан тек Роксана. Оның астында кара қасқа дөнен. Дөнен желдей есті. Алға түсті.

— Аршад! Қайда барамыз?

— Сайдан шықпа. Сәл еңкейіңкіре!

— Аршад? Кімнен қашып келеміз?

— Білмеймін. Әйтеуір жер қайысқан қол. Сұмдық. Сәл төмендеп алсандар олар көрмей өте шығады.

— Сен ше?

— Қазір... Ұзап алайық. Сонан соң айтам.

Аршад әлгі қалың қолдың шаңытып келе жатқанына дейін байқады. Бұлар шептің оң қанатына едәуір жер ұзапты.

— Токтандар... Аттан түсіндер!

Аршад өз киімін тез шешті де, басына бакташының бөркін, үстіне шапанын, аяғына көн табан, күмпиген сұрықсыз етігін киіп, ас салған дорба мен торсықты иығына іліп, кері қайтты.

— Аршад! Не істемексін?

— Сендер және төмендеп кете беріндер. Мына жосық өткен соң тірі қалсам бір-бірімізге қарсы жүрелік...

— Не үшін, Аршад?

— Бұл Падишаны іздеп шыққан жосық болуы әбден ықтимал. Өйткені ұрысқа емес, іздеуге бейім сап құрған. Бізді таппаса олар осы бетімен әлі ұзақ сандалады.

— Аршад? Тәңірім енді қосқанда...

— Тәңірден басқа көмекке келер ешкім жоқ. Қорықпа... Бір амалы болар. Мені тұтқындап әкетсе жолдан қалмаңдар.

Аршад шок-шок қараған өскен тұсқа келіп, жейдесін күнкағар етіп, бір білегін басына жастап, ұйқыға кеткен болды. Жүрек дік-дік. Жосық албастыдай төніп келеді. Өне, адамдардың сөзі, аттың пысқырынғаны да естілді. Қай тілде сөйлеп келеді? Әзірше айыра алар емес. Жақындасын. Бір кезде жердің төбесін ойған мың сан тұяқтан денесі түршігіп кетті. Тәуекел! Жорық жосығы болса жалғыз жаяудың керегі не? Тисе қоймас. Аршад быршып терлеген бетін топырақпен айғыздап, табан астында талқан амалына оңтайланды. Бұл — тіл-аузы жоқ мақау. Мақауды ешкім тергемейді. Көп болса бір тебер, жотасына қамшы тиер. Біресе ыржалақтап, біресе жыламсырап бір бейшара бола қалса олар өте шығады.

Бір ат Аршад жатқан тұсқа жақындағанда тайсақтап, үркіп, бұра тартты. Сарбаз қамшыны көміп-көміп жіберді ме әлгі жылқы Аршадқа жақындап келіп, тіке шапшыды.

– Әй, мынауың кім-ей, өзі? Тірі ме, өлі ме?

Таза қаңлыша тіл қатты әлгі сарбаз. Аршад орнынан тұрды. Жасқанбай әлгі сарбазға қарады.

– Кімсіңдер?

– Мә, мынаны қара?! Кімсіңдер деп бүкіл жосықты бір өзі тергейді!

– Есі дұрыс па, байқашы. Өзі біздің тілде сөйледі ғой деймін?

– “Кімсіңдер” деп қасқайып тұр. – Аршадтың төнірегіне біраз сарбаз жиналды.

– Әй, өзің кімсің? Соны айтшы? Тоз-тозың шығып қайдан келесің?

Аршад бәрін түсінді. Бұл Бекасылдың жосығы. Роксананы іздеп шыққан. Жосықта кемі бес мың сарбаз бар. Іріктелген, сайыпқыран жосығы. Мінген аттары, ат әбзелі, сарбаздардың сауыт-сайманы, атқа қонысы, қару-жарағы – бәрі-бәрі соны айтып тұр. Осы жосықпен Бекасыл Паратакентті алған. Мүмкін кейбіреулерін шырамытып та қалар? Олар Аршадты жазбай таныр еді, бірақ оның киген киімі, айғыз-айғыз беті оған жібермей тұр.

– Мен бір келе түйемді іздеп жүрген жоқшымын. Жолда түйе көрінбеді ме?

– Өзіңнен басқа түйе шалынбады көзге, бауырым. – Сарбаздар ду күлісті.

– Атың кім, батырым?

– Біздің тұқымнансың-ау, шамасы. Бетіне қарап күлсең атына жармасады. Ей, ат мініп ненді алған! Есек пе, қашыр ма бірдене тауып алмаймысың? Өзің бір, бетіне бес ит тойғандай сұлу жігіт екенсің. Есек мінсең қалай жарасып кетер еді!

– Әй, тілі мен жағына сүйенген бір мықты мырза болдың-ау, шамасы?

– Е-е-е... Жаман емеспіз. Оны қайтпексің?

– Әкеңнің атын тура тапсам атыңды түсіп бересің бе?

Аршад әлгі белді аттың үстіндегі жас бек екенін түсінді. Одан соң оның кім екенін жазбай таныды.

– Ал айт, әулием! Таппасаң қатты өкінесің! Кәне, әкемнің аты кім?

– Йазыр ханзада!

– Әп, бәрекелде-е-е! Мынауың жай адам болмады. Ат сенікі. Бірақ, шапаныңды шешіп, басындағыны таста. Бетінді шайқа! Сені мен де танып қалдым. Атыңды атасам – атым өзімде қалады. Келістік пе? Аршад бееек?! Оу, көкесі, апекем қайда?

– Апекең аман!

– Кешіріңіз, Аршад бек... Ай далада Мараканның сатрабы көлденең түсіп жатады деп кім ойлаған? Апекемді бір жыраға тығып қойып жатқан жатыс-ау, шамасы? Таптым ба?

– Таптын. Жосықтың басында кім?

– Бекасыл патшаның өзі. Сәл кейініректе әлгі тобан аяқ Апанас алтын күймені, ішім-жем, су-сусынды басқарып келе жатыр. Өне, патшаның өзі де көрінді.

Аршад қайтадан әлгі шапанын, кепешін киіп, бетін айғыздап тастады. Лекилдете жеткен патша Аршадтың төбесінен ары қарап тұрып тіл қатты.

– Мынауың кім? Бірдеңе айтты ма? Әлде даланың перісі ме?

Аршад кепешін шешті. Бекасыл сонда барып оның бұрқыраған толқынды шашын шырамытты. Шапанын лақтырып, бетін сұртті.

– Аршад! Тірімісің? Екеуің бірге деп еді... Роксана падиша тірі ме? Соны айтшы, досым!

– Тірі! Анау астауша секілді жыраға салып төмен жібердім. Қаша қаша ұзап кетпесін. Ал патша, жол баста!

– Жок. Өзің алға түс. Ат беріндер!

Йазырдың ұлы аттан түсті.

Бес мың найзалы жосық жалт бұрылып, кері жүрді. Роксана күймеге жетті де, алкам-салқам бір күйге түсті. Ешкіммен сөйлеспеді, өткенде өзіне едәуір қорған болған түптегі жайлы төсегіне жатып, бесікке бөленген балаша тербетіліп келе жатты. Дүниеде адамға шынымен керекті нәрсенің, ненің қымбат, ненің түкке тұрғысыз екенін, адами қасиеттердің қайсысы табиғи, сонысымен ардақты, шынайы екенін, одан да басқа көп дүниенің парқын осы сапардың үш-ақ күнінде телегей теңізден ақ маржанды өзі сүзгендей анық көрді, түсінді. Бұдан бұрынғы өмірінде артық дүниелер өте көп болған екен. Дәл осы күнге аман жеткізіп, бәрін орын орнына қойып берген Тәңірге рахмет. Ендігі бар асылы, әне Бекасыл екеуі үзенгі қағыстырып кетіп барады. Әрине, екеуі кездескен жерде Роксана бұдан былай да сыртта қалады. Солай-ақ болсын. Екеуінің достығы жарасса, көп нәрсе оңайлайды. Достықтары мәңгілік болсын. Рас, Роксана, Аршадты сағынып, аңсап келеді. Бірақ еркек өз табиғатына лайық жүрмесе обал да. Сол Тәңірім жаратқан еркектік еркіндігіне сәл қысастық жасасаң нағыз өр тұлғалы ер адам аюша ақырып, асауша тулап шыға келеді. Одан соң үнемі өзінің адымы қысқарып қалмаса деген қара тікендей ойдан құтыла алмай, құны неге тұрса да бой бермеуге бекінеді. Роксана Аршадтың өрісін де, адымын да шектемейді. Қайда барасың деп өмірі сұрамайды, қашан ораласың деп те тақақтамайды. Еркін жүрсе, от басына өзі-ақ үйірсек болады. Тіпті, кейде-кейде: “Падиша мені сағынбай ма? Күтпей ме? Алаңдамай ма?” деп ойлар күйге де жақындатып, олай еместігін құлағы жастыққа жайылғанда дұрыстап ықылас-ниетке, ләззатқа бөлеп тұрады. Ел ісі, мемлекет ісіне оны жұмсаудың керегі жоқ. Тынығар уақыт келді білем. Аршадқа бір ретін тауып,

ерекше мәртебе берсе Бекасыл екеуі екі елді ойнатып басқара бермей ме? Маған не деді? Балалы-шағалы боламыз демеді ме? Падиша атым қала берсін. Қиял жетсе, ел жетеді, атак жетеді. Аршадқа ерекше бір мәртебе табуды Роксана ойластырады. Аршад әйелінің атынан емес, елді өз атынан басқарғаны жөн. Сонда ер намысы төменшіктемейді. Нендей мәртебе?.. Жә... бара көрер. Ақылдаса шешер. Өзі не дер екен? Оны да намысына шок баспай андап алған жөн. Екеуінің некесін кім, қалай, қандай салт-дәстүрге сүйеніп киғызады? Оған Ақсүйек Байтақ патшаның басы ауырсын...

Бекасыл патша екі жасақтан өзге қалың күшті сардарына бастатып ілгері жіберді. Суыт жүріп, сарбаздарды үйді-үйіне тарат деп пәрмен берді. Мінген атына қарай адамын андайтын сак баласы жабыға мініп жолға, жорыққа шыкпайды. Бәрінің мінгені өз жылқысынан тандаған әздек аттар. Сондықтан ерік өздеріне тиісімен қалың қол бірінің шаңын бірі қаппас үшін таркатыла шеп құрып, еңкейе шауып шалқая тартады. Бұл аттарда өкпе жоқ. Ертеден қара кешке дейін шапсан да шыдас береді. Тек оған адамның өзі шыдамайды. Ішек-бауырың, қолқа тамырың қуығыңның басына кептелгендей болады. Жылқы жарықтық сол келісте қантарылады, суыйды. Одан соң түн жарымында шөпке, жемге аузы тиеді. Таңертен қайтадан тын тұрады. Жосық осылай көзден таса болды. Бекасыл әпкесімен, досы Аршадпен Марақанда айырылыспақ. Сірә, Бекасыл Киропольге, онда сүзіліп жолға қарап отырған Саяға асығып келеді. Ол Сая жайлы әлі ләм-мим деген жоқ. Аршад айтып үлгермесе керек. Әлде бәрі өз жолымен, өз жөнімен жүрсін, араласпайын дегені шығар. Енді Роксананың да інісіне айтары бар. Әзірше ол да жұмбақтап, білдірмей келе жатыр.

Сонымен, Марақанға келіп, Падиша осы күнге аман жеткізген Тәңіріне арнап, желеп-жебеген аруақтарының атын ататқызып құрбандық беруді жөн көрді. Құрбандық шалудың ішінде болсын деп Битанға – қанлының тірі пірі – Байтақ абызға, Әсхатаға, Зариаспы, Паратакентке шабармандар сайлады. Қанлы елінде бұрын бес бұлық болса енді алтауға жетті. Соның ішінде, әрине, Сағай бас ие болып отырған қатзақ¹ бұлығы ең бай, ең бүйірлі іргелі ел. Сағайды жуырда елі хан көтеріпті. Енді басқа бұлықтар да солай жасаймыз деп шала бүлініп жатыр. Ол жөнінде Бекасыл былай дейді:

– Ол бұлықтар Ақсүйек Байтақ патшаның тұсында өсті, өнді.

¹Қатзақ – Қаңлы елінің Шаһарисабыз өңірінде орналасқан. Кейін “қөзақ” болып аталған, бірте-бірте Қаңлы елін де, Үйсінді де өзіне сіңіріп жіберген ұлыс атауы. (Қытайдың “Билік ғиبراتнамасы сөздігі”. 1 том. 631 бет.)

Түгін саны екі-үш есеге артты. Бұрын Басие деген әкеміздің әр бұлықтағы сенген адамдары үшін әжептәуір мәртебе еді, енді жай телпек секілді боп қалды. Ол бұлықтар қонданып, ел ішінен не бір азуын айға балаған адамдар шықты. Сондықтан толқып-шалқып жатқан ол бұлықтар енді бір-бір хандық атанады. Ол бұлықтарды ел көтерген хан басқарады.

— Бағынбай кетсе қайтесің?

— Хандар үш жүз атты әскерден артық ұстамайды. Патшаның әскери бекінісі, ордасы Тасқаладан бес мың жарау ат, сайыпқыран сарбаз үзілмейді. Ол — жай ләшкер емес. Олар — шәкраттар. Өмірін соған арнаған, күндіз-түні жаттығатын, өз үйелмені жанында, сол Тасқалада тұратын жандар. Елді қорғау, іште алда-жалда бүлік шыққан жағдайда дереу жетіп барып су сепкендей етеді. Түбінде Падишаға да сондай тұрақты, аса жинақы күш керек шығар деп ойлаймын.

Роксана алғашында сол Сағай ханға, одан соң кезінде жеке ел болған Мауреннахрға ғана шақыру жіберсем бе деп бір оқталды. Одан соң Аршадпен кеңесті.

— Алалап шақыру Бекасыл еліне іріткі салумен бірдей, Роксана. Егер тек осы сапардан, жалпы жаманаттан Тәңірім сақтасын деген ниет болса өз елің, өз төркініңмен шектел. Ал осы дүрмекпен еліңнің басын құрауға көмектескен, арқа болған ежелгі туыстарға пейіл білдіремін десен Үйсін Күнбегі көрегенге, массагет Қайымерден әкелеріне де шабарман жібер. Онда құрбандық берер күнді сәл шегеріп, патшалар мен хандар, сатраптар мен жуандар екі өкпесін қолына алып жетпей, Роксана падишаның еліне барып, сергіп қайталық деген жеңіл, желікті көңілмен келсін. Менің ойым осылай.

— Дұрыс айттыңыз, Аршад бек! Екінші ұсынысыңыз қабыл болсын. Мен мына Сарай салынып біткен соң, жана Керуен-Сарайдың дақпырты біраз жерге жеткен соң бәрінің басын қоссам деп едім.

— Ол тұста да дәл осылай Падиша бір кеңдік жасаса уәжі тұрарлық емес пе? Ол жай ғана келу-кету емес. Ас ішіп, аяқ босату да емес. Қанлы, Үйсін, Массагет патшалықтарының ықылас-пейілін өзімізге құлата беру. Дүние Ескендірден соң әлі балқыған қола тәрізді. Әзірше Империяны тулақша тілгендер бірінің бақайынан бірі тартып, өктем күші бар ерекше ел туғызбай жатыр. Бірақ ондай елдің туар күні алыс емес. Тек сол алпауыт ел дөңкііп тура іргемізден шыға ма, жоқ қарауытып алыстан көріне ме — белгісіз. Күш алған елдің ең бірінші қадамы басқа елдерді жаулап алу, тұқыртып ұстап отыру. Сондай бір алақүлік күндер туса бізге арқа керек. Арқамыз жанағы патшалықтар. Бізге соқтығысу сол елдерді де қозғайтынын қазір бәрі біледі. Сондықтан бұл елдердің

патшалары тұрмақ, енді хан атанған бұлық бәсиелеріне дейін риза етіп ұстауыңыз абзал, Падиша.

– Өзің ұстайсың, Аршад... Осы келісінде Әкемнің екеуміздің бас құрауымызға деген ризашылығын барша жұрт алдында алсам – бетіміз ашылады, жүзіміз жарқын болады. Мұным қалай?

– Падиша жаңсақ сөйлемейді. Біз пақырға тек бас изеу қалады... – Мауқы басылмаған жандардың жанаса кетуі қандай сүйкімді көрініс еді...

Тұңғыш рет Роксана падиша Тәңіріне бағыштап құрбандық шалатын рәсімді ретке келтірді. “Марақанд менен екі жас кіші” деп әзілдейтін, шынтуайтында да өз қатарынан ешкім қалмаған бір қарт тақуа кісі бар екен. Сол көлжасар адамды шақыртқанда әлі сөзі де, қимылы да сергек тәңірші өзінің айтқанын падишаға жасатты. Тәңірші тақуа Ұлы жаратушыға арнап сөз айтатын төрт бұрышты шағын тұғыр тұрғыздырды. Тоғыз ірі кара, тоғыз дөнен айғыр бір мезгілде пышаққа ілігер он сегіз құрбандық орнын жерден екі баспалдақтай етіп жарты шеңбер тәрізді тіздіріп, тастан жасатты. Қасапшыларға біркелкі киім кидіртті. Құрбандық шалу рәсіміне қатысуға келген аса мәртебелі меймандар жайғасар орын да күн-түн демей дайын болды. Тас та, кесек те, кірпіш те, жұмыр ағаш та, жұмыс қолы да патша сарайының құрылысынан, дап-дайын күйінде келіп жатты. Сондықтан он үш күнгі мерзімде бәрі дайын болды. Айтұлы күнге екі күн қалғанда Ақсүйек Байтақ Абыз бәйбішесі мен үш тоқалын, ұл-қыздарын, ержетіп, бойжетіп қалған немерелерінің бірін тастамай Марақанға жетіп алды.

– Біз келдік, – деді әкеден бұрын сөйлеп, қылжақ Йазыр. – Әкем әйелдерін түгел әкелетінін білгенде мен де бәрін сай-сайдан теріп алар ем. Жігіт адамға жеті әйел деген не, Роксана? Мен, момын солардың біреуін ғана ілестіріптің. Қап!

– Оқасы жоқ, Йазыр... Қажет десең қалған алтауын Марақанда жаңалап жібереміз, – деп Аршад арқа-жарқа күлді.

– Міне, ер көңілге не жетсін. Жасамасаң да риза еттің, Марақанның иесі екеніңе көзім жетті.

Келесі күні күллі шақырылғандар келіп болды. Сатраптың сарайында қонақасы берілді. Көптен көзайым болмаған кілең ел жуандары иығын басып, жүйкеге салмақ түсірер талқы, келіссөздің жоқтығынан өздерін еркін ұстап, қонақасы мәре-сәре әңгіме дүкен кешіне айналды. Ойын-сауық басталды. Роксана төр жақтан әкесін іздеумен болды. Табады, табады да таң қалады. Анау бұқа бас, арыстан жал, басы мен иығы тұтасып кеткен кесек адам соң ел билегендердің бел ортасында баяғы қалпын өзгертпестен әңгіме көрігін қыздырып отыр. Байтақ жайшылықта да осындай оқиғаның ортасын бермейтін адам. Роксана алыстан көз тастап, “патша” аты иығынан түскен соң не өзгерді екен деп

карап еді. Еш нәрсе өзгермеді. Байтақ қайда отырса әлі де сол орын жер кіндігі саналатын қасиеті бәз-баяғы қалпында екен. Абыр-сабырдың арасында Бекасыл мен Аршад бек Роксанаға жағастап жүріп алды.

— Екі батырдың маған айтары бар ма?

— Бар, Роксана! — Бекасыл аһ ұрғанда аузынан жасыл жалын шыққандай болды.

— Айтпай-ақ қой, бауырым. Мен бәрін білемін. Саяны қолыма қалай қондырсам деп тұрсың-ау шамасы?

— Солай... Патшаға ұры жүріс аса жараспайды екен.

— Падишаға да солай...

— Не айтып тұрсын? Сендер, Аршад екеуің бір нәрсе бүлдірген жоқсындар ма?

— Бүлдірген жоқпыз, патша досым. Бүтінделсек деп едік.

— Әп, бәсе! Сөздерің, былай ара-қашықтықтарың өзгеріп қалғанын байқап едім. Бұл — сәт! Бәрі сәтіммен болғалы тұр-ау! Абыз батасын бергенде төртеуіміздің бетіміз бір-ақ ашылмай ма? Бәрін өзің баста, Роксана. Патшаға, Абызға әмірі жүретін, сөзі ететін тек өзің едің ғой?!

Роксана сарай астындағы қалың қонақ, теңселген жүрістің арасына сіңіп көпке дейін көрінбеді. Одан соң асығыс, қобалжулы көңілмен жетіп келді.

— Сая қайда?

— Осында.

— Тез, иығына ақ жапсын. Аршад осы жердің бір адамын... Әпкең бе, жеңгең бе, жақының ба, әйтеуір өз жағыңнан менің басыма ақ орамал салатын әйел адам тап.

— Табатын несі бар. Әпекем осында.

Бір кезде тұлпардың тұяғындай жез қонырау соғылды. Байтақ жұртшылықтан сөз сұрады.

— Уа, халқым, құтты қонақтарым! Жер аяғы шалғай. Дәл осылай басқосу күнде бола бермейді. Бірін ойда, бірін қырда дегендей. Осы бір желе жортып, жеңіл келген сапарларыңызда мен екі бірдей қуанышымды бөлісіп, батаны бірге беруге тілек білдіріп тұрмын. Роксана падиша өзім тақлеттес ел ортасынан қайнап шыққан, күллі Далаға қаршадайынан әнші-сазшы аты жайылған, кейін естияр шақта ел билігіне араласқан, алдын арам сөз кеспеген, ту сыртынан ілік сөз ілеспеген тік мойын, сынық мінез жарасқан Аршад бекпен ендігі өмірімді жалғастырам деп тұр...

— Бұл пейіл екеуіңе ортақ па, Аршад бек?

— Ортақ! Ұлы Абыз.

— Ажалдан, одан соң азаптан құтқарып, бүгін осы сарайға, Роксананы аман жеткізген соқмандығы! аян, осы жасыңд!

халық Көл білге² атаған бектің ниеті қабыл болсын! Қызым, Роксана! Теңің табылып тұрғанда текірек мінез танытпағаныңды Тәңірім қолдайды. Ұлы жаратушы сенің тал бойыңа шақ келмес ауыртпалықты ұзақ арқалағаныңды бағалап, сол сында Тәңір жолынан айнымағаныңды көріп, жүгінді көтерісер, уайымыңды сөйлітер Адам жіберді. Бұдан былай бұл өмірде қатар жүресіндер ме, бірін ілгері, бірін сәл кейін жүресіндер ме өздерің байлауын табындар да бақытты болындар!

Байтақ екі қолын аспанға атты:

— Уә, Тәңірім ниет қосқан екеуіне бақытты өмір бергейсің! Қабыл!!!

Екі алақанын маңдайына жапсырып барып, қолын түсірді.

Аршадтың әпкесі көзінен жас моншақтап келіп, мөлдіреп тұрған Роксананың басына әппақ тезинжек³ салды.

Бұлардан соң Байтақ абыздың алдына Бекасыл патша мен Сая келді...

Құрбандық шалу рәсіміне бүкіл Марақанд халқы қатысты.

Роксана халықпен жүздесіп, бірге дәм бөлісіп, осы күні үлкен бедел жинады. Енді оның келген беттегі қатқылдығынан сескеніп қалғандардың да жүйке тамыры босады. Роксана қаумалаған халыққа өзінің арман-мұраттарын жеткізді.

— Марақанд мен көрген қалалардың қаласы Вавилондай бола қоймас. Болса кейінгі ұрпақ, біз мол қазына тастап кеткен ұрпақ сол дәрежеге жеткізер. Дегенмен бұл да әлемдегі айтулы қалаға айналады. Патша сарайы — елдің деңгейін көрсетер дүние. Ол салынып жатыр. Керуен-Сарайдың біраз бөлігі іске қосылды. Ол да өткен-кеткен тамашалап айтып, қайыра келгісі келетін мақтанышымыз болмақ. Ғибадатхана салдырамыз. Ол Тәңірдің жердегі үйі — Тәңіртағы болады. Әлемнің ғұламалары келіп тұра алатын, өз ілімін шәкірттеріне егетін, әрі жайлы қоныс әрі ғылым мен ілім Сарайы болады. Грек пәлсапасы, арабы математика, шайырлар ортасы, сазгерлер, әнші-күйшілер мекені боларлық жеке бір ерекше кент қала ішіне салынады.

— Қалаға сыя ма, падиша?

— Сыймайды. Қорғанды кеңітеміз. Қорған тұра берсін. Арасына кен кеңістік тастап Марақанды қамалмен қайта қоршаймыз. Сауданы үдету керек. Қолөнершілерге, кәсіпшілерге салық салмаймыз. Өнері өзін бақса болғаны.

Осылай Роксана жарты күнін анталаған халықтың арасында әткізді. Адамдардың өзіне деген ықылас-пейілінен қуат алып

1 Соқман — Батырға берілер ең жоғары атақ.

2 Көл білге — көп білетін, данышпан.

3 Тезинжек — жібек жамылғы.

қайтты. Елдің үстінен караушылар қашан да елді томаға-тұйық ұстауға тырысады. Ел сондықтан да нені жасауға боларын, нендей жағдайда жаңылыс болатынын білмей әрі-сәрі күйде жүреді. Бір іске бел шешіп кірісе алмайды. Роксана, тумысынан ешкімге жалтақтамаған, жалған сөз айтуға мәжбүр болмаған адам. Жаңағы елге айтқан сөздері оның шын сөзі, арманы, асығып, жете алмай тұрған өркеш-өркеш мақсаттары еді:

Роксана адасқан қаздай, Сарайға қалың ой, батпандаған әсермен мәңгіріп жетті. Жан-жағына бозаң жасыл жібектен шымылдық тұтылған падишаның жайына келді де құлай кетті. Даяшылары мен күндікшілері еппен шешіндіріп, үстін қымтап қойды. Роксана жападан-жалғыз. Құлағында кара халықтың үні. Көз алдында көмпіс бейшаралардың үмітке толы көздері. Осыларды алдауға бола ма? Қанау дұрыс па? Қазіргі ішкен асына разы, одан кейінгі қорегін өмір бойы іздеумен, сол үшін қайысып, қажып, кейде өлімші халге жетіп, еңбек етумен өмірі етіп жатқан кара табандарды жазалау керек пе? Олар онсыз да үкімі шыққан, мәңгілік азапқа, бейнетке келген жандар емес пе? Мен неге бақыттымын? Жо... жоқ... Мен Сузыға дейін, қайтар жолда ажалдың көзіне үніліп қарағанша соншалықты таусылып, мұқалып, өзімді бақытсыз жан деп жүрмедім бе? Енді не өзгерді? Оны кім өзгертті. Аршад па? Әлде құлама сайда шошайған төрт жаппаның арасында өмірін өткізіп жатқан әлгі мейірімді, ынсапшыл жандар ма? Дүние күрт өзгерді. Бұрын Роксана бәрін нақты білетін. Өзі — падиша, халық та, патшалық та оның меншігі. Бәрі осының айтқанымен жүреді, осының ойындағысын орындайды. Енді қалай? Әлде билікке шығандап шыққан адам бұлай босаңсымау керек шығар? Жоқ, олай емес. Ақиқаты кім айтады? Өзі, тек өзі ғана айта алады. Патшасы елін алдамаса, елі патшасы үшін ен ардақтысы — басын да беруге барады. Патша тек айтсын, тек бұйырсын. Егер ел іші толған жалғандық, сөз саясат, алдау-арбау, халықты шатыстыру болса ол мемлекет тез қирайды. Себебі... Иә, бакшада бір аскабақтар жатады. Көлеңке аз түсетін тұста. Жаз өтеді, күз бітеді. Әлгі аскабақ дөңкііп бір көлеңкеде көз қызығардай боп өсе береді. Сабағынан үзіп, көтерсең кара тастай ауыр, жарсаң әлі көкпенбек — піспеген. Алдау-арбау, зорлық-қулыққа құрылған ел сондай. Ол іші піспеген соң быт-шыт боп далада қалады. Ондай елдің арты — лан...

Осылай кірпігі айқасқан Роксана жалғыз жатып, жалғыз тұрды. Бұлай болмауға тиіс еді ғой? Бүкіл бір әлемнің орны үндейіп тұр. Ол не әлем? Иә... Аршад Байтақтың бір ауыз сөзіне бола жолға шыққан.

— Сен Аршад, өзің билеген Киропольға дейін бізге ілес. Сонда

құда орнындағы құдамызбен, құдағидың өзімен жүздесіп, алдына барған ырымын жасап, елге іс тындырып жетейік. Жол үсті ғой. Болмаса ары-бері журу де оңай емес. Жас келді. Уақыттан ұтыламыз.

Кеше Байтақ патша Саяның кім екенін жазбай танып, ел-жұртқа ол жайлы таратып айтып берді.

— Әкесінің атына қарағанда Сая келін Зариаспының даруғасы, кейін Бақтұрдың сатрабы болған адамның қызы. Бақ келеді, бақ таяды да. Баязат зор адам болды. Ол адам даруға, сатрап боп тұрғанда парсы билігі қылдай, сақ баласының жолы даңғыл еді. Ақылмен ала алмасын білген Дарий патша оған мықты жосық жіберіп, бір түнде астын-үстін етті. Біз келіп үлгіре алмадық. Баязат қаза тапты. Бар дәулеті жаңа парсы сатрабына көшті. Ел арасында қауесет жүрді — Баязаттың бала-шағасын Дарий ішкі парсыға алып кетіпті деген. Кейін естідім, бала-шағасы басқа аталарының атын жамылып елде қалыпты деп. Бірақ Бекасыл патша айтқандай тоз-тозы шыққанын кеше естідім. Білмеген у ішеді, қызым. Енді Баязаттың аруағы жебеп, бізге келін болды. Бар уайым-қайғың артта қалды дей бер. Баязат білгемен талай-талай дәмдес болып, ол маған, мен оған барған, жантайып жатып күнді-күнге, түнді-түнге ұра сырласқан, іш ағартқан кездерім мың жылға татиды. Оның жесірі мен бүкіл бала-шағасы, шөбере, шөпшектері ертең менімен бірге Битанға көшеді. Олардың бар қамы мына менің қыл мойнымнан енді түспейді...

“Бәсе, — деді Роксана. — Бекасыл екеуі сырттай құда түсіп, қосылған жоқ. Сөзі жарасып соншалықты ынтызар боларлық қасиетін Бекасыл зеректігімен сезген-ау, шамасы. Қара тентек... Аршадтың жасағанын көрмеймісің? Түнімен сүзіліп, масаң жігіттің жанына соншалықты сұлу задалығы сыртқа сәуле шашқан бойжеткенді отырғызып қоюын... Мейлі, неде болса бар әнгіменін басы ашық. Бірақ Аршадты кім деп ұстайды? Сатрап? Қисынсыз. Жалғыз жол қалды. Ол — Аршадты Александрдың регенті етіп ресми түрде жариялау. Бірақ ол бес жылдан соң міндетті түрде патшалықтан түседі деген сөз емес. Өне, Байтақ патша өзі әбден тәрбиелеген Бекасылға билікті жиырма тоғызға жеткенде ғана ұстатты. Онда да Бекасыл күллі қанлы алдында жеңіп алды. Оның алдында Түйепалуанды жайратып тастап, Ұлы Далаға аты шықты. Байтақ бәрін дәл уақыты келгенде, алдағы уақытта Бекасылға әкесінің патша болғандығы бетіне басылмасын, жетектегі тазы дей алмайтын жағдайда патшалықты өткізіп берді. Бұл жолы да солай болады. “Әкеге тартып ұл тумас” деген бар. Егер ел билеуге ынтасы, алып бара жатқан оты болмаса Роксана асықпайды. Өне, өзінің бір әке, бір шешеден өрген үш ағасы патшалық десе басын алып қашып, көнбеді емес пе? Адамның өзі сезеді — қолынан не

келеді, не келмейді. Әзірше Александр өз жасағы бар, өзінің бас еркі бар ойын баласы. Эсхата мен Битанның арасын шандатып, атасы Байтақ абызбен дос боп алды. Байтақ абыз және бір патшаны дайындап жатса құба-құп. Бала биліктен бас тартса – зорлық жоқ. Ұлы Әміршінің ұлы сақ қызына үйленеді. Мүмкін бірер ұрпақтан соң Ұлы Александрша ақырып бір ұлы адам осы өлкеден шығар?.. Бәрін уақыт көрсетеді. Әлі бес жыл бар. Ең кемінде. Ол да аз уақыт емес”.

Аршад Киропольден Эсхатаға тарта жөнелді. Онда есін жиған Каллисфен Роксанаға айтар сөзім бар деп жан таппай жатса керек.

– Келтіріндер. Ұлы ақын не айтпақ? Тындайық.

Каллисфен кезінде сұнғақ бойлы, келісті жігіт болды деп Роксана көп естіген. Қазір оның алдында өті бойына жайылған көксарғыш ренді, мүжілген, дәрменсіздігіне одан бетер қорланған тірі аруақ отыр.

Аршад пен Роксана қатар жайғасқан.

– Роксана екенің анық па?

– Анық. Сөйленіз ұлы ақын.

– Дұрыс айтасың – мен ұлы ақынмын. Александр Ұлы ақымақ болатын.

– Дәлелденіз, ұлы ақын. Ұлы Александрдан гөрі жағдайыңыз жақсы емес пе? Ол – өлі, Сіз – тірісіз.

– Жоқ. Мен де өлікпін. Рухым ғана тірі. Жан-тәнім көкеяз боп өліп біткен. Дәлелде дедің, Роксана. Айтайын...

Әлі мойнын әрең ұстайтын, буыны бекімеген бала секілді орынтаққа қонжитқан, жан-жағын жастықпен қымтап қойған Каллисфен зорға отыр.

– Менің әңгімем алыстан басталады. Соның өздеріне түсініксіз тұстарын айтып отыру үшін Апанасий келсе...

Апанасий Александр Македонскийдің Каллисфенді қаншалықты жек көргенін білетін жалғыз адам. Апанасий пір тұтқан ұлы қолбасшыны жорық бойы оппозициямен алыстырып қойып, өзі жым-жылас білінбей, іші үй тәріздес арнайы күймеден түспеген, астың ардақтысын, сусынның мөлдірін ішкен, асты-үсті мамық, жазуға, шабыт шақыруға бар жағдай жасалған адам осы. Шайқас кезінде Ұлы қолбасшы қылышын қынаптан суырған күйі тозақтың ішіне қойып кететін. Ал мына сыздап жатқан адамды садақ оғы жетпейтін тұсқа тастап, жанына мықты жасақ қалдыратын. Бұл әр күн, әр шайқастан соң сала құлаш Ода жазады. Ол Одалар Элладаға үздіксіз кетіп жатады. Эллада жерінде, Кіші Азияда, Эгей теңізінің бергі жағалауында, одан асып, Рим, Карфаген, Сицилия жеріне де Ұлы Александрдың даңқына ілесіп, Каллисфен Гомерден кейінгі атағы кең жайылған

ақынға айналды. Каллисфеннің өзі туралы да сол заманда неше түрлі аңыздар өріп жүрді. “Каллисфен де Гомер секілді соқыр екен”... “Каллисфен Одасын биік жерге шығып тұрып төгеді екен. Жеті хатшы жарыса жазып, сонынан өзі оқиды екен”. “Каллисфен Одасын айтып тұрғанда толқынды ұзын шашы дудырап аспанға қарай желкілдеп тұрады екен. Каллисфеннің табаны жерден үзіліп, қонып, үзіліп қонып барып, Ода аяқталғанда ес-түссіз құлайды екен”...

Ол аңыздардың бәрі Апанасийге аян. Ал Каллисфен оған таң емес. Жақсылықты көтере алмаған, Аристотельдің өзі жетектеп әкеліп, жорыққа қосқан, сол Ұстаздың жақын туысы деген ой санасында қонақтап қалған Александр Каллисфеннің жымсымалығын оппозиция күшейіп, өзі нысанаға айналған шақта сезді. Клитоның өліміне тікелей себепші, шағыстырушы болғандықтан осы түтіндеген, мүңсіген у толы шанашты зынданға тастатып, Александрдың көзі ашылды. Одалар тоқтап қалған жоқ. Одан асып түсер Одаларды басқа бес ақын кезекпен кезек жарқылдата жазып, елге аттандырып жатты. Сөйтсе, Каллисфеннің ең үлкен қасиеті — жан жағындағылардың бәрін аузына қаратып, басып-жаншып, дуалап тастау екен. Сол қара бүйі жер астынан қайта шықты. “Ішіне ас тұрмайды, күні санаулы” деп емшілер, тамыршылар түңіліп кетті. Оны Каллисфеннің өзі де білетін болу керек. Бірақ тәкаппарлығын өзімен бірге алып кеткісі бар.

— Мені шақырттыңыз ба, Падиша...

— Апанасий! Ұлы ақынның әңгімесін бірге тындайық.

— Жанындағы адамын кім, Роксана? — Каллисфен Аршадты меңзеді.

— Грек-Бактұр елінің патшасы ұлы мәртебелі Аршад білге.

— “Білге” не деген ұғым?

— “Білге” — қосымша. Ел, халық әр адамның ерекше қасиетіне қарай осындай атақты өздері береді. “Білге” — көп біледі деген ұғым.

— “Білгеніз” грекше бірер сөз ұға ма?

— Ұғамыз. Қысылмаңыз! — Аршад білге қатқылдау сөйлеп, барған сайын еркінсіп, басына бастаған Каллисфенді селк еткізді. Каллисфен сөз бастады:

— Александр мен оның шешесі Олимпиада Филипп патшаны өлтіріп барып, таққа қонды. Олимпиада — әйелдің жыртқышы, тойымсыз адам болған. Александр әкесінен айлакерлікті ғана алған. Басқа қасиеттері анасынан ауысқан. Жаңа айттым анасы жыртқыш деп. Александр да дәл сондай болатын. Ол қан иісін сезгенде есінен танатын. Өзінің өлерін дәл жыртқыштар секілді біржолата ұмытатын. Тойымсыздығы да солай шексіз болды. Осы екеуі оның түбіне жетті.

— Ақынның ойынша Александр не істеуге тиіс еді?

— Гавгамелдегі ойраннан соң Дарий екі-үш мәрте хат жолдады. Иерусалимнен бастап Тарс, Кликия, Фригияны түгел, арасында жатқан Дамаск, Марафон, Исс қалаларын және ал да тоқта. Бала-шағамды қайтарып бер деп. Александрдың тоқтайтын жері сол еді. Жаңағы қалалардың бәрі дамыған, су қатынасы, саудасы қайнап жатқан өлкелер ғой. Егер сол тұста тоқтаса Александрдың билігі жинақы, ішкі қуаты аса мығым, басқаруға оңтайлы, жан-жағын ықтырып отырар аса ірі мемлекет болары күмән тудырмайды. Өйткені, оған Кіші Азия түгел кіретін, Эгей, Жерорта теңізінің жағалауындағы портты қалалардың бәрі бағынатын. Грекия мен Македонияның арасында белгі калмай араласып кететін еді. Теңіздердің парсы жақ бетіндегі порттар да, елді мекендер, грек ру-тайпалары ежелден арипей, парсы, сак, үнді, жынмен араласып, саудаға бейімделген. Сөз сапырудан гөрі сүт сапыруға бейім, аспанға қарап пәлсапа соғудан гөрі енкейіп өніс баптап, дән егуді, мал бағып, қысы-жазы ырғын өмір кешуге үйренгендер аз жылда Фивы, Спарта, Афины, Пелла, Македонияны басқаша тіршілік жолы бар екеніне баулитын еді. Александр үшін құрылық жолы, теңіз жолы сайрап жатыр емес пе? Теңіз Флотын жасатса Аппенин, Риммен қоса қолына түскелі тұрған. Сицилия мен Карфаген қалың флотты көрген соң соғыссыз берілмей ме? Міне, Ұлы империя қайда жатыр? Ол жеңістен басы айналып, қу медиенге қарай тарта берді. Вавилон, Сузы, Персепольмен шектелсе де мүмкін тепе-теңдікті ұстап қалар ма еді? Ал сак жеріне кіруі ессіздік болды. Не тапты? Үш жылда сенен басқа қолына не ілікті? Үндіден не тапты? Үнді жақын ба еді, әлде Аппенин жақын ба? Үндіні алғаннан беделі өскен жоқ, Аппенинді алса шынында Әлемнің әміршісімін деп өзін жариялауға болатын.

— Соны кезінде неге айтпадыңыз, ұлы ақын?

— Александрға оны Неарх арқылы айтқызғанмын. Арым таза. Александр бүкіл Парсыға тән жерді түгел алып, парсы-грек-македон Әміршісі атану жақынырақ деп сол күнге асықты. Жер көлемінің тым далиып кеткенін, бір жағы бұрқылдап қарсы шықса тұра-тұра шабумен күні бітерін түсінбеді. Дарий айтқан межемен шектелсе Александрдың күші шашырамас еді. Оның ойға жүйріктігі, алғырлығы, тәуекелшілдігі, ер-жүректігі сол жерлерді тырп еткізбей ұстап тұруға жететін. Оған қарсы келу — өлім екенін бәрі біліп болған. Сол кезде Александр жиырманын ішінде емес пе?! Мен айтқан империяның халқын да, қазынасын да, әскері мен флотын да мығымдап алса жыл сайын салық төлеуші Дарий бірте-бірте әлсірей берері өзінен өзі белгілі. Сол бір Дарий әлсіреп, Александр дәуірлеп тұрған заманда Ұлы

қолбасшы бір деммен барып, Вавилон, Сузы, Персепольды басып қалатын... Асықты. Александрда байсалдылық, алысты көздей алатын көрегендік болмады. Бір-ақ адамды тыңдады. Онысы – ішмерез Лисимах шал. Лисимах Александрдың өлігінен аттап барып, патшалық құрды.

– Сіз сол үшін оппозицияны айдап салып отырдыңыз ба?

– Айдап салғам жоқ. Александр жоқ жерде осы ойларымды ашық айтып жүрдім. Гавгамелде тоқтай алмады. Персепольға жеткенде төрт ай бойы өзімен өзі алысты. Ақырында парсыланған патша болам деп күллі жосығын, диадохтарын жай әурелеген жоқ, қорлады. Проскинеза Александрдың Гавгамелден кейінгі тапқан амалы болатын. Бірақ ол амал тек орға жығатын саясат екеніне ақылы жетпеді. Аристотелі, Диогені, Демосфені тірі Эллада парсы кебін киюге бір-ақ жағдайда келіседі – түгел қырылып қалғанда. Александр бірте-бірте гректі парсыландырып, парсыны гректендірем деп ойлады. Сол үшін әрқайсысы отыз мыңнан үш кеме Грекияға жасөспірімдерді алып кетті. Грек ілімін меңгерген тоқсан мың парсы баласы еліне қайта оралғанда сол Александрдың өзін алып жейтін күшке айналмай ма? Олар соғыспайды. Олар қарсы да келмейді. Бірақ Александрдың астынан ер-тоқымын білдірмей суырып алар күшке айналар еді. Олар парсы баласы бола тұрып, парсы мүддесіне де, Александрдың мақсаттарына да қызмет етпейтін, отансыздыққа үйренген, тек қарақан басының қамын ғана ойлайтын жайынауыз тойымсыздар қастасын құрайды. Бар болғаны сол. Александр не парсы боларын, не грек, не таза македондық боларын білмей, Зевстің ұлымын деп аспандап жерге түсе алмады. Александр үш ұлттың арасында жүріп адасты. Ажалы өз отандастарынан келген жоқ. Сол өзі салтын қабылдатып, алтын зерлі шапанын кигізген, астына алтын тақ, алтын күйме мінгізген елдің уын ішіп, азапты өлімге тап болды. Артына дені дұрыс сөз қалдырмады. Оның шектен асқан өзімшілдігінің зардабынан диадохтары бірінің басын бірі алды. Егер өлерінің алдында диадохтарының бірін өз орнына сайлап, егер Роксана ұл туса ол мұрагер бала дүниеге келгеннен бастап, соның регенті болады секілді түсінікті сөздер айтса еш нәрсе бүлінбей байсалды саясат орнығуы мүмкін болатын. Ол менен кейін не болса о болсын деп кете берді. Сені де тозаққа тастап кетті.

– Мұның бәрін зынданда жатқан адамға кім баяндап отырды?

– Грек-бранхидтер бар ма осы өлкеде?

– Бар.

– Ендеше оған несіне танданасыздар? Маған тек деректер ғана жетіп жатты. Басқасын адам ақылға салмай ма?

– Александр жас патша, жас қолбасшы ретінде қателесуі

мүмкін. Ал оның жеке басына деген қызғанышыңыз орынды болды ма, ұлы ақын? Әркім өз ісімен болғаны жөн емес пе еді?

– Ха... Қызғаныш. Білмеймін. Болса болған шығар. Бірақ қызғаныш емес мені күйдірген. Жиреніш.

– Естиік те! Ол не жиреніш?

– Ол Александр жасаған іші кеуек империядағы оның шектен тыс данқы. Ол соғыспен өткен жерде кираған қалалар мен сан мыңдаған жазықсыз өлгендер қалып жатты. Ол еш нәрсе өзгерткен де жоқ. Дарийге беретін салық қана Александрдың қазынасына бұрылды. Оның арнайы жендеттері басып алған, соғыссыз берілген жерден түскен асылдың, алтынның бәрін дерлік оның шешесі Олимпиадаға алып кетіп жатты. Қала сыйлау, сарай сыйлай салу, сұраншыларға сүйек-саяқ тастату болды, әрине. Бірақ оның бәрі өзі бастап берген озбырлық, тойымсыздық, зорлық-зомбылықты адамның қастерлі қасиеттері қатарына жатқызуымен бітті. Дүниекоңыз, ашкөздік алға шықты. Тойымсыздық қарақан басынан қара табан сарбаздың қанына сіңген басы ашық қоғами норма ретінде қалыптасты. Адамзатты осындай рухани кеселден айырамыз деген, Александрға дейін адамшылықты, қайырымдылықты, ынсапшылдықты, кісілікті, мәдениетті уағыздап келген ұлы отандастарымның аппақ үміті, асыл ойлары, маржан сөздері қан-жынға араласып, басып жаншылып қалды. Әскер жаппай маскүнемдікке, зорлықшылдыққа ұрынды. Мен бір-ақ нәрсеге өкінемін. Ол Персепольда Александрды өз қолыммен өлтіріп, одан соң өзіме қол салуым керек еді. Адам тұрмақ мал бауыздамаған, құс атпаған табиғатым оған жібермеді.

– Персепольда не болып еді?

– Персепольда грек-македонның көн шәркейлі сарбаздары кез келген бақуатты үйлерге кіріп келіп әйел затын қорлаумен, дүниесін тартып алумен болды. Әйелі мен қыздарының қорлығын көрген бәсиелер биік дуалдан құлап өлуді жөн көрді. Солай төрт ай азғындық азынап тұрды. Александр өз шәкімге мұның дұрыс емес демеді. Ол аз болса парсы патшаларының кесенелеріне өзі бастап барып от қойды. Ондағы бағалы заттар түгел талан-таражға түсті. Сонда Александр әне-міне, парсы шапанын киіп, парсы тағында отырып, алғашқы проскинезаны өткізбек-тін. Ақылы асқан адам болса өзі патша боламын деген халықты осынша қорлауға бола ма? Халық оны өз патшам деп қалай қабылдайды. Күні кеше сарбаздары тас ошақтарын талқан етсе, әйел демей, қыз демей түгел зорласа, жер төлелеріндегі шараптарының түбінде қонып, оразасын сол шараппен ашса оларды адам деуге келе ме? Азғын, босқын. Персепольдан соң әскер Александрдың өзіне де суынды. Себебі Грекиядан Элладаның Автократоры боп аттанған

Александр Персепольде парсы патшасы бола қалды. Одан соң шапанын сілкіп тастап сақтарға бет түзеді. Бұл үшінші қателігі еді. Автократор Элладаға парсылардан кек қайтарамын деп аттанған. Персеполь берілген соң кек қайтты, деп есептеді, қолбасшылар да, әскер де. Ендігі жорықтың еш қисыны жоқ болатын. Әскер әбден тойынды. Бар болғаны тоқсан мың сарбазды тойдыру үшін оның жеті ұрпағына жетер байлық арқалату үшін Персепольдің бір-ақ көшесі жетіп жатқан. Персеполь көз тоймас сәулетті, байлықтың үстінде тұрған қала екен. Ахемен әулеті жан-жақтағы халықтарды, елдерді сан ғасыр тонап, елін меймілдете тойғызған ел еді. Сол елді, аш-жалаңаш елдің тер сасыған сарбаздары, түк көрмеген жалаң бұттары ашық тонап та тауыса алмады. Мына Бактур-Қанлы жерінде алдынан шыққан, дәм-тұз ұсынған грек-бранхидтерді қырғынға ұшыратты. Сонда... бұл адамды не үшін жақсы көруге болады? Білемін “тарих” дейтін сайқал ілім бар. Уақыт өтеді, жамандық ұмытылады. Майда-шүйде қырғындар да, кескілескен соғыстар да көмескі тартады. Бірақ соның бәрін жасаған адамның аты тартымды, қызықты бола түседі. Сайқал тарих соны сезіп Александр Македонский адамзатқа ізгілік жолын ұсынған демесіне кім кепіл? Оның өзі қол тоқпақтай ғана, шошайған ешкібас жігіт еді. Рас, кәдімгі қасқыртекес сұсты болатын. Кез келген уақытта алқымынды орып түсер, іс-әрекетін болжауға келмейтін аса қатерлі, аса шапшаң болатын. Айлакерлігі де сол қасқыр тектес.

— Александр Сізді зынданға бекер салмаған болды. Ұлы тұлғадан титтей жақсылық көре алмапсыз. Яғни көзіңізді қызғаныш шелі басқан. Өтіңіз бойыңызды түгел улаған. Оның орнында неге мен осынша данққа бөленіп, осынша әлем аяғымның астында жатпайды деп күйінгенсіз, ұлы ақын. Сіз екі жүзді адамсыз, Каллисфен! Осынша жек көре тұрып қалай ғана мадақ Одаларын жаздыңыз?

— Менің Одаларымның бас кейіпкері менің қиялымнан туған, сондай болса деп көксеген Жеңімпаз бейнесі еді. Александр оны да түсінбеді. Тек көбік ауыз Демосфен түсінді. Бірақ ол түсіне тұра арамызға от тастап хат жазды. Александр хатты оқыған соң мені бір екі жерде кекетіп-мұқатты. Мен жауап бермедім. Қажет деп таппадым. Ал қызғаныш туралы... Рас, Александр жер-әлемді өз данқымен толтырып жіберді. Ондай бақытқа жеткен жан менің есімде жоқ. Менде қызғаныштан гөрі жиреніш көп болды. Себебі тым жақын жүргенде ұлы тұлғалардың кем-кетігі көзіне өзінен өзі кептеледі. Мен — ақынмын. Менің міндетім адамның сырты не деп тұр? Ішінде не тұр? Дәл осы сәтте ол кімнің кебін киіп, кім боп көрінгісі келіп тұрғанын жазбай тану. Мен Александрдың мың құбылған қулығын шегіне жеткізе ұққан адаммын. Есімде,

Филота бастаған оппозицияны өлім жазасына өзі емес әскер тартсын деп ойкастап шыққан сәті. Өзі парсы болуға қарсы шыққандарды жазалатпақ боп тұрып, әскерге қарата былай дейді: “Ұлы македондықтар! Филота өзінің ана тілінде сөйлеуге де, арланатын халге жетіпті”,—дейді. Македонның жыртысын жыртқаннан өлді Филота! Ал Александр оны бұрмалап, өзінің парсы қолтығынан сая іздегенін осылай бүркемеледі. “Сен ұлы бұзақы ғана емес, ұлы демагогсың”,—деді әбден қалжыраған Филота.

Филота және басқалары күллі әскер лақтырған кесектің астында ыңырсып қалды. Енді тез арада Мидияда отырған оның әкесі, қарамағында отыз мың әскері бар ұлы қолбасшы, Александр жеңістерінің рухы Парменионды өлтіруге жүз адам дереу аттанды. Олар қайтып келіп, Парменионның басын алдына тастағанша жиырма күндей өтті. Сол жиырма күнде Александр тамақ ішуден қалды. Әлгі жүз адам бір көлденең қарақшы, босқыншы бөлелерге соқтығып, Парменионға хабар өз бетімен жетсе үлкен майдан басталарын білетін Александрдың жапырақтай қалтырағанын мен өз көзіммен көрдім. Оны адам сүйсінер қылық деуге аузым бармайды. Бір сауалға рұхсат болса...

— Сұраныз ақын.

— Аршад патша сізге кім болады?

— Менің Тәңір қосқан қосағым.

— Бір әділдік дүниеге қайта оралған екен. Бақытты болыңыздар.

— Енді бір өтінішім бар, Падиша!

— Айтыңыз.

— Менің күнім санаулы. Осы елде болатын ырдуан арбаға салып, мені елге қайтарсаңыз. Елге жеткенше өлмеуге тырысамын. Ал Александр Македонскийді осынша жамандады деп сөкпеніз. Мен оған тым жақын жүрдім. Бүкіл әскердің даңқын, диadoхтарының көзсіз ерліктерін ол бір өзіне әкеліп жапсыра берді, жапсыра берді. Мен оны одан әрі өндеп, өршелендіріп, елге жеткіздім. Тарих одан керемет тұлға жасайды, халық аңызды, ерлікті жақсы көреді. Ол мындаған аңыздың кейіпкеріне айналады. Бір менің сөзім түк те емес. Тирандардың өмірі лаң, өлімі таң, одан кейін сол оқиғадан әркім өзіне керек, өзіне лайық тарих жасап алады. Замандар құбылады. Тарих та құбылады. Солай бірде жақсы, бірде жаман боп өмір ұзай береді.

— Мен сізбен сөз жарыстырмаймын. Сіз қолында тек қара бояуы ғана бар суретшісіз. Александрдың аққан жұлдыздай ерлік өмірін одан ақылдымын деп отырған Сіз, Каллисфен, анаңыздан он рет қайта туып келсеңіз де жасай алмас едіңіз. Александр жай ғана адам емес, бір дәуірдің белгісі, ескерткіші, тарихы.

Баскасына уақыт таразы. Иә, өтінішіңіз қабыл деп біліңіз. Ертең ақ жолға шығасыз.

Әңгіме осымен бітті. Аршад Падишаға тіл қатты:

– Роксана! Мені неге өтірік таныстырдың?

– Өтірік емес. Маған көп бала туып бер деген кім?

– Мен.

– Ендеше соған мұрсат бер. Бүгін Герострат сондай жарлықты дайындап әкеледі. Мен қолымды қоямын. “Аршад білге IV Александр таққа отырғанша мұрагердің Регенті болып тағайындалады”. Ал мұрагер он сегізінде, яғни бес жылдан соң таққа отыруға әзір болмаса, ол әлі басы піспеген деп екеуміз тапсақ және бес жыл күтеміз, немесе, өзін біржолата патшалықты аласын. Бұл менің соңғы пәрменім, соңғы жарлығым.

– Марақанды кімге сеніп тапсырамыз?

– Оны патша шешеді! Мен сүйген адамыма жай ғана әйел болуды көп жыл армандап едім. Шалдығып жеттім. Енді ел ісімен менің басым ауырмасын, Аршад білге. Енді – Аршад патша.

– Патша тағына отыру рәсімін не істейміз, Роксана?

– Ол үшін патша сарайы салынып бітсін.

Таңертен Сарай маңы сыбыр-күбірге толып кеткендей көрінді. Роксана түнгі ләззаттан соң не түс көрместен ұйқыға қара тастай батып кетіпті. Түнгі жайдағы Аршад патшаның орны бос. Аршад көзі қаншада ілінсе де таңмен жарыса тұрады. Атқа жайдақ мініп, қара таста қайнап жатар таңғы бұлаққа барып тыр жалаңаш жуынады. Тас көтереді, тал лақтырады. Құрыс-тырысын жазған соң бірақ оралады. Бүгін Роксана әдеттегіден кештеу оянған болармын деп ойлады. Аяғын төсектен салбыратып, шашын жиғанша Аршад та келді.

– Роксана... Каллисфен кеше жатқан орнынан тұрмастан о дүниеге аттанып кетіпті.

– Мені араластырма. Менен ақыл сұрама, Аршад патша. Патша өзіңсің. Көргім де, естігім де келмейді.

– Иә, солай еді-ау! Ендігі өмірің тек менің жасағанымды көрумен өтсін делік. Дегенмен, артық кетсем, қиғаш кетсем қыбын тауып, патшаның қаһарына ілінбестей етіп ескертерсің, Роксана!

Каллисфен не грек-македон зиратына, не басқа зираттарға жерленбеді. Грек-македонға Апанасий қарсы болды.

– Тірлігінде менсінбеген, адам демеген отандастарымның арасына барып “бүлік шығарады”, – деп әзілге бұрды.

Басқа зираттарға апарудың жөні жоқ. Аршад өзі шешті.

– Апанасий! Адамдарыңды жақындатшы... Жігіттер! Ано-о-о-у кереге көк тасты көріп тұрсындар ма?

– Қырдың үсті ме, бәсием?

– Дәл өзі. Сол көк тастың түбіне жерлеңдер де көктасқа ірі

өріппен “Каллисфен. 312 жыл” деп қашап жазындар. Болды сонымен. Апанастың қас-қабағына карамай күллі грек-македон тектілер Каллисфенді көз ұшындағы қыратқа жаяу алып жүрді. Патшаның айтуымен оның аты ғана жазылған. Сонан соң өлген жылы. Қабыршықтанбайтын кереге көк таста бір үйдің қабырғасындай орын бос қалған. Аршад патша мен Апанасий болған-біткенді көрген соң аттың басын ауылға бұрды. Екеуі де үнсіз. “Өмір деген... Сонау Македонда дүниеге келген адам. Енді Эсхатаның маңындағы бір қыраттың үстінде жалғыз жатыр. Отаныма жетсем деп армандап еді. Ел туралы, саясат туралы қаншама ескертпелер айтты. Есінде қалғаны, сірә, ұнағаны, мемлекетті тым жайып жібермей іші мығым ел жасау.. Ол сөздің керегі боп қалар. Және жалтақтамау. Өзің мықты болсаң саған өзгелер жалтақтайды. Астамшылдық... Караулық. Тойымсыздық... Карашы, дәл бір өзінің соңғы сөзін дәл сол күні патша атанған адамға өсиет етіп айтқандай болыпты. Каллисфен Апанасийге ұнамас. Роксана да жиренетін болар. Бірақ тура сөз кімге жаққан? Бүгін Каллисфеннің Одаларын жатқа айтатын ұста грекке мал-пұл бөлгізіп, Каллисфеннің аруағына бағыштап қонақасын бергізейін. Адам өлді. Ақын өлді. Ақиқат өлді. Сол ұстаға ел көзінше тапсырма берейін – бейіттің үстін мал баспасын. Не таспен, қажет болса кірпішпен кен етіп қоршап қойсын. Еңбегіне ақысын алады. Ол бізге “Бақытты болындар”, –деп те үлгерді. Мен енді оған бақыл бол дейін. Менің елімде Элладаның бір ұлы перзенті жатса, ол Аристотельдің туысы, Александр Македонскийдің сарай ақыны болса несі ерсі?”

Аршад патша Каллисфеннің қазасына байланысты, қонақасы тұрғысында пәрмендерін беріп, енді Сарайға беттегенде Герострат алдынан шықты.

– Ұлы мәртебелім! Эллада жақтан, дәлірек айтсам Баршын бек-задаға ілесіп кеткендерден жеті сарбаз оралды. Жаман хабар әкелді.

– Баршын жазатайым болғаны ғой?!

– Солай. Александр Македонскийдің анасы Олимпиаданы өлтірткен Антипатр сатраптың баласы Кассандр мен немересі Кассий Антигон Гонаттың атынан шақырған екен. Баршын сол қандықол кектескендердің қолына түсіпті. Ары тергеп, бері тергеп, Баршынды Роксана деп қабылдаған. Содан... Жариялы түрде жазаға тартқан. Күллі Эллиндік елдерге, Батыс пен Шығысқа Александр Македонскийдің нақсүйері біздің қылыштан жан тапсырды деп жар салған... Не істейміз?

– Роксана үшін бұл өте ауыр қаза. Бүгінше қоя тұр. Ертең естіреміз. Баршын падишаның өзімен бірге өскен ең жақын тұлға. Қалай айтсақ екен?..

Айлар өтті. Аршад бір жолы түскенде Каллисфен жатқан қыратқа көтерілді. Сөйтсе кереге көк тас жазуға толып кетіпті. Грекше, македонша, ең қызығы қуманша да жазылған жазулар. Бәрі де Ақынға деген ел құрметінен туған сөздер. “Патша боп жасаған бірінші ісім осы еді”. Дұрыс болған екен. “Шебер ортақ, Ақыл ортақ, Ақын ортақ. Осыны ардақ тұтқан ел – мәңгілік”, – деп біреу орта тұсқа бадырайта жазыпты.

Аршад сар желіспен патша жайына келді. Роксана күйеуінің жүзіне бір қарады да сабырмен жөн сұрады:

– Тыныштық па, басие?

– Жай... Жолай Каллисфен жатқан қырға ат басын бұрып ем...

– Орнында жоқ па?.. – Роксана тіксініп қалды.

– Орнында. Енді қайда кетсін. Айтайын дегенім – кереге тастағы жазулар.

– Кім жазған?

– Халық.

– Не жазылған?

– Бәрі есімде жоқ. Оны тек көру керек.

– Қазір барып көруге қалайсыз, Аршад патша?

– Болады.

– Онда кеттік.

Патша мен Роксананың алдында үш салт атты, сонында төртеу. Олар желістен жүріске, жүрістен желіске ауып отырып, көздеген қыр үстіне қалықтап шыға келді.

Роксана Каллисфен қабірінің жан-жағына жыпырлата қойылған қыш тостақтардағы неше түрлі гүлді көрді. Бәрі суарулы, бәрі күтімді. Кереге таста енді бір нәрсе жазарлық орын қалмапты. Жазулар түгелдей ақынға деген ұлы құрмет. Роксана ол жазуларды бастан-аяқ оқып шығып, бір нәрсені ұқты: он сегіз жыл жер астында, зынданда жатса да ақынның сөзі бәрібір жер бетіне жайылып жатқан. Халық оның қайда екенін білген. Қол ұшын бере алмаған, бірақ жарық дүниемен жалғап тұрған жана өлендерін жатқа білген. Анау грек-бранхидтер, Эсхатадағы грек-македон отырықшылары Каллисфеннің өзіне азаттық әпере алмағанмен оның асқақ ойлары мен кейде үмітке толы, кейде қап-қара түңліске, қасіретке толы төгіліп тұрған жырларына жіңішке жол тауып беріп келген. “Шебер ортақ, ақыл ортақ, ақын ортақ”... Яғни олар дүниеге тек жақсылық жасауға келеді деген сөз емес пе? Халықтың шын жетекшісі солар болғаны ғой? Ал Александр өткен жерде қырылып адам, қирап қала, еңіреп ана қалады... Екеуінің тірліктегі ішкі текетіресі жайдан-жай болмады.

Роксана атының басын патша жайына қарай бұрып, аяндатып келеді. Осы жүріс, осы екпін қазір көрген тосын жайттан алған әсерін, қаулап бара жатқан ойын төгіп-шашып алмауға жайлы еді. Бір ойды бір ой інінен түртіп шығарды: “Егер дәл осы қырдың үстінде Каллисфен емес, Александр жатса халық пейілі қалай болар еді? Мына кереге тасқа не жазылуы мүмкін?”

Халық сауалы Александрға бір мәрте жұмбақ күйінде қойылып еді. Екі көзі топырақпен бітелген адамның бас сүйегін аса сыпа көрінген ақ киімді, ақ сақалы төсін жапқан бір абыз Тасқалада Ескендірге жолдап: “Осының шешуін тауып, жанындағы патшаларға да айта кетсін”, – депті. Ол күндер сақ даласының төрт сарынан бітімнен кейінгі Роксананың ұзатылу тойына патшалар келіп болған. Роксана сол оқиғаға куә-тін. Дала патшалары үшін ол онай жұмбақ еді. Баршасы Ескендір не айтар екен деп тосты. Александр бүкіл болмысын билеп алған озбырлықтан бір сәтке құтылғандай жарқ етті.

– Абыз дұрыс айтады. Адамның көзі өлгеннен соң тек топыраққа тояды. Одан бері еш нәрсеге тоймайды... – Ескендір өзін сынап тұрған патшалардың баршасына естірте айтты. Әрине, бәрі жұмбақты түсінді. Санаға жетті. Ал тірлікте бәрі де, бәрін де керісінше жасайды... Александр да бірнеше күннен соң Үндінің жері мен байлығы көкейін тесіп, жолға шыққан. Ал оның көксегені – әлемді түгел билеп-төстеу. Соған жетсе Александр тоқтар ма еді? Ары қарай ұмтылар да еш нәрсе жоқ қой!? Ол өзін бақыттымын деп тоят сезімге бөлене ме? Әлде өрлей-өрлей шыққаны бақытсыздық, жалғыздық, зұлымдық шыңына айналар ма еді?

Роксана адасқақ ойлардан шыға алмай, киылып алдына келген көп сауалға жауап іздеді. Жауап табылғанша біразы сейіліп те кетіп жатты. Аршадқа қарады. Тұла бойы тұнған өуез, жыр. Бір әлем. Өзі ерен әнші-жыршы, теңдессіз өнерпаз. Енді – патша болды. Қайсысы женер екен? Үстемдік өзәзілі ме, өнер киесі ме? Роксана терең күрсініп алды. “Таразысы тең түсіп, бір басында ынсап, екінші басында ақыл тұрса екен”.

МАЗМҰНЫ

Бірінші бөлім	3
Екінші бөлім	111
Үшінші бөлім	139
Төртінші бөлім	166
Бесінші бөлім	228

Эрнест Төреханов

ЕСКЕНДІР МЕН РОКСАНА

Роман

Редакторы *Зияда Ижанов*
Техникалық редакторы *Ардақ Мұқышева*
Корректоры *Айман Бабиқызы*
Компьютерде беттеген *Рамазан Омаров*

Басуға қол қойылған күні 10.07.06.

Пішімі 84x108 ¹/₃₂.

Көлемі 25 б.т. Тарылымы 2000 дана.

Тапсырыс № 787.

“Өлке” баспасының өз баспаханасында басылды.

480002, Алматы қ-сы, Достық д-лы, 7.

Тел.: 73-22-21, 76-09-13

Қазақстан
Ұлттық кітапханасы

2 100112 916027